

માનરૂપી

સંજ્ઞા અને ચિન્તાનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૭ : અંક ૧

માર્ચ ૧૯૮૨

પૂર્ણસંખ્યા ૨૫

સંચાલક

પ્રો. વિજયરાય હજીયાણુરાય વૈદ્ય

પ્રકાશનસ્થાન : સ્વાધિના ઓફિસ : ગાંધીનગર : વડોદરા.

લાં છું આ શુ ધ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુરું
કેસરી જીવન

વાપરો

જેમાં

કેસર, કેસરી
રસસિંદુર, અભ્રક
તથા બીજાં ધૌષ્ટિક
ઔષધો મેળવેલાં છે.

અંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.

મુખર્ષ નં. ૧૪

ભાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની કું. આંખાચોક

સહકારી વીમાપદ્ધતિની એક

વધારે ફતેહ

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રોજ પૂરી થયેલી મુદતે કરવામાં આવેલી બીજી મૂલ્ય-આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પરિણામે, ૩ બોમ્બે કોઓપરેટીવ ઇન્શ્યોરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'બોનસ' બહેર કર્યું છે.

આખી જિંદગીની પોલીસી પર દર હજારે રૂ. ૪૫
'એન્ડાઉમેન્ટ'ની " " " " " ૩૩

અમારી વિશેષતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા બે લાખ કરતાં પણ વધુ રકમની ભમાનગીરી મૂકેલી છે.
૨. નાણાંરોકાણની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રહે છે.
૩. દર સરતા છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં પોલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા હિસાબ-તપાસણી થાય છે.

સહકારી મંડળીઓને ખાસ સગવડ આપવામાં આવે છે.

વિગત માટે લખો

જી. એલ. દેસાઈ, બી. એ.

મેનેજર

ધી કો-ઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ

કંપની લિમિટેડ

સર ફિરોઝશા મહેતા રોડ, કોટ, મુંબઈ

નાળુકે સવારી

વિનોદકાન્તકૃત આ પ્રસિદ્ધ નિર્બંધિકાસંગ્રહમાં ૨૪
રસમય રચનાઓ ઉપરાંત નિર્બંધિકાવિનયક ઉપોદ-
ધાન તથા માહિતી-બર્થો ટિપ્પણો છે. દોઢ રૂપિયે એનો
દરેક ખરીદનાર માનસીનો પણ મદદગાર બને છે.

“એ જ્યંત અમૂર્તોના સંપર્કથી વિન-
યરાય નિષ્પક્ષ ઉદારમતવાદી રહી
શક્યા છે. જોના દોષ બતાવે છે તેના ગુણ પણ
ધણા ને સારી રીતે જુઓ છે. સંપ્રજ્ઞાતપણે
પોતે ઘટેક્ષા વિવેચનના આદર્શને પ્રજ્ઞાન-
પૂર્વક એ વળગી રહે છે. એ આદર્શની
આંખે જ પોતે દુનિયામહેદને તીરખે
છે-બહારથી નહિ પણ અંદરથી.”
પ્રા. પ્રજ્ઞરાય મુ. દેસાઈ (‘દલ્લુ’
અંધરથ વાક્યમય)

પ્રા. વિજયરાય
ક. વૈદ્યકૃત
વિવેચનસંગ્રહ

જૂઈ

અને

કેતકી

અઘી રૂપિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ તં. ૨

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેંકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ

મુંબઇ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૮૮૧

તારનું સરનામું : “ દાધાસ ”

કલ્યાણની જિંચી જાતની ટેબલ ઇંટો

અને સાત પાટીનો જિંચા પ્રકારનો

સુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

ઓરીએન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,

ગોવાલિયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૬

લાલ માટી-ખત-રખલ સ્ટોન્સ-મુરમ

. ખડી-રેતી વગેરે કિંદ્રાયત લાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર.

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોડ કટીંગ અને એકસકેવેશન.

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાનાં સર્જનો

છેલ્લો ફાલ

▲ પ્રવાહી તેટલી જ પહેલદાર શૈલીમાં
કુશળ શબ્દશિક્ષીની કલમે લખાયલી
રસ, રહસ્ય અને રંગભરી વૈવિધ્ય
અને વાસ્તવિકતાથી છત્તકાતી વીસ
વાર્તાઓ અને બાર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ ★ મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

મીઠી નજરે

▲ સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગમૃતિ અને નૃત્યકલા
વિષયક વિશદ વિવેચનો સાહિત્ય અને કલા જીવનનાં
સંદર્ભરણા અને પ્રાસંગિક કાવ્યોનો સંગ્રહ
સંપાદક : શ્રી. વિ. કે. વૈદ્યાના
'હળવી કલમે' શીર્ષક આશુખ સાથે

કલામય મુદ્રણ ★ મૂલ્ય રૂ. બે

રંગલીલા

શ્રી નવલરામ પંડ્યા, રમણભાઈ નીલકંઠ, જાગીરદાર,
જ્યોતીન્દ્ર દવે, ધનસુખલાલ મહેતા અને અન્દવદન મહેતા

આ છ લેખકોનાં હાસ્યરસિક લખાણોમાંથી
મુંદર પ્રસંગો જિંદગી હાઈ તેમની એક
ખીખ સાથે ભાતીગળ મંચણી કરી
રચેલું હાસ્યરસથી છત્તકાતું પ્રદર્શન :

મુંદર રૂપરંગ ★ મૂલ્ય ચૌદ આના
એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨

HOMOEOPATHY & BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh light on maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formulæ and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference-Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY

PRINCE STREET, BOMBAY 2

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists and
Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

“ માનસી ”

અને

તમારી જવાબદારી

માનસીમંદિરનો ઘંટનાદ ફરીથી સંબળાવા માંડે નહિ એટલું જોવાની ફરજ હરેક સિદ્ધિત ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષની છે. તેઓ પોતે એક ખાસ સાબ પામીને ‘માનસી’ને આ રીતે લાભ આપી શકશેઃ ‘ધનસુખસાધનું’ મીઠી નજરે (શ. ૨), ‘વિનોદકાન્ત’નું નાણુક સવારી (શ. ૧૧) તથા વિજયરાયનું નકુચેદકાલીન જીવન અને સંસ્કૃતિ (શ. ૨)—આ ત્રણે પુસ્તકો જે કોઈ સાથે ખરીદશે તેમને એ સોડાપાંચને જદલે માત્ર માત્ર આર રૂપિયામાં (૮. ખ. અસગ) મળશે ને ત્રણેની જાંવી આવક ‘માનસી’ની ૧૯૪૨ની જોડ બરવામાં આપી દેવામાં આવશે.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની :

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨

અઠાવીશ અપૂર્વ વિવેચનનિબંધો

વિવેચના

કર્તા

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી એમ. એ.

“હૃદય, બુદ્ધિ અને દર્શનશક્તિને જે વિષયે હલાવી મૂક્યા હોય તે જ વિષયનો રવાનુખવ ‘વિવેચના’માં સેખરપ ધરે છે. સેખ-
સેખનાં પ્રેરક કારણ જુદાં હોવાથી શૈલીનું ‘વૈવિધ્ય-સેખરપનું’ વૈવિધ્ય
સદૃશ બન્યું છે; છતાં સૌનું કારણ એક જ હોય તો પણ શૈલીવૈવિધ્ય
અવશ્ય આવડ, કારણ કે કલાની એકરૂપતા, એકતાત્વના આ
વિવેચકને મતે રસકલ્પિની કરનાર છે અને કલા હવતનું પણ છે.”-
પ્રા. મજરાય મુ. દેસાઈ : (‘રહનું’ અન્યથા વાઙ્મય)

પાટું પૂઠું : ડિંગા કાગળ : રૂ. અઢી

સોલ .એન્ટ : ગુર્જર અન્ધરત્ત કાંચાલય

ગાંધીશિંડ : અમદાવાદ

વિષયદર્શન

વર્ષ ૭, અંક ૧

માર્ચ ૧૯૪૨

સર્જન અને નિબંધો

મહર્ષિ રાનડે (મુશ્કંતમાથી)	૧
મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે	
પ્રા. મનોહર રા. પાજંદે	૩
મુસાફર	
પ્રા. હીરાવાવ ગોહીવાળા	૧૬
વિક્રમસંવત અને વિક્રમાદિત્ય	
કુર્ગોગંધર કે. શાસ્ત્રી	૨૭
વાસ્તવિકતા : ૧	
વિ. ક. વે.	૩૩
બે જમાના પહેલાં : કાઠિયાવાડમાં ડેરને	
મં. છાટાવાલ ગા. કામદાસ	૩૬

નિકુપ

પરિષદ-અન્યાત્રલિ (૪ પહેલા અન્ધો)	
વિ. ક. વે.	૪૩
સમુચિત સામગ્રી (શ્રી મહાત્માજી)	
પ્રા. હીરાવાલ ર. કાપડિયા	૪૬

બસો-પાંચસો'ક શબ્દોમાં (નવું વિવેચનો)

વિ. ક. વે. ... ૫૧

બે ગતિ-પ્રકાશનો (નવનિક્ષ, પદ્યવ)

નાથાલાલ દવે ... ૫૩

નવું શાસ્ત્રીય સામયિક (‘પ્રકૃતિ’)

વે. ... ૫૫

મિતાક્ષરી મતદર્શન (સોળ ગ્રંથો; સામયિકો)

વિ. ક. વે. ... ૫૭

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

... ૬૪

દેવનિ

ભાષા અને સાહિત્ય : મહાકાવ્ય કૃતિનું મહિમન

વિ. ક. વે. ... ૬૬

નૃત્યકલા : આશાપ્રદ ન્યાતિ

વિ. ક. વે. ... ૭૦

વાસ્તુશિક્ષા : ૨ (વિ. ક. વે.)

... ૭૧

મન્દિર-વૃત્ત (સં. માનસી)

... ૮૦

મંજુષા : પૃથ્વીયાગવિભાગ

... ૮૧

માનસી ગ્રંથશ્રેણી : સંચાલક વિજયરાય ક. વેદ, ફરજી મહોદયો ; નાનપરા : સૂરત. લવાજમ : ૩. ૫) ; દેશાવર' ૩. ૬) ; છટક, ૩. ૧૧. શાખાઓ : (૧) મુંબઈ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કં. પ્રિન્સેસ રટ્ટીઠ. (૨) સૂરત : પ્રતાપ પ્રેસ, કલ્યાણીઠ. (૩) વડોદરા : સાધના પ્રેસ, રાવપુરા. (૪) પોરબંદર : સ. હામોદર કે. ભટ્ટ ; રામટોકરી.

નવું લવાજમ લહેણું

આ અંકથી થાય છે. વિગતો અંકને એ'શીમે પાને જોવી.

અને એમ મહાદેવ ઓવિન્દ રાનડેને “મહર્ષિશ્રી” કહ્યા, તે માત્ર ભક્તિના આવેશમાં કે રાષ્ટ્રપ્રેમિય ખાતર કહ્યા છે એમ નથી. એમના જીવન ઉપર મનન કરતાં સદૃશ ખાતરી, શરીર કે હિન્દુસ્થાનના કાલંકચરના આ મહાન દ્રષ્ટા અને એના ઉદ્ધારનાં સાધન થોજવા નિર્ગમિત અવતારીપુરુષને “મહર્ષિશ્રી”નું ઉપપદ સર્વાંશે યોગ્ય છે.

વળી આ સર્વ અશ્વાધારણ દૃષ્ટિબળના નિદાનરૂપે એમની ધાર્મિકતા સમન્વય છે. ધર્મ એ એ મહાત્માની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં પરોવાયેલું સૂત્ર હતું. એમણે એમનું સમગ્રજીવન પરમાત્માને સમર્પેલું હતું, પણ એ સમર્પણ જગત્ તરફ નિર્વેદ કે ઉદાસીનતા રૂપે ન કરતાં, સાંસારનાં અસંખ્ય દર્તવ્યોના આચરણપુરઃસર ને ભગવદ્ભક્તિ યદ્યદે છે તે ઉપે-અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના “કર્મયોગ” ઉપે કયું હતું. આમ હોવાથી, સાંસારિક રાજકીય આદિ સર્વ પ્રત્યે પોતે ઉત્સાહ-પૂર્વક હાથમાં લેતા, અને એ સર્વના ઉપર એમની ધાર્મિકતાની મુદ્રા રૂપે અંકાર રહેતી. માટે અમે એમને પૂર્ણ અર્થમાં એક ‘મહર્ષિ’ કહીએ છીએ.

૧. ‘સુદર્શન’ માસિક આ વખતે આચાર્ય આનન્દરાંકર ધ્રુવના તંત્રીપણા હેઠળ નીકળતું. નિવાપાંતસિના ને લેખમાંથી આગતારા ક્યાં છે તે એમનો જ છે.

—તંત્રી, માનસી.

જગતની શ્રેષ્ઠ વિભૂતિ

રા. સા. રાનડેની ગણના આ દેશમાં જ નહિ પણ આખા જગતમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ વિભૂતિમાં જ કરવી જોઈએ...એવી ચિત્તવૃત્તિ મહાન સાધુસંતો વિના કોઈમાં જણાઈ આવતી નથી...એવી વિભૂતિ જે રાષ્ટ્રને હાલના સમયમાં મળી તેને પોતાની ખાવિ રિગિતિ વિશે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. (‘આઠવાણી’ની પ્રસ્તાવના).

—ગો. કૃ. ગોખલે

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે

હિં દુસ્તાનના આધુનિક ઇતિહાસમાં જે થોડા અલૌકિક પુરોહિત ઉત્પન્ન થયા છે તેઓમાં મહાદેવ અથવા માધવ ગોવિંદ રાનડેનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે. ઓગણીસમી સદીનાં છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં અખિલ હિંદના સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક અને રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર જોડા વિચાર કરનાર અને રાષ્ટ્રહિતની દરેક આગળ પર પ્રગ્નને યોગ્ય દોરવાણી આપનાર વિદ્વાન નેતા તરીકે રાનડે ખ્યાતિ પામ્યા હતા. મહારાષ્ટ્રના સાર્વજનિક જીવનનું તેા એવું એક પણ અંગ નહીં હતું કે તેના ઘડતરમાં અને સંચાલનમાં રાનડેનું અકિર્ણન પ્રતિબિંબિત થયું નહોતું.

આ મહાન પુરુષને જન્મ ગરગર મો વર્ષ પહેલાં એટલે ઈ. સ. ૧૮૪૨ના જાનેવારી માસમાં થયો હતો અને તેની શતાબ્દી મહારાષ્ટ્રમાં રથજો રથજો અને હિંદનાં બીજાં મુખ્ય શહેરોમાં પણ જીજ્ઞવંશમાં આવી હતી. એવી મહાન વિભૂતિનું આહુ વ્યક્તિદર્શન અને તેણે કરેલી અમૂલ્ય દેશસેવાનું અલ્પ દિગ્દર્શન ‘માનસી’ના વાચકો માટે કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો ને ઉચિત ગણાશે.

રાનડે જેવાની મહત્તા ગરગર સમજવા માટે જે કાળમાં અને જે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં તેમણે કાર્ય કર્યું તે સારી રીતે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. આજના જમાનામાં નેનો ખ્યાલ પણ આવવો મુશ્કેલ પડે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જ્વરતપ્તમાં સ્થાપન થયા પછીના સંઘર્ષકાળમાં આ દેશનું માનસિક વાતાવરણ એક પ્રકારની નિઃસત્ત્વ શિથિલતામાં, એક પ્રકારના નિરત્સાહી માલિન્યમાં સપડાઈ ગયું હતું. હિંદી લોકોની વિચાર-શક્તિ, સ્વાભિમાન, સ્વતંત્ર પ્રજા અને સર્જક વૃત્તિ, આત્મવિશ્વાસ ઇત્યાદિ

રાષ્ટ્રપોષક સદ્ગુણો અતિશય મંદ થઈ ગયા હતા. પારદ્રી નવી અને આકર્ષક વિદ્યા, નવી સંસ્કૃતિ, નવા અને હિતેષક સિદ્ધાન્તો, નવું અને સુવ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર વગેરે જોઈને તેમની આંખ અંગઈ ગઈ હતી, અને તેવી અંધ અવસ્થામાં પોતાની અવનત સ્થિતિનું ભાન તેમને ભાગ્યે જ રહ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના રાજ્યક્રાન્તિના નિષ્ફળ પ્રયત્ન પહેલાં પંદર વર્ષે રાનડે જન્મ પામ્યા હતા એ વાત બૂલવી નહીં જોઈએ. તેમનાં વૃજ્ઞતજ્ઞ દિહીસ્ત્રિમુખે અમેઝુપ્રતિગામી પુરાણાં બંધનોથી બંધાયેલા હતા અને તેની આ છણાંપરથામાં પ્રગતિતત્ત્વો, કિંબલુના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનતત્ત્વો જ, સોપ થવા આવ્યો હતો. રાજા રામમોહન રાય, દાદાબાઈ નવરોજી અને મોધવરાય રાનડે જેવા સામર્થ્યવાન દ્રષ્ટાંએ દિહી પ્રગતિ, નવી સંસ્કૃતિ, નવું જ્ઞાન અને નવો સદેશ આપીને સચેતન બનાવી, અને એવી રીતે દિહી રાજ્યનાં અક્ષયત્વ સાચવી રાજતામાં પોતાનો ભાગ આપ્યો. એ જ તેમની ઉગ્રવક્ત્ર વિશિષ્ટતા છે.

રાનડે એટલે વિદ્યાસત્તા એવું આખું સમીકરણ તેમના અરિજના જ્ઞાનસકોનાં મનમાં નિર્વિવાદ જોડે છે. તેમની શરીરપ્રકૃતિ જલ્પ હતી જ. પણ તેમની બુદ્ધિ, મન, વ્યાસંગ, વિદ્યા અને કાર્યપ્રવૃત્તિ એ એક પછી અતિવિશાસ આકારનું હતું. એની જાનજ્ઞાતની વિદ્યાસત્તાએ ઉદ્ઘાત અને મેદાનેજીવી સંગમ એક વ્યક્તિમાં થઈ આવેલો વારંવાર જોવામાં આવેલો નથી.

પ્રતિભાસપન્ન પંડિત એક પ્રભાવશાલી સામાજિક નેતા હતો એટલું જ નહીં પણ તેઓ એક પ્રતિભાસપન્ન પંડિત પણ હતા. તેમની જ્ઞાનસૌન્દર્ય નજીવી હતી અને અનેક જુદા જુદા વિષયોમાં તેમને રસ પડતો હતો. મુખ્યત્વે વિદ્યાપ્રીતની ઔદિકથી માંડીને એમ. એ. અને એસએલ.આ. સુધીની દરેક પ્રરીક્ષામાં તેમનો નંબર પહેલા વર્ગમાં પડેલો આવ્યો હતો. એમ. એ.નાં શિષ્યાર્થીદળમાં તેમનું ખ્યાન કેવળ પ્રરીક્ષાના જ્ઞાનસાક્ષમાં જ નોંધાયેલું નહોતું. જિંદગીના આ ક્ષિપ્તી સમય દરમ્યાન તેમણે ધર્મ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, સામયિક કલ્યાણ વિવિધ વિષયો પરના અનેક પ્રયોગોમાંથી કાઢેલી અને તેમાં ભરેલું જ્ઞાન આત્મસાત કરી લીધું. યોગ્યતામાં આવેલા દરેક અંગનો સારોય પોતે જળી દાદવાની તેમની પ્રથા

હતી. એને એવી રીતે તેમણે લખેલી. નોટબુઝની. / સંખ્યા. વ્યથી. મોટી
 મોટી. આખી. અત્યંત. મોટી. હોવા. છતાં. તેમણે વિચાર્યું. આપુએલી
 આખર મુધી અગ્યાદતપણે ચાલુ હતું. તેને મોટે પગારદાર વાચકો
 રાખવામાં આવ્યા હતા. તેથી તેમનો માનસંચય કોઈ પણ વખત રિયત
 (stagnant) અને મર્યાદિત ન થતો તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાત પ્રવાહન અને
 ગયું હતું. દરેક પ્રશ્ન ઉપર સમગ્ર આદિની મેળવ્યા પછી તેનું સર્વ
 આગુથી મેળવે અને ચિન્તન કરીને પછી પાતાનો અભિપ્રાય નક્કી કરવાની
 તેમની પદ્ધતિ હતી. એમ અસામાન્ય બુદ્ધિમત્તા અને અર્જન વિદ્યા-
 વ્યસિંગ એ જે શક્તિઓ એટલી થવાનું પરિણામ એ આપ્યું કે રાત્રેના
 મેલો બીજા શિબિરના મેલોના પ્રતિસ્પર્ધિતે ન રહેતાં તેમનામાં
 સ્વેચ્છા અને નાનીચેનું વેચન (પરિવેશ, halo) માત્રમ પડતું હતું.
 ઉપરાંત તેમણે વિદ્યાભિરચિ સંવંધ્યાથી હોવાથી અને વિવિધ વિષયો
 ઉપર તેમણે મર્યાપરિશીલન કૃત્ય હોવાથી તેમનો મેલોમાં સંકુચિતપણું
 અથવા એકાગ્રપણું જેવાં હોવાનાં પણ અભાવ હતો. તેમની દષ્ટિ
 નિસર્ગત. જો વિશાસ હતો અને તેમાં વ્યાપક અભ્યાસની જોડ મળી.
 પરિણામે રાત્રેએ પ્રસન્ન કરેલા સિદ્ધાન્તોમાં એક જાતની શાંત મંત્રીરતા,
 અચલ સ્વયં અને મહામત્તે પ્રાપ્ત તરવોનો આવિષ્કાર માર્ગે પડે છે.
 રાત્રેના કાર્યનું વિવેચન કરતાં એક વાત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું
 તેમણે. તેમની આખી જિંદગી મોટા મોટા હોવાની અને જ્યાંમહારીથી
 બહેલી સરકારી નોકરી. કરવામાં મળી જેવડે સાનુઆદ વર્ષ મુખ્ય
 દર્શકેલું ન્યાયાસન તેમણે અલગ કૃત્ય હતું. સારા પગારની અને
 માનવરેલી નોકરીમાં ફરજી વ્યક્તિ તરીકે પોતાની મુશ્કેલી હોવા છતાં
 દેશની દુઃસ્થિતિનું વિચારણું તેમને હતાકે પછી થયું નહીં અને દેશની
 ઉન્નતિની ચિંતા તેમના મનન અવનિરૂપ જાણતી હતી. પરિણામે નોકરીના
 સંવ્યમાં રોજના સાનુઆદ દ્વારે મળ્યા પછી અને ઘણા આર્થિક
 અને માનસિક સ્વાસ્થ્યનો ભાગ આપીને પણ તેમણે અનેક સારવરનિક
 પ્રવૃત્તિઓ ઉપાદી અને એટલી મર્યાદા. સ્વરૂપો અને રાત્રેવધક સેવા
 કરી કે તેનો વિસ્તાર અને સંઘન સ્વરૂપ તેમને મનને અચંબો લાગે છે.
 એમ કરતાં તેમને સરકારનો રોષ પણ એ વાત વખતે લેવા પડ્યો.
 તેમની દિલચાસ પર અને પત્રવ્યવહાર પર રૂપ પોલિસાની નજર

રાખવામાં આવી હતી. પણ નોકરી કરવાથી તેમના મનની ચિંતિસક
શક્તિ, શાંતિ અને સ્વાતંત્ર્ય કટાઈ ન ગયું હોવાથી તેમણે હાથમાં ધરેલાં
દેશકાર્યને ધોકા પહોંચ્યો નહીં.

દુર્લભ કાર્યકર્તા *

સરકારી નોકરીમાં હોવા છતાં રાનડેએ હિંદના રાજકીય ક્ષેત્રમાં
મહત્વનો કાળો આપ્યો છે. તેમનું રાજકારણ અત્યારનો જમાનાનું સંપૂર્ણ
સ્વાતંત્ર્ય અથવા સંસ્થાની સ્વરાજ્ય એવા પ્થેયનું હોઈ શકે જ નહીં.
તેમનો સમય નવા યુગનો અને હિંદોન્મુખ હિંદી રાષ્ટ્રની આત્માવસ્થાનો
હતો. - પારતંત્ર્યમાં દટાઈ ગઈ હોવાથી અધિર થયેલી હિંદી જનતામાં
હાનડે જેવાએ કરીથી ચેતન જાગૃત કર્યું અને રાજકીય પ્રશ્નો પર પદ્ધતિ-
સર વિચારિ કરવાની અને મન પ્રદર્શન કરવાની જનતાને દોરવણી આપી.
હાનડે કતોરોએલાં કૃત્યો પર પ્રગત્ય જરૂર ચર્ચા કરવી જોઈએ; સરકારી
નીતિ, કાયદા અને કારભાર એ બધાનો મૂળમ અભ્યાસ લોકોએ કરવો
જોઈએ; તેનાથી દેશનું દિન ફેરતું થાય છે, અદિન ફેરતું થાય છે એ
વિશેની જીણી તપાસ કરવી જોઈએ; અને જનતા આગળ તેનું સ્પષ્ટી-
કરણ થવું જોઈએ એવો મન રાનડે ધરાવતા હતા. સરકારી ધોરણ પર
ટીકા કરવી હોય અથવા તેનો વિરોધ દર્શાવવો હોય તો તેમ સૌમ્ય
શબ્દોમાં પણ નિર્ભયતાથી અપ્રત્ય કરતું જોઈએ એવી શિખામણ તેમણે
આપી. એટલું જ નહીં પણ રાજકીય સામર્થ્યનું બીજ સંઘટનામાં છે એ
બરાબર જાણીને તેમણે રાજકીય સ્વરૂપની સંસ્થાઓ સ્થાપન કરવામાં
અભિનય પ્રદાન કર્યું. પૂનાની સાર્વજનિક સભાનું કામ વળી સુધી
રાનડેના નેતૃત્વથી ચાલતું હતું અને તેના ત્રેમાસિકમાં તેમના પોતાના
અને બીજા અભ્યાસકાના વિદ્યાર્થીઓએ દંમેશ પ્રકટ થતા. આ
સાર્વજનિક સભા તે પશ્ચતના મહારાષ્ટ્રના રાજકારણનું કેન્દ્ર બની ગઈ
હતી અને હિંદના બીજા પ્રાન્તોના નેતાઓ પણ તેના કાર્યમાં રસ લેતા.
તેમ જ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના આઘ સંસ્થાપકોમાંના રાનડે એક મુખ્ય
અગ્રણી હતા. રાષ્ટ્રજનને અવસ્થ એવા નિત્ય 'ચાલુ રાજકારણના
અભ્યાસની અને રાજકીય શિક્ષણનો પ્રચાર જનતામાં થાય એવી ચળવળ-

ત્રી ગરુડાન કરવામાં રાનડેએ આગળપડતો ભાગ લીધો હતો. તેમની મદદતાનો આ એક સારો પુરાવો છે.

સમાજસુધારણા

રાજકારણની સાથે રાનડેનું લઘુ સમાજસુધારણા તરફ પણ રોડાયું હતું. એ ખાતતની સુધારણાના તે આગ્રહી અને અગ્રણી પુરરક્તો હતા એમ કહેવાયે તો તેમાં અતિશયોક્તિ નહીં થાય. તે કાળના હિંદી સમાજની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય હતી. શેકોમાં વિવક્ષણ અજ્ઞાન અને વિકૃત જ્ઞાન ફેલાયું હતું. યૂની સમાજસંસ્થાઓ કાલાતીત (anachronistic) થઈ ગઈ હતી, એટલું જ નહીં પણ જે સિદ્ધાન્તો પર તેમની રચના થયેલી હતી તે સિદ્ધાન્તો ઘણું ભાગે અપ્રાપ્ય અને ત્યાગ્ય છે એવો મોકાર વિચારવંતા કરવા લાગ્યા હતા. લાક્ષતી પેરીના શેકોને ન વખતની પરિસ્થિતિનું અસર આપત્ત કરવા માટે પોતાની કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. એક એર નિશાળમાં સદર ૫૦૦-૬૦૦ કન્યાઓ ભણતી હોય, કોમેન્સમાં વિદ્યાર્થીનીઓની સંખ્યા ૧૦૦-૧૫૦ સુધી સદર હોય, સ્ત્રીઓ એન્જીએટ થતી હોય, સંસ્થાઓ ચક્રાવર્તી હોય, ભાષણો આપતી હોય, રાજકારણી સભામાં ધનચર્ચા ચાલતી. કારાગરવાસનો અંગીકાર કરતી હોય એવા અપવાદના જમાના અને રાનડેના જમાના વચ્ચે જર્મીનઆસમાન જેટલું અંતર છે. તેમનાં પિતાનાં ધર્મપત્ની એક દિવસ છાપાનું પાનું વાંચતાં જોવામાં આવ્યાં 'ત્વારે' ધરતી ખેંચી નિકટવર્તી સ્ત્રીઓને આંચકો લાગ્યો અને એવી કુપ્રવૃત્તિ પર તેમણે ટીકાઓ કરી એ વાત સદ્ય હોવા છતાં આજે અવિશ્વસનીય જેવી લાગે છે! વિધવાવિવાહ, બાલવિવાહ, જાનિઅધન, અરપૃથ્વના દત્યાદિ સામાજિક દોષો હિંદને દંડ પણ મૂકે છે. પણ એવાં પચાસસાડ વર્ષોમાં તેમના નિરાકરણ માટે સમાજમાં અનુકૂલ વાતાવરણ નિર્માણ થવા લાગ્યું છે, અને ખાસ કરીને સ્ત્રીશિક્ષણનો ફેલાવો ઘણો વધ્યો છે. આ પ્રગતિનું શ્રેય રાનડે જેવા સદનશીલ નિપુણ આગ્ર (pioneer) સુધારકોને ઘટે છે. તેમના વખતના અજાની સમાજના પ્રખર કોપ્તા તે ભોગ બન્યા હતા અને તેમને ઘણો ત્રાસ સદન કરવો પડ્યો હતા. રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશન સાથે તે જ સંકેરમાં હિંદી સામાજિક પરિવદ બરવાનો ઉપક્રમ રાનડેએ શરૂ કર્યો હતો અને નિયમિતપણે તેઓ આ પરિવદની એકમાં હાજરી આપવા

દેસમાં જતા હતા. સામાજિક પ્રયોગ-દેશબંધમાં ગતિ આપવાના કામમાં આ પરિપક્વતા ધણે ઉપયોગ થતો. તેના વ્યાસપીઠે અરથી રાનડેએ ઉચ્ચ શ્રેણીના અનેક બાલકો કરેલાં અને સમાજને તેના કર્તવ્યનું માર્ગદર્શન કરાવ્યું હતું. એ બાળકો પુસ્તકરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. મહારાષ્ટ્રની આઠમ્બેતર ચળવળના આઠ પ્રણેતા અને નિરૂપક છાત્રીના વિવેચક જેતીશ્વર કુંભારે જ્યારે સ્વયંશોધક સમાજની સ્થાપના કરી ત્યારે પોતે આઠમ્બેતર હોવા છતાં રાનડે તેમાં જોડાયા. કારણ માનવ સંસ્કૃતિનું અધિકારી સ્વયં સંસ્કૃતિ, પ્રયત્ન, ન્યાય એવાં તત્ત્વો પર હોવા જોઈએ એવો તેમનો દૃઢ અભિપ્રાય હતો. પણ તે જ રાનડેને મૂળી વેદવિદ્યા અને જાત્રા મુદ્દે અતિશય આદર હતો. તે વિદ્યાનું જાતન કરીને તેમાં ઈષ્ટ દેશકાર કરવા માટે અને ખાસ કરીને વેદોનું કેવળ પદન ન કરતાં વિદ્યાર્થીઓ તેની અર્થની સમજૂતી પણ સારી રીતે મેળવી શકે એ ઉદ્દેશથી રાનડેએ ઈ.સ. ૧૮૭૫માં પૂનામાં વેદશાસ્ત્રાલયનું સમાજની સ્થાપના કરી. હિંદના મુસ્લિમ માનમાં તરફ પણ તેમની લાગણી ઉદાર હતી અને દિંદિમુસલમાનના અંકુશની આચ્છાદન પર તેઓ હંમેશા બાર મક્કલ.

ધર્મ વિચાર

સામાજિક સુધારણા સાથે ધાર્મિક સુધારણા પણ સામાન્યતઃ સંબંધે હોય છે. હિન્દુસ્થાન જેવા દેશમાં તો વ્યક્તિના દરેકાંગના અવનકમનું નિયમન ધણે અંશે ધર્મના નિર્જોધથી થાય છે, રાનડેની મનઃપ્રવૃત્તિ મુક્તિઃ પણી ધાર્મિક હતી. તેઓ પાકા ધર્મિયવાદી હતા. આખા વિશ્વનું સંચાલન પરમેશ્વરી પ્રેરણાથી થાય છે અને તેમાં સર્વ સૃષ્ટિનું હિત જ છે એવી તેમની દૃઢ અદ્ધા હતી. તથાપિ તેઓ મૂર્તિપૂજનમાં માનતા નહો. તેમજ ધર્મના નામે જે જુદેજુદાં તરફના વહેમો, અન્યાયો, દુષ્ટ રિવાજો, અને વિષમતાઓ સમાજને પાખી બનાવે છે અને તેનો વિધ્વંસ કરે છે તેની સામે રાનડેએ બળવો ઉઠાવ્યો હતો. શુદ્ધ સ્વરૂપનો સાચો ધર્મ સમાજમાં પ્રસૂત કરવા માટે મિત્રોના સહકારથી તેમણે અર્થના સમાજની સ્થાપના કરી. આ સમાજની સાપ્તાહિક પ્રાર્થના રૂપે ધાર્મિક વિષયો પર અને પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ અને તેની વિશ્વચોળના ઉપર રાનડેએ કરેલાં પ્રવચનો ઉત્કૃષ્ટ છોટિનાં ગણાય છે. ધર્મની અખિતમાં રાનડેનું નિયંત્રણ કેવળ તર્કવાદી મેનહોવાનું જુદાં જુદાં ધર્મના પ્રધેનોના ક્રિડા અધ્યક્ષ હશે.

હોવાથી ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ સાથે વાદ કરતાં આશ્ચર્યજનકો આધાર આપીને તેમને નિરુત્તર કરવાનું કાર્ય રાનડે સહેજાઈથી કરી શકતા એ વાત ખરી. પણ એકંદરે ધર્મના વિષય પર માર્ગદર્શન માટે તેમની નગર બુદ્ધિ કરતાં હૃદય તરફ વધારે હતી. નિરીક્ષરવાદી અથવા અજેયવાદી વિચારો સાથે તેઓ કોઈ દિવસ સમ્મત થતા નહીં. તેમનું કોમત્ર અંતઃકરણ ભક્તિપરસથી ઉભરાઈ આવતું હતું. તુકારામ જેવા સંતોનાં પ્રાસાદિક અભિયો અથવા ઔમન દેવોનાં વાંચનાં અને સાંભળનાં તેમની આંખમાંથી અશ્રુ પડતાં હતાં. આગરકર જેવા તર્કપ્રધાન અને બુદ્ધિવાદી સુધારકોની ભૂમિકા અને રાનડે જેવા અદ્યાપન સુધારકોની ભૂમિકા એ બેમાં ફેર છે. પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ માન્ય કર્યા વગર પણ શાશ્વત નીતિતત્ત્વોના આધાર પર સમાજ-રચના અને સમાજનું ધારણ કર્યું શકે એવો વિશ્વાસ બુદ્ધિપ્રધાન વિચારવંતો ધરાવે છે. રાનડે તેમાં તા નકોતા. તેમની દષ્ટિએ સમાજના રૂઢિ આદર્શ માટે અને વ્યક્તિની ઉત્તતિ માટે ધર્મની-સત્ય અને શુદ્ધ ધર્મની-આવશ્યકતા છે. રાનડેની સુધારક વૃત્તિમાં દરવાદ ખિસકુસ ન હતો એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. પોતે મૂર્તિપૂજક ન હોવા છતાં પ્રસંગ આવે તો મંદિરોમાં જઈ તેની મૂર્તિ આગળ પ્રવચન કરવામાં તેમને દશો વાંધા આવતો નહીં. અન્યથા વામમર્ગે ગયેલા પોતાના સમાજમંદુઓને સુધારવા હોય તો તેમના તરફ તોજડાઈ અથવા ઉદ્દેગ ન રાખનાં અધુ-આવી જ તેમને યોગ્ય માર્ગ પર લાવવાં જોઈએ, સુધારકો સમાજથી અલગ નહીં પણ જોઈએ એવી રાનડેની માન્યતા હતી.

દત્તિહારદોષમાં કામગીરી

દત્તિદાસના શ્રેયમાં રાનડેએ કરેલી એવા અસામાન્ય દરજ્જાની છે. ઉત્તમ દત્તિદાસશ્રેયમાં અવરજ ગાયુએલા અથા મુજો તેમનામાં વાસ કરતા હતા. તેમનું દેશાભિમાન, બાવના, પ્રજા, ન્યાયનિષ્ઠતા અને સત્ય પ્રીતિ એ નત્તેના એકીકરણથી ગનેત્રું હતું. ઉદાત્ત દંપત્યાક્રિતની તેને જોડ મળી હતી. ‘રાઈઝ ઓફ ધ મરાઠા પાવર’ એટલે મરાઠી સત્તાનો ઉત્કર્ષ નામનો સુંદર અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ મંથ નેમણે લખ્યો. મરાઠાદેના સાધુસંતોએ રાજ્યદાનિતિની સંસ્કૃતિક પાર્શ્વભૂમિ કેવી રીતે તૈયાર કરી, શિયાળ જેવા કર્તૃત્વવાન નેતાએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપનામાં કેવી રીતે યશ મેળવ્યો અને તેના કારભારના નિયમો ક્યાં તત્ત્વો પર ધરાયાં, અખિત્ર

જનતાનું આ કાર્યમાં કેટલું હાર્દિક સહકાર્ય હતું એ બધાનું વિવેચન રાનડેએ કયું છે. એ અંથમાં તેમની વિવેકશક્તિ, નિષ્પક્ષપાતી વૃત્તિ, હરેલ રૂવાબિમાન, ઐતિહાસિક ઘટનાનું કાર્યદારણાત્મક અને શાસ્ત્રીય પરંતુ સહાનુભૂતિપૂર્ણ આકલન અને વિષયવિવરણનું દૌરશ્રેયઃ આ બધા ગુણો સારી રીતે પ્રકટ થયા છે. આપણા દેશના ઇતિહાસ તરફ આપણી દષ્ટિ કેવી રીતની હોવી જોઈએ, રચનાની મગરૂરીબરી ભાવના, સત્યનું નિર્ભેષ પાલન અને વસ્તુસ્થિતિનું વ્યાપક અને તુલનાત્મક અવલોકન આ બધાનું સંયોગીકરણ કેવી રીતે કર્યું જોઈએ એનો અસરકારક ભોધ આ અંથદ્વારા રાનડેએ આપ્યો છે. ઍટ હકના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસઅંથ પછી આવા મહત્વનો બીજો અંથ મરાઠી ઇતિહાસ પર ઇંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયો નથી. પેશવાઓની દૈનંદિનીના (diaryના) ઘણા કાગળો પ્રસિદ્ધ થયા તેની રાનડેએ એક વિસ્તૃત અને કિંમતી પ્રસ્તાવના પણ લખી છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં નવી દષ્ટિ

હિંદુસ્થાનના અર્થદારણ પર અત્યંત બુદ્ધિથી અને ખારીકીથી વિચાર કરનાર અને તેને લગતા નિશ્ચિત સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કરી દેશને જગૃત કરનાર રાનડે જેવા બીજા પુરના ઓગણીસમી સદીના હિંદુસ્થાનમાં જન્મ્યા નહી. આ દિશામાં તેમણે કરેલું કાર્ય ખરેખર અદ્વિતીય છે. એક તો અર્થશાસ્ત્રનો વિષય ને સમયમાં આજના જેટલો હિંદી લોકોને પરિચિત હતો નહીં. બીજું, તેનું જ્ઞાન કેવળ ઇંગ્રેજ લેખકો દ્વારા અને શિક્ષકો દ્વારા હિંદી લોકોને મળતું. તેથી ઇંગ્રેજ લોકોએ પ્રસૂત કરેલા સિદ્ધાન્તો શાસ્ત્રન સ્વરૂપ છે એવી ગેરસમજૂતી સુશિક્ષિત લોકોમાં સહેજે ફેલાઈ હતી. રાનડેના બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યનો, વિચાર-સારથ્યનો, ચિંતિતક અને તૌલનિક અભ્યાસશક્તિનો આ એક માત્ર પુરાવો છે કે તેમણે અર્થશાસ્ત્ર જેવાં શાસ્ત્રોનું અને તેના પ્રમેયોનું સ્વયસ્વરૂપ શું છે અને શું હોઈ શકે એનું યોગ્ય આકલન કયું અને પોતાની અધિકારી વાણીમાં તેનું વિવેચન હિંદીના અને પરદેશના વિકાનો આગળ તેમ જ આ દેશ પર રાજ્ય કરનાર ઇંગ્રેજ સત્તાધીશો આગળ કયું.

રાનડેના આ વિષયના વિવેચનનો મુખ્ય મુદ્દો એવો હતો કે અર્થશાસ્ત્ર જેવા સમાજશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો સ્થલ, કાલ અને પરિસ્થિતિથી અલગ હોઈ શકતા નથી, તેમનાથી મર્યાદિત થાય છે. સમાજશાસ્ત્રોમાં મધ્યવર્તી અભ્યાસર્થિદુ

મનુષ્યપ્રાણી અને મનુષ્યસમાજ હોય છે અને તે જ પોતે ગતિમાન હોવાથી તેના પર અવલંબેલાં તત્ત્વો અને પ્રમેયો પણ ચલ અને અસ્થિર. સ્વરૂપનાં જાને છે. એનો અર્થ એમ નહીં કે સમાજશાસ્ત્રોમાં અચળ સત્યો અને સિદ્ધાન્તો મળતા નથી; અવશ્ય મળે છે. પણ એમાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં ઘટનાઓનું અવલોકન, નિરીક્ષણ, વર્ગીકરણ અને સામાન્ય તત્ત્વોનું નિર્દર્શન એવા ક્રમને પ્રધાન રચાવે હોય છે, તુલનાત્મક પરીક્ષાનું મહત્ત્વ હોય છે. તેથી કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત પ્રસ્થાપિત થાય તોએ પરિસ્થિતિ સમજ્યા વગર તેનો અમલ હોઈ શકે કે નહીં તે કહેવાય નહીં. રાનડેએ બનાવ્યું કે ઉદ્યોગધંધામાં અતિશય આગળ મહેસા ઈંગ્લંડ જેવા દેશને પોતાના માસનું વેચાણ કરવા ખાતર અનિર્ણય અને ખુદશા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનું તત્ત્વ સ્વચ્છર-નહીં, અત્યાચર છે. પણ ઉદ્યોગધંધામાં પાછળ પડેલા અને પોતાની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ કરવાની જેને મદદવાદાંક્ષા છે એવા દેશને ખુદશા વ્યાપારનું તત્ત્વ વિપ જોડું વિધાનક થાય અને તે તત્ત્વની બરાબર સામી સીમા પરનું સંરક્ષણનું તત્ત્વ પોષક થાય એટલે અર્થશાસ્ત્રનાં ત્રિશાસ્ત્ર આધિન સત્યો તરીકે ઇંગ્લેન્ડ સોકો જેનું વર્ણન કરે છે તે ખરું જોતાં ઈંગ્લંડની અમુક સમયની પરિસ્થિતિમાં ઇંગ્લેન્ડ સોકોને ફત્તવાથી શું છે તેનું જ ફક્ત સ્પષ્ટીકરણ છે અને તેનો ન્યાય દરેક પરિસ્થિતિને જાણ પડે એમ નથી એમ રાનડેએ સિદ્ધ કર્યું. જર્મની કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા દેશોમાં પણ અર્થશાસ્ત્રના પડિતો અને લેખકો છે. એ પડિતોએ પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાન્તો ઇંગ્લેન્ડ સિદ્ધાન્તો કરતાં જુદા છે તેનું કારણ કેવળ પરિસ્થિતિ-બેદ દિલની આર્થિક સ્થિતિને અનુરૂપ એવા જ આર્થિક ધોરણનો સ્વીકાર દિન-દુરયાનમાં થવો જોઈએ અને તેમ નહીં થાય તો દેશને નુકસાન પહોંચશે એવી ધોરણ રાનડેએ કરી. દિલના દરેક આર્થિક પ્રશ્નો અભ્યાસ દિલના દિલની દૃષ્ટિએ કરીને તેનો ઉકેલ પણ એ માર્ગે જ થઈ શકે એવું આગ્રહ-ભર્યું વિવેચન તેમણે કર્યું. સગબગ પચાસ વર્ષ પહેલાં ઉક્ત કોંગ્રેસમાં સમ્મેલન પ્રસંગે 'ઇન્ડિયન પોલિટિકલ મકોનોમી' એવો વિષય લઈને તેનાપર તેમણે વ્યાખ્યાન આપ્યું તે આજના ભારતીય અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ-માં પ્રારંભરૂપ ગણાય છે. એ વ્યાખ્યાનમાં રાનડેના વિશાલ વાચન-અભ્યાસ ચિહ્નતા અને તર્કશુદ્ધ વિચરણનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો વાચકના જોવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનની કેમિસ્ટ્રી અને લંડન જેવી સુવિખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં ભણી

તેમની પદવીથી વિભૂષિત થયેલા ઘણા હિંદી પદવીધરોને રાનડેની આ પ્રવૃત્તિ અશાસ્ત્રીય લાગતી હતી. પણ હવે તે કાળ પસાર થઈ ગયો છે; એટલું જ નહીં પણ 'હિંદી અર્થશાસ્ત્રના જનક' એ નામાભિધાનથી રાનડે ઓળખાય છે. હિંદી અર્થશાસ્ત્રપરિષદની મુંબઈમાં ગયા ડિસેમ્બરમાં મળેલી બેઠકમાં રાનડેની શનાખી ખાસ કાળજીથી જિજ્ઞવયામાં આવી હતી અને મુખ્ય અર્થશાસ્ત્રીઓએ તેમની સ્મૃતિને અંજલિ આપી હતી.

હિંદના આર્થિક પ્રશ્નો હિંદની દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની જરૂરત પ્રતિપાદન કરીને રાનડે અટક્યા નહીં. આ દેશની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ મોટા પ્રમાણમાં થવી જોઈએ એમ તેઓ માનતા. આ બાબત પર બધાનું લક્ષ કન્દ્રિત કરવા સારુ તેમણે ઔદ્યોગિક પરિષદની સ્થાપના કરી તેની બેઠકો જુદાં જુદાં શહેરોમાં વર્ષ એ વર્ષના ગાળામાં થાય એવી તકલીફ કરી. આ બેઠકામાં ઉદ્યોગધંધાના વિષયની મુશ્કેલીઓ ઉપર ઘણી ઉપયુક્ત ચર્ચા થતી હતી. રાનડેના મૃત્યુ પછી ઔદ્યોગિક પરિષદનું કામ ટાલું પડ્યું. તથાપિ તેની જગ્યા પર બીજી સંસ્થાઓ તેવી જાતનું કામ હમણાં પણ કર્યે જાય છે.

યુનિવર્સિટીમાં માતૃભાષા

માતૃભાષાએને દેશની ડેળવણીમાં અને વ્યવહારમાં આદરણીય સ્થાન મળવું જોઈએ એવી તીવ્ર હઠ્ઠાથી રાનડેએ તે દિશામાં સતત અને ખાતીસો પ્રયાસ કર્યો. તેમના જેવા વજનદાર પુરુષને પણ આ પ્રયાસનું છાંટ ફક્ત પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણા નિરાશાભરેલા પ્રસંગો અનુભવવા પડ્યા. આ બાબતનું તેમનું અભિમાન જાળવવું હતું. મરાઠી ભાષા અને વાસ્તવ્યના તે પ્રેમી ઉપાસક હતા; સંસ્કૃત ભાષાનું અને વાસ્તવ્યનું તેમનું જ્ઞાન ગાઢ હતું; દેશી ભાષાઓના આધ્યયનથી જ દેશની પ્રગતિ થઈ શકે, જનસમાજ પર પાછી ભાષાની જાળજળથી સ્થાપના કરીએ તોએ તેમાં સફળતા નહિ મળે એવી તેમની ખાતરી હતી. તેમનું પોતાનું લખાણ ઇંગ્લિશ ભાષામાં થયેલું. પણ દેશી ભાષાના તેમના જેવા પ્રખર પક્ષકાર તેમના સમયના વિદ્વાનમાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠમાં કોઈ હતા નહીં. છેવટે તેમના પ્રયાસોને થશ મળ્યો અને મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષાનો સમાવેશ એમ. એ.ની પરીક્ષામાં કરવામાં આવ્યો. પણ રાનડે તે પહેલાં જ મરી ગયા હતા.

હંતર પ્રવૃત્તિઓ

મદારાષ્ટ્રમાં અને ખાસ કરીને પુનામાં ઘણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓની

રચાપના રાનડેની રૂઢિતિથી થઈ અને એ સર્વના સંચાલનમાં રાનડેની સમતોલન વૃત્તિ અને વ્યવહારુ શાણપણ ઉપકારી નીવડ્યું. ફર્ગસન કોમેન્ટ, ચત્રાવનારી પૂનાની ડેક્કન એડ્યુકેશન સોસાયટી પ્રખ્યાત છે. રાનડે એ સોસાયટીની કાઉન્સિલ પર હતા. ૧૮૯૭-૯૮ના ખેતની આર્થિકતાના કાળમાં સરકારે નીમેલા રૂપેસ્થિત ઓફિસર મિ. રેન્ડના ત્રાસથી શરેરીઓ દંટાળી ગયા અને છેવટે એ અધિકારીનું ખૂન થયું. ફર્ગસન કોમેન્ટના ટેટલાક પ્રાપ્યાપકોએ અને ડેક્કન એડ્યુકેશન સોસાયટીના સભ્યોએ સરકારી અમલદારોના ચર્તન પર કડક ટીકા કરી અને તેથી સરકારની સોસાયટી પર નારાજ થઈ. એવા કટોકટીના પ્રસંગે રાનડેએ પોતાની જ્ઞાનવૃત્તિ અને દૂરદષ્ટિ રાખીને સરકાર પર ટીકા કરનાર વ્યક્તિઓને બરા નમતું બુકવાની સલાહ આપી. પણ સાથે સાથે એવી સાર્વજનિક સંસ્થામાં સરકારે નીમેલા માણસનો પ્રવેશ નહીં થાય, તેના કારભાર પર સરકાર પોતાનો અંકુશ નહીં ખેસાડે, સંસ્થામાં આશ્રયન સભાસદ તરીકે કામ કરનાર માણસોનો સનદરીર રાખકીય અજબજા કરવાનો હક્ક અજાધિન રહે એને માટે રાનડેએ લડત ચલાવી અને અતિ તેમને એ લડનમાં યશ મળ્યો. મુંબઈ ઈસ્ટાકમાં ખાનગી સંસ્થાઓનું અંતર્ગત રવાતંત્ર અને તેમના કાર્યકરોને રાખકીય ક્ષેત્રમાં સનદરીર કાર્ય કરવાની છૂટ આ મોટા લાભો રાનડેની દૂરદષ્ટિથી ટપી રહ્યા. તેનું સુપરિણામ આજે પણ જોવામાં આવે છે. ડેક્કન વર્નાક્યુલર ટ્રાન્સેક્શન સોસાયટી, પૂનાનું નગરવાચન-મંદિર, સાર્વજનિક સભા અને પછી ડેક્કન સભા, વક્ટૂલ્લોત્તેજક સભા, વસંતવ્યાખ્યાનમાળા ઈત્યાદિ સંસ્થાઓના રાનડે પ્રાણ હતા. મદારાખૂના સાહિત્યકારોનું સંમેલન બરવાની કંપના તેમના મનમાં હતી અને તે જગતનો એક નાનો સરખો મેળાવડો તેમણે બરાખ્યો પણ હતો. આ બધી પ્રવૃત્તિઓના અર્ધા માત્ર નામનિર્દેશ કરી ગયા.

કિંદત જીવાન પદવીધરોના અકાચ મરણથી રાનડે અત્યંત અધિન થતા અને દેશ પરની આ આપત્તિનું કારણ મોટી કાલવાનો તેમણે પ્રજન ક્યો. મુંબઈ વિદ્યાપીઠ અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછીના તમામ ઐત્યુએટોની ગણતરી તેમણે કરી, તેમના સંબંધમાં ગ્રંથ લેટલી માહિતી મેળવી અને સંશોધનપૂર્વક લખેલા એક ખાસ નિબંધમાં એમ સિદ્ધ ક્યું કે આ અકાચ અને શોકદાયક મરણોનું કારણ આજનીવાલ જેવી ધાનક ગિરિ બર

છે એમ નથી, તે તો દેશમાં ફેલાયેલું બીપણ દારિદ્ર્ય હોય. આર્થિક સ્થિતિ સુધાર્યા વગર દેશની શારીરિક અને સાંસ્કૃતિક ઉન્નતિ થવાનું મુશ્કેલ છે. સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતી વખત અને તેમનો ઉકેલ લાવતી વખત આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની અસર જૂલવી નહીં જોઈએ એ તત્ત્વ રાનડે જરાજર સમજી ગયા હતા.

ઋષિપરંપરાનો મહાપુરુષ

મહાત્મા ગાંધી નામદાર ગોખલેને પોતાના ગુરુ માને છે. ગોખલેએ રાનડેને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકારી તેમના હાથ નીચે રાજકારણ, અર્થકારણ અને સાર્વજનિક જીવન એ બધાનો ઘણી શિસ્તથી અને પરિશ્રમથી અભ્યાસ કર્યો હતો. રાનડેને માટે ગોખલેના મનમાં અમર્યાદ આદરભાવના હતી. એવા સત્-શિષ્યે પોતાના પૂજ્ય ગુરુનું કરેલું વર્ણન અને મૂલ્યાંકન સાહજિક રીતે કિંમતી ગણાય છે. ગોખલે કહે છે કે રાનડેમાં વિદ્વતા, છુદ્ધિમત્તા, ઉદ્યોગશક્તિ, શાણપણ એ બધા ગુણો મોટા પ્રમાણમાં હતા. આમાંથી એક એક ગુણ પણ માણસને મોટો બનાવે છે. રાનડેમાં તો તે બધાનો સમુચ્ચય થયો હતો અને તેથી તેમની મદત્તા પર્વત જેવી વિસ્તીર્ણ અને વિશાલ થઈ ગઈ હતી. છતાં ગોખલે જેવા શિષ્યને જે કંઈ ખાસ અપરિહાર્ય વ્યક્તિગત આકર્ષણ રાનડેમાં લાગ્યું અને જેને લીધે રાનડેની વ્યક્તિમત્તા તેમને અતિવંદનીય અને આકર્ષક લાગી તે તેમની ભાવિક અને પ્રેમજન વૃત્તિ, જન્મજાત સૌજન્ય, એક અર્થપૂર્ણ શબ્દમાં કહીએ તો તેમની સાત્ત્વિકતા. ગાંધીજીએ ગોખલેને માટે જે કંઈ છે તેની યાદ અહીં આપે છે. કિરોજશાહ મહેતા અથવા ટિંગડ જેવા સમર્થ મહાપુરુષો તરફ, ગમે તેટલો આદરભાવ તેમને માટે હોવા છતાં, ગાંધીજી આકર્ષિત નહીં થયા; સૌમ્ય અને શીતલ ગોખલે તરફ થયા. એવી જાતની જ સાત્ત્વિક સૌમ્યતા અને શીતલતા રાનડેમાં પરિપૂર્ણ હતી. એક વિવાદ મુદ્દાનો અહીં ઉદ્દેશ્ય કરવા જેવો છે. પોતાની પ્રથમ પત્ની મરી ગયાથી રાનડેને પુનર્વિવાહ કરવાની તક મળી હતી. છતાં તેમણે પુનર્વિવાહ કર્યો નહીં અને એક નાની ઉંમરની કુમારિકાને પરણ્યા. એમના જીવન પર આ એક માનસિક દૌર્બલ્યનું કલાંક છે. તેમના જેવા પ્રથમ પંકિતના સમાજ-ગુધારકોના નેતાએ આવું પગલું ભર્યું એ તદ્દન અસમર્થનીય જ કહેવાય. આમ કરવાથી ધ્યેયસુતિ થાય છે, કાર્યદાનિ થાય છે. તથાપિ રાનડેની

આ દુર્ગલતાનું બીજા તેમની સાત્ત્વિકતામાં હતું એમ કબૂલ કરવું પડશે. આ વિરોધાભાસ તો ખરો. કદાચ એમ પણ કહી શકે છે કે એવા વિધાનમાં સાત્ત્વિકતાને અન્યાય થાય છે! તથાપિ આ વિરોધાભાસમાં સત્યનો અંશ છે એ સહજ વાચક સમજી શકશે. બીજાઓને માટે, ખાસ કરીને પોતાનાં માથાપ અને સર્ગા માટે, આત્મભોગ આપવાના સદ્ગુણનો જ્યારે અતિરેક થાય છે ત્યારે આવી દુર્ગલતાનું દસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મિશનરીઓના હાથમાંથી પોતે ચઢા ન પીધી હોવા છતાં પોતાના સુધારક મિત્રોના ગૃહસૌખ્ય ખાતર રાનડેએ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું નક્કી કર્યું અને લીધું. એમ કરવામાં ઘણું મનોદૈર્ય જતાનું પડે છે એટલું તો ખરું, બલે તેનું પગલું અનુચિત અને અયોગ્ય પણ હોય.

રાનડે સર્વસંપ્રાદક હતા, અગ્નિશત્રુ હતા. તંમનામાં કોઈપણ પ્રકારનો પક્ષાભિનિવેશ ન હતો. જુદાજુદા મતાપદો ધરાવનાર માણસો પણ રાનડેને તેના તરિક્કે સ્વીકારના હતા. રાજકીય ક્ષેત્રની રાનડેની પ્રવૃત્તિ પર કડક ટીકા કરનાર શ્રેષ્ઠમાન્ય તિલક જેવાનો રાનડે ઉપરનો મૃત્યુક્ષેપ ખૂબ જ આદરજુક્ત અને ભાવભર્યો છે અને તેમણે તેમાં રાનડેની મદત્તાનું સાચું દર્શન કરાવ્યું છે. રાતાબ્દીપ્રસંગે મુબ્બઈમાં મળેલી સભામાં નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ કહ્યું તેમ તેઓ હવે દિંદના ઋણિઓ અને સાધુઓની પ્રણામિકામાં આવી ગયા છે. તેમનું જીવન દેશને સ્ફૂર્તિદાયક અને માર્ગદર્શક બન્યા વગર રહેશે નહીં.

સોહેદીયનું સ્મરણ કરાવતા

તે સમજા કરતાં નિઃસ્વાર્થ અને નિષ્કલંક રાનડે-મીઠા બાવનાથી ભરપૂર પ્રાણીન. સોહેદીયનું આપણને સ્મરણ કરાવતા તત્ત્વજ્ઞાની રાનડે, જેમની તરફ સદૃશ ભારતવર્ષ આપણા ઇતિહાસમાં અપૂર્વ એવા પુન્યભાવથી જોતો હતો, તેમના મૃત્યુથી કદી ન પુરાય એવી ખોટ પડી છે તે કોણ બહી શકે નેમ છે?

—દીનશા વાઘજી

મુ સા ૬૨

: 'અદ્ભુત નાટિક' :

પાત્રો

મા, બાળક, મુસાફર

[દ્રશ્ય : એક ઝંપડું. રસોડામાં મા તલના લાડુ બનાવવાની તૈયારી કરે છે.]

બાળક : શું બનાવવાની છે, મા ?

મા : સફેદ તલના સરસ લાડુ બનાવવાની છું; યદામપરતાં નાખીને. કદાચ તારે માટે પણ થોડા નાનકડા લાડુ બનાવું. મોટી કથરોટમાં હું લાડુ બનાવતી હોઉં ત્યારે તારે જોઈએ તો તારે હાથે નાની થાળીમાં તારા લાડુ બનાવજો.

બાળક : જોને, મા, આજે સંક્રાંતને દિવસે જ મારા બાપુજી જત્રાએ ગયેલા, ને ઘેર ન મળે !

મા : તોય મારે તો મારો આ દિવસ માણવો જ જોઈએ ના ! મારે મન તો મારો સંક્રાંતનો દિવસ ખીજા કોઈનેય લાગે એ કરતાં વધારે મોટો. આજ દિવસે મેં આજે સાત વર્ષ થયાં જરાજર ઘરમાં પહેલો પગ મૂક્યો'તો.

બાળક : આજે તો મા તું અબરાર્થ પરથી પેલી તાસકો ઉતારશે, ખરું ને ! પેલી ફૂલવેલવાળી તાસકો છે તે. ને પછી એને અહીં ચોકમાં ગોડવશે.

મા : હા, બેટા. આજે તો હું આ મારી ઝૂંપડી શણગારીશ, સારામાં સારી કલેડીઓ ઉતારીશ, ને બધી સરસ સરસ ચીજો અહીં ગોડવીશ. એ...સાત વર્ષ પહેલાં બન્યું'તું એટલેસ્તો.

બાળક : એવું તે શું બન્યું'તું, મા ?

મા : હું કોઈને ઘેર હામ કરવા રહી'તી ત્યાંથી મને કાઢી મૂકી.

બાળક : ક્યાં હતું એ ઘર, મા, મને કહેતી.

મા : (ખેસી વર્ષ, દક્ષિણ દિશા બાણી ચીંધી.) પણ રહેતી'તી હું-એક ખેડૂને ત્યાં. પેલા નમિયા કુંગરા પર; પેલા સોનગિર છે, પેલા સોનેરી પહાડ, તેની પાસે.

બાળક : સોનેરી પહાડ ! એ તો બહુ સરસ જગ્યા હશે.

મા : એવી કોઈ બહુ સરસ નહોતી. એ રતમાં તો ત્યાં બહુ વેરાન જીવું લાગતું, ને દાઢ તો એવી પડતી હશે. મારે વિંચ કોઈ ખરાબ વાતો થતી'તી, એટલે આપા જ એક સંકાંતને દી મને કાઢી મૂકી.

બાળક : પછી તં શું થયું ?

મા : હું શું કરું વળી ! મારે તો એ ખાટોકરાવાળા કુંગરા પર થઈ એ વેરાન કાઢવિયે રહેને થઈ ને જ જીવું રહ્યું. રસ્તામાં એક મૂંપકું મ ન મળે. અને હુંડો પડત તો એવો મુસવાદા મારે-જાણે હાડકાં પણ થીજી જાય. ને મારા જોડા પર ખૂબ ક્રોધઃ બાજયો'તો. હું નિમોનરે આવી...

બાળક : નિમોનરા ! મને ખબર છે. ત્યાં તો મને પેલી દુકાનમાં પેલી બાયડીએ બાટલીમાંથી પિપરમૉટ કાઢી આપી'તી.

મા : તે આજે તો આજેરતો ! તે દી તો એ બારણું ખોલવાય તૈયાર નહોતી-કોઈ બારણું ખોલવા તૈયાર નહોતું. ને બારીઓમાંથી અંદર દેખી જોઈ તો છોકરાઓ ને છોકરીઓ સગડીની આગુઆગુ બેળાં ખેસી તાપતો'તાં ને રમતો'તાં. મારી તો તે દી રાતવાસો માગવાની હામ ન આપી. મને તો બીજી લાગી કે રખેને મારે વિંચે કંઈનું કંઈ ધારી લે-હું મૈરું માણસ રાતની વખત વાટે આમ એકલી આપી જઈ તે.

બાળક : પછી ત્યાંથી હું અહીં આવી ?

મા : અંધારામાં હું કુંગર કિતરતી મઝ; હૈયે કુખનો બાર ને રસ્તાનો ક્યાં મ અંત આવે નહિ. તદ્દન ચાકી મઝ'તી ને પકુંપકું થઈ રહી'તી. ને આખરે પડી મ ખરી-રસ્તાની આગુએ એક પાણીનો મોટો ઢગપો પહોં'તો એમાં પટકાઈ ને પડી.

બાળક : હું મ એક વાર પાણી પર પડી ગયો'તો, મા, ને મને ઘૂંટણ પર વામ્સું'તું.

મા : એ ઘડીએ પેલું જન્મું. મેં કોઈ એક અનળ્યા માણસને મારા

બણી આવતો દીડો. સરસ ઊંચા નેવો; જાણે રૂપરૂપનો અંબાર. એટલો સુંદર પુરુષ મેં તો કોઈ દી નજરે દીડો નથી. તેજથી ઝળહળતું શરીર, જાણે અંધારામાં ચ દેખાય. મને તો થયું કે આ કોઈ નેવોતેવો નથી.

બાળક : કોણ હતો, મા?

મા : મેં ધાયું કે એ જ હશે—સારી ચ સૃષ્ટિનો રાજા.

બાળક : એણે રાજાની જેમ મુગટ પહેર્યો તો માથે?

મા : હોય તો સૂકી કાંટાળા ડાંખળીઓનો હશે; પણ એમના હાથમાં એક લીલીછમ ડાળા હતી : આ પૃથ્વી પરના કોઈ ઝાડ પર તો એ નહિ ઊગી હોય. હાથ પકડીને એ મને અહીં દોરી લાવ્યા ને આ બહારનાં પગથિયાં પરથી દરવાજા આગળ લાવી મને એ કહે કે અંદર જ, તને આ ઘરમાં ફિક્ક આસરો મળશે. હું તો એમને પગે પડી કાંઈ કાંઈ કહેવા જતી'તી, પણ મને એમણે અટકાવી ને કહે, 'હું તને જીજી કોઈ વાર મળવા આવીશ, ને જ્વેજ્વે : તને બધું આપું' તેમાં જ તારું ચિત્ત રખે મોંઢી જતું, પણ મારે સારું તારું જારણું ખુશ્તું રાખજે.'

બાળક : પછી એ ચાલ્યા ગયા?

મા : પછી તો એ દેખાયા નહિ; પણ મેં એમના કહેવા પ્રમાણે ક્યું. (ઊભા થઈ કમાડ બણી જાય છે.) હું એ દી આમ આવી; તારા બાપુજી પણે સગડી પાસે સુતમૂન નેવા બેઠા'તા : બાયડી મરી ગઈ ત્યારના બિચારા એકલા પડી ગએલા, એમનું ચ કોઈ નહિ ને મારું ચ કોઈ નહિ. અમે પરણ્યાં. ને ત્યાર પછી મારે કોઈ દી આસરો સારું આમ જોવું પડ્યું નથી. ત્યારથી હું આ ઘર ચલાવતી આવી છું, ને એમાં એમને કાંઈ કહેવાપણું રહ્યું નહિ હોય.

બાળક : પેલા રાજા પાછા આપણે ઘેર આવશે?

મા : મને વચન આપ્યું છે કે આવીશ; પણ આજ દી સુધી આવ્યા નથી. કેટલી ચ સંકોતે હું ને તારા બાપુજી આમ જારણે ઊભાં ઊભાં એમનો જ વિચાર કરતાં દૂર સુધી જોયાં કરીએ કે કાંઈ આવે છે.

બાળક : પણ મા એ રાત્રે, હું સૂઈ ગયો હોઉં ત્યારે, આવે નહિ તો સારું.

મા : દર વર્ષે હું એમનો જ વિચાર કરું ને આ ઘર શણગારું, ને તજના લાકુ બનાવું.

બાળક : અહીં આવ્યા પછી એ કું કરશે ?

મા : પણ પેલા પાટલા પર બેસશે. ને કદાચ થોડા લાડુ ખાશે. હું બધી પાટોશણેને તેડીશ અને કહીશ કે જો એ આવ્યા એ પછી નો એ બધી મારે વિગે એમ નહિ ધારે ને કે હું આ ઘરમાં આવી ત્યારે સાથે કાંઈએ નહોતી લાવી. મને મળવા ફાણુ આવ્યું છે એ જાણશે ત્યારે તો હું એમનાથી બધાંથી ચઢિયાતી છું એમ એ બધી માનશેરતો. બધી ય એને પગે પડશે ને આશીર્વાદ માગશે. પણ સૌથી સરસ આશીર્વાદ તો એ મને આપશે—જે ઘેર એ પોતે પોતાની મેળે આવ્યા તે ઘરને.

બાળક : ને તું હમણાં જ લાડુ ખનાવવાની છે ?

મા : હમણાં જ ખનાવવા જોઈએ, નહિ તો મોઢું થઈ જાય. આટલું મોઢું તો થયું છે. એક પાટોશણ તસ જેવા શહેરમાં ગઈ છે : આવી જવી જોઈતી હતી, પણ ફાણુ જાણે ક્યારે આવશે. હું તો હવે કાંઈ એની વાટ નથી જોવાની. હમણાં જ ફાઈ પાસેથી માંગી લાવીશ. પેલા સસાટને ત્યાં યુરુવારનાં લગન છે, એને ત્યાં તસ હશે.

બાળક : મને પણ તારી સાથે આવવા દે, મા.

મા : તું અહીં જ રહે તો સાદું, બેટા. જો તોફાન મા કરતો હોં ! આ ચીજને પડી છે એને અડીશ ના. પણે સગડી પાસે બેસજો ને પેલી ડાખળીઓ હું લાવી છું ને એના દુકડા કરજો. આજ જોઈ, એની દગલી ખનાવ તો ! પછી જો ચૂસો કેવો જાડબડ બજો છે—લાડુ ખનાવવાને જોઈ તો કેટલી ભાંગી શકે છે ! હું અહાર ગઈ હોઉં ત્યારે દરવાજાની બહાર જતોં નહિ, હોં ! નદીમાં તો પૂર માનાં નથી. ને તું ત્યાં જાય એની મને તો બીક લાગે, બેટા. જો ડાહ્યો છે ને તું. ડાંખળી ભાંગતો જાય તેમ મણતો જજો હોં કે.

[બહાર જાય છે]

બાળક : એક—ને બે—ઓહો ! આના તો બહુ દુકડા થશે, એક, બે, ત્રણ, ચાર—આ તો ભીની છે—મને ભીની ડાંખળી નહિ ગમે—પાંચ, છ—કેટલી મોટી દગલી થઈ.—પેલી મોટી મગરમચ્છ જેવી છે તે ભાંગવા દે.—આ તો બારે પડે.—મને નથી લાગતું આ મા ભાંગી શકે.—આપુછ ભાંગી શકે.

[એક બાળુનો દરવાજો કથક છે અને એક મુસાફર અંદર પ્રવેશ કરે છે.]

એણે કાઢ્યો તૂટ્યો સફેદ ધાબળીનો ઝબ્બો પહેર્યો છે. ઘોતિયું કીચડથી ખર-
'ડાયેલું' છે. પગમાં કાંઈ પહેર્યું નથી. માથું પણ ખુદ્દું છે. હાથમાં એક નાની
ડાળી છે.]

મુસાફર : (બાળક આગળ આવી નીચા વળી પેટી મોટી ડાંખળી
લઈ) લાવ જોઈ, મને આપ; ને તું આ ઝાઝ.

[બાળકના હાથમાં ડાળી મૂકે છે, અને પેટને પેટી મોટી ડાંખળી લઈ
એના દુકાડા કરે છે.]

બાળક : આ તો સરસ ડાળી છે; ઉપર મહોર છે ને મરવા પણ
છે. પેટી ઘંટીવાળાની વાડીમાં આંખો છે તેને મરવા આવ્યા છે, પણ
મહોર અંધો ખસાસ થઈ ગયો. આ ડાળી તમે ક્યાંથી લઈ આવ્યા?

મુસાફર : ખડુ દૂર દૂર એક બાગ છે ત્યાંથી લાવ્યો.

બાળક : ક્યાં આવ્યો એ બાગ? તમે ક્યાંથી આવ્યા?

મુસાફર : (દક્ષિણ દિશા બણી ચાંધી.) પેટા હુંગરાની ય પેટી,
પારથી હું આવું છું.

બાળક : ક્યાં પેટા સોનેરી પદાડ છે ત્યાંથી? સોનગિરથી?

મુસાફર : હા, હું ત્યાંથી જ આવું છું, સોનેરી પદાડ પરથી જ.
અહીં જરા એસવાનું મળે, જરીક પિસામો મળે, તો સારું.

બાળક : અહીં એસો. મારી પાસે આ પડ્યું છે ને એમાંથી કશાયને
આપણે અડકવાનું નથી, હોં કે! તહિ તો મા શરસે થશે. મા સરસ
તણના લાડુ ખતાવવાની છે—અમારે ત્યાં એક રાગ્ન કદાચ જમવા આવે,
એમને લાયક.

મુસાફર : હું અહીં જ તારી પાસે બોંચ પર બેસીશ.

[બેસે છે.]

બાળક : હવે મને પેટા સોનેરી પદાડની વાત કરો.

મુસાફર : ત્યાં એક બાગ છે. એ બાગમાં એક ઝાડ છે; તેના પર
ફળ ને ફૂલ બન્ને સાથે હોય છે.

બાળક : આ ડાળી પર છે નેમ?

મુસાફર : આ નાનકડી ડાળી પર છે, તે જ પ્રમાણે.

બાળક : બીનું શું છે એ બાગમાં?

મુસાફર : એમાં જતનજતનાં અનેક દેંગનાં પંખીઓ છે; લોકો જેમ

પ્રાર્થના કરે તેમ દર કસાકે એ પંખીઓ ગીતા ગાય. ને એ બાગની આસપાસ ફરતી ઊંચી દિવાલ છે.

બાળક : એ દિવાલમાંથી કોડો અંદર કમે રહેતે જઈ શકે !

મુસાફર : એ દિવાલમાં ચાર દરવાજા છે : એક સોનાનો દરવાજો, ને એક રૂપાનો, ને એક રક્ષતિકનો, ને એક ગળકતા પિત્તળનો.

બાળક : (ડાંખજીએના હુકમ ઉપાડી.) હું એક બાગ બનાવું. આ ડાંખજીએની હું દિવાલ બનાવીશ.

મુસાફર : પહેલી દિવાલ આ મોટી ડાંખજીની બનશે.

[બન્ને ગળા ડાંખજીએના હુકમમાંથી ચારસ દિવાલ બનાવે છે.]

બાળક : (લીલી ડાળી ઉપાડી.) આ હું વચ્ચે મૂકાશ. આ જાણે પેલું જાડ. એને ઊંચું રાખવાને કાંઈ લાવું. (ઊંચો થઈને અબરાર્થ તરફ નજર કરે છે.) મારો હાથ નહિ પહોંચે. મને જરા ઊંચીને પેલા ચળકતો ફૂલો જિતારી આપો ના !

[મુસાફર જીનીને ફૂલો જિતારી આપે છે.]

મુસાફર : હે, આ રહ્યો.

બાળક : (દિવાલોની વચમાં ફૂલો મૂકી અંદર ડાળી મૂકે છે.) મને કોડો જોઈ બીજું શું છે એ બાગમાં ?

મુસાફર : એમાં પાણીના ચાર ફૂવા છે; પાણી તો તીતયું હાય જેવું.

બાળક : મને પેલી વાડકીઓ ઉતારી દો, પેલી ફૂલવાળા વાડકીઓ, આપણે એના ફૂવા બનાવીશું. (મુસાફર એ જિતારી આપે છે.) હવે હું દરવાજા બનાવું : મને પેલી કંતેરીઓ આપો—પેલી ખરાબ ચાડિયા જેવી છે તે નહિ, પણ પેલી છેક ઉપર સરસ મળતી છે તે.

[મુસાફર એ કિતારી આપે છે. ચારે બાજુ એ મોડની એ બન્ને ગળા એના દરવાજા બનાવે છે. બાળક લોકે છે ને એ તરફ જુલે છે.]

મુસાફર : જો, હવે બરાબર થઈ રહ્યું.

બાળક : પેલા બાગ જોડતો જ સરસ છે કે આ ? પણ ત્યાં સોનેરી પદાડ પર એ બાગ જોવા જવું હોય તો શી રીતે જવાય ?

મુસાફર : થોડા પર સવાર થઈને.

બાળક : પણ આપણી પાસે તો થોડો છે નહિ.

મુસાફર : આ પાટલીનો થોડો કંઈશ. (બૂબામાંથી એક પાટલી

ખેંચી કાઢી ઉપર ઘોડો-ઘોડો ફરી બેસે છે. બાળકને એ આગળ બેસાડે છે.) એ....આત્મા !

[ગાય છે ; બાળક બીજો ભાગ ઉપાડે છે :]—

હાલો, ફર ફર ફુંગરા પાર ;

જઈએ દોસમેર ફુંગરા પાર.

ત્યા બામમાં મેં ફૂલ ફીડાં

ફૂલ સાથે જી મીડાં.

ફર ફર ફુંગરા પાર ;

હાં દે ફર ફર ફુંગરા પાર.

ત્યા ખેતરમાં જલ કચ્ચા,

જલ ને જીવારે રડાં,

ફર ફર ફુંગરા પાર ;

જઈએ વાયુવેગ ફુંગરા પાર.

મુસાફર : કેમ છોડા અસવાર, કેવી મજલ પડી !

બાળક : માથો, માથો ફરીથી ફરી એક વાર સવારી કરવી છે.

મુસાફર : (ગાય છે)—

ત્યા બામમાં હરેકે સમે,

દેવતાના જ દે રમે,

ફર ફર ફુંગરા પાર ;

હાં દે ફર ફર ફુંગરા પાર.

ત્યા ખેતરમાં જલ કચ્ચા, વિગ

બાળક : દવે થોડા વખતમાં જ આપણે સોનેરી પદાઃ પર પડોંચી જઈશું. માથો સવાર, આગળ ચલાવો. બીજું ગીત ગાય.

મુસાફર : (ગાય છે)—

જી કૂલની સુવાસ,

ત્યા નો દેવનો વાન,

હાં દે ફર ફર ફુંગરા પાર,

હાં અનંતતાને ધામ એ અપાર.

ત્યા ખેતરમાં જલ કચ્ચા, વિગ

બાળક : દવે ફરી એક વાર,

મુસાફર : આ છેલ્લી જ વખત. આ વખતે તો ખૂબ સવારી કરીશું.

[મા પ્રવેશ કરે છે. ધડીબર એ ટગર ટગર જોઈ રહે છે; પછી ટોપકી નીચે નાખી દઈ બાળકને ઉપાડી લે છે.]

મા : વાહ રે...આવું કોઈ દી કોઈએ દીધું તું! આ અફસોસટપુ બિખારડો, રસ્તાનો રઝળતો, મારા હોરુને રમાડે! જાણે બિખારડાનો હૈયો નહિ દીકો હોય, એમ મારો રાગો એની ચીંથરાળા ગાયમાં એને લઈને ખેલે! ચાલ નીકળ અહીંથી સાળા તું જો હો તે—જહાર જા આ ઘરમાંથી! નહિ તો બોલાવીશ કોઈને ને કંઠાવીશ જહાર, ધુમ્મા મરાવીને.

બાળક : એમને આગ કાઢી નહિ મેલ, મા! એ કાંઈ ખરાજ માણસ નથી; જાડુ બક્ષા માણસ છે એ તો. મારી સાથે થોડોથોડો રમતાંતા. ને એમને ગીત તો એવાં સરસ આવડે છે!

મા : અરે એ બક્ષો ને એનાં ગીતડાં બક્ષાં. ચાલ, જવા દે એને. જોને, એણે તારું હોજરિયું કેવું ચૂંધી નાંખ્યું; આજે સવારે જ ઘોડું તું મેં.

બાળક : એ તો મને ઘોડા પર પટ્ટીને બેડાંતા. અમે સવારી કરતાંતા. હું કદાચ પડી જાઉં, એટલે મને પટ્ટી રાખ્યો'તો.

મા : તને કહ્યું કે તારી સવારી ને જવારી બધું મૂકે બાજુએ. જવા દે એને એને રસ્તે. એવા એવા બધું ઘર બગાડી જાય, પછી બધું માડમૂક કરવા હું કાંઈ નવરી નથી ખેડી.

બાળક : એ ચાકી ગયા છે, મા; આજે એમને અહીં રહેવા દે—સાંજ સુધી.

મુસાફર : મને જરા ધડીબર વિસામો લેવા દો; હું જાડુ દૂરથી મુસાફરી કરતો આવ્યો છું.

મા : આજે તું ક્યાંથી આવ્યો?

મુસાફર : આજે તો હું સોનગિરથી આવ્યો, નમિયા કુંગરા પર ચઢીને. મને રહેવા ઘર નહોતું. એ લાંબી કાદવિયા વાટે ચઢીને હું ચાલતો આવ્યો, હંડો વાંચરો તો એવો વાતો'તો—જાણે હાડકાં થીજી જાય. રસ્તામાં આસરો મળે નહિ. ને લાલ કાદવના તો મારા પગ પર થર ચઢ્યાંતા. ગામમાં મને કોઈ 'આવો' કહેનાર નહિ નીકળ્યું, એટલે હું અહીં આવ્યો: અહીં થેલડા પાસે નદીપૂર ઉભરાય છે ત્યાં.

મા : તે હવે તું સીધો ચહેરો સુધી ચાલ્યો જન, તો ફીક પડશે. બહુ દૂર નહિ જવું પડે તારે અહીંથી. અહીં તો કદાચ આજે કોઈ પરોણા આવે.

[કથરોટમાં તક ને ઝોળ નાખી મેળવે છે.]

મુસાફર : મને આમાંથી થોડા તકઝોળ નહિ લઈ જવા દો ! હું કેટલો સમો થયા બૂખ્યો છું.

મા : તે હું કોઈ વરસમાં થડી થડી આવા લાડુ નથી જનાવતી. પણે અભરાઈ પર થોડો સૂકો રોટલો પણો છે, એ તને નહિ ચાલે? આ દુનિયામાં તો એવા ઘણા પડ્યા છે જે આવે રોટલો જોઈને રાજી રાજી થઈ જાય.

મુસાફર : તમે જે આપો તે લઈશ.

મા : (રોટલો લેવા જાય છે ને એની તબક્કા અભરાઈ પર પડે છે.)
અરે, મારી બધી કસેડીએને શું થયું? મારા કુળ કયાં ગયા? ને તાસકો?
હું અત્તરઘડી બહાર ગઈ તે પહેલાં તો બધું અહીં હતું.

બાળક : (નીચું જોઈ) અમે એનો બાગ જનાવતાંતા; પણે, પેલા ખૂણામાં અમે એ બાગ જનાવતાંતા.

મા : તે આવા ધંધા માંજા'તા, ખરું ના! મેં તને ચૂપ બેસવા કહ્યું'તું ને તોફાન નહિ કરવાનું, તો ય! બીજી વખત તો તને ખાટલા સાથે જ બાંધીશ, સમજ્યો! મારા કેવા સરસ ફળ! (લઈને સાફ કરે છે.) ને મારી તાસકો! હું ઝવૂણા ગામ પહેલી જ વાર હાટે ગઈ'તી ત્યારે ત્યાંથી આણી'તી. દુકાનમાં આ જ સૌથી સારી હતી. (હાથમાંથી એક પડી જાય છે ને ભાંગી જાય છે.) જો આ તે શું કયું! આ તારાં પરાક્રમ બધાં!

[બાળકને તમાચા મારે છે.]

મુસાફર : એ બાળકને શા માટે દોષ દો છો! મેં જ એ બધી અભરાઈ પરથી ઉતારી'તી.

મા : તેં ઉતારી'તી, ખરું! શું કામ પડ્યું તને ઉતારવાનું? હવે કોઈ દી એવો રખડેલ કે ભામટો કે રસ્તાનો રજળતો કોઈ વડેલ મારા ઘરમાં કોઈ ચીજને હાથ તો લગાડે! તને તો જોલમાં જ પૂરવો જોઈએ, સમજ્યો! અભરાઈને અડકવા ગયા'તા ભાઈસાહેબ! ત્યાં શું કામ પડ્યું તને? કોઈ હાથખાથ મારવાનું તો મન નહોતું થયું!

મુસાફર : (જાળકના હાથ હાથમાં લઈ) એ વરતુઓ પાવના આ નાનુક હાથની વિનંતિને હું કેમ નકારું ! દિગ્દિગ્મન્તના પાવરા માટે એણે વિનંતિ કરી હોત તો ય એની જાગડોર હું આ નિર્દોષ હાથમાં મેળત.

મા : (ફૂલો ઉપાડી લઈ ડાળી જમીન પર ફેંકી દઈ) જા જા હવે, નીકળ અહીંથી ! ચણ, નીકળ, કહ્યું કે ! તારા જેવાને અહીં વાસો નહિ મળે. પેસો ભોંય પર કાદવ તો બે ! કોઈ એ સારા કુટુંબના માણસને ત્યાં પેસવાને ય તું લાયક નથી.

[એકઠામાં અંધારું ચતું જાય છે.]

મુસાફર : ખરી વાત. ઘરના આસરણ કરતાં ઝડપની મહેમાનગીરીનો જ મને વધારે અનુભવ છે. કેટલી ય રાત મેં વેરાન કુંગરામાં ગાળી છે.

મા : એમાં નવાઈએ શી ! (જાડુ વાળે છે.) નીકળ હવે અહીંથી, ને જ તારા જેવા રખડેલના સાથમાં—સાળા જે હોય તે. હશે કોઈ સાળા, ચોર ને દારૂડિયા ને વડેલ પાતરો.

મુસાફર : હો એ ખરાં. ચોર ને દારૂડિયા ને વડેલ પાતરો, પતિત પાપાણો, પૃથ્વીપટ પર ચરણ તજે ચગદાના પાપાણો, સૂજેલાં, છાંસાયેલાં અંગો, ઉપવાસથી ક્ષીણ ચએલાં અંગો, અનેક પાપના ભારથી નીચા નમેલા આત્માઓ ગરીબ, પામત્ર, દુર્ગત....

મા : જા જા હવે. નીકળ, જુઓ ! કહ્યું કે જા તારા સાથીઓ પાસે !

મુસાફર : જઈશ. ગરીબોના ખુશ્ખા પગ તજે ખુદાયલી, જાળકના નિર્દોષ ખુશ્ખા પગ તજે ચગદાયલી એ વિશાળ વાટ પર હું પાછો જઈશ. જઈશ હું પાછો ખડક ને પવન ને વટોળિયામાંની રક્ષોની કિકિયારી પાસે.

[આંધો જાય છે.]

જાળક : અરે ! ડાળી તો એ જૂલી ગયા !

[એ લઈને એની પાછળ જાય છે.]

મા : (હજી જાડુ વાળી) મારી અભરાર્થ પરની મુંદર તાસંકા, ને ભોંય પર. જ્યાં ગરિહ કાલક કાલક, ને જ્યાં ત્યાં ઝંખણા જા ઝંખણા. (ઝંખણાના દુકડા ઉપાડવા વાંકી વળે છે.) મારો દોકરો ક્યાં ગયો ? (દરવાગ તરફ જઈ) કશે દેખાનો નથી—નહીએ તો નહિ ગયો હોય—અંધારું થવા આંધુ—એખડ લપસણી થઈ છે. પાછો ફર ! પાછો ફર ! તું ક્યાં છે ?

[જાળક દોડતો પ્રવેશ કરે છે.]

મા : ક્યાં ગયો'તો, બેટા? મને તો એવી ફાળ પડી'તી-ક્યાંક નદીએ તો નહિ ગયો હોય, કે નદીમાં—

બાળક : હું તો એમની પાછળ પાછળ ગયો'તો, મા. એ તો નદી પર થઈને ગયા.

મા : શી રીતે જઈ શકે? પૂરમાં થઈને તો જઈ શકે જ નહિ.

બાળક : હા, ગયા; ઉપરથી જ ગયા. જાણે પાણી પર ચાલતા હોયની! ને એમના પગની આગળે આગળ એક જોત સરતી જતી'તી.

મા : એવું તો ન જ હોય. તારા મગજમાં આવો વિચાર ક્યાંથી બરાયો!

બાળક : મેં એસને ખૂબ મારીને કહ્યું કે 'પાછા ફરો, તમે તમારી ડાળી બૂલી ગયા છો ને સર્જી જવ,' પણ એ તો જ્યાં હતા ત્યાં જ નદીમાં પાછળ કરીને મને કહે કે 'પાછો સર્જી જ ને તારી માને બતાવજો.'

મા : (ડાળી સર્જી) આના પર તો ફળ છે ને ફૂલ છે. આ પૃથ્વીના કોઈ ઝાડ પરથી આ ડાળી નથી આવી. (ઘૂંટણે પકે છે.) એ ગયા, એ ગયા ને મેં એમને ઓળખ્યા પણ નહિ! એ જ હતા મને સર્વદેવ આપનાર અગ્નિજ્વાળા મુસાકર! એ તો છે આ સૃષ્ટિના રાગ!*

* અંગ્રેજી પરથી ઉપાન્તર.

વિક્રમસંવત

અને વિક્રમાદિત્ય

વિક્રમસંવતના આરંભની દિસદમ્બાઈ એ વર્ષ પંડી આવશે અને તે ચોમ્પ રીતે ઉત્તરથી જોઈ એવી ચર્ચા સાથે વ્યાખ્યાયિત રીતે વિક્રમસંવત સાથેના વિક્રમાદિત્યના સંબંધ વિશે પણ ચર્ચા જાગી છે. 'સુવાસ' માસિકના ૧૯૪૨ના વલ્લુઆરી અંકમાં આવી એક ચર્ચા પ્રગટ થઈ છે. એ સંખ્યામાં "અનિદાસના સંશોધકોએ આર્ષપ્રગતને અન્યાય કર્યો છે" વગેરેની આરંભનાં જે આરંભાત્મક કથનો છે તે તો ઉપેક્ષાનીય છે. પણ સંશોધકોનું વક્તવ્ય શું છે તે ચર્ચા રીતે જાણી શકવાનો અને સમગ્ર કથાનો પ્રયત્ન કોઈ દેવના માગના દોષ તો તેઓને સદેહ પથપ્રદર્શક થાય એવી ઈચ્છાથી આ નોંધ સખવા પ્રેરાયો છું.

વિક્રમસંવતનું આ ૧૯૯૮મું વર્ષ ચાલે છે એટલે એ ચળુનાનો આરંભ ૧૯૯૭ વર્ષ પહેલાં થયો છે એ નિઃસંદેહ વાત છે. પણ કયા બનાવથી એ સંવતગણનાનો આરંભ થયો અને એ વિક્રમસંવત શા માટે કહેવાય છે એ પ્રશ્ન વિશે પ્રતિષ્ઠિત પુરાવિદોએ પુષ્ટતા ક્રિદાપોદ કર્યા છે. જેઓ સમગ્ર વિક્રમાદિત્યના વાત્યાભિપ્રેર-દિવસથી કે વલ્લમદિવસથી વિક્રમસંવતનો આરંભ થયો છે એ સિદ્ધ માનના દોષ તેઓને માટે તો અનિદાસિક સંશોધન જેવું કાંઈ રહેતું જ નથી. પણ બીજાઓ માટે ઉપરના વિષયમાં જે પુરાતત્ત્વીય ક્રિદાપોદ થયો છે તેનો ટૂંકો સાર નીચે આપ્યો છે.૧

૧ 'પ્રબંધચિત્રાવલિ'ના. શ્રી. કાળેસ મુનસાની સખાએ પ્રસટ કહેતા, માત્ર બાપાન્તદમાં વિક્રમાર્ષપ્રબંધના પદિચિષ્ટ ૬ પૃ. ૨૧થી આવજ જે નોંધ કરી છે તેનું અર્થ દોહન થયું છે.

પહેલું તો એ કે વિક્રમસંવતના આરંભ વખતે ઉજાગેનમાં કે કયાં ય પણ વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજા થઈ ગયા વિશે જૈનશ્રુતપરંપરા સિવાય કોઈ જ્ઞાતનો ઐતિહાસિક પુરાવો આપણી પાસે નથી. એ વિક્રમાદિત્ય ખરેખર થયો હોય તો એનો કેઈ ઉત્કલીર્ણ લેખ કે સિક્કો મળ્યો નથી. એટલું જ નહિ પણ પૌરાણિક શ્રુતપરંપરા કે ગૌડ શ્રુતપરંપરામાં એ સમયમાં વિક્રમનું નામ મળતું નથી.

ખીજું જે જૈન ગ્રંથોમાં વિક્રમની કથા મળે છે તે ‘પ્રગ્બંધચિંતામણિ’, ‘પ્રભાવકચરિત’, ‘તીર્થદ્રશ્ય’, ‘પ્રગ્બંધકોશ’, ‘સિંહાસનદ્વાર્ત્રિશિક્ષા’, ‘કાલકાચાર્યકથાનક’ વગેરે ગ્રંથો વિક્રમના ૧૭મા-૧૪મા શતકમાં રચાયા છે. એકાદ ઉદ્દેશ્ય આરંભ કે ખટુ તો અગિયારમા શતકના અંતમાં ય મળ્યા આવે છે, આ ‘પ્રગ્બંધચિંતામણિ’ આદિગ્રંથોના લેખકોએ વિક્રમની કથા પોતે કદાચી હોવાનો સંભવ નથી પણ પોતાના વખતમાં પ્રચલિત કથા જ તેઓએ ઉતારી હોવી જોઈએ. વિ. સં.ના ૧૧મા શતકમાં લખાયેલા ‘નવસાહસાંકચરિત’ નામના કાવ્ય (સ. ૧૧ શ્લો. ૯૪) માં “વિક્રમાદિત્ય (જૂના કાળમાં) થઈ ગયા” એ રીતે શબ્દો છે અને લગભગ એ અરસાના ‘કથાસરિત્સાગર’માં ‘ચૈતાન્યપંચવિંશતિ’ના નાયક તરીકે જે ત્રિવિક્રમમેતનું નામ આવે છે તે અને ઉપરના વિક્રમાદિત્ય એક જ હોવાનો સંભવ છે. એ જોતાં ૧૧મા શતકમાં દાનવીર અને સાદસિક રાજા વિક્રમાદિત્યની અનેક કથાઓ પ્રચારમાં આવી હતી એ યોક્તસ જણાય છે.

વિક્રમાદિત્યકથા અંગે સુરકેલીઓ

હવે અહીં વિક્રમસંવત સાથે સંબંધવાળો વિક્રમાદિત્યકથાનો ભાગ દ્રુપદામાં જોઈએ. જૈનશ્રુતપરંપરા કહે છે કે :— “અવન્તીમાં જૂના કાળમાં ગર્દભિલ્લ નામનો એક રાજા થઈ ગયો. આ રાજાએ જૈનસાધુ કાલકાચાર્યનું અપમાન કર્યું અને તેણે શકોને પરદેશથી તેડી લાવી ગર્દભિલ્લનો નાશ કરાવ્યો. પણ કેટલાંક વર્ષ પછી એ ગર્દભિલ્લના પુત્ર વિક્રમાદિત્યે શકોને અવન્તીમાંથી હાંકી દાઢ્યા. પછી જૈન સાધુ સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી તેણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. અને જગતને ઋણમુક્ત કર્યું. ત્યારથી વિક્રમસંવત ચાલ્યો.”

ઉપરની કથાને ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત માની સેવામાં તદ્દિદાને જે સુરકેલીઓ નોંધે છે તે નીચે દ્રુપદામાં દર્શાવી છે.

- (૧) વિક્રમસંવતના આરંભકાળે વિક્રમાદિત્ય નામનો કોઈ રાજા થયો હોવાનો ઉત્કાળ જોખનો કે સિદ્ધાંતો પુરાવો હજી મળ્યા નથી.
- (૨) ઉપર કહ્યું તેમ બૌદ્ધ અને પૌરાણિક શ્રુતપરંપરામાં વિક્રમાદિત્યનો ઉલ્લેખ નથી. પુરાણોમાં આપેલી વંશાવળીઓમાં ગર્દભિદ્ધ રાજાઓ થઈ ગયા હોવાનું કથન છે. પણ એ રથજે ગર્દભિદ્ધના પુત્ર વિક્રમાદિત્યનું નામ નથી.
- (૩) જૈનશ્રુતપરંપરામાં પણ અંતર્વિરોધ છે. દા. ત. એક પરંપરા કહે છે કે વિક્રમાદિત્ય ગર્દભિદ્ધનો પુત્ર હતો, બીજા પીછા પરંપરા કહે છે કે અવન્તીના એક આઠાણને ચાર વર્ષની ચાર પત્નીઓ હતી, તેમાંથી તેની કાનિય પત્નીથી વિક્રમાદિત્યનો જન્મ થયો અને કાદ પત્નીથી ભર્તૃહરિનો (જુઓ પ્ર. ચિં. ગુ. બા. ૫. ૨૫૭).
- (૪) ઉપરની દંતકથા અને ઐતિહાસિક હકીકતનો વિરોધ: ઉપરની દંતકથામાં વિક્રમાદિત્યને ભર્તૃહરિનો ભાઈ કહેલ છે. હવે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પેરાગ્યાદિ શબ્દોના તથા 'વાક્યપદીય' નામના વ્યાકરણગ્રન્થના કર્તા તરીકે એક ભર્તૃહરિ પ્રસિદ્ધ છે. આ 'વાક્યપદીય'ના કર્તા ભર્તૃહરિ ઈ. સ. ૧૫૦માં મરણ પામ્યા હોવાની ચીનાઈ મુસાફર ઇતિહાસ નોંધ કરી છે. એ જોતાં એનો ભાઈ વિક્રમસંવતના આરંભમાં ન હોઈ શકે. દંડકામાં જૈનદંતકથા યથાકથિત માની લેવામાં ઉપર દર્શાવેલ અંતર્વિરોધ તથા ઐતિહાસિક વિરોધ નડે છે અને એ સિવાય તો કોઈ પુરાવો નથી.

સંવતપ્રચારનો ઇતિહાસ

હવે વિક્રમસંવતના પ્રચારનો ઇતિહાસ પણ જોવા જેવો છે. ઉત્કાળ જોખોના પુરાવાથી ચોક્કસ જણાય છે કે જેને હાલમાં વિક્રમસંવત કહેવામાં આવે છે તે સંવતગણનાનો માત્ર સંવત નામથી ઈ. સ. પાંચમા શતકથી માળવામાં તથા તેની આસપાસના દેશમાં પ્રચાર હતો. અને ઈ. સ. આઠમા-નવમા શતકથી એ જ સંવત વિક્રમસંવત કહેવાવા લાગ્યો. ક્રમશઃ વિક્રમસંવત નામનો જ પ્રચાર સર્વવ્યાપી થયો. આવી પ્રશ્ન એ થાય છે કે માત્ર સંવત આપવાનું કારણ શું અને પાછળથી એ જ સંવતનું વિક્રમસંવત નામ શા માટે પડ્યું? ઐતિહાસિક સંશોધકોએ આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે જુદાજુદા તર્કો ચલાવ્યા છે પણ પૂરો સંતોષકારક ઉકેલ હજી મળ્યો નથી અને કોઈ પુરાવો ઉત્કાળ જોખનો કે સિદ્ધાંતોનો ન મળી આવે ત્યાં સુધી

મળવાનો સંભવ નથી. પણ પુરાવિદોની સામાન્ય કલ્પના નીચે પ્રમાણે છે એમ કહી શકાય.

રોસન કહે છે તેમ સિક્કાઓનો પુરાવો સાચો સમગ્રતઃ તો ઈ. સ. પૂર્વે પ્રથમશતકની આ દેશની ઐતિહાસિક સ્થિતિ આવી લાગે છે. આન્દ્રોએ વચક્ષે મુલક કબજે કરીને માળવાનું રાજ્ય શુંગવંશ પાસેથી છત્તી લીધું હોઈને, ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦માં ઉત્તરમાં યવનોનું, પૂર્વમાં શુંગોનું અને દક્ષિણમાં આન્દ્રોનું જ્વેર હતું. અને વિરુદ્ધ પુરાવો ન હોવાથી ઉત્તરે આન્દ્રોના હાથમાં હોતું જોઈએ. પછી ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫ની આસપાસમાં પશ્ચિમમાં શકોનું જ્વેર થયું. શકદીપ્તના આ શકો ઉત્તરે સુધી ફરી વળ્યા હોવાનો સંભવ છે અને એ બનાવનું સ્મરણ કાલકાવ્યની જૈન કથામાં જળવાઈ રહ્યું લાગે છે. અત્યંત કથા સાચી છે કે જોતી તે ચોક્કસ કહી શકાય એવું નથી.

પ્રા. જયસલાસનો અભિપ્રાય

રોસનના વિચારને જ બદલાવી રવ. કા. પ્ર. જયસલાસ કહે છે કે ઈ. સ. પૂર્વેના પહેલા શતકમાં જે શકોને માળવામાંથી પાછા કાઢ્યા તે શકોના રાજાનું નામ નલ્પાન, જેના સિક્કાઓ મળ્યા છે; અને તેને માલવગણ સાથે મળીને જોણે દરાબ્યો તે આન્દ્રરાજ ગૌતમી પુત્ર શાનકર્ણી, જેનો ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો છે. અને આ શકવિજયના સ્મરણમાં વિક્રમસંવત ૨૩ થયા. અર્થાત્ શકાદિ વિક્રમાદિત્ય તે આન્દ્રરાજ ગૌતમીપુત્ર શાનકર્ણી જ. જયસલાસનો આ પ્રખર તર્ક ઉપર કહેલી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને અનુકૂળ છે. પણ અહીં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. પ્રસ્તુત સંવત ગૌતમીપુત્રે ચલાવ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ પણ તેણે ધારણ કર્યું નથી. પણ એ જ વિદ્વાન કહે છે તેમ માળવાના સિક્કાઓ જેતાં ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં માલવોના ગણે માલવગણસ્ય જય એવા શબ્દોવાળા કોઈ વિજયના સૂચક સિક્કાઓ પાછા છે અને આ વિજય તે શકો ઉપરનો વિજય હોવો જોઈએ. હવે ઉપરની ઐતિહાસિક દટીકતનો વિચાર કરતાં માલવગણે શકો ઉપર વિજય મેળવી જે સંવત ચલાવ્યો તેનું નામ માલવ સંવત પડે એ તદ્દન, સ્વાભાવિક લાગે છે. પણ એ સંવત ૨૩ થયા પછી અમુક સિક્કાઓ સુધી એનો પ્રચાર જેવામાં

૨. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા અ. ૧

૩. જુઓ જ. બી. ઓ. ગ્રો. અ. ૧૬માં 'પ્રોબેબ્સ ઓફ શકસાતવાહન હિસ્ટરી'.

નથી આવતો એ દલીલતનો ખુલાસો હજી વિદ્વાનોને મળ્યો નથી છતાં એ સંવત માત્રવગણના, ધણું કરી શકે ઉપરના, વિચલ્યતો મુગ્ધ છે એટલી વાત ઐતિહાસિક માનવામાં વાંધો નથી લાગતો.

નામદેર શાથી ?

હવે વિચારીએ કે એ માત્રવસંવતનું નામ વિક્રમસંવત શાથી પડ્યું ? ઉપર નોંધેલ જૈન દંતકથા ચથાર્થ હોય તો તો કશું શોધવાનું રહેતું નથી. પણ એ દંતકથામાં શંકા હિપ્ત ન થવાનાં કારણે પણ ઉપર દ્વંદ્વામાં ક્ષણ છે, અને એ કારણે જે ઐતિહાસિક સંશોધકોને વજનદાર લાગ્યાં તેઓએ નીચેનો ખુલાસો રજૂ કર્યો. ભારતીય ઇતિહાસમાં વિક્રમાદિત્ય નામધારી જુદા જુદા વંશોમાં ધણા રાગ્યો થઈ ગયા છે. પણ શુભવંશનો ચંદ્રગુપ્ત ખીજો (ઈ. સ. ૩૮૦થી ૪૧૪) જેણે વિક્રમાદિત્યનું અિરુદ્ધ કારણ ક્યું હતું અને જે શકોનો છેલ્લો વિનાશકર્તા છે તે જ, દંતકથામાં વિક્રમાદિત્યને નામે સાદસવીર અને દાનવીર તરીકે જે પ્રશંસા મળે છે તેનું સૌથી ચોગ્ય પાત્ર છે; એટલે દંતકથાનો વિક્રમ આ ચંદ્રગુપ્ત ખીજો હોય એ સંભવિત છે. અને એ રાગને થઈ ગયે અમુક મૈત્રાઓ વીનતાં ગુપ્ત સિદ્ધાઓ અને ગુપ્ત લેખો ઉદ્ધતતા ખંધ થયા અને ગુપ્તવંશનો ઇતિહાસ ભુલાઈ ગયો. માત્ર પ્રચલિત રહી વિક્રમની અહ્બુત કથાઓ. અને એની પ્રેરણાથી માળવાના લોકોએ સહજ રીતે માત્રવસંવતને વિક્રમસંવત કહેવા માંડ્યો હશે એવી કલ્પના છે. આ કલ્પના જ છે. એને સ્પષ્ટ આધાર કશો નથી. શુભવંશના ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે વિક્રમસંવત ચલાવ્યો છે એવું તો કેઈ સંશોધક કહ્યું નથી. ૪ શુભોનો શુભસંવત ચાલુ હતો જ. ચંદ્રગુપ્તના લેખો ઉપર એ સંવત છે જ.

ઉપર કહેલી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિમાં શુભકાળ પડેલાનો માત્રવસંવત-

૪ 'સુવસ'માંના લેખમાં "ચંદ્રગુપ્ત ખીજો પોતાના નામનો સંવત ચલાવે તો ઈ. સ. ૩૭૫થી તેની સરખાવ ન કરવાં ઈ. સ. ૫૨૧ પછી પાછળ જઈને પોતાના સંવતની સરખાવ શા માટે કરે ?" વગેરે દલીલો વાંચીને પ્રાચીન શાસ્ત્રાર્થ-વાદવિવાદની, સાચા પક્ષનું ચંતવ્ય સાચા ઉપમાં નહિ પણ પોતાથી ખંડન થઈ શકે એવા ઉપમાં રબ્દ કરી પછી એનું ખંડન કરવાની પ્રણાલી યાદ આવે છે. ખરી રીતે ચંદ્રગુપ્ત ખીજાએ વિક્રમસંવત ચલાવ્યો છે એવું કેઈ સંશોધકે કહ્યું નથી.

વાળો કોઈ લેખ મળી આવે તો એથી કશો ફેર પડે નહિ એ સમગ્રય એવું છે. જિલ્લું પહેલાં કહ્યું છે તેમ આરંભના સૈકાઓમાં નથી મળતો એ આશ્ચર્ય છે.

આજે શક્ય નિર્ણયો

છેવટ ઐતિહાસિક જ્ઞાનની વર્તમાન સ્થિતિમાં નીચે પ્રમાણે નિર્ણયો થઈ શકે છે:

- (૧) ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭માં વિક્રમાદિત્ય નામનો કોઈ રાજા થયો હોય એ સંભવિત છે. કદાચ આન્ધ્ર ગૌતમીપુત્રને પાછળના જૈન કથાલેખકોએ વિક્રમાદિત્ય કહ્યો હોય. પણ એ વસ્તુને ઐતિહાસિક હકીકત તરીકે સ્વીકારવામાં મુશ્કેલીઓ છે જે ઉપર નોંધી છે.
- (૨) ધણું કરી માલવગણના શંકો ઉપરના વિજયથી, માળવામાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭માં શરૂ થયેલો માલવસંવત પાછળથી વિક્રમસંવત કહેવાવા લાગ્યો છે.
- (૩) વિક્રમસંવત પ્રવર્તક ગણાતા રાજા વિક્રમાદિત્ય વિશે પરાક્રમ, સાહસ, દાનવીરતા, વગેરેની જે કથાઓ પ્રચલિત છે તે બીજા કોઈ કરતાં ઐતિહાસિક રાજાઓમાં અંદ્રશુભ વિક્રમાદિત્યને વધારે યોગ્ય રીતે લાગુ પડે છે.

આથી વધારે સ્પષ્ટતા તો નવો પુરાવો મળી આવે ત્યારે થાય.

મ. ગો. રાનડે: પૂર્તિ (પૃ. ૧૨; લીટી ૧૪ પછી) ખેતીનો ધંધો અને પ્રવૃત્તિ, જમીનમહેસૂલ, ખેડૂતોને તેમની જમીનના તારણ પર અલ્પ દરના વ્યાજે કરના આપે એવી બેંકની સ્થાપના-એવા અનેક વિષયો પર રાનડેએ ધણું ઉદ્બોધક વિવેચન કર્યું છે. તેમના આર્થિક લેખો વાંચીને એમ ખાતરી થાય છે કે તેમની વિચારસરણી રટેટ-સોશ્યાલિઝમ તરફ, એટલે ધનોત્પાદનનાં મુખ્ય સાધનો વ્યક્તિની ખાનગી માલિકતા તરીકે ન રહેતાં તેના પર સમાજની સામુદાયિક માલિકી રહે એવા મત તરફ ઝંકળી હતી.

અભૂતપૂર્વ અદ્વૈતસિદ્ધિ (જૂ. ન. શબ્દો : ૧)

૨૭ જાન્યુ. ૧૯૪૨; મુંબઈ : સવારની મુલાકાતોમાંથી અગિયાર પંક્તિ પાછો ફરતો હતો, ત્યાં મને દૂરથી દીકો હશે તેવા મુવાન ને સાહિત્યસેવી શિક્ષકમિત્રે બોલાવ્યો. અનેક વિષયોની અમારી વાતોમાંની એક ને, નવું 'પ્રુદ્ધિકાશ (ઓક્ટો.-ડિસે.'૪૧) હમણાં જ આવેલ હોઈ, તેમાંના 'સરસ્વતીચન્દ્ર' વિષયક વ્યાખ્યાનની વાત હતી. એ અંક ૬૭ મિત્રે બેએક નહિ એટલે મેં તેમને સાહિત્યસંઘિના આ નવતરા સમાચાર પૂરા પાડ્યા કે વ્યાખ્યાના રા. ભાઈ વિશ્વનાથના મત મુજબ હવેથી આપણે એ આપણી મદાતવજને મદાકાવ્ય કહેવાનું છે. તેમણે સાંભળતાંવેંત જ કહ્યું "વિશ્વનાથ શૂડ રીડ ધ બુક અગેન; એડ ઓફ્સો ધ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ ટ્રિટ્સિસિઝમ." આ એક જ નાના વાક્યમાં આખા દીકા ધર્મ છે, નવજ ને કાવ્યનું જે અદ્વૈત ઉક્ત વ્યાખ્યાન નામે 'પંડિતયુગનું' મદાકાવ્ય'માં સાધી નાંખવામાં આવ્યું છે તેની સામે. વધારે બેદર તો એ છે કે આપણા પરિભાષાકોશના ઉદ્યોગી સંપ્રદાયને જ હાથે પરિભાષાપ્રદેશમાં આવી સર્વથા અક્ષન્તવ્ય અંધાવૃત્તી ફેલાવાઈ છે, 'એષિક' માટે મદાકાવ્ય શબ્દ વાપરવાથી, 'એષિક'ને કહેવું હોય તો (મરાઠીને અનુસરી) બૃહદકાવ્ય કહેો ને નહિ તો કહેો (સ્વ. નરસિંહરાવ તંયા પ્રા. મોદનક્ષાત્ર હવેને અનુસરી) વીરચરિત કાવ્ય; પણ મદાકાવ્ય ? ને તો પંક્તિ આપણી જ ભાષામાં રચાયલાં પૃથુરાજ રહસા તથા ઈન્દ્રજિતવધને કઈ કાવ્યબ્રતિમાં મૂકશે ? ચુવંશાદિની રીતે રચાયલાં એ બંને આપણાં મદાકાવ્ય છે અને બૃહદકાવ્ય તો (રા. ન્હાનાલાલનું 'કુરુક્ષેત્ર' એ આન્દોક્ષરચના-અપદ્માગલ મોટેનો એ જ બુ. પ્ર.માંનો પ્રા. કોકોરનો શબ્દ-અર્થો યાદ આવે છે

પણ તુર્ત બુલાવા માટે જ કેમ કે તે જૂદા છે પણ કાવ્ય-કાવ્ય તો કાણ જાણે.)-તો ગુજરાતીમાં લખાશે ત્યારે લખાશે; હમણાં તો છે નહિ... વ્યાખ્યાનમાં સરસ્વતીચન્દ્રને 'એપિક' ઠરાવવાનો જે પ્રયત્ન થયો છે તેમાં એ કાવ્યજાતિનું આ અગ્રિમ તત્ત્વ કે તેમાં પ્રધાન રસ વીર હોવો જોઈએ, તેનું વિસ્મરણ કે ઉપેક્ષા ચએલ છે. જૂદાકાવ્યના નાયકમાં હોવું જોઈએ તેનું વીરત્વ-એની જીવનકીલ્લાને વાજખીપણે જૂદાકાવ્યક્ષમ દહીએ તેનું ને તેટલું-સરસ્વતીચન્દ્રમાં રા. બાઈ વિશ્વનાથને દેખાતું હોય તો એ લેખાશે એમની દૃષ્ટિની જ ઠેસિદારી; આપણે સૌ તો, એ પ્રસિદ્ધ નવલ-નાયકમાંના ઘણા સહુણે. ઉપરાંત તેનામાં ઘણી ઊર્મિયતા તો કેટલીક ઊર્મિયતા પણ એના આદિકાળથી જ જોતા આવ્યા છીએ ને શ્રીરામચન્દ્ર, એકિલીસ વગેરે જેવી વીરશ્રી અન્તકાળ લગી જોઈશું નહિ કેમ કે તે ત્યાં છે નહિ.

‘અનુવાદ’નો ખરો અર્થ (જૂ. ન. શબ્દો : ૨)

૩૨ જાન્યુ. : “...અને ભક્તકવિ વર્ડ્ઝ્વર્થ પ્લેટોના સિદ્ધાન્તનો અનુવાદ કરી લખે છે: Our birth is but a sleep and a forgetting;...” (આપણે ધર્મ, આ. ૨૪; પૃ. ૧૦૨). એ વાક્ય આજે વર્ગકાર્યને અંગે વાંચીને થયું કે પ્લેટોના સિદ્ધાન્તનું તત્ત્વ ગ્રહણ કરી લઈ, એ તત્ત્વ પ્રમાણે (પણ શબ્દો ઘણાખરા નવા, પોતાના, એ રીતે) વર્ડ્ઝ્વર્થ પ્લેટોને અનુ-વદ્તો હોવાથી, જ્યાં એ રીતે મૂળ લખાણનો (તે જ લખાણ-વાળી કે ખીછ ભાષામાં) ઉપયોગ થયો હોય, ત્યાંને માટે જ ‘અનુવાદ’ શબ્દ ખરાખર છે ને હવે વપરાય છે તેમ ‘ભાષાન્તર’ શબ્દની ગરજ સારનાર તરીકે તે ખરાખર નથી. આ રપષ્ટદર્શન ચવાની સાથેસાથ જ, ‘ટ્રાન્સલેશન’ને માટે “ભાષાન્તર શબ્દ શો ખોટો છે ?” એવો પ્રશ્ન ‘અનુવાદ’-વિરોધી ટકોર કરતાં રવ. નરસિંહરાવે ! (રા. બાઈ ધનસુખલાલ કૃત વાર્તાવિહારના ‘અંગુલિનિર્દેશ’માં, ૧૯૩૨ની સાલમાં) પૂછ્યો છે તે યાદ આવ્યો ને વાજખી પણ-કરી એક વાર-લાગ્યો.

ખટાટાને પૂછો (જૂ. ન. શબ્દો : ૩)

૪થી જાન્યુ : આ માસના ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ની છેલ્લી લીટીઓમાં આવા ભાવાર્થનું લખાણ છે : (૧) બાઈલું બટાટું ટાટું પડે એટલે તે દખાતું નથી પણ સંકોચાય છે; ને, (૨) ટાપર દખાય છે પણ સંકોચાતું નથી;

વળી, (૩) લોહું ગરમી વડે ફૂલે છે પણ પ્રસરતું નથી. હવે, સૌથી ઉત્તમ તો એ જ છે કે ટાઢા પડતા બટાટાને જ પૂછવું જોઈએ કે તારી ગરમી કમી થતી જાય તેમતેમ તું સંકોડાય કે સંકોચાય છે, એ ક્રિયા તું તારામાં ને તારામાં અંદરઅંદર દબાતું જતું હો તેવી જ લાગે છે કે નથી લાગતી ? “હા સા’બ, એવી જ લાગે છ ને” આગ એ આપણું માનીતું-મારું તો ખરું જ, મને એ બહુ પચતું નથી છતાં-શાક ખોલી જીડવાતું અને હું ‘સાહિત્યિક’ને પણ વૈજ્ઞાનિક જેવો આ વિષયનો જ્ઞાની (અને નહિ કે, ‘શિ. સા.’ના ચર્ચાપત્રી હરાવવા મથે છે તેવો, અજ્ઞાન) હરાવવાતું. ...ટાયર બ્યારે દબાય છે ત્યારે તેનો એટલો ભાગ તો સંકોચાય જ છે, સાંકડો કે નાનો બની જાય જ છે, એટલે ત્યાં કદપાયતો શબ્દબેદ પણ નિરર્થક લાગે છે; અને લોહું બ્યારે તપે ત્યારે બે ફૂલે ખરું તો તેની આસપાસની હવામાં તે એટલું વધુ પ્રસરે તહિ તો ખીજું શું થાય ?... વારુ. કોશકારો આપે ને અખ્યાસાત્ત તો ‘સાહિત્યિક’ હતા ને વૈજ્ઞાનિક નહોતા એટલે તેમાંના પહેલાએ ‘એક્સ્પાન્ડ’ તથા તેની પરથી બનતા શબ્દો માટે સંસ્કૃત ધાતુ ‘સંકુચ્’ ને ‘કોમ્પ્રેસ’ તથા તેનાં બચ્ચાંકચ્ચાં માટે ‘પ્રસર્’ વાપરી છે તેમ જ તેમાંના બીજાએ આપેને અનુસરવા ઉપરાંત ગુજરાતી શબ્દો ‘ફૂલવું’ ને ‘દબાવું’ આપ્યા જ છે: આ બધું તો ‘શિ. સા.’-ધરને તથા તેમના વિજ્ઞાનવિદને અજ્ઞાનમૂલક જ લાગવાનું, કદાચ; પણ ગમે વખતે મેં એક નોંધમાં ટપકાવી લીધું છે તેમ, એ જ અંગ્રેજી ધાતુઓ માટે એ જ સંસ્કૃત ધાતુઓને માન્ય રાખનાર વિજ્ઞાનવિદો યો. ગો. શાહ ને પદવાનું શું ? તેમણે શું ‘એક્સ્પાન્ડ’થી ને ‘કોમ્પ્રેસ’થી અચવાતી ક્રિયાઓના પૂરતા પ્રયોગ ને સાચા અભ્યાસ વિના જ એ દરેકને માટે ‘સંકુચ્’ ને ‘પ્રસર્’ સ્વીકારી લીધા, એમ ? વધારે સંબંધિત તો એ છે કે ‘શિ. સા.’ના બંને લેખકો “રિથતસ્ય સમર્થનમ્” કરવા મંડ્યા છે ને નાદકના દ્વેતરં ખાંધ્યા કરે છે, બેકાળેલા. એમને બંનેને પરમ પ્રિય એવી એ ક્રિયા-ના, અવક્રિયામાંથી તેઓ પરવારે ત્યારની વિચારણા માટે તેમને તેમના માનીતા ગુજરાતી ધાતુઓ પરથી બનાવાય તેવા શબ્દો ‘દબાણુન્નેમ’ તથા ‘ફૂલણુન્નેમ’ની ભેટ ધરું છું. આ બંને શબ્દો, તેમણે જ્યાં હોંસભેર વિજ્ઞાનપ્રચાર કરવો છે ત્યાંને-ગામડાંને-માટે પણ નકામા નથી. ખાટી ‘દબનીય’ ને ‘ફૂલનીય’ ? ના, ના; એ ઘેડગુજરીઓ તો પહેલા ગુજરી જાય તેમાં જ આપણી સૌની (ને સાથે

ખિચારી ગુજરાતી બાપાની પણ ખરીરતો) શોભા છે.

જૂના-નવા શબ્દો : ૪

૪થી જાન્યુ. એ પેલા કોમ્પ્રે-એક્સપાન્-સિયસો ગુજરાતી પરિભાષા-કોશમાં છે કે નહિ એની તક્ષાશ ચક્ષાવી ત્યારે એ તો નકામી ગર્ઈ કેમ કે ત્યાં એ ખિચારાઓનું નથી નામ કે નિશાન. પણ એ કોશની પુરવણીના પૃ. ૨૩૩મા ઉપર ‘એપિક’ના પર્યાય તરીકે ‘બૃહતકાવ્ય’નો ઉપયોગ મારાથી સ્વતંત્રપણે કરતા રા. ભાઈ રસિકભાઈ ખરીખને જોયા ત્યારે આનન્દ થયો; ને થોડો ખેદ એટલા માટે કે એ કોશના રચનાર પોતે જ પોતે કરેલા શબ્દસંબ્રહમાંના એ વિવેકપુરઃસર ચર્યાચક્ષા અવતરણમાંનો આ વિષયનો વાગ્જી વાદ (‘કન્ટેન્શન’) ન સ્વીકારે એ વિચિત્ર લાગ્યું. (અ-પુરવણી એવા કોશ-પૂર્વાર્ધમાંના છ વિદ્વાનોના છ પર્યાયોમાંનો એક જ ‘મહાકાવ્ય’ છે ને બાકીના ‘વીર’-શબ્દયુક્ત છે; આ હકીકત પણ ખિચારા ‘મહાકાવ્ય’ને નાચાર, નકામો બતાવી મૂકે છે.)...એ જ પુરવણીમાં વિવેચન-પરિભાષાના શબ્દ ‘કન્સેપ્શન’ માટે સ્વ. નરસિંહરાવનો ‘સ્વરૂપકથના’ છે તેના કરતાં, ઉરતંત્રને આધારે (જેવું એના પ્રવેશકનિબંધ ‘નાટ્ય-કલા’નું પૃ. ૧૭૫) મેં આ પૃષ્ઠોમાં અગાઉ એ કે ત્રણ વાર જોતી તરફ ધ્યાન ખેંચેલું તે રા. ભાઈ રમણલાલ વકીલયોગિત ‘વિભાવના’ વધારે સારો છે...કોશના એ જ પાને મારે નામે ‘કૉન્સપ્સ’ માટે ‘સભાન’-આગ્રથી તેર વર્ષ પરનો-ચક્રો છે; (જો કે, એ ગુજરાતી પર્યાય પણ ત્યાં અવતરણચિન્હોમાં જ છે એટલે તેનો જો સ્વીકાર મેં ત્યારે ક્યો હોય તે તત્કાલપૂરતો જ ને કદાચ અનિચ્છાએ પણ હશે.) એ શબ્દ એ અર્થમાં હાપાપૂરતો-ને એમાંના અવિદ્તાપૂર્ણ અન્યવિવેચનાદિપૂરતો પણ-બસે પ્રચલિત થયે જતો, કેટલાક વખતથી થયો છે તેમ; આપણે માટે તો ‘સંપ્રગાત’, ‘સંપ્રગાતપણું’ ઈત્યાદિ જ છટ છે ને રહેના જોઈએ.

દોસ્ત પહેલો કે દેવ ?

૬ઠ્ઠી જાન્યુ. “ પ્લેટો આપણા દોસ્ત, બહે આપણા ઉડતાદ, તથાપિ આપણે ઉપાસ્ય દેવ તો સત્ય ” આ કથન હમણાં હમણાં (ને આજે આવેલ એક પત્ર પછી ખાસ કરીને) થયું મનમાં રમ્યા કરે છે-શાથી જો, આપણા વાહ્મયિક જીવનને અંગેના મારા કર્તવ્યને મેં ‘ઉચ્ચ અને અનન્ય’ ગણી, મિત્ર કે મિત્રા પ્રત્યેની વ્યક્તિગત વફાદારીને ગોણુ ગણી,

મિત્ર કૃત્યોની અગ્રિય પથુ સત્યમૂલક ટીકા મારે કરવાની થઈ તે કેટલાક સદ્ભાવી સન્નનોને રુચી નથી. એમને સર્વને પ્રા. હાકોરે બાપાંતરેલું. ઉપહું સચોટ વાક્ય નક્કર કરીને જ હાલ તો અટકું છું. (એ. છે રા. બાઈ કિશનસિંહના હિંદી સાહિત્યેતિહાસના પ્રવેશકમાં.)

૫. રયામજી કૃષ્ણવર્મા ફરીથી

ફરી જાન્યુ. એ સમયે ને ક્રાન્તિવાદી યુગરાત્રી વિશેની ૨૪મી મે-વાળા નોંધ પાંચમા પછી એક જાણકાર મિત્ર આજે મળેલ પત્રમાં એને વિશે જે થોડુંક વધુ સૂચન કરે છે તે લવિષ્યમાં કોઈકને ખપ લાગે તેવું, એટલે ટપકાવું છું :

તેના જીવન વિશે સંલેટ રિપોર્ટમાંથી થયું મળે છે. વળી વેલેન્ટાઈન શિરોલના 'ઇન્ડિયન અવેરેટ'માં પણ છે. ૧૯૧૧-૧૨ના પ્રસંગે [પાંચમા ન્યૂઝ] હિંદ આખ્યા ત્યારે] બગુભાઈ દારબારીએ 'દિલ્લી દરબાર' નામે પુસ્તક લખેલું તેમાં પણ છે. કારણ કે ગાયકવાડ (સ્વ. સર સયાજીરાવ) રયામજીને મળેલા એક જાનના ટાઈમ્સે લખેલું તેના રયામજીએ વિગતવાર જવાબ આપેલો.

૫. કૃષ્ણવર્માના અરિત્રમાં ખપ લાગત તેમાં ઉપલી સાધનત્રિપુટીમાંથી થએલ અવતરણો એ સમવયસ્ક મારા મિત્રે તો (તેમની 'ઝિન્દગી કી કારવાં' કે મારી જેમ વારંવાર 'આજ યહાં, કલ વહાં' ફરી નથી છતાં) જોઈ નાંખ્યાં છે એટલે નવી પેઢીના સંશોધકોમાંથી જ કોઈકે ઉપલાં પુસ્તકોમાંથી એ શોધી કાઢી વેળાસર પ્રકાશમાં મૂકવાનાં રહે છે.

નાટ્યોત્પત્તિ

. ૧૨મી જાન્યુ. મહાભારત પાંચમો વેદ કહેવાય છે તેની તો ખચર હતી ને રમરણ હતું પણ આજે એક અમેરિકન માસિકમાંના લેખ 'એ ડાન્સ સેન્ટર ઇન ધ હિમાલયઝ'માંથી (શ્રી ઉદયસંકરના સંસ્કારકેન્દ્ર વિશેનો છે એ) તાણું થયું, જૂનું જાણેલું કે "નાટ્ય આર ડાન્સ" પણ પાંચમો વેદ મનાય છે; (એ પાંચના આંકડા માટે મહાભારત ને નાટ્ય વચ્ચે વઢવાડ શરૂ થાય તે પહેલાં સૂચવી દઈ કે આંકડાની પદ્ધતિ હોજાએ કરીને બંનેને તેનો સરખો લાભ આપવો એ જ ઉત્તમ છે)...એ વેદ દશા ય વર્ણબેદ વિના સૌના જ શિક્ષણ ને મનોરંજન માટે રચનાર જહાએ, લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે, આ રીતે ચાર તત્ત્વોને કામમાં લીધાં હતાં : ગ્રન્થ (કે અક્ષર) ઋગ્વેદમાંથી, અભિનય યજુર્વેદમાંથી, લય (કે સ્વર ?) સામવેદમાંથી અને રસ અથર્વ-

વેદમાંથી...અહીં એ પર્યાયો 'વડ', 'જેશ્વર', 'હિંધમ' તથા 'મૂડ' માટે મૂક્યા છે અને કેટલે અંશે સાચા તે કેઈ નાટ્યશાસ્ત્ર પાસેથી ચલાવકાશ જાણી લેવું બાકી છે.

જૂ. ન. શબ્દો : ૫

૧૩મી જાન્યુ. : ઉપર ગઈ તા. ૨૭ ને ૪થી ની નોંધોની પૂર્તિમાં : (૧) 'પં. યુ. મ. કાવ્ય'ના જ લેખકના વિવેચનમુકુરમાં (પૃ. ૨૭૦) 'મહાકાવ્ય' શબ્દને આમ બેધારી તરવાર બનાવ્યો છે : "ભારતીય કે યુરોપાય ઉભય પ્રકારનું મહાકાવ્ય..." એટલે તેમને તો છેક ૧૯૩૪થી વાંધો નહોતો, રઘુવંશાદિક તથા ઇલિયડ એટ્સેટ્ટાને એક જ નાતનાં નાતીકાં ગણવામાં. (૨) '૩૯ નું ગ્રં. વાફ.'ના (પૃ. ૨૨) બેમાંના પહેલાં સમીક્ષક રામાયણ-મહાભારતને 'મહાકાવ્યો' કહે છે, પણ આ શબ્દ તેમને હાથે 'મહાન કાવ્યો'ના અર્થમાં વપરાયો હોય કે પછી 'એપિક'ના પર્યાય તરીકે પણ એ તેમને અભિમત હોય; ત્રીજી શક્યતા એ છે કે આ સરતચૂકનું પરિણામ હોય. (૩) '૪૦ના વર્ષસમીક્ષકે (પૃ. ૧૬) તો ૨૫૪ રીતે 'એપિક'ને જ 'મહાકાવ્ય' કહ્યું છે; (ઉમેરો, તા. ૧૫-૨-૪૨ને રોજ : આજના 'હ. જ. બંધુ'ના ગાંધીજીના અગ્રજેષ્ઠના બાપાન્તરકાર પણ મહાભારતને 'મહાકાવ્ય' શબ્દે ઓળખાવવાની છૂટ લે છે.)... 'અન્કોન્સ્યસ્લી' માટે 'અબોધપૂર્વક' (સાહિત્યસમીક્ષા, પૃ. ૨૬૫; એ કદાચ શાકુન્તલ (૫, ૨)ના એવા અર્થવાળા 'અબોધપૂર્વ'થી સૂઝ્યું હોય.) વિચારવા જેવું છે.

“નોકરી લેવા જેવું”

તા. ૨૦મી જાન્યુ. નોકરી નહિ કરવાના મારા સંકલ્પના મૂળમાં પહેલી વસ્તુ તો હતી, (કેટલાકને અમલદારી મિનનજ લાગ્યો છે તે,) મારો શુદ્ધ સ્વતંત્રમિનનજ; અને બીજી તે, જે કામમાં મને સૌથી વધુ રસ છે તેની પર જ એકાગ્ર ચર્ચ રહેવાની ઇચ્છા ને આવશ્યકતા. પણ એ સંકલ્પ મને-કમને પાંચેક વર્ષ પર છોડીને નોકરી લીધા પછીનો સૌથી અણુધાર્યો મોટો લાભ તે આજે નોકરી-સ્થાનમાં જ 'માનસી'ની વતી લીધી તે થેત્રી. એ પ્રસંગનું બાપણ પૂરું કરતાં વાર્ષિક શબ્દો વિશેષ પ્રચારને પાત્ર છે : “આ રક્ષણ માટે પણ નોકરી લેવા જેવું હતું.”

એ જમાના પહેલાં કાઠીયાવાડમાં રેલવે

['અમદાવાદ સુગમચાર' : તા. ૨૬મી સપ્ટે : ૧૯૭૬]

આ રેલવેના જે વધારા બાબત હાલમાં ચોક્કસ થાય છે તે વીશે કમનાં, જે રેલવે વહવાણુથી બાવનગર લઈ જતી હોય તો તે ઘોષા શુધી લેઈ જતી. તેમજ લોન્ગડી, બરવાળા, વળા અને સીંહોરને રસ્તે લઈ જતી એમ અમોએ મહિ વખતે જણાવ્યું હતું, પણ આ વખતે હવે તે રેલવે કોણે કરતી તે સવાલ તપાસીએ છીએ. આ તો દેખીતી બાબત છે કે એક કામ જે કરવાનું ધારવામાં આવે છે x x x લાભ હોવો જોઈએ કે એ કામ કરનારને તેથી સારો નફો રહે તથા ખાગઓને પણ સારો ફાયદો મળે. પણ એવું કામ કરનાર કોઈ જ નીકળે કે જે પોતાને નફો થાય ન થાય તોપણ ખાગને ફાયદો કરી આપે. હવે રેલવે કરવાનું જોખમ કોણે માયે લે છે એ પહેલાં સવાલ છે. શું બોમ્બે બરોડા એન્ડ એન્ડ્રસ ઈન્ડિયા રેલવે વાળાઓ આ વધારો કરે છે, કે સરકાર પોતે કરે છે કે બાવનગરસ્થાન કરે છે? આનો જવાબ સત્તા બરેલી રીતે આપી શકાય તેવું કોઈ સાધન નથી. જે વાત આ જવાબમાં આવી છે તે એટલી જ છે કે પુનઃ ખાતે ગણેશખીંદના ખુગનુમા મહેસમાં સરકારી અમલદારોએ કાઠીયાવાડમાં વહવાણુથી રેલવેને આગળ વધારવાને હરાવ કર્યો છે. એટલા સારૂ જેઓ તરફથી તે થવાનો સંભવ છે તેઓના જ નફા નુકશાનને લગતો સવાલ તપાસીએ. વહવાણુમાં જે રેલવે છે તે વડોદરા રેલવે કંપનીને જો એ રેલવે વધારવાનું સરકાર જણાવે તો તે કંપનીને કેમ નફો

૧. અહીં મોડા અક્ષર લાગી ગયા છે. (સં.)

કાઠીયાવાડને રેલવેની જરૂર છે. પણ તે રેલવે જે બીજાઓ કરે તે કાયદો ન મેળવે પરંતુ કાઠીયાવાડના રાજાઓ પોતે ભેળા થઈને એક રેલવે, સાંકડા માપની કાઠીયાવાડમાં કરવા ધારે તે તેઓ એમાંથી કંઈ વધારે લાભ ન મેળવે પણ અગત્યની ગરજ પુરી પાડી શકે. વળી રેલવે દરીયા કીનારે તુરત લઈ મેળવી દેવાના કરતાં તે માહિજા ભાગોમાં જેમ વધારે પસરે તેમ પસાર કરવી. જે જે રાજ્ય એવી રીતે પસાર થતી રેલવેને પોતાના જંદર સાથે જોડવા માગતુ હોય તેને તે પોતાને ખરચે કંઈ જઈ જોડી દેવાની રકમ અપાય તો કાઠીયાવાડથી રેલવેનો લાભ લેવાય પણ એવી કોઈપણ જોડવાય વગર કંઈ બીજાઓ કાઠીયાવાડમાં રેલવે કરી લાભ જોઈએ તેટલો મેળવે નહીં એવું અમે ધારીએ છીએ.

૪૨ નું ગ્રન્થસ્થ વાદ્ભય

ગુજરાત સાહિત્યસભાની એ વાર્ષિક સમીક્ષા માટે (૧) લલિત, (૨) 'સાયન્સ' સિવાયના લલિતેતર તથા (૩) 'સાયન્સ'ના વાદ્ભયનાં પુસ્તક, અનુક્રમે, આ ત્રણ સરનામે મોકલવાની એ સંસ્થાની વિનંતિ (અમારા અનુમોદન સાથે) સર્વ પ્રકાશકોની જાણ તથા અમક્ર માટે પ્રગટ કરીએ છીએ : (૧) પ્રા. મનસુખલાલ મ. ઝવેરી: જ્ઞાની બિહિંડગ; રાજકોટ. (૨) પ્રા. સુન્દરજી ગો. જોડાઈ, દાદાભાઈ રોડ; વિદ્યેપાર્શ્વ. (૩) પ્રા. ચગવન્ત શુ. નાયક: ૪૫, પ્રીતમનગર; અમદાવાદ.

સં. માનસી

પરિપદ-અન્યાવૃત્તિ

(૧) ઐતિહાસિક સંશોધન : દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી. (૨. ૫). (૨) પરિપદ-પ્રમુખોનાં ભાષણો, પહેલેથી તેરમા સુધી (૩. ૪). (૩) ને (૪) હૈમ સારસ્વતસત્ર તથા તેરમા અધિવેશનના, અનુક્રમે પાઠ્ય ને ફરાચીના, અહેવાલ ને નિબંધસંગ્રહ (૩. ૩ ને ૪).

સને ૧૯૨૬-૨૮-૩૧ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યપરિપદની ડાયાપલટ થઈ ત્યારથી તે હમણાં સુધીના તેના ઇતિહાસમાં, (સંમેલનો ભરવાનું તેનું કાર્ય તો વિશિષ્ટ નહિ પણ સામાન્ય છે નેથી તેને આગ્રુએ રાખતાં) તેણે કરેલી પ્રવૃત્તિઓમાં જેમ નર્મદનો ઝન્મશતાબ્દીનો સાંસ્કારિક મહાપર્વણી સમાન હિસવ (૧૯૩૩) તથા શ્રી હૈમ સારસ્વતસત્ર (૧૯૩૯) સૌથી યશસ્વી છે તેમ પરિપદ-અન્યાવૃત્તિના આ ચાર અન્યોનું નૂતન ('રીસંટ') પ્રકાશન સૌથી ચિરંજીવ છે. વળી હિસવ જેમ શતાબ્દીઅન્યરૂપે તેમ સત્ર અહીંના ત્રીજા અન્યરૂપે સ્થાયીપણું પામ્યો છે અને આ અગત્યનાં પ્રકાશનો પરિપદના નવા-ખરી રીતે એની ૩૬ વર્ષની કારકિર્દીમાં (૧૯૦૫-૧૯૪૧) પહેલી જ વાર એને મજેલા-સ્થાનક ભારતીય વિદ્યાભવનના હિસાબ તથા ઉદ્યોગીપણાને આભારી છે એ હકીકત પણ, જે મતિએ ગુજરાતમાં શાસ્ત્રીય વાઙ્મય પ્રસિદ્ધ થાય છે તે વક્ષમાં લેતાં, સંતોષપ્રદ છે. એ સંતોષજિણે રહે છે તે આ ખીજ હકીકતના તીવ્ર બાનથી કે પરિપદ-અન્યાવૃત્તિનાં આ ચારેચાર પહેલાં પુસ્તકો અગાઉ છપાયેલાં અથવા પરિપદનાં સંમેલનો સમક્ષ વંચાયેલાં કે વાંચેલાં ગણી સેવાયેલાં લખાણોનાં પુનર્મુદ્રણ છે ને તેથી એનાં સેંકડો પાનાંમાંનાં થોડાં પણ આપણી પાસે અ-પૂર્વ અન્વેષણ, તદ્દન પહેલી જ વારનું, રમૂ કરતાં નથી. આ જિણુપ જેટલી વહેલી અને જેટલા સંગીત કાર્ય દ્વારા દૂર થઈ શકશે તેટલી ગૌરવવૃદ્ધિ સાહિત્યપરિપદની જ થશે એ કહી ખતાવવાની જરૂર છે ?

સંશોધનનું સ્વારસ્ય, વ્યક્તિવિષયક સંશોધન, ધાર્મિક પ્રવાહ, દેશ નગર તથા જાતિવિષયક સંશોધન, સામાજિકાદિ પ્રકારનું સંશોધન અને ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો વિશેના લેખ : આવા મુખ્ય વિષયોને સમાવતા પચાસ નાનામોટા લેખો 'ઐતિહાસિક સંશોધન'નાં મોટાં સાતસો પાનાંમાં છે. તેના કર્તાની પચ્ચીસીથી ચ વધારે સમયની પાંડિત્યપૂર્ણ, સ્થિરશુદ્ધિયુક્ત તથા હૃદયગ- પરાયણ લેખનપ્રવૃત્તિનો આ માનજનક સમુચ્ચય વૈભવવધર્મ કે ભાગવત જેવા અથવા તો કાશિદાસ, પ્રિદલણ ને ચંદ જેવા ભારતીય વિષયોને પણ યથાપ્રસંગ સ્પર્શે છે અને આ હરીકેત કર્તાની વ્યાપક વિદ્વતાની સૂચક છે; પણ મોટા ભાગના લેખો ગુજરાતવિષયક છે અને તેથી ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક અન્વેષણનાં કેટલાંક મુખ્ય સ્વરૂપ તેમાં ચર્ચાતાં અને સ્ફુટ થતાં જોઈએ છીએ. શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો યાજ્ઞભી આગ્રહ, નિરૂપાના વિષય કે વિષયાંગનું વિસ્તૃત સૂક્ષ્મ ને અદ્યયાવત્ જ્ઞાન અને વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં સ્વદષ્ટિ દહતારી રમૂ હરતાં કે પરદષ્ટિનો મુરખાઈ વિરોધ કરતાં પણ હમેશાં જ સચવાતી સત્યશોધકને શોભે તેવો, અનુદરણીય સાહિત્યકતા : આ ગુણ લક્ષણ અંશિત પ્રસ્તુત ગ્રન્થ લાંબા સમય મુધી ઇતિહાસસંશોધનના અનુરાગીઓને આકર્ષના સ્વેચ્છે એ નિઃશંક વાત છે.

સાહિત્યપરિપક્વા પ્રમુખાનાં વ્યાખ્યાનોમાંનાં સાત જુદી જુદી દષ્ટિએ વિશિષ્ટતાયુક્ત છે : ગોવર્ધનરામ, કૃષ્ણભાણ ને નરસિંહરાવનાં વિદ્વતાપૂર્ણ હોવાથી; રમણભાઈ ને આ. આનન્દગંધર્વનાં, અનુક્રમે, સ્થિરશુભિમાન કે તેજસ્વી વિચારશીલતાવાળાં હોવાથી; ગાંધીજી તથા રા. મુનશીનાં પ્રયત્ન વ્યક્તિત્વની હાવવાળાં હોવાથી. આ સિવાયનાં છએ છનું, અવતરણે આવશ્યક હોય ત્યાં એ આપી, નાગજી જ આપ્યું હોય તો પણ આજના કે બવિખ્યના અભ્યાસીઓને ફાઈ જીવ જંવી ખોટ જાય તેમ નહોતું. વળી

એક સંશોધનસંઘના તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા આ પ્રકારના વ્યાખ્યાન-સંગ્રહને અંગે એવી આશા પણ રહે જ કે ૩૨ વર્ષો પર પચરાયલાં એ વ્યાખ્યાનોમાંનાં અમુક અમુક વિધાનો પર ટૂંકાં, વિધાનની પૂર્તિરૂપ કે સુધારારૂપ, અધિકારી વિદ્વાને લખેલાં ટિપ્પણો અપાયાં હોત તો ઘણું સારું હતું. એ રીતે, ઉદાહરણાર્થ, (૧) પોરબંદર એ સુદામાપુરી (૫. ૨૫૭) એમ કહ્યું છે તેની બીજી ખાતુ મુકા શકાત કે એ પરમ ભક્ત કેઈ દ્રાવિડ બ્રાહ્મણ ને સુદામાપુરી દ્રવિડ દેશમાં એવો પણ એક (નર્મદ્યાકાપમાંનો) અભિપ્રાય છે નરસિંહ મહેતા આદિકવિ (૫. ૨૬૩) એ જૂનો સત સુધારી સેવાત કે માત્ર કાલક્રમે જ્ઞેતાં હવે વિક્રમી પંદરમાં શતકનો અસાદત જ્ઞેનેતરોમાં પહેલો ગુજરાતી કવિ છે; (૩) 'અસ્મિતા'ને તેના હમણાંના ગુજરાતી અર્થમાં પ્રા. હોદારે પહેલો વાપરેલ એ સુધારો ૫. ૪૯૮માંની ટીપમાં કરી સેવાત. પાંચસો ને સત્તર પાનાંના અન્ધમાં આવાં તો બીજાં ઘણાં રચેલાં જડે, જે ટિપ્પણ માગે છે. એવાં ટિપ્પણ અપાયાં હોત તો પ્રત્યેક પ્રમુખનો સુસંક્ષિપ્ત પરિચય આપી અન્ધની વિદ્યાર્થીઓ તથા તેમનામાંથી થતા આવે છે ને થશે તે નવીન શાસ્ત્રીય વાઙ્મયચેતકોની જેવી તાત્કાલિક ઉપયોગી સેવા થઈ છે, તેવી મોટી આવકારાર્થ સેવા પ્રકાશક સંગ્રહ કરી શકી હોત. આ મર્યાદાઓ છતાં, સમગ્રે વિશોક્તાં, વ્યાખ્યાનસંગ્રહ અદ્ભુત છે; આશા રાખીએ કે પરિષદ તેના અનુગામી સંગ્રહ તરીકે રસાગન-પ્રમુખો તથા વિભાગાધ્યક્ષોનાં વ્યાખ્યાન સુસંપાદિત રૂપે થોડા સમયમાં છપાવશે. (આ તથા એ અન્ધ દ્વારા ગુજરાતીમાં થએલી સાહિત્યવિચારાદિની પ્રવૃત્તિને યથાયોગ્ય નિરૂપનાં ઉપોદ્ધાન તેને આરંભે દશે તો વળી ને સવિશેષ સ્તહારપાત્ર નીવડશે એ દેખાતું છે.)

સાસ્ત્રવતસત્ર વિશેના સંગ્રહની વિશેષતા એવી છે કે તેમાં લખાણો એક જ વિષયનાં હોવાથી તે પ્રસમતાવન્ત એટલે એકધર્મી ('હોમોજનીઅસ') અન્યો છે; અને સંમેલન-સંગ્રહની વિશેષતા એવી, કે ૧૯૬૬ના સત્રવાળા કેટલાક નિબંધો પેલા ૧૯૬૭રાળા સંમેલનમાં જ જાણે વંચાઈ જઈ, ભવિષ્ય એમ પાછે પગે દડતું જઈ ભૂતાકાલીન જનતાં એ અન્ધ નેટલા પૂરતો આઈન્સ્ટાઈન-પ્રણીત સાપેક્ષતાવાદનો સુન્દર નમૂનો અન્યાનું માત ખાટી જાય છે. (એ યાગાર જનાય કેમ એમાંથી એકે સંગ્રહના નિવેદનમાં નોંધાયો જ નહિ હોય?)

એ પરિપક્વતા તેરમાં ઉપવેશનના આઠે વિભાગોનાં અધ્યક્ષીય વ્યાખ્યાનો તત્ત્વવિચાર કે ચિન્તનશીલતા કે માલિતીની નગરે સંગ્રહણીય છે; અને નિયમો તથા નિવેદનપત્રો ('પેપર્સ') રૂળીને જે ૨૧ લખાણો છે તેમાંનાં આઠનવ વધુઓએ અંશે કાયમી ઉપયોગને પાત્ર છે. હૈમ સારસ્વતસત્ર અંગેનાં વ્યાખ્યાનાદિમાં મધ્યકાલના એક મહાન ગુજરાતીને સાંપ્રત ગુજરાતે પૂજ્યભાવે અર્પેલી અક્ષરાંગસિ મોટાં સવા-ત્રણસો પાનાં ૫૨ વિસ્તરેલી છે.

આ પ્રકારના ગ્રન્થોનું અત્યારજ્યક અંગ જે વર્ણનુક્રમણી (તેમાં કયાંક રખાલનો રહ્યાં છે, પણ ને ગૌણ છે.) ને ચારેચાર ગ્રન્થોમાં અપાર્શ્વ હોવાથી પ્રત્યેકનો ઉપયોગ કરવામાં અનેક રીતે સુગમતા થશે એમ નોંધતાં સંતોષ થાય છે.

વિ. ક. વૈ.

સમુચિત સામગ્રી

શ્રી મહાવીરકથા (શ્રી પંચભાઈ લેન ગ્રંથમાલા-૨૧) : સંપાદક-ગોપાલદાસ છવાભાઈ પટેલ : પ્રકાશક-શ્રી લેન સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ : પૃષ્ઠ સંખ્યા ૫૭૨ (૭+૫૬૫) : મૂલ્ય અઢી રૂપિયા.

આ પુસ્તક એ જૈનોના આ ' હુંડા ' અવસર્પિણીકાળમાં થઈ ગયેલા ચોવીસ તીર્થંકરો પૈકી અંતિમ શ્રી મહાવીરસ્વામીનું જીવનવૃત્તાન્ત ચાર ખંડોમાં રજૂ કરે છે :

પ્રથમ ખંડમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીના નયસારથી માંડીને તે તેઓ ' પુરુષાવતંસક ' નામના શ્રેષ્ઠ વિમાનમાં દેવ થયા ત્યાં સુધીના તેમના મુખ્ય મુખ્ય ૨૮ ભવો વિશે દર્શાવત છે.

ત્રીજા ખંડમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીના જન્મ, સંસ્કારકરણ, યુવાવસ્થા, મહાનિષ્ક્રમણ, ચાર વર્ષની છદ્ધસત્યશા, ચાર આતુર્માંસો, દેવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, ધર્મોપદેશ અને ' પાવાપુરી ' માં નિર્વાણ એ જાળનો છે.

ત્રીજા ખંડમાં નાયાધર્મમુદ્દામાંથી મનમાન્યા ક્રમ પ્રમાણે ૧૭ કથાઓ (તુંગાં, ખે કાચળા, ખે ઇંડાં વગેરે), ઉત્તરજ્ઞઝયણમાંથી એક (ગણિયો બગદ) અને સૂયગડમાંથી એક (સ્વેન કમળ) એમ એકંદર ૫૬૨ કથાઓ ઉદ્ધૃત કરાયેલી છે.

ચોથા ખંડમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીએ વિવિધ વિષયો પરત્વે આપેલ સદુપદેશને લગતી દર્શાવેલી આચાર, સૂયગડ, અને ઉત્તરજ્ઞઝયણ એમ

ભિન્નભિન્ન આગમોમાંથી તારવી કઢાયેલી છે. એમાં 'સાયો યન' અને 'સાયો વર્ણ' એ બે અતિથ વિષયો છે.

ચોથા ખંડના અંતમાં મનુષ્ય, પ્રાણી, નદી, પર્વત ઇત્યાદિનું વિશેષ નામોની સૂચી છે.

આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં 'નિવેદન' છે. તેમાં શરૂઆતમાં "પ્રમાણભૂત મહાવીરચરિત રચવાના પ્રયત્નમાંથી આ 'મહાવીર-કથા'નો જન્મ થયો છે" એવો ઉદ્દેશ્ય છે. વિશેષમાં ત્યાં પાંચમા પૃષ્ઠમાં શ્રી કૃષ્ણ અને શ્રી મહાવીરસ્વામીના સંબંધમાં નીચે મુજબ નિર્દેશ કરાયેલો છે:—

"કૃષ્ણે જો હિંદી સંસારને અને જગતને નિષ્કામ કર્મ જેવી દેવી વિજૂતિ અને તે દ્વારા ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો યોગ શીખવ્યો છે. તો મહાવીર-સ્વામીએ એવી જ એક મોટી-દેવી વિજૂતિ-અર્ધિસાની અનન્ય આરાધના-પોતાના હવનદ્વારા જગતને શીખવી છે."

સાતમા પૃષ્ઠમાં એવો ઉદ્દેશ્ય છે કે "મહાવીરસ્વામીને અંગે ચમત્કારની વાતો ઓછી છે અને બહુધા એક જ પ્રકારની (ત્રિશજ્જાનની)* હોય છે. આ રચનામાં તેમને મેં ચમત્કારી મહત્ત્વ નથી આપ્યું, ને તેવી હકીકતો તે રૂએ જતી કરી છે." આ ઉપરથી કેવા દષ્ટિગિન્દુપૂર્વક આ પુસ્તક તૈયાર કરાયું છે તે બહુ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ પુસ્તક સમગ્રવામાં મુશ્કેલીઓ ન નહોતે તે માટે કેટલીક વાર ટિપ્પણો અને કોર્ક કોર્ક વાર પરિશિષ્ટ અપાયેલાં છે. તેમ કરતી વેળા કેટલાક બૌદ્ધ ગ્રંથોનો પણ ઉપયોગ કરાયેલો છે. દાખલા તરીકે વૈશાલી નગરીનું વર્ણન બૌદ્ધ ગ્રંથમાંથી લેવાયું છે અને તેનું કારણ એમ દર્શાવાયું છે કે "જૈન ગ્રંથોમાં ખાસ વૈશાલી માટે કોઈ વર્ણન સંધરાયું નથી."

આ શ્રીમહાવીરકથા એ કેવળ જૈન-અજૈન ગ્રંથોમાંથી કરાયેલી તારવણીરૂપ નથી, કિન્તુ એમાં સંપાદકમહાશયે પોતાના મંતવ્યો પણ ઉમેર્યાં છે અને હજીમા પૃષ્ઠમાં તો તેમણે કથાકાર વિષે નીચે મુજબ નોંધ કરી છે:—

"કથાકારનો આ 'કુલમદ' વાર્તાના પ્રવાહમાં ખટકે છે. કુલમદ કરવાને કારણે તો મરીચિને તીર્થંકરના જન્મ વખતે બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મવું પડ્યું, એમ કથાકાર પ્રથમ આપણને કહી જાય છે. અને તીર્થંકર તરીકે ઉપદેશ આપતી વખતે મહાવીર પોતે કુળમદ ન કરવાનું જણાવે છે,

* આ હેતુસંગત હજાણુ માટે નથી.

તથા બ્રાહ્મણ વગેરે લોકો પોતાની ઉચ્ચ જાતિને કારણે જે અભિમાન કરે છે તે ખોટું છે એમ સાબિત કરે છે; અને છતાં કથાકાર બ્રાહ્મણ કુળને દલકું ફરાવી ક્ષત્રિય કુળને કિયું ફરાવવાનો પ્રયત્ન કરીને આખા મહાવીર-સિદ્ધાંતને ખોટો પાડવા જેવું કરે છે.”

કથાકાર વિષે આ એક જ ઉદ્દેશ્ય નથી. તેમણે અન્યત્ર પણ (દા. ત. ૧૩૬મા પૃષ્ઠ ઉપર) કથાકારની વિરુદ્ધમાં લખ્યું છે અને કથાકાર અમુક અમુક કથન કરવા કેમ પ્રેરાયા તે પણ સૂચવ્યું છે. માત્ર કથાકારને નહિ, પણ શ્રી મહાવીરસ્વામીને પણ તેમણે અમુક અમુક બાબતમાં જવાબદાર ગણ્યા છે. આ સંબંધમાં ઊદાપોદ થઈ શકે, પરંતુ આ સમાલોચના માટે જે પૃષ્ઠસંખ્યાની મર્યાદા સૂચવાયેલી છે તે ઓળંગ્યા વિના તેમ જ બીજી કેટલીક બાબતોને છોડી દીધા વિના તેમ થઈ શકે તેમ નથી એટલે અહીં આ વાત જતી કરાય છે.

વિદ્વાન સંપાદકે કેટલીક વિવાદાસ્પદ દષ્ટીકતો પણ એક મા બીજી સ્વરૂપે આલેખી છે. ઉદાહરણાર્થે તેમણે ૧૮૧મા પૃષ્ઠમાં “મહાવીરે એ વાતી અન્ન ખાઈને જ પારણું કર્યું,” એમ લખ્યું છે. અહીં ‘વાતી’ શબ્દ ઉપર સ્પષ્ટ નોંધતી જરૂર હતી, પણ એ અપાર્થ નથી એટલે એ હવે ગેરસમજ કેસાવે નો નવાઈ નહિ. ૩૮૩મા પૃષ્ઠમાં “આ સાંભળી દપાટપીના ભાવમાં આવી જઈ ભગવાન મહાવીરે કહ્યું” એવો ઉદ્દેશ્ય છે તો આ ઉદ્દેશ્ય માટે સંપાદક પાસે કશો આધાર છે કે એવો સહજ પ્રશ્ન ઊઠે છે. સાથે સાથે તેઓ શ્રી મહાવીરસ્વામીને સર્વથા વીતરાગ માને છે કે કેમ અને જે માનતા હોય તો સંપૂર્ણ વીતરાગદશા સાથે દપાટપી ભાવનો મેળ ખાય ખરો એ પ્રશ્નો પણ ઊઠે છે.

એક વેળા સંપાદકે પ્રસ્થાનમાં એક લેખ લખી શ્રી મહાવીર-

* આ લેખ તે બીજે કોઈ નહિ પણ પ્રસ્થાન (પુસ્તક ૨૭ અંક ૧, પૃ. ૬૬-૭૪, કારતક ૧૯૬૫)માં “શ્રી મહાવીરસ્વામીનો માંસાહાર” એ નામેથી છપાએલો લેખ છે અને એના પ્રત્યુત્તરરૂપે મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયનો “ભગવાન મહાવીર અને માંસાહાર” નામનો લેખ એ જ ગાંધિક પ્રસ્થાન (પૃ. ૨૭, અં. ૩, પૃ. ૨૭૩-૨૮૫) માં અને મુનિ શ્રી હુરંધરવિજયનો “શ્રી મહાવીરસ્વામી અને માંસાહાર” નામનો લેખ એ જ અંકમાં (પૃ. ૨૮૬-૨૯૧) અને શ્રી ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલનો “શ્રી મહાવીરસ્વામીના માંસાહારને લગતી ચર્ચા” એ જ અંક (પૃ. ૨૬૨-૨૬૩)માં છપાયેલી છે.

સ્વામીએ માંસાહાર કર્યો હતો એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. એ લેખે જૈન જગતમાં અતિશય ખળબળાટ મચાવ્યો હતો. કેટલાક જૈન મુનિવરોએ પ્રત્યુત્તર રૂપે લેખ લખ્યા હતા. એ બધામાં એક લેખ આગચોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રી આનંદસાગરસૂરિનો પણ હતો. એ લેખો સંપાદક વાંચ્યારિચાર્યો હશે. એની એમના મન ઉપર કશી અસર થઈ કે નહિ અને થઈ હોય તો શી તે જાણવા માટેનું એક સાધન આ મહાવીર-કથાની રચના પૃથ્વી પાંડે નેમ હતું, પરંતુ એમણે તો આ પુસ્તકમાં માંસાહાર વિષે નિર્દેશ ન કરતાં મોઢમમાં નીચે મુજબ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે :

“તું મેલિક નગરમાં રેવતી નામે મૃદપત્ની છે તેને ત્યાં જ. તેણે મારે માટે સંધીને બોજન તૈયાર કરેલું છે. તેને કહેજો કે, મારે તે બોજનનું કામ નથી, પરંતુ તેણે પોતાને માટે જે બોજન તૈયાર કરેલું છે તે મારે માટે લઈ આવ.”

અત્રે એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે તેમણે કેમ આમ બાંધે ભારે કથન કર્યું છે ? શું આ ચર્ચા ફરીથી જતજે એવો એમને ભય હતો ? કે શું એમણે પોતાની વાત પડતી મેલી છે અને છતાં તેમ સ્પષ્ટ રૂપમાં કહેવાની તેમની ઇચ્છા નથી ? અથવા તો શું તેઓ આપા મોઢમ ઉદ્દેશ્યદ્વારા જરૂર પડે તો એવો બચાવ કરવા ધારે છે કે મેં મહાવીરસ્વામીએ માંસાહાર કર્યો હતો તેની ક્યાં ના પાડી છે ? આવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ એમ માનવા

૧. જુઓ શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ (વર્ષ ૪, અં. ૧, પૃ. ૩૬૩-૪૦૨). આ અંકમાં જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયકાવલ્યસૂરિનો પણ લેખ છે. એમાં આ ચર્ચા ઉપરિચિત થઈતે પૂર્વે Prohibition of flesh-eating in Jainism નામના મારા લેખમાં અપાયેલ સ્વ. પ્રો. હર્મણ ચાટોપાધ્યાયના પત્રમાંથી કેટલીક બીના રત્ન કરાયેલી છે, જે કે ત્યાં મારા લેખને નિર્દેશ કરાયેલો નથી. અત્રે એ વાત પણ ઉમેરીશ કે “શ્રી હર્મણચાટોપાધ્યાય અને માંસાહાર સંબંધી ઉદ્દેશ્યો” એ નામનો માત્ર લેખ પાંચ હટકે જૈનમાં કેટલાક વર્ષો પૂર્વે છપાયેલો છે. જુઓ એના તા. ૨૫-૧૨-૩૨, ૨૧-૫-૩૩, ૨૮-૫-૩૩, ૪-૬-૩૩ અને ૨૩-૭-૩૩ના અંકો. આ ઉપરાંત થોડા વખત ઉપર મેં પ્રસ્તુત ચર્ચા વિષે કેટલાક ઇસારો મારી કૃતિ નામે “A History of the Canonical Literature of the Jains”માં કર્યો છે. આ સમગ્ર બિહાપોહને લક્ષ્યમાં રાખી શ્રી. ગોપાલદાસ પાતાળું અંતિમ વક્તવ્ય સપ્રમાણ રત્ન કરે એવી મારી તેમને સાદર વિજ્ઞાપિત છે.

લલચાય કે જો એમને એમના મંતવ્યને વળગી રહેવું હતું તો આ સ્થળે એમની સામે અપાયેલી દલીલોનું પોઝણપણું દર્શાવતી એક નોંધ તેમણે રજૂ કરવી જોઈતી હતી અને જો એ દલીલોથી કે અન્ય કોઈ કારણથી પોતાના મંતવ્યમાં પરિવર્તન કરવાની એમને જરૂર જણાઈ હતી તો નિષ્પાત્તસ બાવે અત્રાન્ત સ્વરૂપમાં એ પરિવર્તનનો સકારણ નિર્દેશ થવો જોઈતો હતો, તેનું કેમ?

આ પુસ્તકના અંતમાં ‘શુદ્ધિ’નું એક છટું પાનું અપાયેલું છે, પરંતુ એમાં બધી જ અશુદ્ધિઓનું શોધન નથી. ઉદાહરણાર્થે ૩૦૯માં પૃષ્ઠમાં ‘રાગઓ’ એમ છપાયેલું છે પણ તે ‘રાગઓ’ જોઈએ એમ સૂચવાયું નથી, વળી ૩૦૯માં પૃષ્ઠ ઉપર ‘કેશી’ શબ્દ હોવાનો નિર્દેશ સૂચિમાં છે, પણ એ પૃષ્ઠ ઉપર એ શબ્દ નથી. વિશેષમાં ઉત્તરજૂઝણમાં જે કેસિ (શુભ. કેશી) નો ઉદ્દેશ છે તે જ રાયપસેણદયમાં નિર્દેશિત કેસિ છે એમ શા આધારે સંપાદક માને છે તે જાણવું બાકી રહે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ભાષાની શુદ્ધિ મુખ્યત્વે જાળવાયેલી છે. સાથે સાથે છપાઈતી સફાઈ પણ છે. વળી તેમણે શ્રી મહાવીરસ્વામીના જીવનનો ખ્યાલ આપવા માટે સ્વીકારેલી શૈલી પણ આદરણીય છે. પરંતુ આ પુસ્તકને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા માટે તેમણે ગણધરવાદ જેવા ગદ્ય વિષયને સંક્ષેપમાં જ પતાવી દેવો જોઈતો ન હતો. વળી તેમણે શ્રી મહાવીરસ્વામીની અહિંસાની ગ્રીણવટભરી વિચારશ્રેણિ વિસ્તારથી રજૂ કરવી જોઈતી હતી. વિશેષમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીના તત્ત્વજ્ઞાનના અને એમના અહિંસાત્મક જીવનના ન્વલંત પ્રતીક સમાન સ્યાદાદયાને અનેકાન્તવાદને પૂરતો ન્યાય આપવો જોઈતો હતો. આ ઉપરાંત શ્રી મહાવીરસ્વામીના જીવનને અંગેની કંઈ હકીકત સાહિત્યાદિની દૃષ્ટિએ કેટલી પ્રાચીન છે તે જાણી શકાય તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈતો હતો. છેવટે કંઈ નહિ તો એમનાં વિહારસ્થળોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે તેવો નક્કો આપવો જોઈતો હતો. આ બધું બન્યું નથી એટલે હજી પણ શ્રી મહાવીરસ્વામીનું જીવનચરિત્ર વેધક દૃષ્ટિએ આવેખાવાની આવશ્યકતા ઊભી જ રહે છે એમ સૂચવતો અને પ્રસ્તુત ગ્રંથદ્વારા સંપાદક મહાશયે જે સમુચિત સામગ્રી રજૂ કરી છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપતો આ સમાલોચના હું પૂર્ણ કરું છું.

હીરાલાલ ર. કાપડિયા

બસો-પાંચસો'ક શબ્દોમાં

નવાં વિવેચનો

નવસદ્ધતા કે ઐતિહાસિક નવલિકા, નર્મદ કલાપી કે 'કાન્ત', 'સરસ્વતીચન્દ્ર' કે 'ઈન્દુકુમાર', આત્મલક્ષ્મી ભાવના કે સાહિત્યગત સ્ત્રીચરિત્રનું પ્રતિબિમ્બ જેવા વિષયોપરનાં એક અનુભવી પ્રાધ્યાપકનાં આ સંગ્રહમાંનાં પંદર લખાણુ તેમના બહોળા વાચન તથા વક્ષાદાર યાદ-દારતનો લાભ પામ્યાં છે અને એ જ તેની મુખ્ય સંપ્રાપ્તિ છે. એમના આ પ્રકારના આગલા ગ્રન્થ 'કેટલાંક વિવેચનો' પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે પોતે લેખનસૌષ્ઠ્યની આજતમાં બેઠેલા છે; એટલે, અહીં પણ છતાં થાય છે તે લખાણુનું શીશું પોત ને તેનું વાતચીતી રૂપર રા. કામેલકર, રા. વિશ્વનાથ બટ્ટ તથા પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનાં શૈલીગુણાંકિત વિવેચનોથી ટેવાયલા જે આપણે સૌ, તેમણે નિભાવી લેવાં જ રહ્યાં.

સાહિત્યવિષયક આ લેખોમાં વર્તાતી એક બીજી મર્યાદા માટે પણ આપણે-તેમાંની શક્તિ તથા ઉપયોગિતાની કદર કરવી હોય તો-તૈયાર રહેવું જોઈએ એમ લાગે છે. પુસ્તકમાં રચયેલ્યે વિવેચિત વિષયને અંગે અપાતા નિર્ણયો છે તેટલી એ નિર્ણયોની પોઠિકારૂપ કારણપરંપરા અથવા હકીકતો નથી-કેક નથી કે ક્યાં ય નથી એમ નહિ, પણ પૂરતા પ્રમાણમાં, કમખૂદ ને વિસ્તૃત નથી.

પુસ્તકના શુભપક્ષે જોતાં, પૂર્વોક્ત નિર્ણયોમાંના કેટલાક-રા. ન્હાનાલાલનાં નાટકો એ 'નાટકીય ઈતિહાસો' (સ્વરૂપે નાટક, તરવે ઈતિહાસ) છે જેવાં-નવા ને વિચારણીય છે; અને આખા પુસ્તકમાં થઈને પાંચસોથી સાતસો જેટલા ગ્રન્થો તથા ગ્રન્થકારો વિશેની જે થોડીથોડી કે વધારે માહિતી અપાઈ છે તે ઘણી ઉપયોગી છે, કેટલીક વાર રસિક કહેવા જેવી પણ છે. હિદાયરજી, નવસદ્ધતા ઐતિહાસિક દર્શનમાંનો, 'કાન્ત' પરના બાઈબિલ-પ્રભાવ વિશેની અને આત્મલક્ષ્મીભાવના ખ્રિસ્તી તેમ જ જંન ગ્રન્થોમાં પણ હોવા સંબંધી ખંતથી ભેગી કરેલી જાણવાજોગ હકીકતો

૧. કતાં નવસદ્ધતા જે. ત્રિવેદી (ચર્ચર ઓ. ૨. કાયાં. અમદાવાદ; ૩. ૨-૪-૦).

૨. એવા રૂપ માટે, આમાંનાં ઘણાં લખાણુ બહાર કાપણુ તરીકે તૈયાર થયલાં એ હકીકત જવાબદાર હશે; સુન્દર સાહિત્યિક લખાણુના બીજા શ્રેણીને અભાવે લખાણુમાં સુન્દરતા ન આવે એવું બન્યું હશે.

અહીં પહેલી જ વાર ગુજરાતી વાચક માટે એકત્રિત થઈ છે. ઉમેરવું જોઈએ કે આ સગવડનું ખરું મૂલ્ય તેનો લાભ લેનાર વર્ગ જ પૂરેપૂરું સમજી શકે છે—સાહિત્ય ભણાવનાર ને ભણનાર.

પુસ્તકમાં વાતચીતને મળતી શૈલી છે એમ ઉપર કહ્યું. એ શૈલીનાં સરળતા સિવાયનાં લક્ષણો તો પુસ્તકના ‘ગુજરાતી નવલકથા’ ‘કાન્તની કવિતા’ કે ‘ઈન્દુકુમાર’ જેવા સારા લેખોમાં પણ નથી, પરંતુ કર્તાની મર્મલક્ષી દષ્ટિ કોઈ વાર ક્યાંક ક્યાંક અલપજલપ આવી જતી દેખાય છે : રમૂજવૃત્તિ—વિહોણા માણસો તો એક નહિ પણ બે વાર—(૧) વગરસમજ્યે સૌની સાથે, (૨) સમજ્યા પછી—હસે છે (પૃ. ૯૬), તથા શ્રીકૃષ્ણના યુગે ‘યુગે થના અવતાર એટલે માત્ર ગીતાપ્રોક્ત ‘સંભવામિ’ વાળા અવતારો નહિ પણ ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્યમાં કવિઓ ને લેખકોએ કરાવેલા એ દેવનાં વિવિધસ્વરૂપો—રૂપી અસંખ્ય અવતારો પણ ખરા (પૃ. ૨૩૫)—આ બંને એ દષ્ટિનાં ઉદાહરણ છે. કોઈક વાર વાતેવાતમાં નવો શબ્દ (પૃ. ૨૨મે ‘પોણાકચરાં’ ને પૃ. ૬૫મે ‘નવનકલિકા’) પણ અણધારી દેખા દે છે.

એવી શૈલીનું એક બીજું લક્ષણ તે એકતરસીપણું ને ઉતાવળાપણું. આ દોષ ‘વણુપાંગરી મહેઠ્ઠાઓ’ એ લેખના મૂળમાં જ હોવાથી એમાં વ્યાપક થઈ ગયો છે. સાહિત્યકારમાં વ્યક્તિ તરીકેની મહેઠ્ઠાઓ હોય તે વણુપુરાઈ રહેવાથી એ તેની રચનાઓમાં જુદે રૂપે પ્રગટે છે એવા ભાવાર્થનો સિદ્ધાન્ત—ને તેનું એક દષ્ટાંત આ કે ઈચ્છા વિરુદ્ધ અકાળે પતિ કે પિતા બનેલા કવિમાં “અહાચારી જીવનનું મુંદર રચન રહી ગયેલું” તેથી ને પોતાના સાહિત્યમાં આત્મનગ્ન કે નૈહિક અહાચર્યનો મદિમા ગાતો હોય છે!—એ સિદ્ધાન્ત ગનુભ્યવ્યક્તિના જીવનની નિમ્ન, પ્રાણુમય કે વાસના મૂલક ભૂમિકાનું એની ઉચ્ચતર ભૂમિકા સાથે દુર્મિશ્રણ કરી નાંખનારો હોઈ અયુક્ત (‘એન્સર્ડ’) તથા અસ્વીકાર્ય છે. ‘ગુણાનસિદ્ધ’ (પૃ. ૪૪મું) ને શાસ્ત્રો (પૃ. ૨૨૨મું) વિશેનાં વિધાનો વિચારમાંભાર્યથી રહિત છે, કર્તાની વિવેચક તરીકેની પ્રતિષ્ઠાને અણજાગૃતાં લાગે છે અને પ્રાકૃતભાવી લોકરુચિને પંપાળવા કરાયાં હોય તેવાં જની ગયાં છે. બંગાળી નવલોમાંના જામીનદારપુત્રોને કમાવાનું હોતું નથી તેથી તેમને પ્રેમ કરવાની નવરાશ મળે છે (પૃ. ૩૧ ને ૨૨૩ માં) એ વાત સાચી હોય તો ઘણાં નવલો ને

નાટકોમાં બિનજમીનદાર ને કમાણીદાર નાયકો કમાણી ને પ્રેમ બંને એકધારી સંજ્ઞાતાથી કરતા હોય છે તેમનું શું ?

હવે થોડાક ગોણુ દોષોનું દર્શન કરાવીએ. પૃ. ૧૧૮મે નર્મદના ડાંડિયાને 'માસિક' કહ્યું છે ત્યાં 'પાક્ષિક' કે 'સામયિક' એમ જોઈએ; પૃ. ૧૬૬મે 'વિદ્યા' છે તે 'વિદ્યાવિસ્તાર' જોઈએ; 'રતન'નું 'ચતન' પૃ. ૪૧મે, 'ખતરી'નું 'ખાતરી' (આ બૃહ તો લેખના ૩૬-૪૦ની 'ધાર્યવહી'વાળા પ્રથમ મુદ્રણમાંથી જ સીધી ચાલી આવી છે.) પૃ. ૪૨મે, 'વ્યુત્ક્રમ'નું 'વ્યુત્ક્રમ' પૃ. ૨૩૪-૩૫ એક પર યર્થ ગતું છે એ અગત્યની છાપખૂલોના સફેદ નમૂને એકલા દાખલા છે. વળી દરેક લેખની લખ્યાસાત નથી આપી, તેમાંના ક્યા પહેલી જ વાર પ્રગટ થાય છે એ નથી કહ્યું, અગાઉ પ્રસિદ્ધ થએલા તે ક્યાં, એ પણ નથી દર્શાવ્યું; આ નાની પણ નહીં નહિ એવી ત્રુટીઓ જેઓ અભ્યાસદષ્ટિએ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરશે તેમના હિતાર્થ નિવારણ હોત તો સારું હતું. ત્રણાંનુક્રમણી ખારશી સોળ પાનાંની છે એ સંતોષકારક; એની પહેલી જ લીટીમાં ૧૮૦ને બદલે ૧૮૬ છે, એવી ભૂલો ઝાઝી નહિ હોય એવી આશા રાખીએ.

સમગ્ર દષ્ટિએ જ્ઞેતાં, કેટલાક મુજો ને મુકાબલે થોડા દોષોવાળાં નવાં વિવેચનો થણા સાહિત્યપ્રેમાઓને ગમશે એવો અમને વિશ્વાસ છે.

ચિ. ક. ધે.

જે ગતિ-પ્રકાશનો

જવનિકા : જવની દક્ષા (ગતિ અને રેખા કથા, અગાધવાદ; ૩. ગા.)

• શ્રી જવંતી દક્ષાતનાં આર એકાંત્રી નાટકોનો આ સંગ્રહ ગતિ ગ્રંથ-માળાના બીજા વર્ષના ત્રીજા પુસ્તક તરીકે પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં સંગ્રહાએકાં આર નાટકોમાંથી 'અંગન', 'પત્નીવત', 'નલિની' 'ઓહાયા' એ તેમની વસ્તુ અને નિષ્પણમાં ક્ષાના અભાવે સાવ સામાન્ય જોયાં અને 'એકારપટ' એ એક પ્રયોગ તરીકે માત્ર નોંધપાત્ર છે. પણ જેમાં પેલા સાહિત્યકાર કૃષ્ણલાલ પાસે તેનાં સરજેલાં પાત્રો ભેગાં મળીને વ્યાપ્ત માર્ગ છે એ 'સરજત', એકાર દાક્ષિણી બૂલનું સરસ પ્રદર્શન 'પારખુ', બહેલી અને અસંતુષ્ટ માતા તારા જેમાં દીકરી રતુને ન બળાવવાનો ખોટો નિર્ણય કરે છે એ 'કમળેલાં', એકાર વ્યુત્ક્રમોની 'દેવાસધરી', સાહિત્યકારોની મિજાસવાણું 'સમસેવકો', એક જ પાત્ર

તેમાં બોલે છે, છતાં જે સાઘાંત રવાબાવિકે જ છે એવું 'અગિરામ' એટલાં સારાં નાટકોના કેટલાકે નમૂના તરીકે ગણાવી શકાય.

પ્રસંગોની રજુઆત સચોટ જનાવવાની શક્તિ શ્રી. દલાલનાં આ નાટકોમાં દેખાય છે. તેમનાં સર્જેલાં પાત્રોમાં મુશીબતોને હરી કાઢતા જુવાનો અને ચળરાક દલીલબાજ યુવતીઓનો વર્ગ વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે. અને તેમના સંવાદો પણ બુદ્ધિના ચમકારાથી આકર્ષે છે. પુસ્તકને અંતે 'નેપથ્યે' એ શીર્ષકવાળા નિબંધમાં લેખકે એટાંકી નાટક વિશે પિસ્તુત ચર્ચા કરી છે.

પદ્યલય : દુર્ગેશ શુક્લ. (અતિ અને રેખા, અમદાવાદ; ૩. ૧૧૧)

'પૂજનાં ફૂલ' અને 'છાયા' પછીનો શ્રી. દુર્ગેશ શુક્લનો આ ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ છે. તેમાં અગિયાર ટૂંકી વાર્તાઓ સંગ્રહવામાં આવી છે.

તેમાં 'પેત્રા ભવનાં વેરી', 'સૌ સૌનો ધરમ', 'ઓઘડદાદાનો અનુભવ', 'જૂના જોડા', 'ખાખરાની ખિસકોટ્ટી' જેવી કેટલીક વાર્તાઓ સ્પષ્ટિય દલાલય છે. 'પેત્રા ભવનાં વેરી'માં શામળા બિખારણની જિજ્ઞાસિયા, 'સૌ સૌનો ધરમ'માં વૃદ્ધ દંપતીનું વાતસલ્ય, 'ઓઘડદાદાનો અનુભવ'માં વૃદ્ધ ગામડિયાની ખાનદાની કે 'ત્રીજી પેઢીએ'માંના ઝવેરાતના વેપારીની ઉદાર ભાવના જેવાં ગુણગ્રણણોનું નિરૂપણ પ્રશંસા ભાગી લે છે. 'ખાખરાની ખિસકોટ્ટી'માં શુખરામ પંજાની કુલવધૂ નર્મદાની વાત તેમાંની અજગ્ય વાસ્તવિકતાથી મનોવેધક જની છે. બહેન અને ભાઈના રોનેદની કથા 'કંઠાવટી' કે 'રાજમાનાનું રુદ્ધ' તેટલી સફળ ન થઈ શકાય.

શ્રી. દુર્ગેશ પાસે નવજિજ્ઞાનુદૂળ ચિપ્પ પસંદ કરવાની દષ્ટિ છે. અને સુંદર વર્ણન કે સચોટ સંવાદ દ્વારા તેનું સરસ નિરૂપણ તે કરી શકે છે. શામળા, ઓઘડદાદા, શુખરામ, નીલિમા, નર્મદા, રાજમાના માનખા કે વૃદ્ધ દિવાન જેવાં સુરેખ પાત્રો તેમણે સર્જ્યાં છે; અને રસની જમાવટમાં ઉપકારક થાય તેવી શૈલી તેમને વરી છે. એ સર્વ જોતાં તેમની પામેથી ભવિષ્યમાં આથી વે વધારે સુંદર વાર્તાઓની આશા રાખી શકાય.

નાથાલાલ દવે

નવું શાસ્ત્રીય સામયિક

પ્રકૃતિ વૈમાસિક, પુ. ૧૩, અંક ૧૬૦; તંત્રી, હરિવારાયણ આચાર્ય, દુવાર-
કાર્યાલય, રાયપુર અમદાવાદ, લવાન્ગ, વાર્ષિક રૂ. ૩

‘ગુજરાત એટલે કચ્છ, દ્રાવિયાવાડ અને ઉત્તર દક્ષિણ ગુજરાતના સંયુક્ત ભૂમિભાગનાં પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ, ખૂસતર વગેરે સંબંધી સંપૂર્ણ અને વિશ્વસનીય માહિતીના અભાવે ગુજરાતના ખાસ કરીને અમદાવાદના કેટલાક પ્રકૃતિપ્રેમી અને એ વિષયના અભ્યાસી ગૃહસ્થોએ ચારેક વર્ષ પહેલાં એકા મળી ગુજરાત પ્રકૃતિમંડળ રચ્યું અને હવે ગત કાર્તિકથી મંડળના મુખપત્ર તરીકે ‘પ્રકૃતિ’ શરૂ કર્યું છે.

પ્રથમ અંકમાં મંડળનો ઇતિહાસ, પરિચય અને બંધારણ ઉપરાંત આજ સુધીનો એકવાક અને દિસાગ આચાર્ય છે. મંડળના અંશરે ૬૦ સભ્યો છે. દર રાત્રિનારે મંડળના સંમહસ્થાનમાં મંડળના સભ્યો એકઠા મળે છે અને જુદા જુદા વિષયોની ચર્ચા અને વિચારવિનિમય કરે છે. જુદે જુદે વખતે જાહેર બ્યાખ્યાનો પણ મંડળ ગોઠવે છે. મંડળના કાર્ય-કરોતી અભિસાધાને પહોંચી વળવા માટે છવંત તથા મૃત પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિનું સંમહામય બતાવવા મોટી રકમની જરૂર છે, જે કોઈ પ્રગ્નકૃષ સરકાર અગર કરોડપતિ આપી શકે. અત્યારે તો દારૂના એક પ્રકૃતિપ્રેમી દુકાનદારે વગરભાડે મંડળને વાપરવા આપેલ જગ્યામાં નાનકડું સંમહસ્થાન છે. આ માટે અનુકૂળ જગ્યા અમદાવાદના પ્રગ્નજનો ત્રાબ લઈ શકે તેવી મેળવવા સ્થાનિક સુધારાઈ પાસે મંડળે મૂકી છે. અને સાંખા સમયથી આવેલી માગણી હવે ધ્યાનમાં લેવાની દાનત હોય તેવું સુધારાઈનું આચરણ હમણાં જણાવા લાગ્યું છે.

અંકમાં ગુજરાતનું તૃણ (રામસિંહજી રાઠોડ), બોખાની મીનસમૃદ્ધિ (એસ. ટી. મોઝીસ), રાણપુરનો પંખીસમુદાય (નિરંજન વર્મા), ગુજરાતનું ખૂસતર (વિજયભાઈ મુન), વીરેશ્વરની વનસ્પતિ (રત્નમજી ના. સુતરિયા), કીટકમહિમા (મહાદેવપ્રસાદ હ. દેસાઈ), ગુજરાતનાં જગલાં (વિજયભાઈ વાસુ) વગેરે વિધિવિધ પ્રકારનાં લેખો સામાન્ય જનસમાજને સમજાતા રુચકેલ ન પડે એવી ભાષામાં છે.

લેખો પંચીના સમાનધર્મી સંસ્થાઓ, અનુભવની આપણે, અંધસ્વીકાર, તિલોદકમ્ (અવસાનનોંધ) વગેરે વિભાગો છે. અંકમાંના લેખકોનો

પરિણય પણ 'આ અંદાના સરંગે' મથાળાં નીચે આપેલ છે. આ વિભાગ જીવન સામયિકોને માટે અનુકરણીય ગણાય. અંશદીકાર-વિભાગમાં આજ સુધી યુગ્મદાનને છેઃ અનુભવ અને ક્ષેત્રમાં ફક્ત રાજકીય ચળવળ કરનાર નરીકે નામની જાણ 'આપણા દેશના સ્વર્ગ' બનરપતિશાસ્ત્રી' થી. ગાંધીજીએ જામજીવિન વનરપતિશાસ્ત્રની ટૂંકી સમાજોચના છે.

કેળાસાં 'યુગ્મદાન' નુજી' આપણા નુજી વિગતી આપણી નાની જાનસમૃદ્ધિમાં પુષ્ટિ પધારો કરે છે. આખાની માનસમૃદ્ધિ અજાયત માલિનીથી બદલે છે પરંતુ અંશદારીએ તેમ જ તેમાંથી ઉત્પત્તિ થતા તેજ પગેરે પદાર્થોના ઉપયોગ કરનારને ઉપયોગી છે. સંભવ છે કે દરેક એ માલિનીના યુગ્મદાનને અલિપ્ત જનસમાજ જાણે ઉપયોગ નહિ કરે. આ જ જનને કૃષિ જમનગર રાજકીય દરના સામયિક પ્રગતિ સમાપ્ત ના આ કરનાં વિગત ઉપયોગી વિગતો મળી રહે. 'રાજપુરના પંખા-સમૃદ્ધિ' કોઈ પણ નિર્નીયતને ઉપયોગી છે. આજે કૃષિ આ જનનું નિરોક્ષણ કરવાની દોષ મળવના બાઈએને પોતાના મામ કે રાજેના વિત્તવાદના અવસરવાર આપનાં પંખાએના અવસર કરવામાં અને તેની નોંધે કરના માટે ઉપયોગી છે. 'યુગ્મદાનનાં જમણાં' પોરજાંદરના એક નાપાધિશરની દાંધે જમણાંને કૃષિ જમણાં નામના પંખામળ વિગત આપણું નામ વિસ્તૃત કરે છે.

યુગ્મદાનનું પ્રતિનિધિત્વ દરેક સુધી જમનગ આજીવનમાં રહેતું કૃષિ યુગ્મદાન પ્રતિનિધિત્વ પામે પડ્યું છે. એની પાછળ પેલા અનેકા યોગ સામુદાય પોતાનું શામ મુજે માટે ક્યાં કરે છે પરંતુ દાંધે જમન આજીવ છે ત્યારે આજી શામ પેલાને અનાવે અટકી પડ્યું ન રહેકે, તેમ જ આજી અજાયગીએના અજાયજનું પરિણામ પણ યુગ્મદાનની પ્રગતિ સમજા સુધારું વેતકે. એટલે યુગ્મદાનની એટલેગની કોઈકે ધસવા સાગી દોષ તેવાં ચિન્હો વળાય છે. યુગ્મદાન ગદારની સંસ્થાએને છૂટે દાંધે પેલા આપનાર યુગ્મદાનએ 'ધર્મનાં કોઈક પંદી આટ'ની નીચે કોઈ દે તો તેથી યુગ્મદાન અને યુગ્મદાનએને ધર્મ જામ સુધે. 'પરોગીને આરો' બંને દેવાય. એ પણ આપણા ધર્મ છે. પરોગીપ્રાંતની સંસ્થાએ સમૃદ્ધ થાય તેથી આપણા દેશને જામ છે પરંતુ પરનાં કોઈક પંદી આટનાં ન રહે અટકું હરપમાં કોનકાઈ રહેતું વેતકે.

ગુ. પ્ર. મંડળ અને તેનું મુખપત્ર ખૂબ વિકાસ પામે અને ગુજરાતની પ્રકૃતિસમૃદ્ધિનો અભ્યાસ વધારવામાં તથા એ વિષેનું જ્ઞાન જોડોમાં ફેલાવવામાં ઉપયોગી થાય એ જ અભિલાષા.

• -ચે.

મિતાક્ષરી મતદર્શન

[અન્યતા પરિચય કરતાં એને વિશેનો અભિપ્રાય આ નોંધોમાં વધારે અંશે હોય છે એટલે ‘પરિચયાધિક’ને બદલે આ કૌમુદીયુગલું શીર્ષક જી સંપન્ન થયું છે.]

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય : ‘ધૂમકેતુ’ (૧૯૪૦ : ગૂર્જર ગ્રં. ૨. દાર્પા. અમદાવાદ, ૩. ૧-૮-૦).—“માત્ર પોતાના જમાનાના નહિ પણ હરકોઈ જમાનાના મહાપુરુષ” (પૃ. ૧૭૬) ગણાવાને પાત્ર, ગુજરાતની એક અસૌકૃષ્ટ વિભૂતિની આ કવનકથામાં વિદ્વાત વધારે છે કે રસિકતા એ નક્કી કરવું ક્ષણભર તો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કર્તાએ પોતાના વિષયનો નિકટનો પરિચય અભ્યાસ દ્વારા સાધ્યા પછી, અભ્યાસીઓ જ્વલંબે નાંખી શકે છે તેવી તેજોમય દૃષ્ટિ તેની પર સંપૂર્ણ માનવૃત્તિપૂર્વક નાંખી છે; એમ કરવામાં એમની સર્ગતરીક્ષ કદપના તેમની સદાય થઈ છે; એ કદપતાશક્તિ તેમની નિત્યગતગ્રત સારાસારવિવેકબુદ્ધિનો પણ સાથ પામી છે; અને આટલી સતત પ્રવૃત્તિનાં કળ તેમણે સહજપણે જ કુચિર શૈલીમાં ખીરર્યાં છે. પરિણામે આચાર્ય હેમચન્દ્રની ભવ્ય વ્યક્તિમત્તા, તેમનું ગુજરાતી સંસ્કૃતિને પ્રદાન, તેમના સમય પર ને પછી તેમનો પ્રભાવ, તેમની અપૂર્વ માનસીસેવા : આ સર્વ વિશે, કર્તા સિવાય બીજું કોઈ આપી શક્યું ન હોત તેવો ઉચ્ચ કોટિનો, પ્રેરણાદાયી અન્ય શક્ય બન્યો છે, જેને માટે તેઓ તેમ જ પ્રકાશક-શ્રી આત્માનન્દજી-મશનાન્દી સમિતિ-વારંવાર અભિનન્દનને પાત્ર છે.

વીરપૂજા : પ્રા. મોહનજીવ પા. દવે, (૧૯૪૧ : ગાંડીવ સાહિત્યમન્દિર, સુરત; ૩. ૧-૮-૦).—અન્યનામવાળા લેખ ઉપરાંત, તેની જેમ કાર્ત્તીકનને આધારે લખાયેલા ક્યૂથર ને મદગમદ પથગંજર પરના તેમ જ વિન્સેન્ટ-સ્મિથાધારી અશોકલેખ ને એ ગુજરાતી લેખકોનો મુખ્યાધારી ‘મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી’ : એમ પાંચ લેખો આઠી સંગૃહીત થયા છે. આ રીતે પરિચય કરાવી જવામાં સૂચવતું પરાવલંબીપણું જ લેખકમાં છે એમ સમજવાની જરૂર નથી. બીજાની આપેલી માહિતીનો તેમણે વિવેકપૂર્વક

ઉપયોગ કર્યો છે અને તેના વિચારો કે નિર્ણયો આત્મસાત્ કર્યા છે તેથી જ પોતાના એ પ્રિય વિષયોને કતાં ઉત્સાહવતી ધારાવાહી શૈલીમાં રજૂ કરી શક્યા છે. પાંચમાંના લ્યૂથર તથા અગ્નોઃ વિજેના લેખો વધારે સારા છે. નવલરામના આઠમી ૫૦-૫૫ વર્ષ ઉપરના અંગ્રેજ પ્રજોતિહાસમાંનાં ઉખાવંત લે-અઢી પાનાં પંઝીનું આ લ્યૂથર વિજેનું પહેલું જ, વિસ્તૃત ને માનનીય લખાણ છે. અગ્નોઃ વિજે ૧૯૦૦માં ૨૫. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ ‘સુદર્શન’માં વિસ્તારથી લખ્યું અને ૧૯૨૭માં ૨૧. ભરતરામ બા. મહેતાએ ગુજ. વર્ના. સોસાયટી-પ્રકાશિત પિદ્ધતાપૂર્ણ ભાંગરદર-ભાષાન્તર આપ્યું, ત્યાર પંઝીનું એ વિષયનું આ ત્રીજું અગત્યનું લખાણ છે. ‘એશિયાનો ધર્મસમ્રાટ’ કહેવાયતા એ મદાપુરુષ વિજે સામાન્ય વાંચનારને જાણવાળેગ બધું સંક્ષેપમાં આપનાર, તેને સુક્ષ્મ તો ત્રણેમાંનું આ જ છે એ તેની વિશેષતા છે.

ઈન્દુ અને રજની : રતુભાઈ દેસાઈ (શિષ્ટ સાહિત્યલગ્નર, મોટા આંકડિયા; કાઠિયાવાડ).—સાદ્યન્ત પ્રણયકથા જ હોય તેવી, ‘ઉપા’ (૧૯૧૮). પંઝીની આ પહેલી જ એ પ્રકારની કૃતિ આશરે પચ્ચીસી બાદ ગુજરાતી સાહિત્યને મળે છે; (‘શિશુ અને સખી’ સર્વાંશે આ વર્ગનું ન ગણાય; એને ઉગેરવું હોય તો આ તેવી ત્રીજી કૃતિ થાય.). કવિએ તો સૂચ્યું છે કે એવી રસની કે રસિકાની પાતડી સોને જ કરવી-મુશ્કેલી ગમે. એમની સાથે એટલે મુશ્કેલી ન મળીએ તો પણ એ સર્ગનખૂનાં છતાં નિત્યનવાં સંવેદનોની સર્વ સન્નિષ્ઠ કથા તરુણ હૃદયોને અધિક તથા સહેલ્ય ઈતરેને પણ ન્યૂનાધિક અંશે ગમતી જ હોય છે. એમાં સર્વ વાચકો આ “દેવા-તણા રક્ત પટે રસેત્રી ને આંગુના અક્ષરથી લખેલી” કરુણમધુર સંરમરણોની ઈન્દુવિરહી રજનીએ ગૂંથેલી પ્રસંગાવલિ શોધેરા આનન્દે વાંચ્યા પિના રહેશે નહિ. આ કૃતિ દ્વારા ઔપચારિક રાદરસમનું સાહિત્ય સર્જવાનો કર્તાનો આશય નથી; તેમને તો શક્ય તેટલી નૈસર્ગિક રીતે પોતાના પ્રણયાનુભવો કથવા છે, આનન્દપ્રસંગો વર્ણવવા છે, રમતો ને તોફાનો કહી દેવાં છે, અન્તે વિચેગદુઃખ પણ રડવું છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં યુક્તકમાં ગર્મિનો ઉદ્વેગ છે ને ઉદ્ધાસ છે. પણ ગર્મિની સંતર્પક પકવતા નથી, કેટલીક ગર્મિલતા છે કલાને ઉચિત સમતર કેટલીકવાર રધું નથી, એ રિચિતિનો ખુલાસો મળી જશે. સર્વાંગ ઝંજીવતા જ જેનું અવિતસર્વસ્વ હોય તેવું પથ્ય પ્રેમચિંતાક વાચન અહીં છે તેવું ગુજરાતીમાં અન્યથ થોડું

છે એમ વિરોધના બચ વિના કહી શકાય છે.

કુમકુમ : ક્રિશ્નસિંહ ચાવડા (૧૯૪૨ : એન. એમ. ત્રિપાડી એન. ટ. મુંબઈ : ૨-૮-૦).—ગતાંકમાનો પ્રવેશક વાંચનારના મનમાં તાજે ન જ છે એટલે રૂપરંગની જેમ આન્તર સૌન્દર્યે પણ પદ્મિનીવર્ગના આ નવલિકા-સંગ્રહ સંબંધી આ વખતે તો, એને વિશેના એ સંમાન્ય અભિપ્રાયો ને આધારે એટલું જ કહીશું કે જેણે જીવનની તેજાયાની મંતાકૂટડી ખેલીને જીવન માણી બાળ્યું છે તે સર્ગકર્તા આ રચનાઓમાં તાજગી છે ને સચોટપણું છે, માનસશાસ્ત્રી સાયદિલી અને પાત્રહૃદયની ક્રમાશ પણ છે. આ કે આને મળતા ઊંચા ગુણો ગુજરાતી નવલિકાસાહિત્યમાં વિરલ છે એટલે મંગલકારી અને મનોહારી 'કુમકુમ' આપણા સર્વના સ્વર્ણેય સત્કારને પાત્ર છે, એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી.

સર્વોદય : રસિકનકુત 'અન્ડુ ધિસ લારટ'ના તારણની બીજી આ તું 'જૂનમુકુલુ : મોહનદાસ ક. ગાંધી (૧૯૪૨ : નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; હોલ આનો).—સાહિત્ય તરીકેની મૂળની ખૂબીઓ આવા લોકગમ્ય અર્થશાસ્ત્રવિષયક તારણમાં ન હોય ને અહીં નથી. થયું છે તેટલાની 'માત્ર વ્યવહારુ અને તેથી પરિમિત ઉપયોગિતા સ્વીકારીએ. રસિકન જેવા સિદ્ધાન્તબક્ત સાહિત્યકારનું ધૃતિમન્ત બાવનાદર્શન પૂર્ણરૂપે, જરૂર હોય ત્યાં ટિપ્પણો સાથે, ગુજરાતીમાં મળે તો આનું અનિવાર્ય સ્ખાપણું ટળે, મૂળ લેખકનો સન્દેશ પણ ઉમળકાબર્યા અનુભાવથી જિજ્ઞાસ.

કેસડો અને સોનેરુ તથા કોળગિ ? વે. એ. ખાંડના પોલિય કાન્યનું બાપાન્તર, રત્નત્ર કાવ્યો સાથે : દરિશન્દ્ર બ. બદ (૧૯૪૧ : ધ આદિકા પ્રેસ, મુંબઈ; ૩. ૧).—પ્રકૃતિ અને પ્રણયનાં, દેવમદિમા અને બલ્ય ત્યાગનાં સાડેક મુપદ્ધો અને કાવ્યો. કર્તાનું કવિહૃદય તો એમાંનાં ઘણાંમાં ઓળખીએ છીએ પણ અગ્નિ આદિ વૈદિક દેવોને સંબોધાયલું સમક સૌથી મનોહર છે, જેમ પ્રકૃતિમાંથી કવિદેવાત્રાળા જેવાં થોડાંની તરંગલીલા આકર્ષક છે. દરુણાન્ત 'કોળગિ' પ્રભુસેવાઈ કુટુંબ તથા અન્તર્નાદને વશ થતા વિરલ સાષ્ટક વિશેનું કાન્ય મૂળ પોલિયમાંથી જ ગુજરાતીમાં ઉતારાયું છે. સુરપના કેટલાક ઉત્તમ સમકાલીન કવિઓનાં પ્રેરણામૃત કીલીને જીરવતી આપણી આ નવપ્રતિભા સ્વાગતની ને સુન્દરતર સર્જનો માટેની આશાની અધિકારી છે.

પ્રૌઢશિક્ષણ : ઉપેન્દ્રશર્મા જ. ત્રિવેદી (૧૯૪૨ : શ્રી સયાજી-સા. માળા, પુ. ૨૭૯; ૩. ૧૧).—વિષયનું આ પહેલું જ ગુજરાતી પુસ્તક નાનું છે પણ તેનાં બસો પાનામાં જે બાવનાદષ્ટિ છે, જે સાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા વ્યવહારુ અનુભવ છે તે એને એના ક્ષેત્રમાં સહેજે જિંચું સ્થાન અપાવે છે. આ કોઈ પરબાપાના પુસ્તકનું બાપાન્તર કે તારણ તો નથી, પણ પૃ. ૧૫૭મે સ્પષ્ટ થયા પ્રમાણે તેમાં પરદેશી દષ્ટિ પણ પર્વત ગાળી દોઈ, આ વિષયના અર્ધના દાર્પદરેને એ સર્વથા આવકારાર્થ લાગશે એમ માનીએ છીએ.

મીઠી નજરે : ધનુષજ્ઞાન કૃ. મહેતા (૧૯૪૦ : એન. એમ. ત્રિપાઠી ઍડ કં. મુંબઈ; ૩. ૨).—ચિત્ર, નૃત્ય તથા અગ્નિનય જેવી રસિક કલાઓ અને સાહિત્યનાં વિવેચનો તેમજ જીવનચિત્રોનાં મળાને રૂ. વિશિષ્ટગુણયુક્ત ગદ્યજખાણોનો આ સંગ્રહ તેના નામને સર્પાંશે સાર્થક કરે છે તેથી, અને, એ વિષયોનાં વિવેચનનો પહેલો જ-ઉપરાંત, એમાં અનુભવાતી દ્રાષ્ટિમાન દષ્ટિ, સ્પષ્ટ નિર્ણયો તથા મુરઘ શૈલીને દારણે સૌતસાદ આવકારને પાત્ર-અન્ય છે તેથી, તેની તરફ ફરી એક વાર લક્ષ્ય ખેંચી એ વાંચવા-વિચારવા સંસ્કારી વાચકોને આગ્રહપૂર્વક વિનયવા એને કર્તવ્ય ગાળીએ છીએ.

સ્વર્ગોનું દોહન : અમૃતજ્ઞાન મુ. પટિયાર (૧૯૪૨ : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, વડોદરા; ૩. ૧-૮-૦).—આજથી ૨૩ વર્ષ પર જદની ઉમરે અવસાન પામેલા કર્તાનું નામ પણ આજે તો યુવાન સ્ત્રીપુરુષોમાંથી બહુ થોડાં જાણતાં હશે. એ કમળામી, ‘ જીવનચિત્રોનો આગ્રહ ’ પ્રબોધનાં એમનાં ૧૪ પુસ્તકોમાંથી વર્ગાર સચેત્રા સવાસો જેટલા મોટાનાના ઉતારાનો આ સંગ્રહ દૂર દરેકે એવી આશા રાખીએ. મુચાચનપ્રચારના ઉદ્યમી દિમાયતી તથા દાર્પદર સદ્ગત મેલીનાઈ અમીનના સમારકમાં આ સંગ્રહ (એ માળાના આદકોને ૩. સવામાં મળેલા તે) બહાર પડે છે તે પણ બધી રીતે યોગ્ય છે. લખાણોની પસંદગી પ્રકાશક સંસ્થા વતી કરનાર શ. નાગુજ્ઞાન નં. ચોક્કસીએ લીધેલા પરિશ્રમ માટે આવા સાહિત્યક વાચનના પ્રેમીઓ તેમના પણ આભારી છે અને સંકેત.

દાર્પવહી : (૧) ૧૯૩૯-૪૦ની, (૨) ૧૯૪૦-૪૧ની : (ગુજ. સા.

સભા, અમદાવાદ; દરેકનો રૂ. ૧-૮-૦૬).-(૧) ૩૯ના વાઙ્મયસમીક્ષકો પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ (લલિત) તથા પ્રા. પ્રજ્ઞરાયની (લલિતેતર), દોહસોદ, પાનાં પર વિસ્તરેલી આદર્શરૂપ વિવેચનકૃતિઓને અહીં થોડી લીટીઓમાં સંતોષકારક રીતે મૂલવી શકાય નહિ, તેથી એટલું જ કહીશું કે ઊંચી ને સચ્ચ સાત્ત્વિકતા, મુસાહિત્યનો અનુરાગ, વિવેચનસિદ્ધાન્તો પરનું શુભ-રાતમાં વિરલ પ્રભુત્વ, માનવજનકે કર્તવ્યશુદ્ધિ અને રસિક શૈલી : આ શુભો પ્રત્યેકમાં પ્રત્યેકની લાક્ષણિક રીતે અનુભવીએ છીએ. આગલી સમીક્ષાઓ વખતે ને ઉચ્ચ પ્રણાલી મેસર્સ*રા. વિ. પાટલ, વિશ્વનાથ બટ્ટ, ડોહરરાય મોદેડ તથા અનન્તરાય રાવળે સ્થાપી છે તે જળન્યાનો-દેવેવા છૂટ લઈએ, તો, પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદે તો તેને ઉચ્ચતર પદે પણ લીધાનો-યરા ખંને સમીક્ષકો પામે છે; અને તેને અમે આપણા વિવેચનવાઙ્મયનું ધન્ય ભાગ્ય માનીએ છીએ. ઈતર લેખોમાં 'દક્ષપતરામ' (મુન્દરમ), અદ્યતન કવિતા તથા સમસંવેદન (પ્રા. ઉમાશંકર) તથા 'સરસ્વતીગન્ધનું' પાત્રવિધાન' (પ્રા. રાવળ) એટલા, જૂતાનવા વિષયો પર સમર્પક (= સમુચિત; મરાઠી પ્રયોગ.) રીતે ફરતી અભિનય વિવેચનશક્તિ માટે અમે 'ભારતીય શિક્ષ અને સ્થાપત્ય' (ડૉ. હરિપ્રસાદ) તેમાંની પુષ્કળ ને રસમય સચિત્ર માહિતી માટે, ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. (૨) સમીક્ષક પ્રા. રવિશંકર જોષીએ આગીસની સાક્ષના ગ્રન્થો પર વિશાળ શિક્ષણાનુભવ તથા જગનસાહિત્યની દૃષ્ટિથી ધારાવાહી શૈલીમાં ઉમળકાભેર, પરપ્રત્યયનેય શુદ્ધિ વિના તથા સમકાલીન સાહિત્યનાં બ્યસ્થાનો યરાયર દર્શાવીને લખ્યું છે. ભાષાદિવિષયક રા. કેશવરામ શાસ્ત્રીનો તથા હાસ્યરસવિષયક રા. ધનસુખજાજ મહેતાનો-ખંને લેખો સત્કાર એને સંગ્રહને પાત્ર છે.

નિર્ભયતા : કિશોરજાજ ધ. મશરૂવાળા (૧૯૪૨ : નવજીવન પ્ર. મન્દિર, અમદાવાદ; દોહ આનો).-શરૂઆત અર્થસૂચક સાદાં ઉદાહરણોથી કરી બધા એટલે જોખમના સંબંધનું જ્ઞાન તથા ભયદૂર્તિ એટલે બીક, એ એ વચ્ચેનો

* પહેલીનાં સવાચારસો પાનાં ને બીજાનાં પોણાખસો, છતાં ખંનેની કિંમત "૬૬ રોર બાજી..."ની યાદ દેવડાવે તેવી. વરસના ગાળામાં કામળ વધારે મોંઘા થયા છે, પણ બીજામાં તો એ હલકા પણ ક્યાં નથી વાપર્યાં? એનો રૂપિયો જ ખસ થાત; અને વિદ્યાર્થીઓને તો આ પ્રકારના હવે અર્થાં કિંમતે વેચાતું થવું જોઈએ.

ભેદ સ્પષ્ટ કરી, આજના જગતમાં 'સંસ્કૃતિનો ઢગલો જોડલો જીવો' તેટલો જ 'વિકૃતિનો ખાડો જોડો' થતો જાય છે એ દૃષ્ટિકોણ બણી લક્ષ દોરી, સ્તંભન સમયે સૌથી અગત્યના વિષય પરના આ સુસ્થ ને વેધક ચિન્તનવાળા શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠે તારતમ્ય કાઢ્યું છે કે "અવિશ્વાસનું કારણ હોય તો એ વિશ્વાસ, જોખમ ખેડવાનો અભ્યાસ અને પોતાના સહ-વ્યવહારથી પેદા થતો આત્મવિશ્વાસ નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરવાનો સાધનમાર્ગ છે," જેનાં સદાયક સાધનો છે સ્વાભિમાન, પ્રતિષ્ઠા અને કર્તવ્યભાવનાની કેળવણી તથા યોગ્ય સંગતિ આ મુલ્યો નિર્ભયતાવૃદ્ધિ કરવા ઉપરાંત સ્વરક્ષા તેમ જ સંસ્કૃતિના વિદાસક પણ છે.

જોડણી માટે ખીસાકોશ,^૧ આ. ૨૭; (૧૯૪૧ : નવજીવન દાર્પા. અમદાવાદ; ૩. ૦-૮-૦).-૧૯૨૯વાળા પહેલા જોડણીકોશ પછી તુર્ત થવો જોઈતા હોતો ને આ કોશ અન્તે ૧૯૪૦માં થયો ને પછી વર્ષો તેની આ સુધારેલી ખીજી આવૃત્તિ પણ થઈ એ સંતોષની ખિના છે. આમાં શબ્દો તેનાં રાખેલા ધારણા નિવેદનગત ખુલાસાં એકંદરે બરાબર છે. 'નૈષિકક' કે 'ભૂયાદર્શન' જેવા શબ્દો ખુશીથી છોડી દેવાન એટલું જ એ બાબતમાં કહેવાનું રહે છે, કેમ કે આનો ઉપયોગ કરશે તે વિદ્યાર્થીઓને, તેઓ આ કોશ વાપરવા જેવડા જ નાના (કે મોટા) હશે ત્યાં સગી એવા શબ્દો એમના વાચનમાં નજરે પણ ચડવા કોણ જાણે. જોડણીના નિયમો પણ આપ્યા છે.

કૃષ્ણિકા : જયેન્દ્રરાય દૂરકાળ (૧૯૪૧ : હીરકાંતસવ સમિતિ, અમદાવાદ).- ગયા ઉમેરણમાં ઉજવાયેલા કર્તાના જીવનના હીરકપર્વના પ્રસંગે પ્રગટ કરવામાં આવેલી પુરિતકાઃ એનાં મુખ્યાંગ ને એમનો તથા એમની વાસ્તવ-સેવાનો પરિચય અને એ દસાળ, પથ તથા વિચારપૂર્ણ વાસ્તવની થોડીક સરસ વાનગી, જે એનાથી અપરિચિત યુવાનોને એ કૃતિઓ બણી ઘઈ જશે ને પરિચિતોને એ અનેક રીતે આકર્ષક 'પોયણાં' 'સ્વરાજ્ય ને સંસ્કૃતિ' તથા 'અમી'ને ફરી એક વાર ઉપભોગવા તેની ભરક જરૂર વાળશે.

પ્રાચ્ય વસ્તુસંશોધન : જે "વડોદરા [રાજ્ય],માં જ અનેક રીતે ગુજરાતનો અતિ મહત્ત્વનો ભાગ છે" તેનાં સંરક્ષિત શિલ્પ-સ્થાપત્યનાં

૧. આ જોડણી આ જ કોશને માન્ય છે, નો પછી 'ખિરસા'ના કંદસાની શી જરૂર હતી ?

પાંત્રીસ સ્થળો વિશેની આ સચિત્ર માહિતીપોથી રાજ્યના પ્રકાશનખાતાએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. એ વાંચીને સંખ્યાબંધ ગુજરાતીઓ દ્વારકા ને ડોહોઈ, પાટણ, મોઢેરા ને વડનગર જવા અને ત્યાંથી સંસ્કારિતાનાં આત્મપોષક આન્દોલન ઝીંકવા તથા પ્રસારવા પ્રેરાશે એવી આશા રાખીએ.

Assamese Literature : વિરંગિધુમાર બારુઆ (૧૯૪૧ : ઇન્ટર્નેશનલ બુક હાઉસ, મુંબઈ; રૂ. ૧-૮-૦).—ભારતીય સાહિત્યોનો પરસ્પર પરિચય, હાલના કરતાં વધારે ગાઢ ને વિશાળ રૂપે, થવાની અગત્ય છે અને વધતી જાય છે. એ સ્તુત્ય હેતુ અમલમાં મૂકવાના પહેલા પગલા તરીકે સુવિખ્યાત પી. ઇ. એન. કેલ્યના ભારતકેન્દ્ર તરફથી ગયા નવેંબરમાં પ્રગટાવાયેલી આ પ્રતિષ્ઠા વિશે 'માનસી'માં ઘટતા વિસ્તારથી લખી-લખાવી શકાય ત્યાર પહેલાં આટલું તો તુર્ત જ કહેવું એ કર્તવ્ય છે કે તેનાં સો પાનામાં આસામી સાહિત્યના વિકાસની રૂપરેખા ઉપરાંત એના થોડા ભાષાન્તરિત નમૂના પણ કુશળતાથી અપાયા હોઈ અમારા વાચકો તેનો સત્વર જાબ સે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

સહયોગીઓ

કવિતા (અ. ૧-૭) : માત્ર કવિતા અને કાવ્યચર્યાના આ નવા સામયિક વિશે જુન અંકમાં લખેલું એટલે વાચકો તેના ઉદ્દેશથી તો અગ્નણ નથી. એ ઉદ્દેશ નવાં કાવ્યો પ્રગટ કરીને, કાવ્યચર્યાના વિષયો પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ કે પ્રા. ડોલરરાય જેવાની કલમના મેળાપીને, પ્રાન્ત-પ્રાન્તની કાવ્યપ્રવૃત્તિ એકથી વધુ રીતે સાંકળવાનો નેક યત્ન કરીને, સ્વચંકનો તથા નવકવિઓને માર્ગદર્શન આપીને : એમ અનેક, વિવિધ, રહી રીતે આ અંકોમાં પાર પાડવાનો પ્રયાસ થયો છે. એ સર્વ અંગો ખાતે એમ, સમામોચનાઓમાં ઉત્સાહ ને ચિંતાર હોય છે તેમાં જંગલ ને તીક્ષ્ણ-તર વિવેચનશક્તિ ઉમેરાય એમ, 'અરમહીયમ'માં કાવ્યેતર વિષયોનું નવા પરિચયોમાં અદ્યપિઓનું સ્થાન કર્મ રીતે એ સમન્વયાય એમ, ઇચ્છીએ છીએ. આવા સામયિકને શિષ્ટ ગુજરાતે ચિરંજીવતા અર્પવી જ નોંધએ; એ માટે બ્રાહ્મકો ઉપરાંત ખાસ વર્ગના સદાચકો વધે એ હાપ છે.

વિશ્વભારતી પત્રિકા (અ. ૧-૪૨) : આ નવા દિંદી ત્રેમાસિકને આવકાર આપતાં આનન્દ થાય છે. તે શાન્તિનિકેતનથી પ્રગટે છે ને એની યોગતા મૂળે તો સ્વ સ્વીન્દ્રનાથની જ હતી, એ આ પ્રકાશનના આનન્દમાં

ઉમેરાતો કરુણતાનો અંશ છે. એમનાં એ કાવ્યો અને ‘આધુનિક કાવ્ય’ તથા એશિયા-યુરોપના સંબંધ વિશેના મહત્વપૂર્ણ લેખો ઉપરાંત ‘શિષ્ટી રવીન્દ્રનાથ’ (નવસૂત્ર વચ્ચે) પણ કવિવરની કલાકાર તરીકેની મર્મગામી પિછાન કરાવે છે. ધર્મશાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાન, નવલકથા કે કાવ્યરસ વિશેના બીજા લેખો પણ આપા પત્રને શોભે તેમ અભ્યાસપૂર્ણ ને અભ્યસનીય છે. ઇતરપ્રાન્તી સાહિત્ય તથા સાહિત્યપ્રવૃત્તિની જાણપિછાન પણ વિશ્વભારતી પત્રિકા દ્વારા થશે એ લાભ પણ નાનો નથી. અમે તેને સર્વ રીતે સંકળના ધૃષ્ટીએ છીએ.

રશ્મિ (અ. ૮) અને ધ્વ સાંપર્ગનિદન (માર્ચ '૪૨) : પહેલું સેંટ એવિયસ હોમ્સના ગુજ. સાહિત્યમંડળનાં આગલાં વર્ષોના એ મુખપત્રની ઊંચી જૂથિકા તથા પ્રણાલિકા જાળવી રાખે બસકે ઉત્તરોત્તર ચઢતી જતાવે છે. પ્રા. જ્ઞાતાત્રિપિત સંસ્કૃતમાં રચાયેલું, હૃદયંગમ ‘વૃત્તનવક્રમ’ તેમજ તેનું પ્રા. બાનુસંકર વ્યાસે રચેલું ગુજરાતી એ તેની સૌથી મોટી વિશેષતા છે. દાયિત્વથી (‘રીસ્પોન્સિબિલિટી’થી) થતા અભ્યાસ ને લેખનાં ચિન્હો બીજા ઘણાખરા લેખોમાં હોવાથી અમુકનો જ ઉદ્દેશ્ય અન્યોને અન્યાયકર્તા થાય. માત્ર એક હોમ્સનું નહિ પણ સમસ્ત શિષ્ટ ગુજરાતનું સારું વાર્ષિક ‘રશ્મિ’ છે એવો અમારો અભિપ્રાય થાય છે.—બીજું એમ. ડી. બી. હોમ્સનું જમાસિક મુખપત્ર છે. અંગ્રેજી વિભાગમાં સાપેક્ષતાવાદ (પ્રા. થયાણી) તથા મનોવિશ્લેષણ (પ્રા. આર. ઇ. શાહ) વિશેના લેખો તથા ગુજરાતીમાં દિવના દરજા વિશેનો લેખ (પ્રા. પાળંદે) સૌથી વધારે મનનીય છે. કાવ્યો ‘તાપી’ (પ્રા. ચિમનલાલ વ્યાસ) તથા ‘આગની સૃષ્ટિ’ (જ્ઞાનંત પાઠક) અને રા. રમણલાલ દેસાઈની નવી નવલકથા ‘છાયાનટ’નું (કૃ. દીક્ષિત) તથા રા. અરણવાળાદેવ ‘પ્રતીક્ષા’નું (વ). અવલોકન એ પણ ગુજરાતી વિભાગનાં રસિક ને ધ્યાનપાત્ર અંગો છે.

વિ. ક. ચૈ.

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

વિવેચન : મોહનલાલ પા. દવે, સૂરત (૩. ૧૧).—સ્વાતિ : ‘કોમક’ (કવિતા કાર્ય. વિશેષાંક ; ૩. ૧૧).—સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ : રાજેન્દ્ર પ્રસાદ (નવચંપન પ્ર. મન્દિર, અમદાવાદ ; ૩ આના).—અમરવીર અરદેશર કોટવાળા બડાદુર : રતન ૩. માર્ચલ, સૂરત. ઇશિકની ખુરબુ :

બકુલેશ (આર. આર. શેહની કં. મુંબઈ; રૂ. ૨૧૧).-કુવારા : બંધુકાકા
(બા. પ્ર. પુરોહિત, રાજપીપળા; રૂ. ૦૧૧).-જે. સ્ટેલિન : મુદ્દર્શન
(સ્વસ્તિક છુક ઉપો, મુંબઈ; રૂ. ૦૧).-કટાક્ષકાવ્યો : દેવકૃષ્ણ પી.
જેથી, સિહોર (રૂ. ૨).-Neem Tree : બગીરથ મહેતા (એન.
એમ. હક્કરની કં. મુંબઈ).-પત્રિકાઓ વગેરે : સુધાસંધ, ૧ ને ૫;
સરસ્વતી, વાર્તા ને સાહિત્ય અકો; ઉત્થાને, જુલાઈ ને સપ્ટે. '૪૧;
ધરશાળા, બન-બુ. ને ફેબ્રુ. '૪૨; પ્રા. કે. હિં. કામદારનું સહકારદિન-
વ્યાખ્યાન, ચીખલી; Homoeopathia Outlook Jan. &
Feb. 1942; શ્રી જગનાથ મહાદેવ, આણંદ (ઉ. જી. કાકર).-સરી
જલું સુરત : ધનસુખનાથ કૃ. મહેતા; રૂ. ૧૧.-હેમ્લેટ, ભાષાંતર : સૌ.
હંસાબહેન મહેતા : રૂ. ૨. (એન. એમ. ત્રિપાડી એન્ડ કં. મુંબઈ).

ધોરો

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન નવલકથાકાર થીઓડોર ડ્રાઇઝરે ત્રણેક વર્ષ પર
એક નાની સરખી ચોપડી અમેરિકન પ્રકૃતિપૂજક અને ચિંતક ધોરો
(જેણે ગાંધીજીના વિચારમિનાર પર પણ અસર કર્યાનું આપણે જાણીએ
છીએ.) વિશે લખી છે. તેમાં એમકે ધોરોની દુઃપ્રાપ્ય વાસરિકાના
આર મંથોમાંથી ચોવીસ લાખ સખ્તો નોટલાં અવતરણો આપી તેના જોડા
પ્રકૃતિપ્રેમનો, વિશ્વના અંતરમાં ધળકતા ગૂઢ પ્રાણોના તેના અનુભવોનો,
સરસ પરિચય કરાવ્યો છે. એમકે કહે છે :-

"I feel as if he were tapping some marvellous, musical,
lyrical source, which was life, which is a dream."

ભાષા અને સાહિત્ય

મહાકાવ્ય કૃતિનું મહિમન

મહેશાન્નાપરોદેવો મહિશેનાપરા સ્તુતિ : ।

અધોરાન્નાપરોમન્વોનાસ્તિ તત્ત્વં ગુરોઃ પરમ્ ॥

સકલગુણુપરિપ્લુ મુનિપર્ય પુષ્પદન્તે શિવમહિમ્નસ્તોત્ર તરીકે કરેલી વાક્યમયી પૂજના અંગરૂપે એ શ્લોકગુમન ભગવાન શંકરને અદ્વાયનાં અધ્યાત્મવિષયમાં જે ભવ્ય સિદ્ધાન્ત રચાધો હતો તેને મળતો જ સિદ્ધાન્ત વિવેચનવિષયમાં રચાપના આપણા અદુગુણુપરિપ્લુ વિવેચકપર્ય વિશ્વનાથ મ. બટ્ટે ગોવર્ધનમહિમ્નસ્તોત્ર સમાન પોતાની વાક્યમયી પૂજના 'પંડિતયુગતુ' મહાકાવ્ય'માં જગતને જે સંદેશ ગુણુઓ છે તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે ગુન્દરાની નવસદ્યાનો ગોવર્ધનરામ સિવાયનો કોઈ દેવ છે નહિ, તારસ્વરી મહિમાગાન સિવાય તેની સ્તુતિ છે નહિ, આપણને અધોર એટલે અતિભયાનક લાગતો 'મહાકાવ્ય!' સિવાયનો મંત્ર એને માટે છે નહિ અને તેથી, તમને નવસદ્યારૂપ મહાકાવ્યનત્ત ગુન્દરાનીમાં એ ગુરુ સિવાય અન્યત્ર કશો નહિ સાંપડે તે નહિ જ સાંપડે.

૨૧. વિશ્વનાથે ૧૯૨૪માં આપણી બાપાની એ મહાનવસને 'મહાકાવ્ય કૃતિ' તરીકે ઓળખાવી ત્યારથી જ આ વિષયમાં રસ ધરાવનાર સૌકોળને આજ્ઞા હતી કે તેઓ એ વર્ણનને સાર્ય કરનો નિમ્નધ કોઈક દિવસ આપણને આપશે. એ દિવસ વ્યાખ્યાનવર્ષ ૧૯૪૧ કરનાં વહેતો (૧૯૨૪-૩૯ દરમ્યાન) આવ્યો હોત તો આ વ્યાખ્યાનનો પૂર્વાર્ધ તેમણે લખ્યો ન હોત

૧. એટલે ગુજ. વર્ત. સોસાયટીના ૧૯૪૧ના વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાં.

૨. 'વિવેચનમુકુર' પૃ. ૨૭૨.

કે જુદી રીતે લખ્યો હોત; કદાચ, ઉત્તરાર્ધમાં છે તે એમનું મુખ્ય વક્તવ્ય જ આપણને મળ્યું હોત અને એ જ હજુ હતું. તેને બદલે જે બન્યું છે તેને એનિષ્ટ છે તે શાથી બન્યું એની વિચારણા રસપ્રદ છતાં શોકપ્રદ છે અને અહીં બહુ રથાને પણ નથી એટલે બંને અર્ધોમાં શું છે તે કેવું, એ જ વિચારીશું.

નાપાયાદાર સૂચનો

સરસ્વતીચન્દ્ર તેની પૂર્ણાદ્યુતિ તથા પ્રસિદ્ધિની પડોશના દસકાઓમાં (૧૯૦૦-૧૦-૨૦માં) વંચાતો હતો તેટલો ત્યાર પછીના એ દસકામાં નથી વંચાતો (અને, જિંદગી સાહિત્ય પણ જે ધૂપજાંવ અનુભવ્યા વિના રહેતું નથી તેના જાણકારોને તેવું થયું તેથી નવાંઈ લાગવાનું કારણ નથી.) એ હકીકત છે; પરંતુ આપણા સહજીવી મુજરાતમાં આપણી ભાષાનો એ અન્યમણિ જાણે નવા યુગના 'શાપેનાસ્તંગમિતમહિમા' બની ગયો હોય એવું ધારી લઈએ વ્યાખ્યાનકારે તેમના એ અભ્યાસપરિપક્ષાવિત લેખનો જ પૂર્વાર્ધ

૩. એ ધારણું બરાબર નથી કેમ કે : (૧) પ્રકાશનના આરંભ પછી અર્ધે સૌ-૧૯૩૭માં-પણ, તેનું વાર્ષિક ચેષ્ટા ૩. ત્રણેક હજારનું હતું (તેની 'માનસી'ના આરંભા અંકમાં (પૃ. ૬૫૬) રા. પરમસુખરામ પંડ્યાની નોંધ); (૨) શાલેય સંગ્રહોમાં તેમ યુનિવર્સિટીની જિંદગી પરીક્ષાઓમાં તેનો કોઈ ને કોઈ અંશ કે ભાગ છેક ૧૯૪૧-૪૨ સુધી તેનું રથાન સાચવી રહ્યો છે; (૩) એની પરનાં મયાં વીએક વર્ષનાં અનુકૂળ સળંગ વિવેચનો મેસર્સ ખજાણરાય કોકર, ન્હાનાલાલ, કે. એ. ઝવેરી, હિ. મ. અંબરિયા, વિષ્ણુ-પ્રસાદ ત્રિવેદી, નવલરામ ત્રિવેદી તથા અનન્તરાય શવળે કર્યા છે તેની સામે ચણાવાય તેવું (તથા વ્યાખ્યાનકારને મગરો ચઢી ગયેલું) એક જ પ્રતિકૂળ સળંગ વિવેચન 'ગુજરાત ઍંડ ઈંદિસ લિટરેચર'ના ક્તાનું છે. આ હકીકતો પણ ખતાવે છે કે આલતા જમાનામાં એ અન્ય વ્યાખ્યાનકર્તા ચાને-મનાવે છે તેટલો ઉવેખાયો નથી અને એની પર લખવા માટે 'મિશનરી' બની સાહિત્યિક શહાઈતના ઉમેદવાર યવાની જરૂર પડે તેવું નથી. (૪) વિવેચનલેખોમાંના કેટલાક તો 'ગુણસુન્દરી' તથા 'સારદા' જેવાં વિશેષ વંચાતાં માસિકોમાં આવેલ, એટલે સામાન્ય વાચકજનને પણ 'સરસ્વતીચન્દ્ર' અજાણમતો થઈ ગયાનું સૂચન નાપાયાદાર છે.

૪. એ કેટલાક વ્યાખ્યાન છે તે વાત પ્રતિષ્ઠા વ્યાખ્યાનપત્રિકા પર નોંધાય, આગલાં સર્ક વ્યાખ્યાનોની યાદી પણ તેમાં યથારથાન જરૂરી વિગતો સાથે અપાય ને-સીધી વધુ તો-વ્યાખ્યાનસંગ્રહ અન્યાકારે સુલભ થાય એ આજની તથા આગામી પેઢીઓના હિતાર્થે ઘણું આવશ્યક છે અને સત્વર થવું ધટે.

અન્યમહિમા એક કે બીજી રીતે ગાવામાં રાખ્યો છે એ ધરના તેમજ વસ્તુ સ્થિતિનું અજ્ઞાન કે અવગણના દર્શાવતી હોઈ ખેદજનક છે. એ દર્શન પછી એમ જ કહેવું રહ્યું કે ગતાનુગતિકૃત્તિ અશિક્ષિતસુલભ જ નહિ પણ શિક્ષિતોને પણ સહજસિદ્ધ હોવાના દાખલા કટલીક વાર બને છે તેમનો જ એ એક છે.

હમનસીબીભર્યું કુસાહસ

એ જ વ્યાખ્યાનપૂર્વાર્ધની બીજી ગળતી વધારે મંબીર છે કેમ કે તેમાં રા. મુનશી તથા રા. રમણલાલ દેસાઈના નવલકારો તરીકેના કાર્યને “કેવળ રંગક સર્જન જ” કે “કાળગળામણ” કે “હટંગ વાળીઓ” જેવું કહેવાનું કુસાહસ થયું છે. જૂનાને વખાણવા ખાતર નવાને વગોવવા એ વિવેચનપદ્ધતિ કોઈ નવલોદ્ધિયા શ્રેષ્ઠકે સ્વીકારી હોય તે—એનામાં પણ એ અન્યાયમૂલક તો છે જ પણ—સમગ્ર સકાય પરંતુ વ્યાખ્યાનકાર જેવા, ખંધી મળી વીસેકે વર્ષની પ્રતિષ્ઠાવાળા ને હમણું સુધી સમતોત્તતા બદ્ધા સલામત રાખીને જ લખતા હતા તેવા, વિવેચકને શોભતી નથી. નવલપાત્રો દ્વારા જીવન સ્ત્રીપુરુષો પર પ્રભાવ પડવો જે રીતનો તથા જેટલો અશી શક્ય છે, તે ને તેટલો શિક્ષિત યુગરાત પર ગયા જમાનામાં ગોવર્ધનરામે તો આ જમાનામાં મુનશી-રમણલાલે પાડ્યો છે; અને એ બંનેની સામાજિક નવલોમાં ગોવર્ધન-રામની જેમ યુગપ્રતિબિંબ પણ છે. આ હકીકતો ઉવેખતી વખતે આપણે ગોવર્ધનાભ્યાસકાળે જની વર્તોએ છીએ એ પ્ધાનમાં રહેવું ધરે. વિવેચકો એવા ન બની જાય, ને એવો પ્રભાવ પાડનાર નવલકારો માત્ર કાળગળામણ હોતા નથી એટલું જીવનસમીક્ષારૂપ હોતી વેધએ તે પોતાની સાહિત્યસમીક્ષાઓ લખતાં યાદ રાખના હોય નો. વળી, માનવું ગરાગર નથી હતાં, રવ. નર-સિંદરાવ રા. મુનશીથી અંતર્ગત ગયા હતા (મુનરાનનો નાયના ઉપોદ્ધાન વખતે) એમ માનો તો પણ, જે વિવેચકો રા. કાલેલકર તથા પ્રા. ચિંતુ-પ્રસાદ ત્રિવેદી સંજનથી તેવો વહેમ ખાત્રા કારણ નથી તેમણે એ જ નવલકથાકારની કૃતિ કે કૃતિઓ પર એને યોગ્ય તે અગત્ય આપીને જીવનભારતી તથા વિવેચનામાં લખ્યું છે તે અશક્ય બન્યું હોત, ને એ

૧. એ નેમણે રા. મેધાળી વિરોધ (જામિ-ઓક્ટો. ને મુદ્ર. ૧૯૩૦) બેંચોને વીરુવિવસ જેવા અતિરસિક બનાવવાથી પણ બેઈ છે; એમનો પત્રકારાવનો ખ્યાલ પણ અધૂરો ને એકાદગી છે, ૧૧૧ મદકપિત પણ પત્રો છે.

કૃતિઓ રંગનૈકલક્ષી, તથા 'હિટંગ' હોત તો; અને રા. રમણલાલની મર્યાદાઓ બતાવવા સાથે એમની શક્તિઓને શુણ્ણકૃષ્ટિએ સ્વીકારતા-સમન્વયતા-નિરૂપતા 'યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર' લેખના લેખકનું નામ વિશ્વનાથ મગનલાલ બદ જ હતું કે કેઈ ખીલુંત્રીલું હતું?

આ બાબત એક ખીલું રીતે પણ બેવાની જરૂર છે. સાહિત્યકૃતિ ને યુગની હોય "તેની દૃષ્ટિએ જ એનું સ્વરૂપ તપાસાય અને મૂલ્ય નક્કી કરાય",^૧ એવી નિર્ણયગામી વિવેચનની ('ઇન્ડક્ટિવ ક્રિટિસિઝમ'ની) પદ્ધતિ બ્યાખ્યાનકારે ગોવર્ધનરામને લાગુ પાડવા પ્રયાસ કર્યો છે તો પછી બે સમકાલીન અગ્રિમ નવલકથાકારો વિશે હિપર દહી તેવો અભિપ્રાય તેઓ કર્ષી રીતે આપી શકે? તેમણે એ બંને વિશે બોલવા માંડવા પહેલાં એ પદ્ધતિને અભરાર્ધ એ મૂકી છે. આવું કરનારમાં શુદ્ધિવિપયક પ્રામાણિકતા નથી એમ સંખેદ કહેવું પડે છે.

પરિભાષાની અસાધ્યતા

'સરસ્વતીચન્દ્ર'માં કેટલોક સ્થળે કાવ્યશુણ્ણ છે એમ આપણે બસે કહીએ અને એમાંના સંસ્કૃતિવિકાસના ચિત્રદર્શન પૂરતું-પણ તેટલા પૂરતું જ, સર્વાંશે નહિ-તેને લક્ષણથી 'એપિક' શુણ્ણશુણ્ણ પણ બસે વિવેચનમાં એકાદ-બે સ્થળે કહી લઈએ; પણ તેને બાંધે બારે બૃહદ્કાવ્ય દરાવવાનો વિદ્વાન બ્યાખ્યાનકારનો દુરાગ્રહ તો, તેમણે પોતાની કુમકે બોલાવેલ મોહનપ્રભૃતિનાં મહાનામો છતાં, દીકાપાત્ર વધારે છે કે હાસ્યપાત્ર એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ગદ્યનવલને 'મહાકાવ્ય' કહેવા અનિચ્છુક "જૂનવાણી બની ગયેલી સાહિત્યપરિભાષા"નો^૨ વિરોધ, અર્વાચીન શુજરાતીના કેટલાક જૂનામાં જૂના પારિભાષિક શબ્દોના ખોટીલા સંગ્રાહકની કલમને કેવોક શોભે છે એ પ્રશ્ન જના છંને કહીશું કે તેઓ પોતાનો નવતા-પ્રેમ તેમ જ નવમત લીવતર બંડપ્રેમ આ નવા યુગમાં જ એ કૃતિ માટે યોગ્યપણા નધા વિદ્વાનોને સુગત શબ્દ 'મહાનવલ'ના વિનિયોગ વડે પોણી તોણી ને સંતોણી શકત. તેમ નહિ કરતાં, એવી ત્રવડી તૃપ્તિ પામવા તેમણે

૧. 'પ'. યુ. મ. કાવ્ય' પૃ. ૬૬.

૭. 'એપિક'=(૧) એમને મતે 'મહાકાવ્ય'; (૨) અમારે મને, બૃહદ્કાવ્ય. આ ઉપવિષયની ચર્ચા આ અંકની માસિકિકામાં પણ થઈ છે.

૮. 'પ'. યુ. મ. કાવ્ય' પૃ. ૨૧૬.

પારિભાષિક અરાગ્ગતાનો (અને તે એવડી, 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ને 'એપિક' કહ્યાની તથા 'એપિક'ને 'મહાકાવ્ય' કહ્યાની.) આશરો શોધ્યો એ ધણું ખોટું ક્યું છે.

આનન્દપ્રદ ઉત્તરાર્ધ

વ્યાખ્યાનનો ઉત્તરાર્ધ એટલે તેનો ઉત્તરાર્ધ. તેમાં વસ્તુવિધાન તથા પાત્રાત્મેષન સંબંધી જે સવિસ્તર નિરૂપણ છે તે તરત: નવું નૃત્યી, કપણ, 'અગ્રણ નિરૂપણ'ના એ શોખીનને સહજ એવી અત્યંત ગ્રીણપટથી, માનાર્દ અભિનિવેશથી અને વિગતના ત્રેમપૂર્વકના અવગાહનથી થએલું હોઈ અમ્મસનીય છે અને વિગત પરનાં અગત્યનાં લખાણોમાં દીપે તેવું છે એમ કહેનાં આનન્દ થાય છે.

વિ. ક. ધૈ.

નૃત્યકલા

આશાપ્રદ ન્યોતિ

Udaya-shankar summons the factual world to lay aside its ugly hatreds and its endless pre-occupation with the dull mathematics of earning a living, and to enter with him into a gleaming realm of fantasy, beauty and joy. At a time like the present one, when the world is filled as never before with enmity and the will to destruction, the Udaya-shankar India Culture Centre stands like a beacon-light on its Himalayan hill-top. ('Asia' Dec.'41).

—Gertrude E. Sen

નૃત્યકલાના અધિષ્ઠાતા દેવ શિવના કૈલાસની સામિધ્યે આત્મભોગમાં ત્રણેક વર્ષથી એક નૃત્યાલય આપણા દેશના જન્મવિખ્યાત દલાધર ઉદયશંકરે તેમનાં સદચારીઓ સિમ્હી, અમલા વગેરેના સદકારથી અને સુક્રાપ્રભતી સરકાર, ના. વડોદરાનરેશ તથા સર ગિનુભાઈના આર્થિક ઉત્તેજન વડે,

૯. કેમ કે તેનાં બીજાં ૩૫ શુભન અચાક જુદેજુદે સ્થળે પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ (વિવેચના, પૃ. ૪૨), પ્રા. નવલરામ ત્રિવેદીએ (નવાં વિવેચનો, પૃ. ૪૭ ને ૮૪) તથા પ્રા. અનન્તરાય રાવળે (૪૦-૪૧ની કાચીવટી, વિભાગ રત્ને, પૃ. ૨૨૧મું) કર્યા જ દતાં.

રચાયું છે. 'ઉદયશંકર ઇન્ડિયા કંસ્ટ્રક્ટર સેન્ટર' નામના એ સંસ્કારકેન્દ્રમાં ભારતીય નૃત્યના ભારતનાટ્યમ, કથકલી તથા મણિપુરી સંપ્રદાયોની પદ્ધતિએ જુદેજુદા પ્રાન્તોના સૌએક વિદ્યાર્થીઓને શૃંગારથી શાન્ત સુધીના નવે રસનો આવિર્ભાવ નૃત્ય ને સંગીતની તેમ જ આનું પંગિક કલાઓ દ્વારા કરવાનું શિખવાય છે. એ તેમ જ ચિત્ર ને શિક્ષણી કલાઓના શાસ્ત્રીય સંશોધન તથા અભ્યાસના સાધનો પણ-સિનેમાવિભાગ સુધીનાં શક્ય તેટલાં સર્વ સાધનો-આગળ જતાં શાળામાં વસાવાશે અને એ કલાઓનાં નવાં પ્રાણવાન રૂપો ખીલવામાં પણ તેના શિક્ષકો ને શિષ્યો પોતાનો ભાગ ભરશે જ. તેના પ્રણેતા ઉદયશંકરે પોને 'લેખર એન્ડ મશિનરી' નામનું નાટ્યરાસક રચ્યું તથા પ્રયોગગ્રહ કર્યું છે; વળી, એમની નૈસર્ગિક સિદ્ધિ આમ અવાંચીન વસ્તુમાંથી, હિંદના ગાંડી એકૂત મચ્છીમાર ઇત્યાદિનાં ઇવનમાંથી લીધેલા વસ્તુમાંથી પણ, મનમોહક નૃત્યરૂપોની નવનિર્મિતિ કરે છે તેમ રામક્રીડાનું અભિનય ને સફળ સંયોજન પણ કરે છે. પોતાના વિષયના એક પ્રથમ પંક્તિના નિષ્ણાતને હાથે તેમ જ વર્તમાન સમયનાં ભૌતિક શાસ્ત્રોએ શોધી આપેલી સામગ્રીનો શુભસહી વિનિયોગ કરીને થતી એ કેન્દ્રની આ પ્રકારની અભિનન્દનીય પ્રવૃત્તિ, ખરેખર, ઉપરના અવતરણમાં કર્યું છે તેમ વૈર અને વિધ્વંસકતાને પંથે પરી નીચી ને નીચી ગબડતી જતી આગની દુનિયામાં, હિમાદ્રિશૃંગે શાબતી એક સુનેન્દવી આશાપ્રદ જ્યોતિ છે.

વિ. ક. વૈ.

વાસરિકા : ૨

જી. ન. આરપંદર શબ્દો.

૨૨મી ફેબ્રુ. સિરિક આપણી એક સરસ દુભાષી અન્થિકા છે એટલે તેમાંનું એકાદ ભાયાન્તર શોધવા પાતાં ફેરવવા માંડ્યાં ત્યાં તો ૫. ૧૬મે એવી શોધ પણ થઈ ગઈ કે એ આરક પંક્તિ તથા આરકતર પરિભાષાચર્ચક સુદ્ધાં 'એપિક' માટે 'મહાકાવ્ય' વાપરવાની છૂટ લઈ લે છે. આટલું જ નોંધી, ખેદપૂર્વક 'શાન્ત પાપમ!' ઓચરી, 'નૃસંકાવ્ય' ને જ વળગી રહેવાનો મારો અક્ષર નિશ્ચય હવે તો અક્ષરન્તર બન્યો છે એમ જાહેર કરું છું. (પાટિયું લગાવવું પડે છે અહીં, અતીક્ષ્ણ રમૂજ-

૧. આ નોંધમાંની હજીકેતો પણ એ જ લેખમાંથી લીધો છે.

વૃત્તિમાન સર્વ 'પ્રત્યક્ષ-ધુ'કારો, 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'કારો હતાદિકના લાભાર્થે, કે મેં વર્ણુસંકરી શબ્દપ્રયોગ 'અફરતર' ઘડી કાઢ્યો છે તે અગંભીર ભાવે જ, અતિગાંભીર્યના ભારે પીડાતાં પીડાતાં નહિ) ... એમનું 'અંબોક્ષાલભાર્થ' હમણાં બી.એ.માં ચાલે છે તે વાંચતાં તેમાંથી પણ જૂના નવા :શબ્દો ટપકાવવાના મળ્યા છે: (૧) 'રીએક્શન' માટે 'પ્રતિક્ષલન' (પૃ. ૨૧મે ને ૩૨-૩૩મે; (૨) 'સાપ્-સ' માટે-જે કે ત્યાં આ અંગ્રેજી શબ્દ આપ્યો નથી, પણ અર્થ એનો જ છે- 'સ્થૂલ ભૌતિકશાસ્ત્ર' (પૃ. ૪૮ મું). આ છેદનાત્મક સાથે જ અહીં નોંધું સાડત્રીસની સાતના, આપણા વિદ્વાનોમાંથી એકે કહેલા, એમ એના પહેલા પ્રત્યયવમાંના નિર્બંધવિષયોમાંથી એકમાં છે તે પદ: ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં યુગ-પક્ષટો'...આ તો આજે જ જોયો પણ થોડા વખત પહેલાં વિદ્વાન મિત્ર પાસેથી સાંભળેલો 'રીએક્શન' માટેનો (પ્રત્યાઘાત, પ્રતિક્રિયા કે પ્રતિક્ષલન કરતાં પણ કેટલાક-મનોઝાપાર અંગેના-સંદર્ભ માટે વધારે ઉચિત એવો) 'પ્રતિભાવ' પ્રચલિત કરવા જોવા છે. તેમણે જ 'રીસ્પોન્સ' માટે 'અનુભાવ' સૂચવેલો ને એમના એક અગ્રગટ લેખમાં એ વપરાયેલો ત્રણચાર દિવસ પર જ વાંચ્યો. એ બંનેના સંબંધમાં એમનાં બીજાં (કદાચે તો બૃહસ્પતિની જ ઉપયોગમાં લેવા જેવાં) સૂચન એટલે 'પ્રતિવૃત્તિ' ને 'અનુવૃત્તિ'...જુદે જુદે વખતે સાંભળેલાં કે વાંચેલાં આ છ પર્યાયો (એમાંના છેલ્લાં બે તા. ૧૯-૮-૪૧ના કેસરીમાંથી છે.) પણ વિચારવા જેવા છે:

૧ Perspective=વિષાદર્શન

૨ Idea=માનસપ્રત્યય; ભ્યર્થ (ધી+અર્થ; પદ+અર્થ='પદાર્થ' ની જેમ.)

૩ Concept=સામાન્ય.

૪ Vivid=દીપ્ત, ઉજ્જવલ.

૫ Private=ગુપ્ત.

૬ News-film=ન્યૂસફિલ્મ } 'ફિલ્મ'.

ફાસી-આરબીનો લગરીક અભ્યાસ

તા. ૨૩મી ફેબ્રુ. એ તમને કરાવવાની આ તકનો-મને પ્રસંગોપાત મળેલી તેનો-લાભ લેતાં આનન્દ થાય છે: એ બાપાકુલના નખીરા લાગે છતાં બેમાંથી કદા માનાનો સપૂત અમુક શબ્દ છે તે સમજાય નહિ, તો

સમગ્રવાની ચાવી (એ મારા જેવા એના અતને સમગ્રર્થ છે તેવી જ, અલગતા.) એવી છે કે એ બાપાઓના જે શબ્દમાં પ, ટ, ચ, ડ, બ. (અને ઉચ્ચાર ડ જેવો યાજ ત્યારે.) રજ અને ગ એટલામાંનો કોઈ અક્ષર હોય તે શબ્દ અરબી નહિ પણ ફાર્સી કે ઉર્દૂનો હશે... 'એફિકર' જેવામાંનો 'એ' ફાર્સી પૂર્વગ છે અને 'બિનદરીફ' જેવામાંનો 'બિન' (સંસ્કૃત 'વિના' જેવો) હિંદમાં બિપજેત્રી ઉર્દૂનો છે.

એક માલ, એક ગોટાળ

૨૩મી ફેબ્રુ. હમણાં મીરાંના જીવનકવનનું પુનરધ્યયન ચાલે છે એટલે એને અંગે પ્રા. નવકરામનું (by the way, એમને તો 'પ્રાધ્યાપક' શબ્દ સામે વાંધો નથી, હોં; તેમણે 'રેખા'માં જે મળક ઉડાવેલી તે તો જગતમાં હશે ને હોઈ શકે તેટલા બધા ય પ્રાધ્યાપકપદેચ્છુઓની.) 'જયંતીવ્યાખ્યાનો' (૧૯૪૦) જેતો હતો. એ સંદર્ભઅન્ય તરીકે પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે એટલે તેમાંની મીરાંજન્મની (પૃ. ૫ ને ૧૫મા ખરતી) સાક્ષ, (એ મૂળે કવિ-વ્યાખ્યાતાની ને જૂની, પણ સંપાદક ટિપ્પણોમાં સુધારી શક્યા હોત તે.) એક મિત્ર જે સંશોધનમથરને કેકા શક્તી કહે છે તેમના 'કવિચરિત, ભા. ૧લો'માં (૧૯૩૯) અપા-યક્ષી સાક્ષ સાથે (હિંદીમાં કહેવાય છે તેમ) 'મિસતી જૂસતી' કેમ નહિ આવતી હોય એમ લાગ્યું. પ્રશ્નનું સમાધાન એટલું કે હમણાં તો બન્ને સાક્ષ અનુમાનાત્મક ગણાય, જે કે સાસ્ત્રીજીની આપેલી સંવત ૧૫૫૫ અઘયાવત અન્વેષણોનો તેમજ એમની આ વિવિધની લાક્ષણિક પર્યેષક જુદીનો લાભ પામી છે એ વીસરવું નેહએ નહિ. ... 'જ. વ્યા. 'માંનું' એ કવિ ન્હાનાત્રાણનું વ્યાખ્યાન 'આપણાં સાક્ષરરત્નો'ના પહેલા ભાગમાં પણ જેવાનું થયેલું. એ જેવા પછી એક જુદા જ પ્રકારની શોધ થઈ ગઈ. તે લેખ તરીકે 'વસન્ત'માં છપાયું ત્યારના ને બંને આગ્રહિના જયંતીસંગ્રહોમાંના એના લખાણમાં જે વાક્ય 'સકોચવચન'વાળા ગીતા-કારના દીકાકાર તરીકે કવિવ્યાખ્યાતાએ લખેલું ને જે બાખનનો એમનો બમ ભાંગવા 'વસન્ત'ધરે એને અંગે ખુલાસાની ટીપ લખેલી, તે વાક્ય ને ટીપ બંને, કવિશ્રીએ પોતાના સંગ્રહમાંથી એ સંગ્રહી લવલેશ હથારે સુદાં કર્યા વિના, ઉડાવી દીધાં છે. આવો ગોટાળો કરવાને બદલે તેઓ પોતાના વાચકો પ્રત્યે આના કરતાં વધારે માનવૃત્તિ દાખવતા હોય તો કેવું સારું.

જૂ. ના શબ્દો : ૬

૨૨મી ફેબ્રુ. 'સાયન્સ' માટે 'ભૌતિકશાસ્ત્ર' ને 'પ્રકૃતિશાસ્ત્ર' એ બંને અનુક્રમે પૂંદા પર ને બેકનચરિત્રના અવલોકનમાં જન્યુ. ૧૯૦૧ના (પુ. ૧૬, અં. ૪) 'સુદર્શન' દ્વારા આનન્દશંકરે વાપર્યા છે; 'પદાર્થવિદ્યા' પણ એ જ અર્થમાં એ અવલોકનમાં છે. તેમણે જ ૧૯૨૬માં ('આપણો ધર્મ' આ. ૨; પૃ. ૪૧૭) 'ફિઝિક્સ' માટે તો 'ભૌતિકતત્ત્વશાસ્ત્ર' વાપર્યો છે એટલે સર્વસામાન્ય 'સાયન્સ' માટેના એમના શબ્દ 'ભૌતિકશાસ્ત્ર' સાથે એ બેઝાઈ જન્ય નહિ તેની સંભાળ આપણે રાખવી જોઈએ....તેમના જેવા સંસ્કૃતજ્ઞને પણ 'એપિક' માટે 'મહાકાવ્ય' વાપરતા જોઈ ('સાહિત્યવિચાર, પૃ. ૩૦) નવાઈ લાગે છે.

નવા હરગોવિન્દદાસો

૨૪મી ફેબ્રુ. એમનાં નામ ને ઉપનામ છે રા. મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ તથા 'સાહિત્યપ્રિય.' જૂનાં કાવ્યોની હાથપ્રતો 'સુધારી'ને છાપવાનું આગમ્મા જમાનાના સંશોધનના એક આઘાતરે યોગ્ય ધારેલું તે રીતને (= અવરીત; અવળી રીત પણ કહેવાય તેનો) - 'કુંવરબાઈના મામેરા'ની ભણે શાણે આહુતિપૂરતો પણ-પક્ષ આ બે નવાવતારોએ કર્યો હોવાથી નવું નામ તેમને ધરાવવું પડે છે. એ વાદ ગયે કે આગમે વર્ષે ચાલેલો ને તેમાં રા. ભાઈ કેશવરામ શાસ્ત્રીએ વિદ્યાર્થીઓ માટેના એ કાવ્યની પણ હાથપ્રતમાં મળે છે એ વાચના જ ચાલુ રાખવાનો વાજખી આગ્રહ ધરેલ-રા. મગનભાઈની અર્વાચીન વાચનાને તેમણે મૂળની છાપા જ કહેલ-ત્યારનો હું શોધમાં હતો કે આવે-વખતે ચોસર જેવાની બાળાનું ચું કરવામાં આવે છે. એ નવાસને પરિણામે જણાયું હતું-ને એ ખીસા-વાસરીમાં આજ લગી પડ્યું રહેલું- કે ગયે વર્ષે મામેરાની જેમ ખી.એ. માટે નિર્માયલી 'કેન્ટરબરી ટેલ્સ'માંની અમુક પંક્તિઓ આમ છપાઈ હતી:

With pitous herte and heigh devocion,

Right thus to Moors he seyde;

સારું થયું કે એ ગ્રંથમણિના સંપાદકમાં હરગોવિન્દદાસપણું ઊગી આવ્યું નહોતું; બાકી તો તેણે અવતરણના ખીજ, ત્રીજ, પાંચમા, છઠ્ઠા તથા છેલ્લા શબ્દોનું આધુનિકીકરણ કરી નાંખ્યું હોત તેને piteous, heart, high, devotion તથા said એમ છાપીને....અંગ્રેજીમાંનો આ દાખલો અહીં

ટાંકવાનો થાય છે તે બે દારણે : (૧) ઉપલા બે ભાઈઓએ કરેલી ભૂલના બોગ બીજા કોઈ સંપાદક કે સંશોધક થાય નહિ તેવી ઇચ્છાથી; અને, (૨) સત્યાગ્રહ સાથે વતુંઓહું બેડાપણા એ બે ભાઈઓ હવે પોતાની ભૂત જાહેરમાં સ્વીકારીને ખરા સત્યાગ્રહીનું ખમીર દાખવે એવી આશાથી.

કોલેજનું બા. વિ. મંડળ

૨૪મી ફેબ્રુ. થોડા દિવસમાં વર્ષદિનનું યજ્ઞ તે એમ. ટી. બી. કોલેજનું ભારતીય વિદ્યામંડળ કોઈપણ ભારતીય વિદ્યાપીઠના ઐત્યહાસિક યોગ્ય ઉપચારવિધિથી સંબંધિત સ્વીકારે છે. તેથી તેમ જ આપણી આશુ આવી પ્રવૃત્તિને યોગ્યખવા-અપનાવવા થોડા જ તૈયાર હોય છે તેથી, ખાસ નોંધપાત્ર છે-એ થોડાના યજ્ઞ થાય તો કરવાના સહહેતુથી. પ્રકૃત મંડળ ભારતીય વિદ્યાઓના સંવર્ધન અને પ્રચારની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા ચાહે છે અને તેણે અત્યાર સુધીમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં કલા, રાજ્યનીતિ ને ક્ષમ જેવાં અંગો પર કોલેજમાં વિદ્યતાબુક્ત બાપણે અષ્ટાંગ્યો છે; મંડળમાં અપાણું ગંગોત્રીવિષયક બાપણુ તો આ પત્રના વાચકોને જોખરો મળી પણુ ગયું છે. પ્રા. હીરાજીવ ૨. કાપડિયા સરખા અન્વેષણ-મર્તિના ઉત્સાહના દ્વંદ્વ આ બા. વિ. મંડળ તેનો ઉદ્દેશ ખર આણવા દીધીયુ નીવડે એમ ઇચ્છીએ.

સુદર્શન : પુ. ૧૬ મું (૧૯૦૦-૦૧)

૨૫મી ફેબ્રુ. એની પરથી આ થોડી ઝડપી પણ અગત્યની નોંધ કરી લઉં છું, બીજાં કામોમાં કરી મગચુત થયા પડેલાં... (૧) પહેલાં જ અંકમાં મ. રાનડેના મન્દમણિ 'રાઈઝ ઓફ ધ મરાઠા પાવર'ના પ્ર. દમાના શ્રવણમનનરૂપ લેખ 'મહારાષ્ટ્રના સન્તો' એ વિષયમાં રસ લેનારે આજે પણ ધ્યાનથી વાંચવા જેવો છે. (૨) બીજા અંકમાં પ્રેમાનંદ તથા પાંચમા-છઠ્ઠામાં શામળ વિશેના જોખોમાંનો છેલ્લો એ વખતના પ્રમાણમાં સારો ગણાય. (૩) એ વતમાનામાં શેક્સપીઅર-ભક્તિ ગુજરાતી જોખોમાં પ્રચલિત હોવાનાં પ્રમાણ એ મહાકવિ વિશેના પહેલા ચાર અંકોમાંના એ લેખકોના વિસ્તૃત-પણુ બીજા વધારે સુવિવૃત્ત-જોખોથી મળે છે. (૪) અશોક વિશે (અ. ૪ ને ૫) ૨૪. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ જોખું તે એ વિષયની પ્રમાણભૂત ને વિસ્તૃત માહિતી ગુજરાતીમાં આપતું કદાચ પહેલું જ લખાણ હશે. (૫) એવામાં પડેલી જ વાર એમ. એ.માં દાખલ થએલા

ગુજરાતીના વિષય પરની તંત્રીની (એટલે પ્રો. આનન્દશંકર બા. ધ્રુવની) નોંધમાં એ પરીક્ષા માટે સૂચના પ્રજ્ઞમાલા (યાને 'પેપર') સંબંધી છે તેમાં સાહિત્યપક્ષે, મધ્યકાલીન કવિઓ તથા અર્વાચીનોમાંથી નર્મદ-દશપત ૪ મુક્યા છે, એ બંને એ વખતે શિષ્ટમાન્યપદે રચાયા હોવાથી; તેમ જ એ સર્વનો અભ્યાસ સારો થાય માટે 'ધર્મ', ઇતિહાસ આદિની સાંસ્કારિક ભૂમિદાનું વિગતસૂચન પણ કરેલું છે; અને ભાષાપક્ષે મહા-સંસ્કૃતથી માંડીને અર્વાચીન ગુજરાતી ઉપરાંત મરાઠી ને ફાર્સીના જ્ઞાનને પણ આવશ્યક (છેક આજ સુધી જે અનાવશ્યક મનાતું લાગે છે તે) મળ્યું છે. સાહિત્યકારોમાંથી, હિન્દુ શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં જોડેને તેને શિષ્ટમાન્યપદાદ્ધ ('કલાસિક્ક') ગનાવી દેવાની હવેની કુરુઠિ ત્યારે નહોતી તેથી. એ પદ ત્યારના પ્રતિષ્ઠાપન્ન વિદ્યમાનો ગો. મા. ત્રિ. કે ન. ભો. દી.ને તો નથી અપ્યું પણ સદ્ગતો નવજ્ઞરામ કે મ. ન. દિ.ને પણ નહિ. (૬) એ છ ને બાકીના છ અંકોમાંનાં મોટાંનાં તંત્રીલિખિત મન્દાવસોક્તોમાં 'ભદ્રંભદ્રં'નું છેક વિસરાયલું ને સૌથી રમણીય છે; અવસાનનેધિ એવા લખાણના અનુકરણીય નમૂના છે; પ્રા. કાકોરની હજી અમન્યરથ 'મિતાક્ષરી'નું નામ આપ્યું જ અસ છે; અને 'મેહેની'ના એટલે એમના જ જણીતા 'ખેતી' કાન્યતું (પૃ. ૧૭, અં. ૧) પ્રધાનપણે ગુણદર્શી વિવેચન લખાયું છે (ત્રિશેષમાંના બીજા કોષ્ટની નહિ ને—) 'ગ્રેમભક્તિ'ની એટલે કવિ ન્દાનાજાજની જ કક્ષમે; ત્યારે હજી એમનું ગદ્ય વાંચતું ગમે તેવું હતું એ પણ એ અપ્રહારક ને સુવિવેચક ન્દાનાજાજના ક્ષેષમાં જોઈ શકાય છે.મારે હાથે ચઢેલા સોળમાની બેગા બંધાયલા એ સત્તરમા દશતરના એ જ અંકમાંના તંત્રીલેખ "સુદર્શન" અને "અદ્વૈત" માં મણિલાલના અદ્વૈતસિદ્ધાન્તવિષયક કાર્યનું, તથા, નવીન માર્ગમાં કરવાના (પરિણામે જે કાર્ય આ. આનન્દશંકરને જ ઘણે અંશે કરવાનું થયું તે) એ જ વિષયના કાર્યનું અર્થગર્ભ લાઘવયુક્ત ને સુવિશદ દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તે ગુજરાતી તત્ત્વચિન્તનના અભ્યાસીઓને હમેશ માટે ઉપયોગી રહેવાનું

રાનડે અને દેશી લાપાઓ

૨૬મી ફેબ્રુ. એ વિષયનાં સીમાચિન્હો આજે પણ રેસપ્રદ નીવડે તેવાં છે એટલે એક રાનડેચરિત્રમાંથી નોંધું છું: (૧) ૧૮૫૯-૭૦નાં

પહેલાં અગિયાર વર્ષની યુનિ.ની બચી પરીક્ષાઓમાં પણ દેશી બાપાઓને સ્થાન હતું. (૨) ૧૮૭૦માં ઓક્સફર્ડથી આવેલા એલેક્ઝાંડર ગ્રાન્ટ તથા એમના સહયોગીઓએ દરમ્યાન કે એ પરીક્ષાઓ માટે યુરપ કે એશિયાની પ્રાચીન ભાષાઓ જ ઉત્તમ એટલે એને માટે જગ્યા કરવા તેમણે મરાઠી-ગુજરાતીને પદ્મયુત કરી. (૩) એ કૃતનો રેવ. ડૉ. વિન્સન તથા સર રેમંડ વેરે એમ ક્ષીને વિરોધ થયો કે પાશ્વર્ય વિદ્યા દેશી ભાષાઓમાં સરસ રીતે લવાય એ માટે તો એને બચી પરીક્ષાઓમાં રાખેલી. પછી મન્દ પડેલી એ દિવસથી ૧૮૮૦ ને '૮૮માં ઓક્સફર્ડ જોર પકડેલું. (૪) જે કોઈ સમગ્ર માણસ એ વખતે હિંદી વગર હશે તેને દેશી ભાષાના હિમાયતીઓ ૧૮૯૩માં પોતાના પક્ષમાં લઈ શક્યા. (૫) તેમણે ને રાનડેએ ક્રમિકીઓ નીમાવી કરી (તેમાંની એકમાં રાનડે ઉપરાંત ડૉ. મેટ્રિકન ને ફિરોઝશાહ મહેતા હતા.) જુદેજુદે વખતે, (૬) માત્ર ફર્ટ હાઈરમાં દેશી ભાષાને નિબંધ, (ખ) ખી.એ. ને એમ.એના ઐતિહાસિક ભાષાજૂથમાં, કે (ગ) માત્ર એમ.એ.માં દેશી ભાષાઓ : એમ અનેક પ્રયાસો સેનેટ-સિંડિકેટમાં કર્યા ને તેમાંનો એક તો પ્રમુખતા વિરોધી મતને કારણે જ સફળ થતા સહેજમાં રહી ગયેલો. (૬) દેશી ભાષાઓમાં બચી અભ્યાસને લાયક સાહિત્ય જ ક્યાં છે એવી વિરોધીઓની ટીકનો ઉત્તર રાનડેએ ૧૮૯૮ કે ૧૮૯૯માં મુંબઈની રો. એ. સોસાયટીના મુખપત્રમાં તથા ટા. ઓફ ઈ.માં મરાઠીની એ વિષયની સમૃદ્ધિ દર્શાવતા પાંચ સ્મરણીય વંખો સખી આપેલો. (૭) તેમના તથા સહકારીઓના ભગીરથ પ્રયત્નો તા. ૨૬મી જાન્યુ. ૧૯૦૧ને રોજ સેનેટના ફરારરૂપે સિદ્ધ થયા પહેલાં તેર દિવસે એમનું અવસાન થયું હતું. ૧૯૦૨માં એમ.એ.માં શરૂ થયલા એ વિષયના પહેલા મરાઠી પદવીધરો ૧૯૦૪માં બહાર પડ્યા; ગુજરાતી પદવીધર ત્યાર પછી હશે. ક્યારે? નગતે-હું તો નહિ, પણ હવે એમ.એ. માટેનો આકરગ્રન્થ છે તે 'ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર' (ભાગ ૧) પણ નહિ; કારણ, ત્યાં પહેલા ગુજરાતી લઈ એમ.એ. થનાર રવ. મહુબાર્જ શંટારાણાની જન્મસાલની જગ્યાએ તેમ આ જાગતમાં પણ 'ખાડો' જ છે—કોરી જગ્યા રખાયલી હેખાય છે...નવત્રરામે ગુજરાતશાળાપત્રમાં (૧૮૭૨-૭૪ દરમ્યાન બેત્રણ વાર; એ તંત્રીજખાણો હજી અગ્રન્થરથ છે.) મેટ્રિક તેમ જ પછીની પરીક્ષાઓમાં દેશી ભાષાઓ માટે ઘણી વાર કમગ ચલાવેલી...આપણા વધુ માર્ગસૂચક મેલ'બો (૫. ૧૦)

નોંધે છે તેમ ૧૮૫૫ સુધી નિશાગોત્રું શિક્ષણવાદન પણ દેશી બાપા જ હતી.

‘રાસા’ રસ ઉપરથી ? (જૂ. ન. શબ્દો : ૭)

૮મી માર્ગ : ‘કવિતા અને સાહિત્ય’નું કામ તો એટલું જ હતું કે તેના ‘વો. રજામાં ભીમરાવની કૃતિને ‘રાસા’ કહી છે કે ‘રાસો’ એ નક્કી બાળપણે ને પ્રૂફમાં બૂલ હોય તો ગુધારતી. એ કામ તો નિર્ણય પહેલી બેડણીની તરફેણમાં અપાઈને થયું પણ સાથેસાથે, ‘રાસા’ (હિંદીમાં, ‘રાસો’) કેને કહેવો તેની ચન્દને આધારે થએલી ચર્ચા પણ ત્યાં જ (પૃ. ૧૪૭) નજરે પડી, એટલે ગયે વખતે (તા. ૫મી ડિસે.ની નોંધમાં) હિંદીના એક વિદ્વાનનું આ વિષયનું મન્તવ્ય ઉતારેલું (એવું કે એ શબ્દ ‘રસમય’ કે ‘રસાયણ’ પરથી હશે) ને યાદ આપ્યું. સ્વ. રમણભાઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એ શબ્દનો સંબંધ ‘રસ’ સાથે હોવા સંભવ છે ને ચન્દ કવિયાળી વ્યાખ્યાના અવતરણ પછી તેમણે એવું તારતમ્ય દાઢ્યું છે કે ‘રાસો’ અમુક વિશિષ્ટ લક્ષણવાળું કાવ્ય નહિ પણ રસાલકારવાળું ને જ્ઞાનકામી કાવ્ય, વિષયની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત મદાકાવ્યને મળતું કાવ્ય, હોઈ શકે. મતમત, તેમણે તો આપણે ઉક્ત નોંધમાં નોંધેલી (મૂળે ગીત, - એ ગાવાનું રાસ રમનાં-પછી ઇતિદાસાદિના મિશ્રણવાળું કાવ્ય એવી) ‘રાસ’ની સમજ સ્વીકારી લાગતી નથી.

‘આનન્દવું’ વધારે જૂનો (જૂ. ન. શબ્દો : ૮)

૧૦મી માર્ગ : એક વિદ્યાર્થીજનુની શોધને આધારે એક પ્રાધ્યાપકમિત્રે પરમ રોગ (ગયા વખતવાળી કજી સપ્ટે.ની નોંધ વાંચીને) ધ્યાન ખેંચેલું કે ઉપરોક્ત પ્રયોગ, એ નોંધમાં શોધાયા મુજબ, ૧૮૯૭માં મણિકાંતે ક્યો ત્યાર પહેલાં ૧૪ વર્ષ (૧૮૮૩માં) નવજરામે એમના બાળીતા મર્મલેખ ‘ઓથારિયો લડકયા’માં ક્યો હતો : “એ બાઈ પોનાની લહેરમાં કેવો આનંદ છે.” (‘ન. મન્દ્યા.’નું ગુજ. વિદ્યાર્થીકવાળું નાટક, પૃ. ૩૦૩)...એ વાત અમે આજે ચા-પાને કરીને (ચા મારેનું દૂધ તો જરા ‘એવું જ’ હતું છતાં) આનન્દતા આનન્દતા કરતા હતા ત્યારે એ પણ રૂપે થયું કે શબ્દનું આ રૂપ આમ ઘડાયેલું વહેલું પણ એને પ્રચલિત તો ન્હાનાકાંતે ક્યું; ને એમ રૂપેનર થયું (મારે મુખે) કે ‘પ્રચલિત’ એટલે એમનાં જ કાવ્ય-ગાવ્યમાં (આ ‘ગાવ્ય’ એટલે અપવાગ-સમજવું.), ‘ગાઈ આપણી સાહિત્યબાપામાં પણ ‘આનન્દવું’ તો કેઈએ બાગે જ વાપર્યું હોય.

વળી, મિત્રે કહ્યું તેમ, “આપણે ‘જુઓ, પેલાં છોકરાં. કેવાં આનન્દે છે’ એમ કહેતા નથી” એટલે વાનચીતની બાપામાં પણ એ પ્રયોગ રૂ થયો નથી. નવસરામ રમૂજમાં ને મણિલાલ બાવભય જેવા ગદ્યમાં એ પ્રયોગ કરે છે એ વાત પણ ધ્યાન બદાર રહેવી ન જોઈએ.

માલાકારનો પુરસ્કાર

૧૦મી માર્ચ : માનનીય ‘નિબંધમાલા’દારે (સદ્ગત ને વિદ્યમાન મળાને) બાવીસમાંથી એક નિબંધીનો પુરસ્કાર માટેનો હક હળવા રૂપે એટલે તેને ‘ફૂલપાંખડી’રૂપે પાંચ રૂપિયા આપીને સ્વીકાર્યો છે એમ ગોંધતાં કેક સંતોષ થવો જોઈએ. તે થવા છતાં નથી થતો એટલા માટે કે સંપ્રાદકને જે રવેચ્છાએ કરવું જોઈતું હતું તે તેમણે એ રીતે નથી કર્યું; તેમ જ, બધા નિબંધીઓને હજી કશું મળ્યું જણાતું નથી, સંપ્રાદકને એ ચોપડી પર મહેસા કુલ ૩. અગિયારસોથી પણ વધારે રકમમાંથી. આ આંકડો અમકાવે તેવો નથી, બાવીસ બીજા લેખકોની બુદ્ધિશક્તિના બળે એક જ લેખકે ગુજરાતમાં પોતાને આંગણે પાડેલી અપૂર્વ એક ટંકશાળના નમૂના લેખે?...ચોપડીમાં સંપ્રાદકનું પોતાનું લખાણ ૪૨ પાનાનું; બાવીસ લેખકોનું ખરી રીતે ૩૭૦ પાનાનું; સંપ્રાદકને બે આવૃત્તિના મળી બુદ્ધી રીતે ૩. ૧,૦૦૦ (૨૦૦+૭૦૦) મળે છે તથા વગરબુદ્ધી રીતે બીજી આવૃત્તિમાંથી ૩. ૧૦૦ કરતાં પણ વધારે, અમુક શંકારપદ નીતિવાળા રીતિને પ્રતાપે, મળે છે; અને એ અગિયારસોમાંથી સુકવાયસો પુરસ્કાર? તો કે રૂપિયા પાંચ!...આવી બંની ગએલી વસ્તુરિચિતિને સંપ્રાદકનું (એટલે બીજાઓને ‘મર્સિનરી’ કહીકહી પોતે જ કીટબ્બર-યાએ આમ ‘મર્સિનરી’ બંની ગએલ આપણા એક “મિસનરી” બન્યું) હજી સુધારી શકે છે, જાહેર કરીને કે “હું” તો રહ્યો મિલ્ટન-ગોવર્ધનરામાદિનાં દર્શાંત આગળ ધરીને ‘શીલ અને સાહિત્ય’ દ્વારા ગુજરાતને સુ-શીલતાનો પ્રત્યોધક અને ઉદ્દ્યોધક, એટલે મારાથી આ બધી પારકી મહેનતની કમાઈ આમ ખવાઈ શકે નહિ; કેટલેક અંશે મેં પોતે જ જગાડેલી મારી સ્થિતિ સુધરતાં વેત હું ‘નિબંધમાલા’વાળા દરેક વિદ્યમાન નિબંધીને તથા સદ્ગતના વંશવારસો-માંથી જેમનો હક પહોંચતો હશે તે સર્વને પહેલી આવૃત્તિથી માંડી હમણાં સુધીનો જે વાજબી ને પૂરેપૂરો પુરસ્કાર (એટલે પેલી ‘પાંખડી’ નહિ) આપી શકાય તે આપવાનો જ છું—અથવા, બસે પછી હપતાથી પણ એ સુકૃત્ય

કરશે આરંભીશ સત્વર વત.” આશા છે કે એ બાઈ આ અથવા આવી બાઈ ગોગ્ય દીતે પોતાની ગિજ્યા પ્રતિષ્ઠા પરનો કાષ ધોવા ચૂરશે નહિ, એ આત્મશુદ્ધિ કરવામાં નાદસ્તો વિષય ક્યાં કરશે નહિ.

વિ. ક. પૈ.

મંદિર-વૃત્ત

૧. વિશેષ મદદ : આગતા તથા ગયા અંક પછી મળેલી તે, સાબાર સ્વીકારીએ છીએ : ૨ા. પૈકુંદરાય લક્ષ્મીબાઈ મહેતા, મુંબાઈ : ૩. ૨૦૭; ૩ા. જાંઘેચરભાઈ મ. શાહ, નડિયાદ : ૩. ૧૦૭; ‘એકે જન્ધુ’, મુંબાઈ, ૩. ૧૦૭.

૨. વી. પી. થી (૩. ૫-૩-૦ના) જુનનો અંક રવાના થશે, જે માસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં : માટે, જેમણે ત્રવાઈમ મ. એ. થી (“વ્યવ. માનસી : સાધના પ્રેસ, રાજપુરા; ગરોદશ”ને) કે રૂબરૂ આપયાં-મોક્ષલાં દોષ તેમણે આ (માર્ચનો) અંક મગતાં છૂર્ત જ એ સંજ્ઞાની ગોગ્ય તે ગોઠવણ કરવી.

૩. ખાસ આકર્ષણ : ૧૯૪૨ના દવેના અંકોમાં : ૨ા. સંમતનાનાં હક્કર-વ્યાખ્યાનોનો સંદેષ; ૩ા. ધનશુભભાઈ મહેતાની આત્મકથાનો અંક પરેમે ‘શક્તિયાયાઃ’; ૪ી. પદ્માવતી દેસાઈનો પરિવહ-નિબંધ ‘મીરાંબાઈ’; નર્મદના સરેમરજીદાર રચ. રામરામ શાસ્ત્રીની પિતૃત ચરિત્રરેખા.

૪. પ્રકીર્ણ : (૧) વર્ષ પાંચમા ને છઠ્ઠાની અનુક્રમણિકા આવતા અંક સાથે અપાશે. (૨) ‘માનસી’નાં મદદગાર ગ્રંથ પુસ્તકો વિશેની જા. ખ. તરફ પાઠ્યકાનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

વિ. ક. વેદ

સૂરત : ૨૧-૩-૪૨

સં. માનસી

મંજૂષા

પૂણ્યયોગવિભાગ

[આ નવા વિભાગમાં પૂણ્યયોગવિષયક ચિન્તનની કંડિકાઓ-ગુજરાતી તેમ જ ઉત્તર-અપારો. આ વખતનાં બંને હિંદી લખાણ 'હંસ'ના ૧૯૩૬માં પ્રગટિલા શ્રી અરવિન્દ-અંકમાંથી ઉતાર્યા છે; ત્યાં એ, અનુક્રમે, શ્રી અરવિન્દ અને શ્રી માતાજીનાં અંગ્રેજી લખાણો પરથી લેવાયાં છે. એ અંકનો ઉપયોગ અમે અમારા વિદ્વાન સહચારી પ્રા. ગોદીવાળાના સહકારથી અહીં કરી શકીએ છીએ એમ નોંધતાં આનંદ થાય છે.-સં. 'મા'.]

લક્ષ્ય

હમેં અબ બી કીન સી નર્મ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરતી હૈ ?

પ્રેમ, ક્યોં કિ અબી તક તો હમને કેવલ દ્રેષ ઓર આત્મસંતોષ હી પ્રાપ્ત કિયા હૈં; જ્ઞાન, ક્યોં કિ અબી તક તો હમેં કેવલ રમણન, અવસોક્તન ઓર વિચાર શક્તિ-કી હી પ્રાપ્તિ હુઈ હૈ; આનન્દ, ક્યોં કિ હમ અબી તક મુખ-દુઃખ ઓર ઉદાસીનતા હી પ્રાપ્ત કર પાયે હૈ; શક્તિ, ક્યોં કિ અબી તક તો નિર્ગતતા, પ્રયત્ન ઓર પરાન્વિત વિગત્ય હી હમારે પક્ષે પડી હૈ; જીવન-અબી હમને જન્મ, વૃદ્ધિ ઓર મરણ હી તો પાયા હૈ; ઓર હમેં પ્રાપ્ત કરના હૈ એકથ ક્યોં કિ અબી મુદ્ધ ઓર સંઘ ['એસોસિએશન' યાને એસોસિયેશન અંગ્રે. સંસ્કૃત. સહયોગિતાદી સી. પ્રી. ઉપલક્ષિત હુઈ હૈ ન.]

એક શબ્દ-મેં કહેં તો તો હમેં ભગવાન-કો પાતા હૈ ઓર અપને આપ-કો ઉસકે દિવ્ય સ્વરૂપકી પ્રતિમાકે રૂપમેં ફિરસે ગદના [ધડવાના] હૈ.

૧. ખૂણિયા કાકંસમાં છે તે અમે કરેલા હમેરા છે-સં. 'મા'.

અમીછાંડા

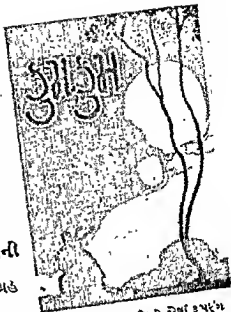
ભગવાન કે બિના જીવન એક દુઃખમય ઘોખા છે, ઓર ભગવાન સાથે હોં તો સુખ આનંદ હી આનંદ. :: ભગવાનકી ઓર અભિમુખ હોઓ, તુમહાર સય દુઃખદર્દ વિલીન હો જાવોંગે. ઉનકે ચરણોંમે હમ અપને આપડો સચ્ચે ભાવસે અર્પિત કર દે, ન બી અપને અનગિતન માનવીય દુઃખદર્દોંસે છુટકારા પા સકતે હે. :: હમ ચુપચાપ આનંદમગ્ન રહે. ભગવાનકે પ્રતિ કૃતજ્ઞતા પ્રકાશિત કરનેકા સર્વોત્તમ હંગ રહી હે. :: સુખકી ચિન્તા કરના દુઃખી હોનેકા નિશ્ચિતતમ ઉપાય હે. :: સુખ જીવનકા લક્ષ્ય નહીં હે. સાધારણ જીવનકા લક્ષ્ય હે અપને કર્તવ્યકો પૂરા કરના ઓર આધ્યાત્મિક જીવનકા લક્ષ્ય હે ભગવાનકી પ્રાપ્તિ. :: યદિ કલાકા ઉદ્દેશ દિવ્ય જીવનકે વિષયમેં કુછ અભિવ્યક્ત કરના હે તો ઉસમેંબી વિશ્વાસ ઓર પ્રકાશમય શાન્તિ અવસ્થ પ્રકટ હોગી. :: ભગવાન પર હમારા ભરોસા કિન્હી બાલ્ય પરિસ્થિતિયોં પર આશ્રિત ન હો. :: બિચારા ભગવાન ! ઉસે ન જાને કેસે-કેસે ભયંકર કૃત્યોંકા અપરાધી હરરાખા જાતા હે. યદિ ચે આરોપ સચ્ચે હોં તો વહ કિતના બડા દૈત્ય હરેગા—હોં, વહી જો વારતવમેં સાક્ષાત્ અનુકમ્પા હે. :: ભગવાનકે સંકલ્પકો હી અપના સંકલ્પ બનાના, યહી તો પરમ રહસ્ય હે. :: હમેં ભગવાન પર જિતના ભરોસા હે ઉસીકે અનુપાતમેં ભગવત્કૃપા હમારે સિયે દામ કરેગી ઓર હમેં સદાયતા પહુંચાયેગી. :: પ્રભો ! યહ સંવત્સર મર રહા હે ઓર હમારી કૃતજ્ઞતા તુમહારે ચરણોંમે નામરનક હે. પ્રભો ! સંવત્સર ફિર જન્મા હે, હમારી પ્રાર્થના તુમ તક પહુંચને કે સિયે જીક રહી હે.

પ્રેમનું સૌન્દર્ય
અને

સૌન્દર્યના પ્રેમ-
ની

દષ્ટિ અને દર્દભરી
શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની
સોળ દૂધી વાર્તાઓનો સંગ્રહ

કુમકુમ

૩૨૮ પાનાં : પશ્ચિમી ભાગે ૨૫૨૪
અઢી રૂપિયા

શ્રી. કિશનસિંહ ચાવડાના ભેગી રચનાઓ વાંચવામાં આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે આ એના વર્ણન, આ એની વેદિ, આ એની માનસતાઓ સાથેદિશીએ અને આ એના ફલાણા પાત્રની કુશલો છતી ભય છે.

—પ્રા. બ. ડ. કાકોર

ખડારના રૂપરંગની જેમ આંતરસોન્દર્યે પણ પશ્ચિમીના વર્ણના આ નવલિકા-સંગ્રહ ભેગા અથવા આને મળતા બધા ગુણો 'કુમકુમ' નવલિકાસાહિત્યમાં વિરલ છે.

—પ્રા. વિનયરાય વેંચ

ભેગણે જીવન જીવું છે, મારણું છે, નિર્દોશમાં તેજાયાની અંતરિક્ષા પેલી છે નૃત્ય, સંગીત, સૌન્દર્યનો ગદિસ કરતો મહાં બલવત્તર નરો અનુભવો છે એવા નવલિકાકારના વર્ગમાં શ્રી કિશનસિંહનું સ્થાન છે. 'કુમકુમ' જુલાયે મહેસી નિર્દોશમાં પતી વેદનાનું ફળ છે.

—શ્રી ધનગુણલાલ મહેતા

આપણા સાહિત્યમાં કદાચ 'કુમકુમ'ના અપવાદ સિવાય પાત્ર, રચના અને પ્રસંગોનું આટલું વેવિનય બીજા કોઈ પણ વાર્તાકારના એક પુસ્તકમાં ન મળે. આ વેવિનય એ શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની વિનિષ્ઠતા છે એ તો જાણસ.

—શ્રી ગુલાબદાસ જોષી

પ્રકાશક

એન. એમ. ત્રિયાળી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ.

માન રા

સર્જન અને ચિન્તનની અંધશ્રેણી

વર્ષ ૭ : અંક ૨

જુન ૧૯૪૬

પૂર્ણસંખ્યા ૨૬

અંકસાલક

પ્રા. વિજયરાય કૃપાણુરાય વેદ્ય

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : ભાવનગર

મરાઠા જન, માલ અને .

નિલકંઠની સલામતી માટે

‘ઈન્ડીઅન ગ્લોબ’ની

વિમાની પોલીસી સંપૂર્ણ

પ્રકારની ગેરંટી છે,

વિમાન તમામ .

પ્રકારનું કામકાજ

૧૦૦% સ્વદેશી

અને .

સંદર્ભ .

૫૬

ધી ઈન્ડીઅન ગ્લોબ ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી.

સુરત બ્રાંચ
હાલુપાટ, સુરત

૩૧૫/૩૨૧ હોર્નબી રોડ
કોટ, મુંબઈ

અમદાવાદ બ્રાંચ
હવેલી બાઈલિંગ ફાસ્ટા સ્ટ્રીટ

શાખા અને એજન્સી આદિસો અગત્યના ઠરેક સ્થળોએ છે.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY.

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art, or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference-Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.
Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

*The world renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia, U. S. A.*

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

ધ ડોનાલ્ડ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેંકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ
મુંબઇ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૯૮૧
તારનું સરનામું : “ દાથ્રાસ ”

કલ્યાણની જિંદગી બતની ટેબલ છટો
અને સાત પાટીનો જિંદગી પ્રકારનો
ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

ઓરીએન્ટલ હોલિજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક ષીડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૦૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ
ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ
માલ સમયસર પૂરો પાડનાર
અમારી સ્પેશીવાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

વિષયદર્શન

વર્ષ ૭, અંક ૨

જુન ૧૯૪૨

સર્જન અને નિબંધો

આ. આનંદશંકર મુવ (કૌતુહી ત્રૈભાસિકમાંથી)...	૮૩
આથમતે અજવાળે (આત્મકથા)	
ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા ...	૮૬
સહગત અખાલાલભાઈ (નિવાપાંજલિ)	
પ્રા. વિજયરાય ક. વૈવ ...	૧૦૧
વારસ (નાટિકા)	
પુષ્કર ચંદરચાકર ...	૧૧૮
વાસ્તવિકતા : ૧	
ચિ. ક. વે. ...	૧૨૮
બે જમાના પહેલાં : ભાષાન્તર	
સં. ત્રિભુવન વી. હેમાણી ...	૧૩૨
નિકષ	
ચિત્રસાધના	
ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા ...	૧૩૬

‘માનસી’ની જોટ

૧૯૪૨ ની, પછીની પણ :

એ બરવામાં ભાગ લેવાની ફરજ નેઓ ચોતાની માનતાં હોય તેઓ
૩. પાતાં આ ૩ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪) માં (૮. ખ, અલગ) મેળવી શકશે :

પત્રસુખલાલ : ગીડી નજરે

વિનોદકાન્ત : નાનુક કપારી

વિજયશય : જાગેદલાલીન છવન અને સંસ્કૃતિ

એન. એમ. ત્રિપાઠી અન્ડ કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨

પાણી નેટલું ‘અ-મૂલ્ય’ છતાં પાણીને
મૂલે વેચાય છે.

શું ?

મનન અને મન્ત્રોચો

લેખક

રતનલાલ વિકૃલદાસ ખાંડવાલા

કોણ કહે છે ?

બરોડા કોલેજના પ્રોફેસર કેરાવલાલ હિંમતરામ કામદાર
પુસ્તક માટે અભિપ્રાય આપતાં લખે છે કે:-

“ ચર્ચામાં લીધેલા વિષયો રાષ્ટ્રીય મહત્વના છે તેથી તેમના
હકેલના માર્ગો આપે ને દર્શાવ્યા છે તે વાંચતાં ખરેખર આનંદ
વાય છે. તે ઉપાયો ગૂંજરાત મહાગૂંજરાતની જનતાને ચોક્કસ માર્ગ-
દર્શક થશે. પુસ્તકનાં રૂપરંગ સુંદર છે અને વસ્તુના પ્રમાણમાં
તેની આઠ આના હિંમત તો પાણીના નેટલી ‘અ-મૂલ્ય’ કહેવાય.”

વિવેચનના અભિનવ નિળન્ધો

વિવેચના

કતા

પ્રા. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી એમ. એ.

આપૂર્વ ને ઉચ્ચ કેટિનું

આ સંપ્રદમાંના એક કરતા વધારે લખાણ ઉપરથી ખાતરી થઇ જતી કે હાલના કોઈ કોઈ અધિકારી વિવેચકો કોઈ કોઈ વિષય ઉપર અને કોઈ કોઈ ચોપડીને આપલોક્તા જે ઉચ્ચ કેટિનું કામ આપે છે તે સદ્ગત નવલરામ તો શું સદ્ગત મહિલાલ નયુસાઈ જેવા સંસ્કૃત સાહિત્ય કાવ્યશાસ્ત્ર અને ફિલસૂફીમાં નિપુણતા અને વર્ગી સર્જક ચિંતકને હાથે પણ એમના સમયમાં સકલ હવું નહીં.

—પ્રા. બાળવન્તરાય કે. ઠાકોર.

પાકું પૂઠું : હિંચા કાગળ : ૨ અઢી

સોલ એજન્ટ : ગુર્જર પ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

માનસી

વર્ષ ૭, ં. ૨ જુન '૪૨

○ આચાર્ય આનન્દશંકર મુવ

[૨૧. સરદાર પાઠશાળા : કીમુદી (ત્રિમાસિક) પીપ ૧૯૮૨]

આચાર્ય આનન્દશંકર મુવ નથી કવિ કે નવલકાર, નથી સંવાદકાર કે નાટક-કાર, નથી સાધારણી કે બ્યાકરણસાક્ષી, છતાં સૌ એમને મદત્વ કેમ આપતા હશે ? તેઓ અધ્યાપક છે ને તંત્રી છે એ ખરું, પરંતુ એ બર્ગોના સધજાને એમના નેટલું અગત્ય કેમ નથી મળતું ? કારણ એટલું જ કે અધ્યાપકો તો ધણા છે પણ તેઓમાં એમના જેવો સમગ્રદર્શી પડિત કોઈ નથી. તંત્રીઓ ધણા છે પણ તેઓમાં એમના જેવો દૂરદર્શી પત્રકાર કોઈ નથી. વળી, એઓ રસિક, વિવેચક અને વિદ્વાન નિબંધકાર છે એટલે, ' મેન ઓફ લેટર્સ 'ના અર્થમાં સાક્ષર શબ્દ વાપરીએ તો એમને શુદ્ધ સાક્ષર કહી રાકાય એમ છે.

આમ આજના ગુજરાતી સાક્ષરોમાં આનન્દશંકરભાઈ સૌથી આકર્ષક વ્યક્તિ છે.

x

x

x

હાલ આર્થિક ને રાજકીય વિષયો પર ચર્ચાઓ ધાય છે તેમ તે સમયે ધાર્મિક ને સાંસારિક પ્રશ્નો પર ઠીક ઠીક ચર્ચા થતી. સંરક્ષકો ને સુધારકો બેની વચ્ચે તટસ્થ રહી અવલોકન કરનારા એક સ્વતંત્ર માસિકની જરૂર છે એમ ધારી એમણે આ સદીની રાજઆતમાં ' વસંત ' કાઢ્યું. સુખબળના પરિણામરૂપે એમેર્સન

૧. સને ૧૯૦૨માં, માસ ૧૬૫૮થી. — સં. માનસી

આ વિચાર સ્ફુરેલો, એટલે 'વસંત' નીકળ્યું કે માસિકસાહિત્યમાં નવો યુગ શરૂ પડ્યો... ..

'નવજીવન' મહાત્મા ગાંધીએ [૧૯૧૯માં] લીધું તે પહેલાં ઉચ્ચ પત્રકારત્વનો પિપાસુ 'વસંત' તરફ વળતો. આર્થત્વને ખોયા બગર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં અનુકરણીય તત્વોને આપણા જીવનમાં શી રીતે ઉતારવાં તે પ્રશ્ન મહત્ત્વ ત્યારે ધણું હતું. 'સુદર્શન' 'સમાલોચક' ને 'વસંત'માં ધર્મ ને નીતિ, સમાજ ને શિક્ષણ તેમ જ શુદ્ધ સાહિત્ય, બુદ્ધિને સરખું પ્રાધાન્ય મળતું... ..આનંદશંકર-ભાઈના મત પ્રમાણે તો કેવળ હૃદયની ભાવનાને સ્પર્શે તે જ સાહિત્ય નથી પણ જીવંત જીવંત સાચો વગેરે સર્વ પ્રકારના વાક્યમનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય રીતે 'વસંત'ના તંત્રીલેખો વાક્યમયિક કરતાં સંસ્કૃતિક દષ્ટિબિન્દુ ગ્રહણ કરીને એઓ લખે છે. આનંદશંકરભાઈ એકલા ગુજરાતી સાહિત્યના જ નહીં પણ સાહિત્યના અભ્યાસી છે, એકલી આર્થ સંસ્કૃતિના નહીં પણ સંસ્કૃતિના અનુયાયી છે, એટલે ગુજરાત કરતાં દિંદ ને દિંદ કરતાં માનવન્નતિનો વિચાર એઓ વધારે કરે છે. વર્તમાન ને સંનિહિત ભવિષ્યના કરતાં દૂરનાં પરિણામો પર એઓ દષ્ટિ રાખે છે; તેનું પરિણામ એ આત્મ છે કે ઉચ્ચ પત્રકારત્વના નમૂના જેવા હોવા છતાં એમના લેખોએ જનતા પર ઝાઝી અસર કરી નથી. આથી નિરાશ ન બનતાં, મનુષ્યપ્રેમી વિચારક-ને શોભે એવી ધીરતાથી, લગભગ પચ્ચીસ વરસ થયાં, એઓ 'વસંત' ચલાવે નય છે.

x

x

x

આનંદશંકરભાઈ પત્રકાર અને ભાષણકાર કરતાં રૌલીકાર તરીકે વધારે વખણાય છે. સ્વ. ગણિલાલભાઈનો જીવલો રૌલીવિષયમાં પણ એમના પર જ પડ્યો છે. જગતનાં અનેક સાહિત્યો અને બિજાબિજા રાસોતું પરિશીલન કરેલું હોવાથી, એઓ વિષયને અનુકૂળ રૌલી ગ્રહણ કરી શકે છે. 'આપણો ધર્મ'નો અધિકારી વાચક એ પુસ્તકમાં તેના લેખકના મોઢક વ્યક્તિત્વનું આજ્ઞા પ્રતિબિંબ પડેલું જોઈ શકે એમ છે. એની શૈલીમાં વિચલતા ને તેજસ્વિતા છે, કેટલીક વાર તેમાં કોમળતા ને મધુરતા પણ વિલસે છે. માથે ભારવાળો મદ્દ વેગથી નહીં પણ સફાઈથી દોડે તેમ એમની શૈલીને પ્રવાહ, જ્ઞાનભારને લીધે, મંદ છતાં મનોહર રીતે વહે છે. એમની ભાષા પ્રીટ છે. સંસ્કૃત તત્સમો, એમાં યુગ્મજ આવે છે પણ જેનો ઉપયોગ એકલી મથાથ રીતે થયો હોય છે કે લખાણ આડંબરી નથી લાગતું એમના તંત્રીલેખોમાં હુપદ અને પાદરીવેશને બદલે સામર્થ્ય અને વૈવિધ્ય હોય છે. આથી સંસ્કારી વાચક એમના અભિપ્રાય સાથે મળતો

ન થતો હોય ખાસે પણ એમના પર રાધે ધરાતો નથી. એમની લેખનશૈલીની આ એક મોટી ખૂબી છે.

આનંદશંકરભાઈ કુલીન, ગૃહસ્થીમંત્ર અને સંસ્કારી સન્નત છે. સમાગમમાં આવનારનો શુદ્ધિવેશ્ય કેટલો છે તે એ તુરંત કળી જાય છે. વિરૂદ્ધ મતના એ વિદ્વાનો સાથે એ સરખી મૈત્રી રાખી શકે છે. જ્ઞાનવિષયમાં એમને કદી અનુબંધી જીવતી નથી છતાં અનુબંધીઓ એમની અમીરી વેગળાઇને અભિમાન ધારે છે. હકીકત એ છે કે એ વિદ્વન્નેતા છે, લોકનેતા નથી.

×

×

×

મહાત્મા ગાંધીજી ને આચાર્ય આનંદશંકર : એક કર્મપરાયણ પુરુષ છે ને બીજા જ્ઞાનપરાયણ પુરુષ છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ધસારા સામે ગાંધીજી આધ્યાત્મિક બળથી લડે છે; આનંદશંકરભાઈ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિથી નૃનાનવાની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરી બેસી રહે છે. ગાંધીજી કર્મવીર છે, આપણી અસ્થિમતાના નિધિરૂપ છે; આનંદશંકરભાઈ જ્ઞાનવીર નથી તો એ આપણી સંસ્કારિતાના પ્રતિનિધિ તો એ જ છે. આ બેનો સમન્વય કરીએ તો આપણી સાંસ્કારિક અસ્થિમતાનો રસ અને ભાવનાથી ભરેલી એક સુંદર મૂર્તિ આલેખી શકાય.

એમનું ધર્મદર્શન

આચાર્યશ્રી 'સનાતન ધર્મ'નું સત્ય સ્વરૂપ સમજાવતાં ચતુર્થ રીતે કહે છે કે ધર્મનું અસ્તિત્વ કોઈ અનંત, કોઈ સનાતન પદાર્થને અવલગીને છે. કાળના પ્રવાહમાં વહેતા સર્વ પદાર્થો સાન્ન છે. 'સનાતન' એ 'હરતન' (ગઈ કાલનું), 'અદ્યતન' (આજનું) અને 'શ્વરતન' (આવતી કાલનું) નહિ એટલું જ નહિ, પરંતુ 'ચિરંતન' (લાંબા કાળનું) અને 'પુરાતન' (નૂના કાળનું) એમ પણ નહિ, પરંતુ 'સના' Eternityને એ અવલગન કરે છે. સાન્નતા અસંતોષમાંથી ધર્મની ઉત્પત્તિ છે. એનો પ્રદેશ અસીમ છે, કારણ કે એનું અવલગન અનંત છે. સર્વવ્યાપક અસ્થિરતા અને ક્ષણિકતામાં અનંત પદાર્થ જ અસીમ આનંદ અને સુખ આપી શકે છે. (શુદ્ધિકાશ નન્યુ-માર્ચ '૪૨)

રતિલાલ મો. ત્રિવેદી

આચમતે અજવાળે

ખંડ પહેલો : કાઠિયાવાડ

પ્રકરણ પહેલું

ત ૨૦મી ઓક્ટોબર, ૧૮૯૦ને રોજ, ૧૯૪૬ના આસો શુદ્ધ ૭ મે, સવારે સવાઅગિયાર વાગ્યે, કાઠિયાવાડના જાલાવાડ પ્રાન્તમાં, મોગાવા નદીના કાંઠે આવેલા વઢવાણ શહેરમાં, મહન્તના મઠમાં (ત્યાં એનો ઉચ્ચાર 'માં'તનો મઠ' થતો) હું જન્મ્યો.

તે સમયે મારા પિતા કૃષ્ણલાલ ગોવિંદલાલ મહેતા-જેને અમે 'કાલાજી' કહેતા તે-જાલાવાડ પ્રાન્તના ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર હતા. મેં જન્મ લીધો તે અગાઉ એમને ત્યાં ત્રણ સંતાનો જન્મ લઈ ચૂક્યા હતાં-સૌથી મોટા જયસુખલાલ, બીજાં તનુમવરી અને ત્રીજાં તારાગવરી-એટલે બાળકના જન્મની નવાઈ મારા જન્મસમયે નહોતી. પણ તે વેળા એ પુત્રી અને પુત્ર એક હતાં એટલે પુત્રના વધારાથી થોડો ધણો આનંદ થયો હોય એમ આપણે માની લઈએ તો ખોટું નથી.

લગભગ પિંચતાળીસ વર્ષ પછી, મારા નાનાભાઈ માધવલાલ જ્યોતિષ-નો અભ્યાસ કરતા હતા તેમણે મારો જન્મ સમય માગેલો અને મેં ~~બહુમી સવારે~~ ^{પિતાના સવા અગીઆરનો} આપ્યો. તે ઉપરથી એમણે અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ રીજાદેશ કાઢ્યો અને એ તો અજગ થઈ ગયા; કારણ કે એ ઉપરથી તો એમ દસિત થઈ હઈ કે સાહિત્ય, સંગીત અને અભિનયકલામાં હું સમાટ થવા સર્જાયો હતો અને રસિકતામાં ગુજરાતનો 'ડોન ~~જુઆન~~ ^{આન}' હોવો જોઈતો હતો ! વિચાર કરતાં

જુન '૪૨

ભૂલ પકડાઈ, હું આર કલાક પહેલાં જન્મ્યો હતો એમ. પુરવાર થયું અને લલિતકલાના સત્રાટ અને ડોન જુઝ્યાન જેવા રસિક યવાના ખ્યાલ ઉદ્ભવ્યા-ન ઉદ્ભવ્યા અને નષ્ટ થઈ ગયા ! આ પૃથ્વી પર આર કલાક વહેલા આવવા હું જરાં પણ આતુર ન હતો. એ વાત તો ચોક્કસ. એટલે વિધિના ફરમાનને લઇને મારે વહેલા આવવું પડ્યું અને એટલી ઉતાવળને પરિણામે મારું ભવ્ય અને આકર્ષક જીવન જન્મથી જ ચૂંધાઈ ગયું. મારા જીવનમાં આવા અકસ્માતો-જીવનને વેડફી મારનાર અકસ્માતો ધણાં આવ્યા છે, એમાંનો આ પહેલો અકસ્માત !

અમારા ઘરમાં જવાનો માર્ગ વિચિત્ર હતો. મોટા રસ્તા ઉપરથી એક પ્રચંડ દરવાજામાં દાખલ થવાનું. દરવાજાનાં બે કમાડ લાકડાનાં હતાં પણ વર્ષોથી એ બંધ કરવામાં આવ્યાં ન હતાં અને પછી તે બંધ થઈ શકે તેમ પણ નહોતું. એમાં દાખલ થતાં, સીંધા, લગભગ બે માથોડાં નોટલી પથ્થરની બાંધેલી ભરણી હતી અને એના ઉપર અનેક મોટી શિલા ધડેલી, અર્ધ ધડેલી અને વગરધડેલી પડેલી હતી. કાંઈ કહેવું કે એના ઉપર રવામિનારાયજીનું મંદિર બંધાવવાનું હતું; તો કાંઈ કહેવું કે એક મહત્ત્વ ત્યાં મૃત્યુ પામેલા તેની સમાધિ યવાની હતી. ગમે તે હો પણ જન્મથી હું એની એ જ સ્થિતિ જોતો આવ્યો હતો અને વઢવાણ છોડ્યું ત્યાં સુધી તે સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયેલો નહિ. કાંઈ કાંઈ વાર ફળીનાં સાહસિક છોકરાં એ ભરણી-ટેકરા ઉપર ચઢીને રમતાં. ડેપુટીસાહેબનો છોકરો તેથી હું એમ સામાન્ય છોકરાં જોડે રમી શકું નહિ અને બે માથોડાં નોટલી જોયાં ચઢી શકું નહિ એટલે મારે એના ઉપર ચઢવાની ધણી ઇચ્છા હતી પણ તે અપૂર્ણ જ રહેલી.

દરવાજામાં દાખલ થતાં, એ ટેકરા પાસે જમણે હાથે એક નાની ખડકીમાંથી અંદર જમાવ. ત્યાં નાનો વાડો હતો અને બે બેઠાં ધરતી જોડેલી ચાલ જેવું હતું. પહેલામાં પુરુષોત્તમ શુક્લ કરીને ત્યાંની ગુજરાતી શાળાના હેડમાસ્તર રહેતા હતા અને બીજા ઘરમાં બાઈશંકર કરીને ત્યાંની કન્યાશાળાના એક શિક્ષક રહેતા. એ બે અમારા નજીકના પડોશી.

એ વાડામાં ડાબે હાથે પાછી એક ખડકી. તેમાં લગભગ ચોરસ મોટું ફળિયું. જમણી બાજુ પહેલા ત્રણેક ખંડ પિતાની ઓશિસ તરીકે વપરાતા અને પછીનો એક ખંડ અમારા રસોડા તરીકે વપરાતો. ડાબી

બાળ્યે એક માળવાળું ઘર હતું જેમાં અને રહેતાં, એ બેની વચમાં મોટો ફૂલો હતો. અમારી ખડખડી બંધ કરીએ તો અમારું ઘર અને ઓદિસ બહારનાં લોકો માટે બંધ થઈ શકતાં કારણ કે બહાર જવાનો બીજો માર્ગ ન હતો. ઘરનું બાહુ માસિક પાંચ રૂપિયા હતું. આ તે વખતે વધારે પડતું ગણાતું અને બાહુનું બજાર આ પ્રમાણે અમારા કાકાજી બગાડતા હતા એવું અમારા ઉપર તકોમત હતું. કાકાજીએ પોતાના વઢવાણ ખાતેના નિવાસના સમયમાં બીજું ઘર બંધવું ન હતું.

એ લગભગ ચોરસ ફળિયામાં ચાર ખૂણામાંથી બે ઠેકાણે પીપળા અને ત્રીજો ઠેકાણે લીંબડો. ચોથો ખૂણે મોટો તુલસીકપારો હતો.

એ જમાનામાં કાઠિયાવાડનાં નાનાં ગામો જેવી શાંત, પ્રવૃત્તિઓની પીડા વિનાની મનોદશા ભોગવતાં હતાં તેવી વઢવાણની મનોદશા હતી. અમારી દુનિયા નાની હતી. બહારની જંગલો અમને બહુ રપરાંતી ન હતી. મારા જન્મની એકેક વર્ષ પહેલાં વઢવાણમાં પૂંછડીઓ તારો જથ્થાપેસો અને પછી તરત જ ત્યાંના કાકોરસાહેબ દાશરાજ અવસાન પામ્યા હતાં એટલે હું સમજણો થયો ત્યારે પહેલી વાર, આ પૂંછડીઆ તારાનું જીગણું અને દાશરાજનું મરણ થયું એ મારા કુમળા મગજમાં ચોંટી ગઈ હતી.

એમના પછી બાલમિંદજી ગાદી ઉપર આવ્યા હતા. દાશરાજના છવનની આસપાસ ત્યાંના લોકોએ અમુક બેઠી *glammar* (ઝગઝમાદ, ચળકાટ)ગૂંથ્યો હતા. તેઓ લગ્ન કરીને પાછા આવ્યા ત્યારે રાણીસાહેબ પોતાની સાથે સાત ગાડાં સોનુંરૂપું લાવ્યાં હતાં એમ કહેવાતું. આ ગાડાં સાતથી સીતેર સુધી, કહેવાતાં-સંખ્યા વાત કહેનાર ઉપર આધાર રાખતી. દાશરાજ એક મહેલ ચલાવતા હતા તે પૂરો થઈ રહે તે પહેલાં એમનું મૃત્યુ થયું એટલે એ અપૂર્ણ દશાગાં જ રહ્યો અને એનું ખંડિયેર હું ધડકતે હૃદયે જોતો હતો; કારણ કે એ મહેલ આસપાસ પણ અનેક વાતો વીટાપતી હતી. એના દાદરનાં પપચિયાં ઉપર પગ મૂકીએ એટલે સંગીત વાગવા માંડે એ પ્રમાણે યોજના ચલાવી હતી એવી સુંદર વાત સાથે એ મહેલમાં હમણાં અનેક પ્રકારનાં જૂતોતો વાસ છે એવી બયાનક વાત પણ એને માટે કહેવાતી. આથી જ્યારે જ્યારે હું એ બંગલો જોતો ત્યારે ત્યારે મારા હૃદયમાં અનેક પરસ્પરવિરોધી આનંદ-વિપાદ-કુતૂહલ-ભય વગેરેની જામિંઓ જગતી. દૂરથી જોઈને હું આકર્ષાતો પણ પાસે જવાની મારી હિંમત નહોતી.

બાલસિંહજી પોતે અચ્છા ક્રિકેટર ન હતા છતાં એમને ક્રિકેટનો શોખ ધણો હતો અને એ રમતને પોતે ઉત્તેજન પથ્ય ધણું આપતા. નિરંગી^૧ ક્રિકેટના અખાડાને લઈને, મુંબઈ ઇલાકામાં પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર ઓધડશંકર વઢવાણુની હાઈસ્કૂલનો ક્રિકેટ શિક્ષક હતો અને બાલસિંહજીની ટીમનો નિયમિત ખેલાડી ગણાતો. જગત-મશહૂર રણજિતસિંહજી પથ્ય એકાદ એ વખત ત્યાં રમવા આવેલા અને તે વેળા આખું વઢવાણુ ઉજ્જેરાઈ ગયેલું એ ઉપરથી લાગે છે કે ત્યાં ક્રિકેટનો શોખ સારો જવો હતો. છેક આશ્વવયથી જ મને ક્રિકેટનો નાદ લાગેલો. રણજિતસિંહ આવ્યા તે વેળા હું મેચ જોવા નહિ ગયેલો એ મને હવે સમજાતું નથી; બાકી હજી મને યાદ છે કે દર વર્ષે પ્રેસિડન્સી મેચમાં ભાગ લેવા બાપા-સોલા કરીને પારસી ખેલાડી ઠાકિયાવાડથી મુંબઈ આવતો ત્યારે માન એનાં દર્શન કરવા હું-તે વખતે છએક વર્ષનો હોઈશ-વઢવાણુથી ત્રણેક માઈલે છેડે વઢવાણુ કેમ્પને રોડને એક પટ્ટાવાળાને લઈને જતો.

ટ્રેન આવે. એક સેકન્ડલાસના ડબ્બામાં બાપાસેલા બેઠા હોય. મને પટ્ટાવાળો ત્યાં લઈ જાય, ડેપુટીસાહેબના છોકરા કરીકે મને ઓળખાવે, હું સલામ કરું અને તે ક્રિકેટર મારો વાંસો થાપડે, ટ્રેન ઉપડે અને હું ને પટ્ટાવાળો પાછા વઢવાણુ જઈએ આટલી ઉંચાઈ કરીને હું ચાલતો જતો અને ચાલતો પાછો આવતો અને ત્યાં દસેક મિનિટ ક્રિકેટરને જોઈ રહેતો. પથ્ય તે મુલાકાતની ખુમારી મારા મગજમાં મહિનોએક રહેતી.

દિવાળીને ટાંકણે ચાર દિવસ ત્યાં મેળો ભરાતો તે સમયે બાલસિંહજી પોલિસોની રમતગમત પથ્ય રખાવતા. સાથે સાથે હાઈસ્કૂલના છોકરાઓની હરીફાઈ પથ્ય રમતી. આ બધી રમતગમતો બહુ સુવ્યવસ્થિત હતી અને મને બહુ આકર્ષક લાગતી.

અમારા ઘરની પાસે આવેલી બોમ્બાવા નદીમાં ચોમાસા સિવાય પાણી લંગબગ જણાતાં જ ન હતાં. લોહો નદીના પટમાં ખાડા ખોદીને પાણી કાઢતાં, પથ્ય ચોમાસામાં એ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરતી. એનાં પાણી પ્રચંડ ગતિથી વહેતાં. કોઈ કોઈ વખતે તો પાણીનાં પૂર ધણાં ઊંચાં ચઢતાં અને ગામની બારીમાંથી ગામમાં પાણી આવશે એવી

૧. 'દ્રાવિડ્યુલર'; પછીથી જે 'ઈન્ડોચુલર' ને 'પેન્ડાચુલર' થઈ, તેના અસલ અર્થતાર.

ધાસ્તી પણ લાગતી, તે વેળા આખા ગામમાં લોકોને ઘણો બચ થતો. યતો પણ તેમને શ્રદ્ધા હતી કે ગામમાં માણી આવશે નહિ કારણકે એમની પાસે તેનો સચોટ ઉપાય હતો.

ખારીનાં અમુક પગથિયાં બાકી રહે એટલે તુરત દરબારગઢમાં ખખર જતી અને બાલસિંહજી બ્રાહ્મણો અને અન્ય અનેક લોકોનાં ટોળાં સાથે ત્યાં આવી પહોંચતા. બ્રાહ્મણો અમુક નિધિ દરતા અને તે થઈ રહ્યા બાદ બાલસિંહજી ભોગવાના વિશાળ, તોફાને ચઢેલા પટમાં ચૂંદડી, નાજિયેર વગેરે નાખતા. તે ક્ષણથી પાણી ઓસરવા માંડતાં. ઘણાં વર્ગો પછી સ્વ. રણજિતરામે 'હીરા' નામની નવચંદ્રા લખેલી તે વાંચીને મને વઢવાણનો આ પ્રસંગ સાંભરી આવેલો.

સતી રાણી પણ અમારા ગામની નજદીક જ સતી થયેલી એ પણ અમારા ગામના લોકોને માટે ગૌરવનો વિષય હતો અને 'ગોઝારા ગિરનાર.....ગયો ચઢાવણદાર, ચોસલાં કુણુ ચઢાવશે?'ના અતિ-પરિચિત, સોરઠા સાંભળતા મારું હૃદય ભરાઈ આવતું.

ત્યાં એક કન્યાશાળા હતી જેમાં મારી બે મોટી બહેનો જતી. તેનાં હેડમિસ્ટ્રેસ નાધીબાઈ કરીને હતાં જે હજી હમણાં જ, ૧૯૪૦માં મરણ પામ્યાં. છોકરાઓની યુજરાતી શાળાના હેડમાસ્ટર અમારા પડેશી પુરુષોત્તમ માસ્ટર હતા, અને હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર કૃષ્ણશંકર પંડ્યા હતા. મારા મોટા ભાઈ કૃષ્ણશંકર પાસે સંસ્કૃત શીખેલા અને એ હાઈ-સ્કૂલમાંથી જ થોડમે વર્ષે મેટ્રિક થયેલા. મોટા ભાઈના ટહેવા પ્રભાણે એ શિક્ષણ એટલું સારું હતું કે વચમાં ટૂંકી પણ તૈયારી વિના, ઠેઠ બી.એ.-માં 'ઓરલ'માં એ શિક્ષણની મદદથી એ પસાર થઈ શકેલા. 'પણ પ્રીવિયસ અને ઇન્ટરમાં તરણુમાઓએ એમનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ક્યારેની મારેલો.

મારા વઢવાણના રહેઠાણ દરમિયાન છેક છેવટના ભાગમાં હું યુજરાતી શાળામાં વર્ષેક દિવસ ગયેલો એમ મને યાદ છે અને તે વર્ષના ગાળામાં યુજરાતી ત્રીજીની પરીક્ષા મેં આપેલી. યુજરાતી અને અંગ્રેજી સ્કૂલ દૂરથી જ ઓળખાઈ જતી. યુજરાતી સ્કૂલની પાસે આવતાં પ્રચંડ ઘોંઘાટ સંભળાતો અને જેમ જેમ પાસે આવતા જઈએ તેમ તેમ તે ઘોંઘાટ વધારે પ્રચંડ લાગતો. અંગ્રેજી સ્કૂલની છેક પાસે હોવા રહ્યો તો

પણ અવાજ સંભળાતો નહિ. આ તદ્દાવતનો ઢાયડો મને બહુ આશ્ચર્ય પમાડતો અને હું એ કદી પણ ઉઠેલી શકેલો નહિ.

હું ત્રણ વર્ષનો થયો ત્યારે માને પાંચમું સંતાન-ત્રીજી પુત્રી આવી તે રમનગવરી, આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે છઠું સંતાન-ત્રીજો પુત્ર, આવ્યો માધવલાલ. તે અમે છ બાઈબહેનોમાં માતાના અંગની કામળતા અને મુખની નમણી કાંતિ બેમાં ઊતરી-તનુગવરી અને માધવલાલમાં. પિતાનો અતિક્રોધી સ્વભાવ તો જ્યસુખલાલ અને તનુગવરી સિવાય અમારા ચારેમાં વધતાઓછા પ્રમાણમાં ખરો. માતા-પિતા બંને ઠીંગણાં એટલે અમારામાંથી ઊંચાંમાં ગણાય તો માત્ર બે : જ્યસુખલાલ અને માધવલાલ. અમુક નિશ્ચય ક્યો તેને ગમે તે ભોગે પણ વળગી રહેવાની અડગતા જ્યસુખલાલ અને માધવલાલમાં ખરી; પણ માનો અત્યંત માયાળુ સ્વભાવ એના અખંડ સ્વરૂપે જ્યસુખલાલમાં છે.

મારો નંબર બીજો અને ત્રીજો આવતાં આઠ વર્ષ નીકળી ગયાં એટલે મને ઘરમાં બધાં નાનાબાઈ કહેતાં અને કહે છે, જેને દૂંકાવીને મારી પુત્રીઓ પૂર્ણિમા અને મેના મને નાનાજી કહે છે. તે સમયે મારા પિતાના એક પરમ મિત્ર વિનાયકરાવ ઓઝ (જે લો. ટિંગકના સાળા થતા હતા) ત્યાં ચિત્રકાર તરીકે હતા તેમના મોટા પુત્રનું નામ કૃતાત્રેય હતું અને તેને ઘરમાં બધાં દત્ત કહેતાં. આ ઉપરથી મારું ધનસુખલાલ નામ દુંકડાવીને મને બધાં દત્ત કહેવા લાગ્યાં જે નામે હજી પણ મને ઘણાં માણસો ઓળખે છે.

કાકાજીનો સ્વભાવ ઘણો ઉગ્ર ગણાતો અને તેવો હતો એટલે બહાર રમવા જવાની તો અમે હિંમત કરતા જ નહિ, પણ જ્યારે કાકાજી ફરવા ગયા હોય અથવા બહારગામ ગયા હોય ત્યારે અમે અમારા વાડામાં રમતાં. અમારી મૂળ રમત 'છાપાદાવ' અથવા 'બાઈ બાઈ ચારણી' હતી. મોટાબાઈ એમાં ભાગ લેતા નહિ. બે મોટી બહેનો, હું, અમારા પડોશી બાઈશંકર મારતરના બે પુત્રો ભગવાનલાલ અને રવિશંકર તથા ત્યાંનાં જેલરના પુત્ર બાલુશંકર એટલાં રમતાં. ભગવાનલાલ અને રવિશંકર વર્ષો થયાં મૃત્યુ પામ્યા છે. સુભાગ્યે, બાલુશંકર હજી હયાત છે અને વઢવાણના પોરટ મારતર છે. વર્ષમાં બેચાર વખત એમના પુત્રો આવે છે અને હું જવાબ લખું છું. હવે વઢવાણ સાથે, કહો કે

કાઠિયાવાડ સાથે, મારે આટલો સંબંધ રહેલો છે.

એ સમયની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, ત્યાં જે અનેક વહેમો પ્રચલિત હતા એ અસ્વાભાવિક નથી-અત્યારે, વીસમી સદીની દુનિયામાં પણ ક્યાં વહેમ ઓછા છે?—પણ વહેમોથી અમને સ્ફુલ્ભાથી રળ મળતી એટલે તે સાલતા નહિ. થોડે થોડે અંતરે, ગામમાં જૂમ ઊડતી કે ફલાણે દિવસે દટંદર-ધૂળનો વરસાદ-આવનાર છે તો ઠાણ વખત ગપ ચાલતી કે રેલ આવીને દુનિયા ડૂબી જવાની છે. આ વાત, જરૂર પડ્યે જરા મીઠું મરચું બબરાવીને, અમે જાને કહેતાં અને અમને સહેલાઈથી, ધરઠોલમાં તે દિવસ નહિ જવાની છૂટ બા તરફથી મળતી.

તે વખતે ત્યાં શાકભાજી ઓછું મળતાં એટલે સૂરતથી અમે ઘણી વાર મંગાવતાં. એક પ્રસંગ યાદ આવે છે: એક વાર સૂરતથી ફણસ આવ્યું. અમે મોળીને તેની છાલ ફળિયામાં નાખી. ગામમાં વાત પ્રસરી રહી કે ફણસાકાતભાઈને લાં તો મગરનું બચ્ચું કાપીને ખાઈ ગયાં! સુભાગ્યે અમારી પાસે એક આખું ફણસ રહ્યું હતું જે લોકોને બતાવીને. અમે મગરની વાત થોડેઘણે અંશે નાજૂદ કરી શક્યાં.

અમે પોતે પણ અનેક બાબતમાં કેટલાં પછાત હતાં તેનું ‘એક દૃષ્ટાંત આપું’: અમે ચાહ પીતાં પણ તે પિત્તળના વાડકામાં. જસ્ટિસ રાનડેના ભાઈ ડો. રાનડે અને એમનાં પત્ની ત્યાં થોડો વખત હતાં. તેઓ એક વાર અમારે ત્યાં આવ્યાં. એમને વાડકો આપવામાં આવ્યો. આપણા કરતાં ફેશનમાં પછાત હોય તેવાં ત્રણે કટાક્ષ મારવા એ મનુષ્યોમાં સ્વાભાવિક હોય છે. રાનડેનાં પત્નીએ એક પિત્તળની થાળા મંગાવી અને તેમાં રૂમાલથી વાડકો પકડીને ચાહ રેડી દીધી અને પંછી થાળા જિંચકીને તેના વડે ચાહ પીધી. આ ઉપરથી અમે ધડો લીધો અને ફેશનમાં એક પગથિયું આગળ વધ્યાં. સૂરતથી તાજડતોજ ઇનેમલનાં પ્યાલારકાખી મંગાવ્યાં અને તેમાં ચાહ પીવી શરૂ કરી. કાચના પ્યાલારકાખી તો ઠેઠ સૂરત આવ્યાં ત્યાં સુધી અમે વાપર્યો ન હતાં. રાનડેનાં પત્ની થોડો ઉપર સવારી કરતાં અને ટેનિસ રમતાં એ જોઈને તો અમારા આશ્ચર્યનો પાર જ ન રહેલો કે સ્ત્રી થઈને—અને પાછી રજપૂતાણી નહિ—આવાં કંઈયેં કરી શકે છે!

તે વખતે ત્યાં અવારનવાર કોલેરાનો ઉપદ્રવ ચાલતો. કાઠાજી ધણી

ખાખતમાં દહાડાથી હતા પણ કોલેરાથી પણ મમરાતા, પરિણામે અમે ત્યાં સુધી કાઠિયાવાડમાં રહ્યાં ત્યાં સુધી ખોરાકની ખાખતમાં બહુ હેરાન થયાં. અમુક જ વસ્તુઓ એ અમને ખાવા દેતા, અને તે પણ અમુક પ્રમાણમાં. કોળમાં માત્ર તુવર અને મગની દાળ. શાકમાં વેંગણ, દૂધી, કંદા, ખટાટા, તાંદળાળની અને મેથીની બાજી, કોરેલાં વગેરે હતાં. સવારે ઘઉંના ખાખરા અને રાતે ખાજરીના રોટલા. બાતકની માત્ર સવારે જ થતાં. આમાં ખાખરા અને રોટલા પણ વધુ પ્રમાણે અમને મળતા. મહારાજની ખુશામતથી કોઈક વાર સહેજ વધારે મળી જાય પણ તે કન્થિત જ બનતું.

પણ વળી તે વખતે એક વિચિત્રતા હતી. અમને તાવ આવે ત્યારે અમને મેથીની બાજીનાં મૂઠિયાં, ખારી ખૂરી વગેરે તીખું તમતમણું મળતું અને એથી અમારામાંથી જેમને તાવ આવતો તેમની અમે અદેખાઈ કરતાં. જરા પણ તાવ આવે એટલે નકોરડો અપવાસ એ સિદ્ધાંત મુજબથી જ અમે અનુભવ્યો! બજારમાંથી તો ખાસ બરોસા-દાર દુકાનેથી ગાંઠિયા, શેવ, મમરા, જલેબી વગેરે મંગાવતાં અને તે પણ અમને કોઈ કોઈ વાર મળતાં. કોલેરા આલતો ત્યારે, જરૂર લાગ્યે, આ ખોરાકના પ્રમાણમાં અને વાનીઓમાં પણ પટોડો કરવાની સત્તા કાકાજીને હતી અને તે અમલમાં પણ ચુકાતી. આ સિવાય, એ વખતમાં અમારા ઘરના દરેક બારીબારણાએ કંદાનાં તોરણ બંધાતાં અને અમારા ગજવામાં હમેશાં એકેક કંદો અને કપૂરની નાની ગોટી અમારે રાખવાં પડતાં.

હું ત્યાં સુધી વહવાણમાં રહ્યો ત્યાં સુધી, સાધારણ રીતે, નીરોગી હતો; છતાં મારી મનોવૃત્તિ વિષાદ પ્રત્યે શા માટે ઢળી હતી તેનું કારણ સમજાતું નથી. હારણ કરતાં કરણ રસ મને વધારે ગમતો અને ગમે છે. મનુષ્યોના સહવાસ કરતાં મને એકાંત વધારે પ્રિય હતું અને છે. કાકાજીના કડક સ્વભાવને લીધે અમે સ્વચ્છ 'તોશનમસ્તી' કરી શકતાં નહિ, તે સમયમાં ડેપુટીસાહેબનું કુટુંબ એટલે ઘણું જીવું એવી માન્યતા હતી વગેરે કારણો આપી શકાય પણ તે પૂરેપૂરાં બંધબેસતાં નથી; કારણ કે એ જ સંજોગોમાં જીલ્લાનાં બાધબહેનોમાં મારા જેવી એકાંતપ્રિયતા નથી. કદાચ એમ હોય કે મારી મૂળ મનોવૃત્તિને હિપર દર્શાવેલા સંજોગો-

કરવાનો હતો !' મને આથી બહુ લાગી આવ્યું અને શરીર સુધારવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. બીજો દિવસે સવારે આપાની સાથે હું એક અખાડામાં ગયો અને ત્યાં દાખલ થયો. પંદર દિવસે હું એક દંડ કાઢી શકેલો; પણ પછીથી કસરત વધતી ગઈ. વધારેમાં વધારે ત્રણસો દંડ, પાંચસો બેઠક, મલખમ અને કુસ્તી વગેરે હું કરતો."

હાસક્રમે વર્ષે એ મરણ પામ્યા તેના એકાદ માસ અગાઉ એમની તબિયત બગડેલી. પણ ત્યાં સુધી રોજ પ્રાતઃકાલે પાંચ-સાત મિનિટ પણ એ નિયમિત કસરત કરતા ખરા. માણસનું માથું દુઃખે એ વાત કાકાજીના મનમાં ઠેક સુધી આવેલી નહિ. મારી વર્ષોની માંદગીમાં મને એ ધણી વાર પૂછતા: પગ દુઃખે, પેટમાં દુઃખે, એ બધું સમજી શકાય છે પણ અસ્થિ, તું 'માથું દુઃખે છે' એમ કહે છે તે મારા ખ્યાલમાં આવતું નથી. તું માથાથી ચાલે છે કે તારા માથાને ધાક લાગે ?

એમની સરસ તબિયતનો એક બીજો દાખલો : સૂરતમાં રમ્યાનું અશ્વનિકુમારમાં-લગભગ સાડાત્રણ માઇલ છેટે-છે. શિયાળાની કકડતી ઠંડીમાં રાતના નવ-દસ વાગ્યે ગેર આવીને ઠાંધ વૃદ્ધના મરણની ખબર કહી જાય તો કાકાજી લગભગ આનંદમાં આવી જાય. પેલાને ઘેર જઈને, અશ્વનિકુમાર લઈ જવા માટે ધારી, બૂસું વગેરેની તળવીજ માટે, કુટુંબ કઈ રિયતિએ છે તે વિશે કાકાજી પૂછી કરે. પૈસાદાર મરણ થતું હોય તો ઘરવાળાને પૈસા આપવાની ફરજ પાડે અને ગરીબ હોય તો પોતે પૈસા કાઢે પણ ખાવાનું તો ગોઠવાય જ. જતાં આવતાં સાત-આઠ માઇલ, કકડતી ઠંડી અને આખી રાતનો ઉત્તમરો ! એ વિચાર-માત્રથી મારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થઈ જાય છે.

વડવાણમાં ડેપુટી એન્ડ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર તરીકે નિમાયા તે પહેલાં કાકાજી બારિયાના કુમારના શિક્ષક હતા અને તે સમયે આખા હિંદુસ્તાનની તેમણે સુસાધરી કરેલી. તે વખતે આણેલાં તાજ્જમાલ અને આરસનાં રમકડાં હમણાં સુધી અમારી પાસે હતાં. તે દરમ્યાન સાબરમતીના જંગલમાં પ્રચંડ નાગના અને બારિયાના જંગલમાં વાધના શિકાર વખતે કુમારની સાથે તે પણ હતા અને તેનું રસબધુ વર્ણન તેઓ અવારનવાર અમારી પાસે કરતા.

ગેર સંઘવાણી અને તેના મુખ્ય સરદાર વાલિયા હુંદાની સાથે એમને મૈત્રી હતી તે કેવી રીતે થયેલી તેનો વૃત્તાંત એમણે અમને કહેલો :

તે વખતે-મોરનો ત્રાસ કાઠિયાવાડમાં ઘણો હતો. એક વખત રાતના, બળદના શગરામમાં હું અને તમારી બા એક ગામથી બીજા ગામ જતાં હતાં. રોટ તરફથી અમારા રક્ષણ મારે એક સવાર મળતો. તે સગરામ પાછલ રહેતો. અચાનક, બે ગામની વચ્ચે, ખેતરમાં તાપણાં બણાંયાં અને અમારા શગરામને એક અપરિચિત આદમી લાગુ થઈ ગયો. સવારે તેમ જ શગરામવાળાએ મને ધીમે રહીને કહ્યું: 'સાહેબ, આવી બન્યું. મોરની છાવણી લાગે છે.' વસ્તુસ્થિતિ જોઈને મેં શગરામ જોમો રખાવ્યો, કુંજાતું પાણી ઢાળી નાખીને કુંજો લઈને હું તે તાપણાં બણી જવા મંડ્યો. લાગુ પડેલો આદમી પણ અજાણ થઈ ગયો. હું તો સીધો બે તાપણાં પાસે જઈને જોમો રહ્યો. બહારવટિયાઓ વાળુ કરતા હતા. મેં તેમાંના એકને કહ્યું: 'પાણી થઈ રહ્યું છે અને મારી બેરીને તરસ લાગી છે. આટલું બરી આપશો?'

ક્ષણભર તેમણે એકેકની સાથું જોયું અને પછી પાણી બરી આપ્યું. મોતે જમતા હતા એટલે એમના ધર્મ પ્રમાણે એમાંના એકે કહ્યું. 'ખાવા બેસશો? પણ ખાવામાં તો માત્ર રોટલા, મીઠું અને લસણથી મસાલો છે.' મેં હા પાડી અને પહેલે જ કોળિયે મીઠાની ચપટી મોંમાં નાખી અને હું હસી પડ્યો. તેમનો સરદાર બેઠો જોયો: 'તમે મને ઓળખો છો? મેં જવાબ આપ્યો: 'મોર અને વાલિયાને કોણ તથી ઓળખતું? પણ હવે રજા આપો તો પાછો જઈ કારણ કે બહુ મોડું થઈ ગયું છે.'

મોર અને બેઠો અને બેઠો: 'કૃષ્ણલાલભાઈ, ભારે કરી હોં. તમે પણ પાકા નીકળ્યા. પણ અમારું મીઠું ખાધું એટલે આજથી આપણે દોસ્ત. હવે મુસાફરીમાં આવા સવાર-જવાર રાખતા નહિ. અમને બંધી ખખર પડે છે. રાતના તમે નીકળશો એટલે મારા બે માણસ શગરામ સાથે થઈ જશે. છતાં જરૂર પડે તો આટલો બોલ કોઈને કહેશો તો કાઠિયાવાડમાં કોઈ બીજા બહારવટિયાની તાકાત તથી કે મોરના દોસ્તને લૂટે.' "

જપસુખલાલના જન્મસમયે વાલિયો જાતે આવીને રુમાલ અને સવા રૂપિયા આપી ગયો હતો. મોરે તો પછી સધિ કરેલી અને વાલિયાના મદને છાજે તેવા મોતની કથા તો મેઘાણીના મથૂર પુસ્તકને પાને મોજૂદ છે.

૧. 'સોરઠી બહારવટિયા' - બા. ત્રીજામાં.

એમના અમુક સિદ્ધાંત ખાતર કાકાજી ગમે તે ભોગ આપવા તૈયાર થતા અને ગમે તે કરી બેસતા. મને એ દાખલા યાદ આવે છે : એક વાર હોળી હતી. સવારમાં ઠાકોરસાહેબનો એક માનીતો ખવાસ શહેરમાં હોળી રમવા ચડ્યો હતો. ગમે તે સ્ત્રી ઉપર રંગ છાંટતો છાંટતો અમારા ફળિયામાં આવ્યો અને અમારા પડોશીની યુવાન પુત્રવધૂ એટલે જીભી હતી તેને રંગથી તેણે તરબોળ કરી અને પછી પોતે ખીભત્સ ચાળા કરીને હસ્યો. ઠાકોરસાહેબનો માનીતો ખવાસ રહ્યો એટલે લોકો 'કરે પણ શું ? સસરાએ કોધ દબાવી રાખી, પુત્રવધૂને ઘરમાં ચાલ્યા જવાનું' કહ્યું. પણ ખવાસને કમનસીમે કાકાજીએ આ દરમિયાન જોયું. અમારા વાડામાંથી છલંગ મારીને, બહાર ફળિયામાં આવીને, કાકાજીએ એ ખવાસને ગળતીમાંથી પકડ્યો અને બેલબલનાં ડાયાં તૂટી જાય તેટલા જોરથી બે તમાચા મારીને જમીન ઉપર ગબડાવી પાડ્યો, રંગની બાલદી ઢોળી નાખી અને વાંસની મોટી પિચ-કારીના કકડેકકડા કરી નાખ્યા. આ બધું એ ત્રણ ક્ષણમાં ખતી ગયું. ૧૮૯૫-૯૬નું એ અમારું નાનકડું જગત બચ, ત્રાસ, આશ્ચર્ય, માતું, વગેરેની મિશ્રોર્મિઓથી સ્તબ્ધ થઈ ગયું. ખવાસ રડતો રડતો ચાલ્યો ગયો. હવે શુંનું શું થશે એવી ચિંતા અમને થોડા દિવસ રહી; કશું થયું નહિ પણ પછી ખવાસો હોળી રમવા અમારા ફળિયામાં દાખલ નહિ થયા.

ખીજો દાખલો : પાલીતાણામાં કાકાજી નાયબ દીવાન હતા. દીવાન તરીકે ગણપતરાવ લાડ હતા અને ઠાકોરસાહેબ માનસિંહજી હતા. વાત નાની હતી. ઠાકોરસાહેબ માટે મહાબળેશ્વરથી બટાકા આવ્યા. ઠાકોર તે વખતે ગામમાં નહોતા. ઠાકોરનાં કુંવરીએ કાકાજી પાસે આવીને તેમાંથી પાંચ મણ બટાકા માગ્યા. કાકાજીએ રસીદ લખીને કુંવરીને બટાકા આપ્યા. એક અમલદારે આ વાત ઠાકોરને કરી અને ભરકચેરીમાં ઠાકોરે કાકાજીને ઠપકો આપીને કહ્યું કે મારી રજા સિવાય તમે આપ્યા તેમાં તમારી બૂલ હતી. કાકાજીએ કહ્યું કે તમારી છોકરીને મારાથી ના પાડી શકાય જ નહિ, રસીદ વગર આપ્યા હોત તો એટલી પણ બૂલ હું કબૂલત. ઠાકોરે હાં કરી અને જરા વધારેપડતું કહ્યું અને પછી પૂછ્યું કે તમે હવે બૂલ કબૂલો છો કે નહિ ? જવાબમાં કાકાજીએ કહ્યું કે જો આપ એમ કબૂલો કે આ કુંવરી આપનું ફરજંદ નહિ તો હું મારી બૂલ કબૂલું; નહિ તો નહિ ! દરબારમાં હો-હા થઈ અને પેલા ચાડી ખાનાર અમલદારે ઠાકોરસાહેબ-

ને ઉરકેરવા કાંઈ કહ્યું. કાકાજીએ લાગ્યો એને એક તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. અમલદારની પાંચડી ઊડી ગઈ. કાકાજીએ કહ્યું કે આવા અવિચારી માણસોની નોકરી કરવી હરામ છે.

હાકોરસાહેબે એમને ચાલુ રહેવા માટે ધણું કહેવડાવ્યું: પણ 'તૂટેલાં સંધાય નહિ' કહીને કાકાજીએ નાયગદીવાની છોડી. અમે સૂરત આવ્યાં. કાકાજીએ તે પછી બીજી નોકરી ન કરી.

વઢવાણમાં પોતાના એક મિત્ર ઠા. સદાશિવરાવની સામે રાજ્યમાં કાવતરું રચાયેલું તેની સામા થઈને કાકાજીએ હાકોરને જણાવ્યા એને પરિણામે વઢવાણ હાકોર જેડેનો સંબંધ તૂટેલો અને પગારમાં તેમ જ પેન્શનમાં ધણું નુકસાન થયેલું.

લોખંડી, ધાંગધા, બારૈયા, લખતર, વાંકાનેર વગેરે રાજ્યના હાકોરો જેડે મારા પિતાને ઘણી દોરતી હતી અને એમાંના લગભગ દરેકે એમનાં પોતાના રાજ્યમાં સમ્પત્તિની ઈચ્છા અનેક વેળા જતાવેલી પણ વઢવાણ અને પાલીતાણાના અનુભવ પછી એમણે એ વિશે ના જ પાડી દીધેલી; જે કે એમાંના ઘણા હાકોરસાહેબો વિશે એમને ઊંચો અભિપ્રાય હતો અને તેમનાં ઉજ્જવલ ચારિત્રની અનેક વાતો એમણે અમને કહેલી.

તળિયત ઘણી સારી એટલે કાકાજીને ખાવાનો શોખ પણ જાણે. જીવ્યા ત્યાં સુધી એમણે વર્ષનું અથાણું પોતે જ ભરેલું. મેથિયાં કેરી અને લોણુના રંગમી સહેજ પણ કાળાશ ન આવવી જોઈએ; મેથિયાં ઢેઠ સુધી કડક જ રહેવાં જોઈએ. ગોળિયા કેરીનો અમુક રંગ રહેવો જોઈએ. ત્રણ ચાર જાતના મુરબ્બા ઘરમાં હોવા જોઈએ. મેથી અને કાથમીરની બાજીનાં વડી, કાચરી અને પાપડ તાજાં હોય. જાનતાં સુધી, અમે બધાં જમી રહીએ પછી પોતે જમવા બેસે. કારણમાં એ અર્ધ રમૂજ અને અર્ધ માંભીયથી જણાવતા કે આ બધાં માયકાંગલાં મને જમતો જુએ તો નજર લાગે. જમતી વેળા એમની ઘીની લોટી અને એમાં મોટો અમચો જુદાં એમની ઘાળાની પાસે હોય અને ખાખરામાં કે રોટલીમાં કે ઘાડી દાળમાં ઘી પોતે જ લે.

શિયાળામાં મેથીના પાકના બે દળદર ફક્કડા તો પોતે સવારમાં ચાહ સાથે લેતા પણ તે ઉપરાંત, છપ્પન વસાણાનો ચોપચીનીનો પાક કરાવતા હું જન્મે ત્યારથી તે એમના મૃત્યુ સુધી મેં એ પાક શિયાળામાં

ઘરમાં જોયેલો. સ્વાદમાં એ પાક અતિશય સ્વાદિષ્ટ પણ ગરમ એટલો કે એક કકડામાંથી અને ચારેક છોકરાં કોઈ કોઈ દિવસ એ લેતાં. કાકાજી તો મેથીના, બે કકડા ઉપરાંત. આ પાકનો એક મોટો કકડો પણ લેતા.

અમારાં બા મરી ગયા પછી, કાકાજીએ ઘરમાં પુત્રવધૂને (નય-સુખલાલના પત્ની-કમુદાગવરીને) કહી દીધું કે ઘડપણમાં બે વખત જન્મવું એ ઠીક નહિ માટે રાતે દૂધ અને નારતો લઇશ. રાતના એ પ્રમાણે મલાઈ-થી બરેલું દૂધનું મોટું છાલિયું અને શીરાની એક રકાળી એમની આગળ ધરવામાં આવ્યાં. કાકાજી તો નાની રકાળીમાં થોડો શીરો જોઈને ઠંડા થઇ ગયા અને બોલી બિઠ્યા : 'દોકરી, આટલો શીરો તો પાંચ વરસનું છોકરું પાય ! જૂખ્યો સુધ જઈ' તો તો પેટમાં વાળુ ચાય.' ઘુરત બીજો શીરો થયો અને કાકાજીએ મોટું છાલિયું બરીને દૂધ, શીરાનો સારો જોવો નથ્યો અને સાથે લગભગ અરધી મેથિયા ઠેરી-પુષ્કળ રસ સાથે : આટલું લેવાનો રિવાજ રાખી રાતના જન્મવાનું છોડી દીધું ! કોઈ કોઈ વાર ટીડોરાં, સૂરજ કે કારેલાનું તજેલું શાક અને નારતાની સાથે ઉમેરવામાં આવતું.

છોકરાંએ મોટાં થયાં પછી કાકાજી ખાસ ગાળ બોલતા નહિ પણ એક વેળા એમની જીવાનીમાં એ 'એમ્પિયન' ગણાતા. એક વખત એની મેથ રમાયેલી : કાયરથો તરફથી કાકાજી અને નાગરો તરફથી દા. બુદ્ધ-રામના મોટાભાઈ આરિતકરામના જલસો ગોઠવાયો. સામસામી ગાળ દેવાય-એક વાર બોલેલી ગાળ બીજી વાર બોલાય નહિ. જે દારે તેના પક્ષ-વાળા દસ રૂપિયાની ન્યાયત આપે. આ મેથમાં કાયરથો જીતેલા ! પોતે નિવૃત્ત થઈને સૂરત આવ્યા ત્યારે એક વેળા એમની એક લાડકી બત્રીજના આગ્રહથી કાકાજીએ ગાળો સંભળાવેલી તે વેળા અને પણ હાજર હતાં. એ પ્રસંગ 'ભૂતના બડકા'ના મારા સંગ્રહમાં મેં 'વડીલ વર્ગ'માં (પૃષ્ઠ ૭૬) લીધેલો છે.

કાઠિયાવાડમાં સાપ ઘેલું. મોટા ઝેરી 'મોથા' પ્રકારના સાપ ઘરમાંથી પણ નીકળતા. અમુક અહિંસક વર્ગ એમને પણ મારવા નહોતો દેતો એટલે એમને જીવતા પકડવા પડે એમ હતું. આમ કરવા માટે વાંસના છ છ શીટ લાંબા હાથાવાળો એક ચિપિયો કાકાજી ચાપરતા. પણ એકલા હોય તો તો પોતાની મોટી નેતરની ડાંગ વડે એને પૂરો કરતા. પણ કોઈ

કાંઈ વાર વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ રહેતી. અમારા ઘરનું છાપરું અને ભોંત મળે ત્યાં પોપટ બાકારામાં માળા બાંધતા. આ પોપટનાં બચ્ચાંને ખાવા બચકર સર્પો છાપરામાં થઈને એ ઊંડાં બાકારામાં બસતા. આવા સાપો સાધારણ માર્ગે કે ઉપાયે પકડાય એ લગભગ અશક્ય જ હતું એટલે જ્યાં કાંઈક આવે અણસારો થાય કે અમારું કુળિયું માણસોથી ઊભરાઈ જતું. સાપનો મંત્ર જાણનાર જુનાની શોધ થતી અને તે આવી પહોંચે એટલે તે બાકારાં સુધી પહોંચવા માટે નીમરણીઓ વગેરેની ગોઠવણ થઈ જાય. માનિક નીમરણી ઉપર ચઢીને મંત્ર બણીને જીવના દાણા બાકારામાં નાખે એટલે સાપ લગભગ એમાન જેવો થઈ જાય. પછી ત્રણચાર મોટા સાણસા વડે એને પકડીને નીચે લાવીને એક મોટા માટલામાં નાખે બદારથી મજબૂત દારો દેવાય અને એક માણસને ચાર-આઠ આના આપીને દૂર મોકલવામાં આવે. મેલો ત્યાં જઈને આધેથી માટલું ફેંકે એટલે સાપ એમાંથી નીકળીને જંગલમાં ચાલ્યો જાય. આવે પ્રસંગે ઘણાં છાકરાઓ બહુ આનંદથી આ તમારો જોતાં પણ મને આરંભથી જ એવાં મેં સાલનાર પ્રાણીઓની છીટ અને ખીક હોવાથી, નહૂંટકે ગમરાટથી ધૂજતો, હું આનાં દરેક જોતો.

આવા અતુભવોથી કહો કે પછી ગમે તે કારણ હો પણ કાકાજીને સાપ ઉતારવાના મંત્રો જાણવાની બહુ ઇચ્છા હતી. કુખરું માયું, શણ વગેરે મટાડવાના મંત્રો તો મોટે જાણતા અને અમને પણ એમણે શીખવેલા. અમે ગ્રહણને દિવસે અને રમજાન મહિનામાં એના પાક કરતા. કાંઈક શીખવશે એમ ધારીને અનેક મદારીઓને કાકાજી બોલાવતા. કાંઈ કાંઈએ સાપનો મોહરો કહીને ખોટી વસ્તુ અમને પધરાવેલી અને ઘણા ખરા મદારીઓ તો શીખવવાની સાફ ના પાડતા પણ એકાદ બેએ મંત્ર આપેલા ખરા. એ મંત્રો સાચા છે કે ખોટા એ નક્કી કરવામાં લાંબો કાળ નીકળી ગયો. પાલીતાણાના હાકારસાહેબ ગાવસિંહજી સાપ ઉતારવાના કાર્યમાં નિષ્ણાત હતા તેમને કાકાજીએ એ મંત્ર બતાવેલા પણ તેમણે સલાહ આપી કે એ મંત્રોનો ઉપયોગ મંત્ર બજાનારને જોખમકર્તા છે માટે ઉપયોગ કરશો નહિ.

કાકાજીને સંગીતનો સારો જોશ હોતો અને વઢવાણમાં એ, શ્રીશ્રી ભારતર (પાછળથી રાજકોટના દીવાન), પ્રજારામ ભારતર વગેરેની

મહેદિલ જન્મતી. તે વખતે કાકાજી ગાતા અને ઢોલક બજાવતા. નિવૃત્ત થઈ તે સુરત આવ્યા બાદ તેમણે દિલ્હીમાં વગાડવું શરૂ કરેલું તે ઠેક સુધી વગાડતા. Paritana^૧ વૃત્તિના હોવાથી નાયમુજરા ઓછા જોતા. આજે અત્યારની સંગીતની કક્ષાનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે કાકાજી અને એમના મિત્રોનું સંગીતનું જ્ઞાન-ખાસ કરીને તાલ સંજ્ઞાની જ્ઞાન-અતિ પરિમિત હતું.

એમના આખા જીવનમાં કાકાજીએ પોતાના મિત્રો પ્રત્યેની વફાદારીને લઈને ઘણું વેદ્યું હતું. એમના વર્તનના પ્રમાણમાં મિત્રોનું વર્તન મોજું હતું એમ કહીએ તો ચાલે. વડવાણમાં સદાશિવરાવ દાકતરને બચાવવામાં પોતે ઘણું નુકસાન વેદ્યું. પાલીતાણામાં ત્યાંના દીવાન લાડસાહેબને બચાવવામાં એમને ઠાકોરસાહેબ સાથે અણબનાવ થયો. પદોપકારી થવું એ એમનું એક મોટું વ્યસન હતું. સુરતમાં એમને નાગર ન્યાતમાં ઘણા મિત્રો હતા. આજે કદાચ એ પ્રમાણે જયમુખલાલ અને મારે માટે પણ અમુક પ્રમાણમાં કહી શકાય.

પણ બધા મિત્રોમાં સૌથી વધારે મૈત્રી કાકાજીને રા. બ. કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતા જોડે હતી. એ જમાનાને ઓળખનારામાંથી કોઈને પૂછો તો તેઓ વિનાસકોચે કહેશે કે ‘બાઈ, એ જમાના ગયા. હવે ક્યાં છે એવા દોરતો અને દોસ્તી ? કૃષ્ણમુખરામ અને કૃષ્ણલાલ જેવી દોરતી હવે સંભવે જ નહિ.’ અમારાં બે કુટુંબોનાં છોકરાંઓ કૃષ્ણમુખરામને મોટા કાકાજી કહેતાં, બપોરે અમારા પિતાને નાના કાકાજી કહેતાં. એકેક વચ્ચે હિસાબની વાત જ ન થાય. એ બાબતનો ટ્રેનની ટિકિટનો નાનો કિરસો પણ મેં ‘વડીલ વર્ગ’માં (‘ભૂતના બડકા’ પૃષ્ઠ ૭૮) મૂક્યો છે.

૨૯. સરદાર હમ્મરદાસ રોટર પણ એમના પરમ મિત્ર હતા. એક વખત રોટરકાકાની રિયતિ જરા નબળી થઈ ગઈ, અમારું ઘરેલું અને રૂપિયા એમને ત્યાં રાખવામાં આવતાં. એક માણસે એક વખત કાકાજીને આવીને કહ્યું ‘મુરબ્બી, રોટરની રિયતિ નબળી થઈ ગઈ છે માટે તમારું જો ત્યાં કાંઈ હોય તો લઈ લ્યો; નહિ તો પંચાતી પડશે.’

કાકાજીએ જવાબ આપ્યો: ‘મારા મિત્રની રિયતિ ખરાબ હોય તેમાં મારે હિંમતથી કરીને એને ગરદન મારવો ? એ નહિ બને.’

આ વાત થયાને કલાકેક થયો હશે એટલામાં રોટરકાકા અમારે ત્યાં

૧. નીતિરત, શુદ્ધાત્મવાદી, અતિશુદ્ધ: (ત્રણે પારિભાષિક કેષમાંથી).

આવી પહોંચ્યા અને એમણે ઘરેણું અને રૂપિયા કાઢાળને ધર્મી. કાઢાળ અજાણ થઈ ગયા પણ રોરે કહ્યું. 'હું ક્યારે પડું એનું કહેવાય નહિ. મિત્રોનું દયાવી મૂકું એ કેમ અને? તને તો એની દરકાર નથી પણ મારે તો રાખવી પડે ને!' મિત્રતાનાં આવાં દૃષ્ટાંતો તો તે જમાનામાં ઘણાં મળતાં.

એમના મિત્રસ વિશે તો હું આગળ કહી ચક્ર્યો છું. એવા કોઈ માણસો ઘણુંખરું ઉતાવળિયા, કાનના કાચા અને ભોળા હોય છે; છતાં પાછા પોતે મનમાંથી એમ સમજતા જો કે પોતે બહુ લુચ્ચા અને કાઠથી પણ છેતરાય નહિ એવા છે. પણ આ એમનો ભ્રમ જ હોય છે. કાઢાળનું પણ આમ જ થતું. એમને ઘણા લુચ્ચા લોકો છેતરી ગયેલા. જે માણસ એમને પહેલી વાત કહી નાખે એનો દોષ પછી એમને વસે જ નહિ. પરિણામે એમને હાથે ઘણી વાર અન્યાય થયેલો.

સગાંસંબંધીઓમાં પૈસાની મદદ આપવામાં એમનો હાથ ધણો ફેટો હતો. જયસુખલાલમાં એ ટેવ સારા પ્રમાણમાં ઊતરી છે. જયસુખ મોટો થશે એટલે કુટુંબનું બરણપોપણ કરશે એવી ઊંડી શ્રદ્ધાથી એમણે પૈસા બચાવવા પ્રયત્ન કરેલો જ નહિ. સગાંઓનાં અને એમની પોતાની ત્રણ પુત્રીઓ અને જયસુખલાલનાં લગ્નો પાછળ એમણે કમમાં કમ અગીઆર-બાર હજાર રૂપિયા ખરચ્યા હશે. નિવૃત્ત થયા પછી ઘર બંધાવ્યું એમાં એમણે આડેક દગ્ગર નાખેલા. અને પેનશન ઝોણું અને ખરચ વધારે એમાં દર મહિને જોકમાંથી ઉઠાવીને કામ ચલાવતા. પરિણામે એમના મૃત્યુ પછી માત્ર ત્રણ હજાર રૂપિયા અમને મળેલા. અમારે સુભાંગ્યે, કાઢાળની શ્રદ્ધા 'જયસુખ બંધાને ઉઠેરશે' એ સાચી પડી. કાઢાળના મૃત્યુ પછી એમણે લખેલું વિલ બહુ વાંચવા નેવું હતું. ત્રણ હજાર રૂપિયા બાબત વાત કરવી એ નિષ્પ્રયોજન હતું એમ એમને લાગ્યું હશે માટે એમણે તે વિલમાં માત્ર જયસુખલાલથી માંડીને અમને બધાં છોકરાંને ઉપદેશ તથા શિખામણો અને પોતાની આશિષ લખેલાં. પૈસા સંબંધી એક અક્ષર પણ ન હતો!

એમના ગરણ પછી કેટલાંક સગાંઓએ મને મોટાભાઈ સામે ઉશ્કેરવાના યત્ન કરેલા પણ તે વખતે પણ હું હારથરસકાર હતો એટલે મેં એમને વિલનું લખાણ વંચાવ્યું. અને સમજાવ્યું કે પૈસાના પાયા વગર-

ની મિલકતની વહેંચણીમાં તકરાર કેવી રીતે થઈ શકે ?

એમનો સ્વભાવ માયાળુ હતો, કોઈનું પણ માથું દુખે તો એમનો જીવે જીટી જતો. પણ એ માયા-એ સ્નેહ જાહેરમાં પ્રદર્શિત કરવાં એ એક પ્રકારની નબળાઈ છે એમ સમજીને એ બાળે જ એમનામાં રહેલ કામળ લાગણીઓ કોઈને જણાવા દેતા. પરિણામે અમારા તરફથી અને અન્ય તરફથી એમને અન્યાય થયો હશે કારણ કે તે વખતે આ પ્રમાણે માનસનું પૃથક્કરણ કરવાની અમારામાં શક્તિ નહોતી. બાકી અમારાં બાના બાર વર્ષના મેંદવાડમાં, મારી 'વર્ષોની માંદગીમાં અને બીજાં છોકરાંઓની માવજતમાં એમણે જે પ્રસન્ન વદને જહેમત ઉઠાવેલી અને પોતાની શક્તિ ઉપરાંત પૈસા ખરચેલા તેવી જહેમત અને તેટલા પૈસા-પોતાની શક્તિ ઉપરાંત-ખરચનાર વડીલો મેં થોડાં જ જોયાં છે.

એમના ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારો કાંઈક વિચિત્ર હતા. વંશજીવ મહારાજજીઓ પ્રત્યેનો એમનો અલ્પગમે એટલો હતો કે અમે બ્રહ્મ-સંબંધ લીધો નથી કે કંઠી બંધાવી નથી. ગ્રહણ વખતે ન જમવું, અડકાચેલ સ્ત્રીઓને ન અડકવું, દેહભંગીને ભૂતમાં અડકાઈ જાય તો નહાવું જ જોઈએ એ બધી પ્રથાઓ મારા જન્મથી પણ આગળની અમારા ઘરમાંથી નીકળી ગયેલ. પણ તે સમયે સુધારાવાળાઓ અને જૂના વિચારવાળા વચ્ચે ધર્મણુ ધણું ઉગ્ર હતું અને કાકાજીના મિત્રોમાં જૂના પક્ષના ધણા હતા એટલે પોતે સુધારાની ગંધ આવે એવાં કાઠ પણ નાનામાં નાનાં પગલાંની પણ સખ્ત વિરુદ્ધ હતા. 'ઉચ્ચ ચારિત્ર' એટલામાં કાકાજીનું ધર્મનું શિક્ષણ આવી જતું હતું એમ મને લાગે છે અને અમારાં જીવનના ઘડતરમાં આ ટૂંકા અને ટચ બે શબ્દના ધાર્મિક શિક્ષણે જાંડો અસર કરી છે એ નિઃસંશય છે. એમના આવા સાચા શિક્ષણને લઈને જ્યારે અમે ધર્મમાં અને સામાજિક વિષયોમાં ઉદ્દામ વિચાર ધરાવતા થયા ત્યારે એમને સાશ્વત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો એ માનસની વિચિત્રતા એમને તે કાળે સમજાઈ નહોતી.

ઇ. સ. ૧૯૦૬માં આ મૃત્યુ પામી, બાર બાર વર્ષની એણે માંદગી બોગવી અને બાર બાર વર્ષ કાકાજીએ તન, મન અને ધનથી એની ચાકરી કરી. પણ બાના જેવી નાણુક દેહલતા કેટલો સમય ક્ષયરોગની વેદના સહન કરી શકે ? માત્ર પાંતરીસ વર્ષની યયે બાએ પોતાની સંસાર-

લીલા સહેલી લીધી.

પરિણીત જીવનની લગભગ પચીસ વર્ષની જીવનસાથી, ચોતે જેવા હતા તેવા ને તેવા સ્વીકારીને ચોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પનાર કૂંડલા જેવી કામળ સ્ત્રીનો પાંદડી ખીડાઈ ગયેલી જોઈને આ પથ્થરની છાતી રાખવા સતત મથનાર, દુર્ગાસા જેવા કોધી, સદા ય અણુનમ પુરુષ સહસા એકસો પડી ગયો. એ એકલવામાંપણ એ નહિ સહી શક્યો. બાના મૃત્યુ પછી ચાર વર્ષ જીવનાર કાકાજી તદ્દન બદલાઈ ગયા. એ અડગતા, અણુનમતા, ક્રોધ વગેરેના મૂળ સ્વરૂપને બદલે તેમજો આછી છાયા જ રહી ગઈ.

ઈ. સ. ૧૯૧૦માં મહિનોએક માંદગી લોગવી કાકાજી એમની ઇચ્છા-તુસાર સુરતમાં જ મૃત્યુ પામ્યા. જૂના જમાનાના પ્રતિનિધિરૂપ વડીલ સરી જતા એ જમાનાની સાથે વિલીન થઈ ગયા. પ્રચંડ, વિશાળ વડોના મૂળ તટતાં તૂટી પડે તેમ, પત્ની જતાં, આ સમર્થ પુરુષ તૂટી પડ્યો.

આચાર્યશ્રીની દહતા

આનંદશંકરની ઉદારતા, માનવતા, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કે રહસ્યશોધની રીતિ ચે.કે.સે. નિષ્કૃષ્ટિ બાંધવામાં તેમને નડતી નથી. ઉદારતા એટલે અનિશ્ચય, સંશય, સંદેહ કે પ્રુણામત નથી. ધાર્મિક જીવન સત્યપરાયણતા ઉપર અવલંબે છે અને સત્યનિધાને પરિણામે ઇશ્વરવાદ, જડવાદ, ચૈતન્યવાદ, શંકાવાદ કે શ્રદ્ધાવાદ આવે છે એ વિશે મૂળ પ્રયમથી આગ્રહ ધરવો ન જોઈએ. એ રીતે ધર્મવૃત્તિના વિકાસમાં પ્રામાણિક શંકાને પણ સ્થાન છે એ સ્વીકારથી આચાર્ય ચોતે રાકાશીલ રહે છે, અથવા શંકાની વૃત્તિ ઉત્તેજે છે એમ ન ગણાવું જોઈએ..... સનાતન હિંદુધર્મો છતાં સનાતની જનતાના કેટલાક અનર્થકારી ખ્યાલોનો ઉચ્ચ દહતાથી અને નિશ્ચયથી તે વિરોધ કરે છે. (શુદ્ધિપ્રકારા : અનુ-આવૃત્તિ '૪૨)

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

અંબાલાલભાઈ

૧

૧ એ જ્યાં સિક્કાનગરનાં તોર્તાંગ મકાનો બાંધ્યાં છે ત્યાં પહેલાં વિશાળ અને મનોરમ ચીનાખાગ હતો. તેના નૈઋત્ય ખૂણે (હાલના 'એફ' તથા 'એચ' બ્લોકની દક્ષિણ છેડાવાળી જગ્યાએ) આવેલા જે નાના સરખા એક માળના મકાનમાં સ્વ. ચન્દ્રશંકરભાઈ^૧ રહેતા તેમાં યતા મિત્રમેળાપોમાં ૧૯૨૧ કે '૨૨માં મે' અંબાલાલભાઈ ને પહેલવહેલા જોયા ને ઓળખ્યા હતા.

એ સમય પહેલાં ને પછીનાં છ આઠ વર્ષ લગી એ સ્થળ મુંબઈ-નિવાસી ગુજરાતી સાક્ષરતાનું વારાણસી હતું-એથી ય અધિક હતું કેમ કે શુદ્ધેવ વિશ્વ-નાથ નાહ, વિશ્વખન્ધુ બનવાનો ઉચ્ચગ્રાહ સેવતા હતા; તે સાહિત્યના સર્વ સંપ્રદાયના આચાર્યો અને અનુયાયીઓને અખૂટ સહ-ભાવથી સતકારતા. ત્યાં કોઈક વાર નરસિંહરાવ ભૂક્ષા પડે તેમ ઘણી વાર નૃસિંહ વિભાકર ચમકે; ન્હાનાજ્ઞાન ગર્જે અથવા પ્રાધ્યાપક બલુભાઈ દાકોર સસ્મિત ને ધીરે પગલે પર્ગથિયાં ચઢતા, જાણે આગલી મુલાકાતના અનુ-સન્ધાનમાં હોય તેમ કે'ક બોલતા બોલતા, આવી પહોંચે; આજના જીવાનિયા તો એમને કદાચ ઓળખે પણ નહિ તેવા કનેયાજ્ઞાન સુતરી (અખંડ હિન્દુસ્તાની નહિ પણ) અખંડ યુરોપીઅન ડ્રેસમાં કે કોટપાટલુન ને માથે

૧. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, (૧૮૮૪-૧૯૩૭); છટાદાર વક્તા, સ્વતંત્ર વિચારક અને સમર્થ નિબંધકાર. મુંબઈની શુજરસમાજના આદ્ય સ્થાપકોમાંના એક; 'સંગલોચક'ના લેખી; ૧૯૧૬-૧૯માં હોમરેલ લીગના ગુજરાતી અગ્રણીમાંના એક.

૨. અંબાલાલ બુલાખીરામ જની (૧૮૮૦-૧૯૪૨).

નાનીશી લાલ સૂરતી પાધડીમાં શોભી બિદતા, ધમધમાટ કરતા ચઢી આવે; કેટલીક વાર, ગૌરવમૂર્તિ મનસુખલાલ ખાસ્તર ને અતિસૌમ્ય સન્મુખલાલ પડ્યા-સારા સાક્ષરો થયા હોત પણ બની ગયા માનનીય વહાણુવટીઓ તે-ત્યાં બેઠા જ હોય; અને અવારનવાર, ત્યારના ખીલતા સાહિત્યોદ્યાનનાં નવાં પંખેરુઓ બહુભાઈ ઉમરવાડિયા કે વિજયરાય પણ ત્યાં દેખાય.

એ મંડળીમાં અંબાલાલભાઈ આવતા. આવે 'ગુજરાતી' પ્રેસ અને પત્રના કાર્યોલયમાંથી એટલે તેમણે હમેશ કૈંક ને કૈંક નવાજૂની જણાવવાની હોય. બાગત રાજકીય, સામાજિક કે સાહિત્યિક હોય પણ એ રજૂ કરવાની હા એમની લાક્ષણિક જ ઝડપથી બોલવું; તેમાં ઠાઈ કે સુંધારવા કે ઉમેરવા જાય તો વાણીના વેગમાં એક વાર તો એને ઘસડી જ લઈ અંતરાય કરતો અટકાવવો; એમ કરે તે સ્વમત સાચો હોવાની ખાતરીને કારણે જ; પોતે બોલી રહે ત્યારે બીજાને પૂરી ધારણથી સાંભળવો એટલું જ નહિ, પણ તેના કથનમાં સત્તાંશ હોય તો સ્વીકારવો ને તેનું કહેવું અંશસત્ય જ હોય તો ધૂ દઈને તેને બોલતો કાપવો, બાકીનું સત્ય તેની ને મંડળીની સમક્ષ જબકાવવા : આવી કૈંક તેમની વાતચીતની ને વિવાદની પદ્ધતિ હતી.

આમલી ને ઉતાવળા અંબાલાલ બૂલ કયાં કરે છે અથવા આવેશને કારણે સાચા ને સખળ સ્વપક્ષને શિથિલ કયાં કરે છે એ જોતા ને જાણુતા છતાં ચન્દ્રશંકર કાં તો મીઠું ને મર્માણું હસ્યા કરે, કાં તો અચિત્તી ટોકાર કરે, કાં તો ઠાઈ મોટા માણુસનો પ્રરુત પ્રસંગ કે દાખલા ઘટતા દમામથી ટાંકી સોને જ છક કરી દે.

૧. આ હેતુ પ્રકારના 'સળગતા પ્રશ્નો' એ સમયમાં ઉદ્ભવતા ને ત્યાં વિવાદવિષય બનતા તે 'મુરુદર-પરાજય' (મુનશી) કે 'સ્મરણુકર' (નરસિંહરાવ) વિરોધા અથવા 'બુદ્ધિસાળીઆને અખાડો' (લીલાબહેન) કે 'આપણા મહાજનો' (બહુભાઈ) વિરોધા હતા.

૨. આ સ્વભાવમર્માદાને કારણે, પ્રતિપક્ષમાં છે તે તરફની રાજદ્વારી કુનેહની તથા પક્ષસંઘટનાની શક્તિને અભાવે તેમ જ ટેકા આપવાનું જેમનું કર્તવ્ય હતું તેમની અક્ષન્તવ્ય કર્તવ્યચ્યુતિને કારણે, તેમણે સાહિત્યપરિષદના રાજ્યપ્રકરણમાં લીધેલો ભાગ, 'વિખરલ ડેમોક્રસી'ની દૃષ્ટિએ જોતાં, ઈષ્ટ પરિણામ આણી શક્યો નહિ. વચ્ચે પેમે પરિષદમંત્રી હતા તે તો સંભવપરાતાને લીધે બન્યું હોવું બેઠએ.

૧૯૨૨માં જ સ્થપાયેલી અમારી સાહિત્યસંસદ કહેનાની પદ્મ મહેઠાએ આમમાં જાડળ ભરનારી હતી. તેણે એ વર્ષે (ચેત્ર ૧૯૭૮થી) મુંદર મુખપત્ર 'ગુજરાત' માસિક તો કાઢ્યું જ હતું; ઉપરાંત તેને એક મોટો ને પ્રમાણભૂત શબ્દકોશ રચવો હતો તથા ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ લખવો હતો. આ બેલાં એ કામોમાંનો કોશ તો શબ્દોના તારણથી આરંભાયો તેવો જ ઇતિહાસ પામી ગયો. એની જેમ જ પ્રાંશુ-લભ્ય ફલ હતો તે ઇતિહાસ વળી જરા નસીબદાર, એટલે તે તેના 'ઉદ્-બાહુરિવ વામન'પણાની સાક્ષી પૂરતો, નિરૂપણના સુરચિત બાગ કરતાં હકીકતો અને વિચારોના જંગલ જેવો વધારે એવો, 'મધ્યકાળનો સાહિત્ય-પ્રવાહ, બા. પમો' રૂપે-તેના ઘણા દોષો છતાં એ વિષયનાં એ જ્ઞાતના આકરગ્રન્થ તરીકે હજી સુધી તો એકમાત્ર આપણને મળ્યો છે.

'ગુજરાત'ના ઉપતંત્રી તરીકે મારી રાતપાળાઓ કોઈ વાર પોણા-ત્રણ વાગ્યા સુધી તો સંસદના ઉપતંત્રી તરીકે ઘણી વાર અગિયાર સાડા-અગિયાર સુધી થતી: પહેલી એલિફન્ટન સર્કલ પાસેના-દારૂગિયા ન્યાં રોજ લડે, કોઈ વાર 'ખૂન !' ની જૂએ પડે, ન્યાંના પડોશના ચોકીદાર પકાણીની ઘું-ઘુંનીના કરુણ સરોદ આજે ય મારા અન્તરમાં થુંજે છે, એવા-હોમજી રફીદમાં થતી અને બીજી થતી, જે છેક હમણાં સુધી મોરારજી ગોકુલદાસની ચાલીઓ તરીકે ઓળખાતી તેમાંથી એકના ત્રીજા માળે અબ્યાલાલભાઈના અબ્યાસખંડમાં.

એ ખંડમાં મહિનાઓ ને મહિનાઓ સુધી, રાત પછી રાતે રોજ, હું એમને ચરણે બેસી મધ્યકાલીન સાહિત્યના મૂળાક્ષરો શીખ્યો. કોઈ હાંથ-પ્રતનાં ત્યાર પહેલાં મેં દર્શન કર્યો નહોતાં; તેની 'લખ્યા સાલ'થી વળી 'રચ્યા સાલ' ભિન્ન હોય છે એવું બાન નહોતું; તેના (હવે તો-જેનો સહવર્તમાન જ, અલબત્ત-સેંકડો કહેવાય છે તે) ઠવિઓ પંદરવીસથી વધારે હોય એમ જાણતો નહોતાં; એક વાર "જડભાગી એટલે ?" પૂછીને મારા એ હેતાળ ગુરુને ખેદ અને આશ્ચર્ય બંને ઉપજાવ્યાં હતાં.

વિદ્યાવન્ત ગણાતા, હુંની એ બહુવિધ અવિદ્યા દૂર થતી એ તો

૧. એટલે સિક્કાનગરનાં નૂનાં, સેન્ડહરટ રોડનાળા બાબુનાં મકાનો

P, R, S...V ૧૩૨.

અનાયાસે. તેમણે ને મારે આવાસપૂર્વક જે કાર્ય કરવાનું હતું તે તો સંસદના હિપરકલા ઇતિહાસ માટે મધ્યકાલીન કવિઓનાં નામ ને નાતગત, ગામ ને પંથ, માલ ને કૃતિઓ (અસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ, હુમ કે હુમપ્રાય, બધી જ) ઇત્યાદિને સમાવનારી યાદી બનાવવાનું. એને માટે કાંઈ માલ તરીકે જેટલું જેટલું વાપરવાનું હતું તે બધું જ. એમનાં મોટાં ને ઠીસોઠીસ ભરેલાં કબાટોમાં તૈયાર તો હોય જ, પણ તેમાંનું શું ક્યા મામિકની શાલમાં કે કઈ પરિવેશના રિપોર્ટમાંથી નીકળશે એ પણ પોતે ટપોટપ કહી તથા રજૂ કરી શકતા. પ્રતિદિન બેથી અઢી કલાક ચાલતી એ શોધ ને નોંધ દરમ્યાન તેમના મુખ પર કે અવાજમાં કે વર્તનમાં નહોતો થાક ને નહિ અધીરાપણું. એ વિષયને જેણે જીવનભર રસથી જ નહિ-ધર્મભુદિ-પૂર્વક જેઓ હોય તેના સિવાય બીજું કોણ એવું કામ એ રીતે કરી-કરાવી શકે ?

૪

અખ્યાસાલભાઈએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના વિષયને પોતાનો એટલે બધે અંશે કરી લીધો હતો કે તેમના સમયચક્રોમાં પણ તેનાં મુખ્ય અને ગૌણ અંગોનું પ્રમાણભૂત, સવિસ્તર તથા “ગરબ ગાંઠે ને વિઘા પાઠે”ના ઉત્તરાર્ધને સાચો ઠરાવે તેવું હંમેશાં તાજું જ્ઞાન, તેમના જેટલું બહુ થોડાં હતાં. એ સાહિત્યગંગાની ગંગોત્રી સમાન સંસ્કૃત ઇતિહાસપુરાણોનો પણ તેમને નિકટ પરિચય હતો એટલે આપણા મધ્ય-કાલીન સાહિત્યનું તેમનું અવગાહન અનેકધા વધારે સાર્યકથવાણું બનતું. એ અભિનિવેશયુક્ત અભ્યાસ ગુજરાતી ઇતિહાસ તથા વેદાન્તમંથાદિના પરિચયે કરી તેમ જ મધ્યકાલીન સંપ્રદાયોના સૂક્ષ્મ જ્ઞાને કરી સુમંગિત હતો. હિન્દી અને મરાઠી પણ અપૂરવું સાદું જાણતા એવું એમનાં લખાણો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રથમ સાહિત્યનો એ ગ્રેમ અને સાહિત્યસેવા માટેની એટલી સંગીન તૈયારી એના ધારનાર પાસે સંશોધન અને સાહિત્યમયોત્તું પુષ્કળ ને હિપયોગી કાર્ય કરાવે એ સહજ છે. પોતે ૧૯૦૭માં બી. એ. થયેલા તો બૌતિકશાસ્ત્રનાં (એટલે ‘સાયન્સ’નાં) એ અંગે વારતવશાસ્ત્ર તથા રસાયણને ઐતિહાસિક વિષયો તરીકે લઈને, પણ એ જ વર્ષમાં અવસાન પામેલા મુરખબીઓ ઝોવર્ધનરામ તથા મનઃસુખરામના સંસર્ગમાં

જેની વાસ્તવ્યપ્રીતિ ડેજવાઈ હતી તેવા એ સત્તાવીસની વયના નાગર યુવાને એ જ વર્ષમાં મુંબાઈમાં બરાગલી સાહિત્યપરિષદમાં, એ વિષયનો ત્યારે તો પહેલો જ એવો સમર્થ, અખાની કવિતાના દિગ્દર્શનરૂપ, નિબંધ વાંચીને, યાતિ તથા કુલની સંસ્કારસેવા કરવાની પરંપરા અખંડ રાખી, અખ્યાલીન સાહિત્યની તેની સાગ્રવણ દસકાની અખંડોત્કલ્પસેવાના થીંગણેશ બેસાડ્યા.

વિદ્યાભ્યાસ પછી નોકરીનો અભ્યાસ-આ દેશના ધણાખરા હાથી કોટિના સંસ્કારસેવકોને કહે 'લખાયલો ને કપાળે ચોટેલો' હોય જ છે તે. એ પણ પૂરાં પાંત્રીશ વર્ષ સુધીનો; મુંબાઈની પત્રાલાલ હાઈસ્કૂલમાં, ભૌતિકશાસ્ત્ર તથા ગુજરાતીના શિક્ષક તરીકે (૧૯૦૭-૦૯); 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકના ઉપતંત્રી તરીકે, તેના સ્થાપક સ્વ. ઇચ્છારામ દેસાઈના અને તેમના પુત્રો રા. અણ્ણિલાલ તથા રા. નટવરલાલના સહયોગી તરીકે (૧૯૦૯-૩૬);^૧ જેના સહાયક મંત્રીની ફરજ નહિ તો પણ ડેટલાંક વર્ષથી બળવતા હતા તે ફોર્સ ગુજરાતી સમાના અખિલદિન કાર્યકર્તા તરીકે (૧૯૩૬-૪૨).

અખ્યાલાલમાઈની કારકિર્દીના આ છેલ્લા બે અંશો વિશે આગળ થોડુંક કહેવાનું થશે એટલે અહીં પહેલાં વિશે એટલું જ નોંધવાનું રહે છે કે હાઈસ્કૂલમાં નર્મદના સંસ્મરણકાર સ્વ. રામરામ રા. શાસ્ત્રી તથા સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દિવેદિયા તેમના સહયોગીઓ હતા.

૫

૧૯૦૭માં અખ્યાલિયક નિબંધથી આરંભાયલા કાર્યની પ્રગતિ પછીનાં વર્ષોમાં નરસિંહાદિનાં સુદામાચરિતનું વિવેચન, ('સમાલોચક' ૧૯૦૯-૧૦), નાકરચરિત (જી. કા. દોહન, બા. ત્ર્યો: ૧૯૧૩), પ્રેમાનન્દ-નાટકોનો સંભવાસંભવવિચાર ('સમાલોચક' ૧૯૧૪), ઉપોદ્ધાતાદિસંગ્રહ વિદ્વાતમય ચાર સંપાદનો-સુભદ્રાદરજી (૧૯૧૯ તથા ૧૯૨૪) ને ત્રિદાસનજનીશી^૨ (૧૯૨૬), દરિદ્રીયાયોગસકલા

૧. આ ગણા દરમિયાન સાતબાઈ વર્ષ (૧૯૧૪-૨૧), ૧૯૧૪થી માસિક થયેલ: 'સમાલોચક'ના રા. ચન્દ્રશેખરી સાથે સંવત્રી હતા.

૨. આમાં ઉપોદ્ધાત કે દિપણ નથી; પ્રતોનાં પાઠાવરોની વિગતવાર નોંધ છે.

(૧૯૨૮-૩૦) તથા શ્રી કૃષ્ણલીલામૃત (૧૯૩૩) અને હાથ-પ્રતોની એ મોટી નામાવલિ (૧૯૨૩-૨૯) દ્વારા ચાલુ રહ્યા જ કરી. ત્રૈમાસિક કૌમુદીમાં (કાર્તિક ૧૯૮૩) તેમણે નરસિંહ મહેતાના કાલકાને વિચારવામાં તેમ જ હમણાં ત્રણેક વર્ષ પર 'યુગરાતી'ના અંકો ને અંકો સુધી ફરી એક વાર ત્રૈમાનન્દનાં નાટકવિષયક લેખમાળા ('વિવેચકો કે વિવંચકો?' એવા કાષ્ઠક શીર્ષકથી) લખી એ વિવાદાસ્પદ વિષયને તેમણે કરવામાં આવ્યો ને ઉત્સાહથી ભાગ લીધેલો, ૧૯૩૦માં પ્રસંગોપાત્ત દયારામ વિશે લખેલું અને અમૂલ્ય સાહાય્ય 'માઈલિસ્ટોન્સ'માં (૧૯૩૮) આપેલી એ હકીકતો પણ અહીં જ યાદ આણી લેવી જોઈએ. બોબ અને કાલિદાસ વિષેનો ગ્રન્થ (૧૯૧૮) તેમ જ હરિવંશનું (૧૯૨૦-૨૫) તથા 'હિતોપદેશ'નું (૧૯૨૬) ભાષા-ન્તર તે ઉપલી નામગણનામાં જ હજી ઉમેરવાં જ રહે છે.

ચોને જોને વારંવાર 'ધૂળધોયાનું કામ' કહેતા તે શ્રમસાધ્ય અને ધૈર્ય, ખંત તથા કીર્તિવટ માગતા અન્વેષણ-નિરૂપણાદિની એ નામ-ગણના વડે તેના ખરા સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી પડતું એવી જો અછડતી ગણના ઉપર કરી તે પછી એ વાચકને એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે મધ્યકાલના આ સાહિત્યમાનુરૂત ભકતે પોતાની જીવન-પર્યન્તની વાક્યથી ઉપાસના એ સમગ્ર યુગને આવરી લઈને કરી છે. એ ઉપાસનાની શ્રદ્ધાસિદ્ધિષ્ટ એમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન વિચારતાં આપણે કહી શકીએ કે તેમણે નરસિંહના કાલનિર્ણયમાં હવે સર્વમાન્ય જોયા વૃદ્ધમાન્ય પક્ષને સખળપણે ટેકઝો; ભીમ અને કાયરશ કેશવદાસને અજ-

૧. આ કાવ્યની વાચનાનું સંપાદન જ એમનું છે. ઉપોદ્ધાત રા. નંબર-લાલ ઈ. દેસાઈએ લખ્યો છે.

૨. પોતે વધુ જીવ્યા હોત તો એ વિષયમાં હજી વિશેષ ભાગ લઈ પ્રાચીનકાવ્યમાલાકારને પછે પોતાનો સૂર પુરાવવો ચાલુ રાખત, કેમ કે એમનું મનન્ય કૃતિ નહોતું તેની સાબિતી, જે હેલ્લો જ નીવડ્યો તે અમારા તા. ૧૮-૩-૪૨ના મેળાપ વખતે, હમણાં જ અમદાવાદમાં યોજાતાં વૃદ્ધશાખ્માન વિષયક સાધણોની વાત નીકળતાં, મળી રહી હતી.

૩. આ ગણનાની પ્રતિરૂપ કેટલીક વિગતો જિજ્ઞાસુને 'શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત' નાં આરંભપૃષ્ઠોમાંની આરંભનાંની એમની મન્યવાદીમાંથી મળશે.

વાળામાં આપણા; નાકર તથા એના સમય વિશે વિસ્તૃત માહિતી પહેલી જ વાર સંકલિત કરી અને પ્રેમાનન્દ પરતું બીજાઓનું તેમ તેનું ઋણ પણ ખતાવી આપ્યું; વળી પ્રેમાનન્દ, શામળ આદિની કૃતિઓ તથા એમના સમયના આપણા અધ્યયનમાં સહેજે નહિ જુલાય તેવાં જાણી અગત્યનો ભાગ બયો.

જાણે સંખ્યાતીત આખ્યાનોના રચનાર નાકર માટે અંબાલાલભાઈને હવું તેટલું માન તમને કે મને ન હોય એ સ્વાભાવિક છે; પ્રેમાનન્દયુગીન એમનાં મન્ત્રવ્યે આ ને આંતર જમાનાના સંશોધકો નવેસર વિચારીને એમાંનાં કેટલાંક નહિ સ્વીકારે એ જુદી વાત; અનાવશ્યક પુનરુક્તિ કોઈ વાર એમના લખાણમાં થાય છે એ વાત ખુલ્લા દિલે કબૂલ રાખવી જોઈએ; “આનન્દશંકરભાઈ એટલે શો-રમ, અંબાલાલ એટલે ગોડાઉન” એમ અન્દશંકરભાઈ ઘણી વાર લાક્ષણિક લાઘવથી સત્યકથન કરી દેતા એ રીતે, એ અથાક સંશોધનરસિકનાં અભ્યાસક્ષણ આપણને જે ગૌરવયુક્ત, કોઈ વાર ઘોઘમાર વૃષ્ટિ સમાન બનતા, કોઈ વાર પ્રતિરૂપી પર ઉત્તરપણે બાર પૂર્વક ઠોક પાડતા ગદ્યમાં મળે છે તેમાં સોજવ નથી ને સમગ્રમાણતા નથી, શબ્દાશુભતા છે, આવેશપ્રધાન મનોવૃત્તિના પરિણામરૂપ કૃત્રિમતા-જે કે, અભોધપૂર્વક આવી જતી-પણ આવી જાય છે; આ બધું એમની પ્રકૃતિ વિચારતાં ને પૂરતી નિવૃત્તિનો અભાવ ધ્યાનમાં લેતાં, અનિવાર્ય હવું ને તેવા તરીકે આપણે નિભાવી લેવાનું. આ વિદ્વાતપ્રકારની ખરી કિંમત તેની ઉદ્યોગપરાવણતામાં, “નામૂલ” લિખવતે કિંચિત્”ના પરિપાલનમાં, સાચદિલીમાં તથા ચોક્કસાઈવાળા માહિતીસંપ્રદમાં રહેલી છે અને વિદ્વાન સંશોધનકર્તાના આ તથા એને મળતા બીજા આવશ્યક ગુણો અંબાલાલ-ભાઈમાં બરપૂર દતા એ નિઃસંદેહ વાત છે. એ ગુણોને લીધે જ એમનું જીવનકાર્ય એના પોતાના પ્રદેશમાં લાંબા વખત સુધી અભ્યાસીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે સોનામૂલનું રહેશે એમાં પણ શંકા નથી.^૧

૧. એમનાં કેટલાંક સારાં લખાણ દાલ તો અગ્રન્યરમ છે-જેમ કે ૧૦મી (નડિયાદની બીજી ૧૯૩૧ની) સાહિત્યપરિષદની ‘સ્વાગતગીતા.’ તેમાં તેમણે ક્યેલી ‘ભૂમિદેવતાની ઈતિહાસગાથા’ તેમ જ પરિષદની જાવના છે તે વધા બંધારણ પ્રવૃત્તિની આબી ઈતિહાસરેખા જેવાં અગ્રો મધ્યમી મદદનાં જણાય. આવાં બીજાં પણ લખાણ છે. ચોગ્ય રીતે સંપાદન કરાવી કોઈક એ ગ્રંથાકારે જાપાવે તો સારું.

૬

સ્થલકાલ: 'શુજરાતી'ની ઓફિસમાં ૧૯૨૦-૨૨નો ડાઘક દિવસ.

તંત્રી: "બોલો સાહેબ, ચા લેશો કે કાશી?"

મુલાકાતી: "જર નથી. પણ તમે મગાવ્યા વિના રહેશો નહિ એ જાણું છું. ચાનું કહો."

તંત્રી (આંખનો મિચકારો મારી, સામે લાકડાનો પડદો ચીંધી):
"હિન્દુ હોટેલની કે ધરાનીની?"

મુલાકાતી (આંખું હસી): "ડાઘ પણ ચાલશે."

તંત્રી (પડદાની પેલી પારને સંબોધતા) "સાંભળો છો કે અબ્યાસાલ-ભાષ! આ તમારા નાગર પ્રોફેસર વટલાવાના આગે તો."

અબ્યાસાલ: "આપોને મારા ભઈસાહેબ, જે માંગે તે. હવે ક્યાં ડાખને કશું રહ્યું જ છે જે? અમારા જેવા ધરડાવરડાથી પળાય તે પાળ્યા કરીએ છીએ, ખીચુ શું?"

મુલાકાતી (હસી પડી): "પણ, અબ્યાસાલભાષ! એ પુણ્યમાં અમારો ૫ ભાગ હોય ને? આટલો બધો રનેહ રાખીએ છીએ ને?"

અબ્યાસાલ: "ભાગબાગ તો ભગવાનને ખબર. એ આપે તો લઈ જજો. અમારી ના નથી. ...'લ્યા, ઓડરનો ફરમો વહેલા લાવ્ય હવે; છ તો થવા આવ્યા" કહી, વાટ જોતા આગલા પ્રફે પતાવવામાં મશગૂલ બને છે.

૭

મને તો-જેવી છે તેવી-પ્રાધ્યાપકી વરી ૧૯૩૭માં, એટલે ઉપરનો પ્રસંગ એક મિત્રે પોતા સંબંધી કરેલી વાત પરથી રજૂ કરું છું, તેમાં અબ્યાસાલભાષની માનીનતાએ વગેરેનાં એક કરતાં વધારે પાસાં એકી સાથે પ્રગટ થાય છે મઠે.

વેદધર્મી હિન્દુઓનું સનાતનીપણું આજે કેવું છે ને કાલે કેવું થશે એ, અથવા નાગરપણું ખાનપાનનાં બંધન પાળવામાં જ આવી જાય છે કે શી રીતે એ, પ્રશ્નો અહીં લેશમાત્ર પ્રસ્તુત નથી; એટલે આપણા લેખવિષય સંબંધી એટલું જ કહેવું બસ છે કે તેમણે પરપરાગત ઉચ્ચ બ્રાહ્મણજીવન પોતાની અબ્યાસ ને અનુભવની કસોટીએ કસેલી માનીનતા અનુસાર ગાળ્યું હતું- જેમ અનુકરણીય વિદ્યાસંવન દ્વારા તેમ નિત્યકર્મો યથાયોગ્ય રીતે કરીને અને આચારધર્મ સારી રીતે પાળીને. વળી, જેને પોતે નાગરોનું શ્રેષ્ઠત્વ

અને વિશિષ્ટતા^૧ કહેતા તેનું સદ્ભિમાન તેમને હતું અને પોતામાં રહેલા એ જ્ઞાતિના કેટલાક વિશિષ્ટ ગુણો-સાંપ્રત ગુજરાતના એક ઘૃતિમન્ત વિચારકે જેને 'જગતભરની માનવતાના મહાગુણો'^૨ કલા છે તે-તેમણે સાહિત્ય દ્વારા તેમ જીવનમાં પણ હમેશ લોકસંગ્રહાર્થ વાપર્યા હતા. મતામહી પણ શુદ્ધભાષી સનાતનીની શ્રેષ્ઠવૃત્તિમાં હોઈ શકે તે સર્વ ગુણોનો તેમ જ એમની સાત્ત્વિક નાગરતાનો દિરસો^૩ 'ગુજરાતી' પત્રને અને તેની પ્રકાશન-વૃત્તિને કેટલા અસાધારણ પ્રમાણમાં મળ્યો હતો તેનો ઇતિહાસ કદાચ કદી પણ નહિ લખાય. માત્ર સાહિત્યવિકાસની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, અંબાલાકાંતમોહએ એ સ્થાનેથી તેમ જ ફ્રોન્સ સજાના સહાયકમંત્રીપદેથી એ સાપ્તાહિક, તેનાં બેદ ને દાખોતસવી અઢો મુદ્દાં સર્વ પ્રકાશનો અને સમાના ગ્રન્થો તથા ત્રૈમાસિક-આ સર્વના એક યોગક અને કાર્યકર તરીકે જેવી અણુમોલ, કેટલીક તો ચિરંજીવ મહરવની, સેવા કરી છે તેવી કોઈ પણ અક જ વ્યક્તની સેવા અર્વાચીન ગુજરાતમાં થોડાની હશે, અનંતપ્રવર્તમાન યુગના ગુજરાતમાં તો, સ્વ. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખના જ્વલન્ત અપવાદ સિવાય, બીજા કોઈની પણ નથી.

એમના એ સંવાપ્રકારનો મણુતર સાહિત્યસેવીઓને અગ્રણ્યો નથી તે અને સાહિત્યજીવનમાં નોંધાયા વિના ન રહેવો જોઈએ તે દાખલો આ ખંડક પૂરો કરતાં સંભારવો જ જોઈએ : ૧૯૧૩થી 'સમાસોચક'માં નવલિકાઓ વગેરે પોતાનું લખાણ, (હાર લગીની એકમાત્ર સંખનપાત્ર લાગેલ ભાષા અંગ્રેજીના આમદ તળે), ગુજરાતીમાં લખતા થયા, ત્યાં,

૧. આ વિષય પર તેમણે મુજાઈના વડનગરા નાગરમંડળના પ્રમુખપદેથી મંદત્વનું વ્યાખ્યાન પણ આપ્યું હતું.

૨. રમણલાલ વ. દેસાઈ; 'જીવન અને સાહિત્ય' સા. ખીને, પૃ. ૧૭૩.

૩. એમની પહેલાના જન હવત્રો રતિરામ કુર્ગોરામ તથા શુલાબરાય પણ નાગરો જ હતા એ દકીકત પણ નોંધપાત્ર છે.

૪. એટલે, નવા રાષ્ટ્રિયાણી લેખકથી માંડીને પ્રતિષ્ઠિતો મુખી સોના કાર્યને માટે વિષયો સૂચવવા, સાધનસામગ્રી બતાવવા કે આપવી, લખાણને પ્રસિદ્ધ કરવું : આ પ્રકારની તેમ જ દિ. જ. રમણલાલ રાવળની અંચ કે ફ્રોન્સ સમાના. મદોતસવગ્રન્થ કે તેના મૂલ્યવાન પુસ્તકાલયના વ્યવસ્થાપન જેવા કાર્યરૂપ સેવા.

અંબાલાલભાઈની જેમ મોરારજી આલમાં જ રહેતા, નવાસવા એડવોકેટ કનૈયાલાલ ગાણેકલાલ મુનશીનો સંબંધ ૧૯૧૫-૧૬માં 'ગુજરાતી' સંસ્થા (પત્ર, પ્રેસ, પ્રકાશનમંદિર) સાથે 'વેરની વસુલાત' તથા 'પાટંણુની પ્રણતા'ના કર્તા તરીકે જોડી આપનાર એ માસિકના સમર્થ તંત્રીઓ જ હતાઃ ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા અને અંબાલાલ જુલાખીરામ બની.

૮

મેં 'ગુજરાત' છોડ્યા પછી છ મહિને એટલે ઓક્ટોબર ૧૯૨૪માં (૧૯૮૦ની વિજ્યાદશમીએ) 'કૌમુદી' શરૂ કર્યું ત્યારથી છેક હમણીં સુધી મારી સામયિકવિષયક તેમ જ ક્ષેત્ર પ્રજ્ઞાતિઓને તેમણે આત્મીય

૧. એ સંબંધ પછીથી-ખાસ કરી ૧૯૨૨માં સાહિત્યસંસદ સ્થપાયા પછી- મિહાશવાળો રહી રાક્યો નહિ. નૈતિક, સાંસારિક, સાહિત્યિક; સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં 'ગુજરાતી'ની પ્રજ્ઞાસિદ્ધિવન્તી દષ્ટિ અને સંસદની પ્રજ્ઞાલિકાશ્રંગી દષ્ટિ વચ્ચેનાં ભેદનું એ પરિણામ. 'ગુજરાતી' માની (કોઈ વાર જીલ્લા ન્યાયવૃત્તિ ને રસવૃત્તિવાળી) દીકાઓ એક પ્રતિષ્ઠિત ને કર્તવ્યસ્વ વર્તમાનપત્ર તરીકેની, પણ તેના તંત્રીમંડળમાં અંબાલાલભાઈ હતા એ કારણે દીકાઓ એમને ખાતે સામાન્યતઃ વંધારાતી, સંસદે ન્યારે આગળ કપર, તેમની વિદ્વતાને સ્વિશેષ લાલ પામવા, તેમને એ સંસ્થાના સભ્ય બનાવ્યા ત્યાર પછી પણ 'ગુજરાતી'નું વસણુ કપલી બાળતોમા પોતાના સિદ્ધાન્તોને વફાદાર રહી યથાપ્રસંગ સંસદની ભાવના, કાર્ય વગેરે પ્રતિ પ્રતિકૂળ દીકા કરનારું રહ્યું, તે એટલા માટે કે, અન્યત્ર તેમ આ દાખલામાં પણ અંબાલાલભાઈ માનતા કેન્દ્રકારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યક્તિમત સંબંધો કે સભ્યપદને પહેલું સ્થાન હોઈ રાકે નહિ. એવું માન્યા ને તદ્દનુસાર વર્ત્યા બદલ તેમને વ્યક્તિ તરીકે ઠીકઠીક પ્રમાણમાં સોસટું પડ્યું હોવાનો સંભવ છે. આમ છતાં તેમણે પોતાની સ્વતંત્રતા બંધુ ત્યાં સુધી અક્ષુણ્ણ રાખી હતી. આના બે દાખલા બીજા વિષયોને લગતા પણ મળે છે: (૧) લાઠીગાસ મેલનપ્રમુખ એમના મુરબ્બીવત્ ગૃહસ્થ હતા તે પણ, તેમની સાથે જરા ચક્રમક ધરવાનું નેપથ્ય લઇને ય, અંબાલાલભાઈએ ખુલ્લી રીતે સવાલ ઉઠાવેલા કે પરિપદનિરોધી ન્દાનાલાલ કવિ અહીં આજે પરિપદને પુરતક અર્થે છે એ પરિપદથી કેમ રવીન્દ્રાચાર્ય ? (૨) અધિરી-સંમિલનને અંગે તેમણે સમાધાનવૃત્તિ, દર્શાવતા પણ હાલના પરિપદરોધી પોતાનો મતભેદ નહેરુ કરવો આવશ્યક ગણ્યો હતો એમ સંમતિવામાં આવ્યું છે.

બાંવે વિલોહી હતી, લેખ અપાય ત્યારે એ આપીને, ખાત્રી ઉપયોગી સલાહ ને અસરકારક ચર્ચાથી, ઢાંઢાં વાર અન્યથા અલભ્ય એવી (પુસ્તકાદિની કે સાહિત્યજીવનની) માહિતી વગેરે પૂરી પાડીને પણ; ઉપરાંત, વમરકંટાળે ને વારંવાર, બલામણો ફરી-ફરાવીને, સારું આર્થિક ઉત્તેજન મેળવી આપવા સફળ પ્રયત્નો કરીને પણ, એથી જે નિર્ણય કૃતમતાપૂર્વક તો આ નોંધવું જોઈએ કે પોતે એ પત્રો ખીજેથી મેળવી વાંચી શકે તેમ હોવા છતાં, સ્વ. નરસિંહરાવ ધણા વખત રહેલા તેમ અંખાલાલભાઈ હેવટ કુધી, ગ્રાહક રહ્યા હતા ને લવાજમ, એ મમાય તેની વાટ જોયા વિના હમેશા સ્વેચ્છાએ ધરી દેતા. આ રીતે ટૂંકી આવકમાંથી પણ પોતે છટ ને આવરયક માનેલી પ્રવૃત્તિને મુરખી-વટના આડંબર વિના પોપનાર માણસો આજના યુગરાતમાં કેટલા ?

હવે તો ... અંખાલાલભાઈ ગયા એટલે ધણું ગયું : એમના કિશોરવયી પુત્રનું શિરચ્છત્ર ગયું; રેતી-સંબંધીઓના અખંડ-રેતહણ આમજન ગયો; નાગર જ્ઞાતિનો એક સાચો સપૂત ને મુવિદ્વાન ગયો; દ્વાપ્સ-સમાને ફરી મળવો કઠણ એવો, વિદ્વાન હોય ને વ્યવસ્થાકાર પણ હોય તેવો, કાર્યવાહ ગયો; કેટલી ય વણુશોધાઈ હાથપ્રતોનો આરુઠ ઉદ્ધારક જનત તે અંન્વેષણકાર ગયો; અન્યત્ર અલભ્ય એવી, પુસ્તકરૂપ ને ખીજ, બહુમૂલ સાહિત્યસામગ્રીના માનનીય સંગ્રાહક ગયો; સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ ને ચર્ચાઓમાં, “મતભેદ ખરો, પણ મનોભેદ નહિ” એના ઉદારતાયુક્ત સૂત્રનો પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારનાર ને અહોનિરા આચરનાર ગયો; અને જીવનમાં સારિત્વકતાનો, જીવનની જેમ સાહિત્યમાં પણ

૧. એ સામગ્રી માત્ર મર્યાદાલવિષયક નહોતી. નર્મદયુગથી હમણાં સુધીનાં દુર્લભ પુસ્તકો, દફતરો (‘ફાઈલો’) વગેરે ધણું તેમજે કાળજીથી સાચવ્યું દર્પ ને તેનો લાભ ધણા લેતા. ઉપરાંત, ધણાખરા અર્વાચીન નાના-મોટા સાહિત્યસેવકોનાં વ્યક્તિત્વ કે ચારિત્ર, મર્યો કે ખીજ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિશે ઘણી વાર રસભરી વાંતો એમની પાસેથી સાંભળવા મળતી, આપણા વાહુમયિક જીવનના ઇતિહાસ માટે મોંઘામૂલનાં એ સરેમરણો વખી આપવા મેં તેમને બેંચણ તાર પિનિતિ કંડેલી, પણ અગકારાના અમાને તેમનાથી એ બન્યું નહિ.

નૈતિક વિશુદ્ધિનો, સદાગ્રહી હિંસાસુક (ગુજરાતમાંથી પ્રતિવર્ષે આછા થયે જતા એ વર્ગના ઘોડાક છેલ્લામાંનો એક) પણ આપણી વચ્ચેથી સદાનો ગયો.

હવે તો, આપણું ખરું સાન્નિધ્ય આ કે એમના સરખો સંસ્કારી હવામાં પરલોકમાં આનન્દમય શાન્તિ અનુભવે છે એવી શ્રદ્ધા દેવે ધારવી; અને આપણું શેષ કર્તવ્ય એટલું કે વ્યક્તિ તેમ જ વાસ્તવ-સેવક તરીકેના ને હિંમદા ગણેા આપણે અંબાલાલભાઈમાં જોયા અને જાણ્યા, તેને એમનો આત્મા પ્રસન્ન રહે તેવી રીતે અનુસરવા સર્વદા યતનશીલ રહેવું.

૧. ફેબ્રુ. ૧૯૪૨ના 'સારદા'માં જે તે એમનો લેખ આ કથનનું તાજું હાલકરણ છે.

હો. મુવનો સનાતનધર્મ—

હું સનાતન હિંદુધર્મી છું, અને નથી. મારા પોતાના સનાતનધર્મના લક્ષણ પ્રમાણે હું. આજ રીતેથી જે કાંઈ મતભેદ તે સર્વ “ છુટ છાંટ ” અને સનાતનતાનો ભંગ એ સમજણ પ્રમાણે નથી. : : આજ રીતેથી જિલ્લ મત ધરાવી ધર્મ પરત્વે જે કાંઈ માનવામાં હદેવામાં આચરવામાં આવે તે ‘સનાતન-ધર્મ’ની ‘છુટ છાંટ’ છે એમ મનાવું હોય તો એ સનાતન ધર્મની વ્યાખ્યા અને સ્વીકાર નથી, અને એ અર્થનો સનાતનધર્મ ગણવા હું જરા પણ ઉત્સુક નથી. (પ્રા. વિ. ૨. ત્રિવેદીએ ‘આચાર્ય’ આનન્દરાજકરનું ‘ધર્મચિન્તન’ એ વ્યાખ્યાનમાં કરેલાં અવતરણ; શુદ્ધિપ્રકારા: જાન્યુ. માર્ચ '૪૨)

વીરચંદ્ર: આવો, પસાભા. (પસાભા જોડાં કઢીને, વીરચંદ્રની સન્મુખ બેસે છે.)

પસાભા: વીરા, બા. બગવાનના ધરની લીલા તો કળી કળાય જ ને. આઠ દિ' મોર તો હું ને દેવો ઠાકરદુવારે બજન ગાતા'તા. સાંબળ, આપ !

વીરચંદ્ર: ભારે કરી. (હૂંફેલા મૂકે છે.)

પસાભા: વીરા, આપ. સારા માણસનો સાને ખપ છે. બગવાનને ય ધનો તો ખપ પડે. નહતર કંઈ મરવા નેવડી ઈની કંઈ હેડી તો જ'વાય ? દેશ કાળમાં હું હજ લખ શેતરે જતો તારે તો ઇ હજ રોતો રોતો નિહાળે જતો. ખોલ, આ અમે ખડેલાં નેવાં રીયાં, પાણી પડતા નથી. ને ઇ ઇના મારગે...અંકાશના તારોડિયા હમ ઝળકી ગીયો; આપ !

વીરચંદ્ર: દેવાકાકા રે...(પોક મૂકે છે.)

પસાભા: વીરા, અલ્યા સમજી ચક્રને આવો સાવ દીલો નીકળ્યો ! આપ, હવે ખાલી મક્કતનો ઉતપાત કરાવ્ય મા. સૌ સારાં વાનાં થાશે. ઘીના કામમાં ઘી ઢળશે, આપ ! અને તારો દેવાકાકો જ જાયને ! કામ હોય તારે અડધી રાતે આવી જીભો રે'જે આપ !

વીરચંદ્ર: (આંસુ લુછતાં.) પસાભા, મારી મોટી આય...

પસાભા: હું ક્યાં નથી જાયતો ? તારો આપ તને પેટમાં મૂકીને મરી ગીયો ને તારી મા તને મીઠડીના જ્યોગિયા નેવડો મૂકી ઇના મારગે પડી. આ દેવાએ તારું મેહુ'મેહુ' ઘોષને તને પેટના પૂતર હમ ઉછેર્યો. તને પરણાવ્યો. પસટાવ્યો. હાટકું મંડાવી દીધું ને નજરથી તો ય તને છેટે જવા ન દીધો, આપલા !

વીરચંદ્ર: પસાભા, મારા કરતાં ય મારો પેમલો તો ઇમની છાતીએ. મરવાની ભોં સુધતા હોય કે રામ જાણે પશુ બાર ગદીઆણા હેમનો કંદોરો જીભા જીભા કરાવી દીધો.

પસાભા: એવા માણસને મોતનું જાણ મ્હોરથી જ મધ જાય. આપ ! (ચંપા નજીક આવી જીભી રહે છે. લાજના છેડાને સહેજ પ્રસારે છે.)

ચંપા: (હાથ લંબાવીને) બાબાજી, રોજીત તતુ"તુ ઇના આગલા દિ'ની સાંજે તમારા છોકરોને બોલાવી દેવાકાકાજીએ ખેતરનાં ખત, ધરેલું, ચોપડાનું. પોટકું; આમ સંધું ય સોંપી દીધું. મોતનું ઇમને જાણ થિધું.

હોલું જોયે નેં તો ઇમ શેતું સૂઝી આવે.

પસાલા: આમ તો સમજી જવ હોતો. તમને ઊધાડા જરડે મૂકી જાય એમ નેં તો. સારું બા, હવે તો સંધું ચ તમારું જ છે ને ! દુધે સંધો ને વીજે જમો.

ચંપા: (ભારે સાદે.) બાબાજી, પણ મનમાં વસવસો રહ જ્યો. આટલી ઇમની ચાકરી કરી પણ અમારા ધરનો દીવો છેલ્લી ધડીએ નઈ માંજ્યો હોય !

પસાલા: આપ, ઇ તો ઉપરવાળાનીં એવી મરજી. વહિબા, તમારા ઉપર તો ઇનેસગી પેટની છોડી નેલું હેત. પણ ગામ કાંઈ વાતો કરતું કરે છે, આપ !

ચંપા: બોલો, બાબાજી. મારે કાને ચ મધ્ય આવી છે. બાબાજી, આ તો તમે છો. વળી અમારા ધરની રત્નેરજ વાતો જણો છો. નઈ તો આ ગામ સવા હાથનું સંધું લેવડાવે ઇમ છે. સ્યો. મેં દેવાકાકા-છેને ધરમાંથી તગડી મેલ્યા ઇ ગામના માણસ જોવા આવ્યા હશે ? બાબાજી, માથે જોવાવાળો તો બેઠો છે ને !

પસાલા: બા, ગામ છે ઇના મોઢે છાલકું નઈ બંધાય. હોય, બોલો ઇ તો.

ચંપા: બાબાજી, મારું તો દીક પણ આ આદમી જેવા આદમી થઇને ગળિયા બળધ જેમ બેસી ગયા છે. ખરી હરમત તો ઇમને આલવાની છે.

પસાલા: વીરા, વહિની વાત સાચી છે? વીરા, આપ, આ તો સંસાર છે. ત્યાં જાડ નત્ય ઊગશે ને નત્ય યુડાશે. લે તારે જાપ રામરામ. (પસાલા જાય છે. વીરચંદનો પુત્ર પેમલો આવે છે. ચંપા લાજના ધુમટાને કાઢી નાખી વીરચંદની સન્મુખ આવે છે.)

ચંપા: મેં તમને એક વાર કહ્યું પણ જાયડીનું કહ્યું તમે માનો તો બાવડા શેના ?

વીરચંદ: છે શું ? મારું તો આજ માથું ભમે છે.

ચંપા: માથું કાઢી રીયે દિ' નથી વળવાનો. જો ગીધકું આવ્યું તો ભાતને કડપી જશે. અલ્યા પેમલો, ખડકીએ સાંકળ દે.

વીરચંદ: તું મંડી છું પણ આગળપાછળનો વિચાર તો કર. દેવાકાકા જીવતાંતા ને તારી દેરાણી આંખા આવીતી ઇમાં તમારે બેને

બોલવું થયેલું. પછી તો અમારાં બે ભાઈનાં મન પણ ખાટાં થયેલાં, સાંભરે છે ને !

ચંપા: બધું ય સાંભરે છે. ને ઈ વખતે ગોળાનાં પાણી સામસામા હરામ ક્યાં ઈ જ ને !

વીરચંદ્ર: હા.

ચંપા: છ તો ગોળાના પાણી હરામ કરવાની વાત હતી. ભાગ હરામ કરવાની વાત ન'તી. ભાગ જતો કરવો કોઈને નો ગમે, સમજ્યા? વાણિયાના દોકરા થઈને આવ્યા બોટ ક્યાંથી રીયા ! થાવ બિમા. હું પટારામાંથી ખેતરના ખતની પેટી, ધીરધારનો ચોપડો ને ઘરેણાંની જ્યક્ષી લાંવી દઉં. (પેમલા પ્રત્યે.) પેમલા, જો ઈ વખતે વચ્ચે કંઈ તારું ડા'પણુ દેખાડ્યું છે તો તણુ દિ' ખાવાપીવા ય ને મળે, સમજ્યો કે ! (ચંપા ઘરમાં જાય છે. વીરચંદ્ર ઘડીક નવરો થઈ બેસે છે.)

પેમલા: બાપા, બાપા !

વીરચંદ્ર: તું બાકી રીયો'તો તે તું વારી કાઢી લે !

પેમલા: બાપા, દાદા સાચુંકું મરી ગયા ? મરી ગયેલ પાછા આવે ને !

વીરચંદ્ર: આવશે તારા સાથે !

[ચંપા આવે છે. હાથમાં નાનકી બચ્ચી, કાઠ ખાઈ ગયેલ, ખત સાચવવાની લોદાની પેટી ને ચોપડો છે.]

ચંપા: (બધું વીરચંદ્ર આગળ ધરીને) લ્યો. ઝટઝટ વળે કરી નાખો. દિ' ફેટલો ચડી ગીયો છે !

વીરચંદ્ર: ક્યાં વળી આવે વળે કંવાતું છે ?

ચંપા: ક્યાં કેમ ? તમારે ઢો'રે પીંજણ મોડવી છે કે શું ? અરે મારાં ભગવાન ! આ બાપડીજીત નેટલી ય અક્કલ આવી હોત તો મારે તો હૈયાકાશ આછી થાત ! આ કપાસિયાના ઢગલામાં દહુરી લો ને ! પેમલા, ઇ વખતે તું બોલ્યો છું તો તારી વાત તું જણ્યો; મારા જેવી બૂંડી પછી કોઈ નેં થાય. પેટના જણ્યો બલે રીયો. પણ આપડી પાસે ભૂખલાડકાવેડા નઈ ચાલે; તમે જોઈ શું રીયા છો ? (કપાસિયાના પોપિલા પર ચઢીને.) લાવો સંધું ય.

(ખડકી પર કોઈ ટકોરા દે છે.)

વીરચંદ્ર: કોણ છે ? (ચેમલો જોલો ચાલે છે.)

ચંપા: મને વે'મ હતો ઈ કાગડો જ. પેમલા ક્યાં જાય છે ? જો. તિરાડેથી જોજો. જો તારા કપુરચંદ્રકાઠાને બાળ્ય તો સાંકળ નંધ ઉઘાડવાની. (છલુકો કરતાં) લાવો ને ! (કપાસિયામાં ખાડો કરીને વીરચંદ્ર આપેલ વસ્તુઓ દારી દે છે.)

ચેમલો: (દૂરથી) બા.

ચંપા: (માત્ર અભિનયથી.) મૂંઝો મર, મારા રોપા. તમને કહું છું. (વીરચંદ્ર બાધા નેવો થઈ જાય છે.) મેં તમારી પેંથીએ પેંથીએ તેલ નાખ્યું પણ મારા રામ ! કંઈ સમજે જ નંધ ને ! તમે ઓશરીમાં સૂવો, તમારું ડીલધમ્યું જાય છે. હું આંચા છું. (કોઈ ખડકીની સાંકળને જોરથી ખખડાવે છે. વળી 'વીરામર્ધ' 'વીરામર્ધ'ના નામના સાદ પણ ઉપરા-ઉપરી દે છે. પેમલો આવે છે.)

ચેમલો: બા ! બા !

ચંપા: કોણ છે ? તારા કપુરકાકા છે ને !

ચેમલો: હમણે તો માથે શણિયું નાખ્યું છે. (અવાજ વધે છે. ચંપા હાથપગ ખંખેરી નાખે છે. કપાસિયાની ખેપટ ને રજાને મોં પરથી પાલવના છેડા વડે લૂછી નાખે છે.)

ચંપા: કપુરકાકાને કે કે મારી બા રોવાની ના પાડે છે. જા, ઘોડ તો. સાંકળ ઉઘાડ. (પેમલો જાય છે. વીરચંદ્ર બિચારો ઓશરીમાં જઈને સૂવે છે. આતુર આંખે ઓઢણીના મારા પરના છેડાને કપાળ સુધી લાવી ચંપા જોલે છે. કપુરચંદ્ર પ્રવેશે છે. પાછળ ચેમલો છે. કપુરચંદ્ર આવી ચંપા પાસે જોલો રહે છે.)

ચંપા: પેમલા, કાકા સારુ પાણી લાવજો. (પેમલો પાણી લેવા જાય છે.) બઈલા, આંચા જ બેમો ને ! (કપુરચંદ્ર ને ચંપા ત્યાં જ શણિયા પર બેસે છે.)

કપુરચંદ્ર: (ખોખારીને) બાબી !

ચંપા: બઈલા, કાકા તો પીણું પાન કે'વાય, હ સારુ મેં મોં ઢાંકવાની ના કે'વડાવી'તી. નંધ નંધ તો ય પચાસની હેડી તો હશે. બઈલા, ઈ તો હીક, પણ આ તમારા બઈ હમનું નામ પડે છે ને બે'કા જોડે છે. મારે તો હમિની ય નજર રાખવાની ને ! દેવાકાકા તો દેવાકાકા જ હતા. પણ હમિની વાંદે કંઈ એવાતણુ ખોવાય ?

‘ચંપા: બધલા ! ઠા’ તો ય હું તો નો દહું ને ! હોશે હોંકે
બાબાજીએ કંદોરો છોકરા સારું કરાવ્યો ને જો ઇ બંગાલુ’ કે વેચું તો
દેવાકાકા અસદગતિએ જ જાય ને ! વળી પરબારુ મારે મૂકવા જવા જોયે !
(પેમલો આવે છે)

પેમલો: (વચ્ચે જ) આ, આ.

ચંપા: (ચંડી રવડે) શું છે તારે મારા રોયા ! તારાથી મ
મારો હવે છૂટકો નથી થતો.

પેમલો: (દબાતાં દબાતાં) આ, દાદા તો રાજીતમાં એ રિયા.

ચંપા: કોણ કે’ છે ?

પેમલો: છે ને ! વશીઓ પેડાને પાટા ચડાવા ગીઝો તો ને ! તે
ઇ અતારે ચોરે વાત કરતો’તો. ઇ કે’ છે કે અનુકાકા છે ને’ ઇના દેવાદાદા
મગી ગયા. આ, સારું થિયું ને ! દેવાદાદા એ રિયા. હું મારા બાપાને
કે’તો’તો પણ મારું માનતા જ નો’તા.

ચંપા: મારા રોયા ગામના માણસો ય બેઠા બેઠા છોકરાને કલાતે
છે. (કપુરચંદ તરફ ફરીને) બધલા ! બાયડી માણસને ઓછાં દબ છે !
તમારી નજર આગળ જ આ ધરમાં આવી તારથી દેવાકાકાની પળોજણ
કરતી આવી હું પણ બેઠેલી ધડી નો મચવાણી તે ગામ કંઈ હુંબેલા લાંકે છે !
ગામ કે’ છે કે “વહીએ દેવાકાકાને જાકારો દીધો. ધરમાં વહીની કાંઈ કાચ.”

કપુરચંદ: ગામ તો બોલે. ને મ સારુ જ કહું છું કે આપડે
આપડી આખર નમણીએ કરવું તો જોયે.

ચંપા: મારા બધ ! તમારી ય દાનત હું કળા ગઈ છું. મારા ઉપર
આ ફોલવા ધરેણાં છે ઇ ઠેકાણે પાડવાની દાનતે તમે આવ્યા છો.
બધલા ! ઇ ધરેણું તો મારા લાડકા પડ્યે તમારા બધને મળશે. બાપી
નાકનું ટેરવું સાબુત રાખવા ઇ ધરેણું નઈ હોમાય. કે’નાર બસે કઈ
રિયા. આ તો નથી પણ જો ધરેણાને ધડેલામાં દહું તો ગામે પોટલો
અંધાવ્યો એવો જ અંધાવે તમારા કાકા પાંડે ધંટી ફેરવાવી તે ધર મૂકી
જતા રિયા. વાહ બધ વાહ. ઇ તો મેં છોકરાને રોતાં રાખીને તમારા
કાકાને સાચવ્યા એટલે જ પોટલો અંધાવ્યો. અડધી રાતે જીહીને મેં
મોંગાચું રાંધી દીધું છે, મારા બધલા ! મારી વાત માનો છો ? ગામ
તો બગવાનને બૂલી મંડી જ પડ્યું છે. વાલું ઉડાડવામાં બાપી કાંઈ રાખી
છે ? કે’ છે કે મેં કીધું કે બાબાજી ઉનું ઉનું ખાવું હોય તો ઉનું ઉનું

ઉતારી દેનારી લાઇ આવો. બોલો આ જયના પોટલાના પોટલા મારાથી હવે છ પોટલા ઉપડતા નથી ત્યાં વધારીને શું કરે ?

[તે જ વખતે દેવાદાદા પ્રવેશે છે.]

પેમસો: (હર્ષમાં) બા, હું નોંતા કેંતો કે દેવાદાદા...દેવાદાદા... (સામે દોડે છે) દાદા, તમે નોંતા તે મને કાંઈ ભેગું સ્વાગત એ ને. (દેવાદાદાની નજરે કપુરચંદ પડે છે)

દેવાદાદા: કપુરા, અધ્યાત્મ આંખા ક્યાંથી ! તમે બધા ઠીક એક ઘરે ભેગા થઇ ગયા. મારે લાંબી ધોડધોડ મટી જશે.

કપુરચંદ: ઈ તો વીરાભાઈ પાંદે આઓંતો.

પેમસો: દાદા, તમે છવતા રિગા ઈ કેવું સારું ધિયું. તે મનુ-કાકાના દેવાદાદા મરી ગયા ?

દેવાદાદા: એટલે વહિએ કાણું ઓઢ્યું હશે. પણ બા. આપડે તો સનાનમૂતક ક્યું પ નો પોચે. કાઢી નાખો, બા.

પેમસો: ના, ના, દાદા. (અંધા પેમલા સામે જોઈને આંખો કાઢે છે, વીરચંદ પરસાળમાંથી બીડીને આવે છે.)

વીરચંદ: દાદા.

દેવાદાદા: બા, વીરા. મેં તને ધરેલુંગાંઈ ને મારી મૂડી, ચોપડા સોંપ્યાંતા હવું કામ પડ્યું છે. લાવ તો, કાવ ધરેલું ને ચુંદડી લઈ જવું જોશે. વહિમા, પટારાની કૂચીએ તમારી પાંદે હોય તો આણી કોર કિજાળજો.

અંધા: પેમલા, પૂડી તો જો, કાનું પર સામડું ક્યું.

દેવાદાદા: હા...આ...આ...આ. ગોધાવટાવાળા શેક છે ને ! છતી છોડી મોટી થઇ ગઇ ને ! અલ્યા કપુરા, પડીઆં લગન આગ્યાં છે ! બા, ધરેલ્યાંની બચકી લાવો.

અંધા: પેમલા, પછને ! હવું વેલવાળ ઠાની જોડે ક્યું ?

દેવાદાદા: બા, તમારી છ કાજીજ થશે. છ તો ઉનું ઉનું તમે ખવડાવ્યા ક્યું ને તે ઉનું ઉનું-સાંધી દેનાર ગાતી આઓ. ત્યાં, ઠીક ધિયું. બે ય બત્રીજ સામદા જ છે. બા, આ સોમવાદે તો જાન જશે, જાનમાં સામદા થાજો. વીરા, પોંખનાર ચોતલું પડશે ? [પડે]*

* અંગ્રેજી નાટિકાના આધારે આ નાટિકા લખવામાં માટે લેખકને ૨૧, સર-સ્વદી સોસાયટી; સરખેજ રોડ, અમદાવાદ એ સન્માને ૧૯૭૦ જ.

વેદકાલીન નવલકથા

તા. ૧લી એપ્રિલ, '૪૨: એનું નામ છે વ્યાર્ધ ઇન્દ્ર'જ એમ્ડ ને એના કતી છે ફેંક આર. સેલ (Seli), મહીસુર યુનિવર્સિટીના અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક. વેદકાલીન જીવનની વિગતવાર ને યથાર્થ ઝાંખી કરાવતી અને સુંદર નવલ ત્રણ દિવસ પર મને આપી પણ (આપણી કોલેજોમાંના નહિ કોઈ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કારિતાના, નહિ ઇતિહાસના ને નહિ સંસ્કૃતના શીખવનારે પણ-) અંગ્રેજી જ શીખવનાર મિત્ર. તેમણે ધાયુ' હશે તેમ, ઋગ્વેદકાલીન કથાત્મક વૃત્તાન્તના લખનાર તરીકે મને, દિવોદાસ ને સુદાસના યુગના આર્ય યુવાનો આયુ તથા ઓજસનાં લાક્ષણિક સાહસો, યુદ્ધો, પરાક્રમોની, આર્ય કુમારી અપાલ્લા માટેના ઓજસના પ્રેમની, એ નાની સરખી નવલકથામાં વાંચવામાં રસ ધણો પડે છે એટલું જ નહિ પણ એ રસ ગુજરાતી વાંચનારને અપ્રાપ્તવાની ઇચ્છા પણ-અનુકૂળતા હમણાં નથી એટલી કમનસીબી-તીવ્ર છે. તેનો અમલ કોઈ વાર ચાય કે નહિ, પણ આ વાંચનારમાંથી તો જન્મનાથી જ ને તે સૌકોષ માત્ર એક રૂપિયે મળતું એ પુસ્તક (પ્ર. બેંગલોર પ્રિન્ટિંગ એન્ડ પબ્લિશિંગ કં. લિ.; બેંગલોર સિટી.) મેળવીને એ પ્રકારના આ પહેલા જ, એકમાત્ર તે મનોહર નવલપ્રયોગની પ્રયોગસિદ્ધતાનો આનંદ લેવા ચૂકશે નહિ એવી આશા રાખું છું.

ઋગ્વેદવિલાસીનાં પાપો'

તા. ૨જી એપ્રિલ: એ હમણાં સુધીમાં ચાર કે પાંચ ગણાવામાં છે, વારંવાર ને કાંઈપણ એમ જ ને તરેહનાં છે, અને કતી તેનો છે

મઃ કા. છ. અને સંસ્કૃતિનો જ ક્તો ... (૧) ઓખમાં ઓખાં ખે
 ઋગ્વેદસૂક્તનું પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ શ્રી. અણુમાર્ગ પુરાણીએ કહેલું 'રહસ્ય-
 રહોટન હાથેલું મેં જ પણ એ વિશિષ્ટ ને અભિનય, ભવિષ્યમાં અધિક-
 ધિક પ્રમાણમાં સ્વીકારશે તે, નિરૂપણપદ્ધતિ વિશે લેશમાત્ર ઉત્તેજ ૨૪૪
 પાનાંની ચોપડીમાં કરે જ મેં કયો નયો એ દોષ અક્ષમ છે. (૨) પૃ.
 ૨૨૨માં પરના અતિદ્રુકા હોદાપરિગ્લમાં, અજ્ઞાનથી નાંદ તેટલું સ્મૃતિ-
 દાખને કારણે, 'વર્ણમેળ' લેખએ ત્યાં 'માત્રમેળ' ને તેથી બધું પણ
 લખાઈ ગયું છે. (આ એકરાર વાંચીને ખખડદારશઠ કેટલા બધા અનાન્દશે,
 કેમ કે ઋગ્વેદછંદીથી ચર્ચા કરવાની યોગ્યતાથી બેનસીબ છું એવું ને સાવ
 સાચું; પણ અંથી કેં અંથી ચર્ચા છાપનાગે સાક્ષરી પત્રકાર તે હું મરી
 જતો હોઈશ કે?—તેમણે સખી છાપ્યું છે; તેના કેટલા બધા અનાન્દશે
 પણ, આ હકીકત બાણીને કે ઉપલી જૂલ બણી મારું ધ્યાન ખેંચનાર
 કેાઈ બીજું ત્રીજું નહિ પણ આ વિષયની ચર્ચામાં તેમના સૌથી સમથો,
 સૌથી અચાક, સૌથી કાતિલ પ્રતિસ્પર્ધી જ હતા.) ... હવે વારો કાદંબનિક
 કે અર્ધકાદંબનિક જેવાં પાંપોનો : (૩) ચોખા ઋગ્વેદ ને દાળ પુરાણ-
 કથાઓ, આ બેની ખીચડી રાંધી નાંખી છે મેં રાજવશી તથા દેવાસુર-
 સત્રામપાળાં (૬, ૭, ૮, ૯) પ્રકરણોમાં એવા ભાવાર્થનું મને પુસ્તક
 પ્રગટ્યા પછીના થોડા જ દિવસમાં, વિપવના એક સારા અભ્યાસક મુરખખી
 એ કહ્યું હતું. એ રાંધણકળા ખૂબીભરી હતી, અભવવા ઋદ સમજ
 શકે નહિ કે એમાં દોષ છે એવી, અમ પણ તેમણે ઉમેર્યું. એ વાત-
 ચીત વખતે તો મેં દોષરવીકાર કર્યોનું પોતે સમજીને જ ગયા એમ ધારું
 છું, પણ પછીથી—મુરખખીઆથી દૂર હોઈ ત્યારે જ બહુઅંશ સ્વતંત્રપણે
 વિચારી શકનાર મારું મગજ હોવાથી—લાગેલું કે વાતને જુદી રીતે
 જોવાની જરૂર છે. તે આમ : (ક) 'ઋગ્વેદકાલીન જીવનસંસ્કૃતિ', (ખ) 'ઋગ્વેદ-
 ન્તર્ગત જીવનસંસ્કૃતિ'થી ભિન્ન વસ્તુ છે. ચર્ચાતી ચોપડીની ભાગકા,ક)ની
 છે, (ખ)ની નથી: ઋગ્વેદનો સાંસ્કારિક જલ તરકિનો પ્રભાવ જે યુગ કે
 યુગો સુધી લંબાયો તેમાં માન્યો છે, તે કાલ પુરાણવાળાં રાગરાણી વગેરેનાં
 જીવનનો—પુરાણા રચાયોનો નાંહ, પણ તેમાં આલેખાયું છે તે જીવન
 મનુષ્યવ્યાક્રમો જીવતી હતી, તે જીવનનો—કાલ' હતો તેથી એ જીવનનાં
 સંબંધિતોને ઋગ્વેદકાલીન જીવન તથા સંસ્કૃતિ વિશેના પુસ્તકમાં રચાવ હોઈ

શકે અને એ રીતે લખવામાં વસ્તુવિષયક થતો નથી. એ પુસ્તકની ભૂમિકા આમ ઉપયુક્ત (ક)ની છે; (ખ)ની ભૂમિકા એવી હોય-કે જે મારા પુસ્તકની નથી-કે માત્ર ઋગ્વેદ સૂક્તોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે તે અને તેટલું જ છાત્રને તે જ સંસ્કૃતિ વિશે લખાય. આ ભૂમિકાએદને તટસ્થો સ્વીકારે છે કે કેમ એ તો જોવાનું રહ્યું. અહીં એ નોંધ્યો છે તે, એક દેખીતા દોષ સંબંધી ગારી સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવા. એ સ્થિતિમાં દેખાતો દોષ અદ્વય થાય, જે આ બાબતમાં જોનો અવલંબ કર્યો છે તે મહામદારનું 'દિન્દુ હિસ્ટરી' જોવા-વિચારવામાં આવે તો, એમ પણ લાગે છે.

(૪) હિસ્ટરી-‘માનસી’ માંની છેલ્લી જા. ખ.ના વાંચનાર જાણે છે તેમ, એ પુસ્તક પર ‘ધ સાર્વજનિકને’ ખરા ઉમળકાપૂર્વક શુભદર્શી નોંધ લખી હતી. જા. ખ.માં નહોતો છાપ્યો તે ઉત્તરાર્ધમાં ઋગ્વેદના સમય પરત્વે સમતોલ પ્રતિકૂળ દીકા હતી કે વર્ષ ૨૫,૦૦૦ નો સમય શંકાસ્પદ ગણાય, આજથી પાંચેક હજારનો બરાબર જેવો ગણાય. આ છેલ્લો સમય શબ્દશાસ્ત્રાદિ માત્ર વાઙ્મયિક પુરાવાવાળો છે; સો. ટિંકને ૧૦-૧૨ હજારવાળો વાઙ્મયિકની સાથે ખગોળગણિતના પુરાવા પણ સ્વીકારે છે; અને જોગને મારે અનુસરવાનું થયું છે તે ડો. દાસ વાઙ્મય ઉપરાંત જૂરતર-માનવવંશાદિનાં શાસ્ત્રોના પણ સખળ આધાર ટાંકે છે. એ આધારો વિચારી, તથા, વૃત્તાન્તલેખનમાં વિચાર (દાસે વળી ટિંકને તેડવાનું કયું છે.) અરથાને તેથી, અનેકમાંથી એકને જ અનુસરવાનું થાય ન એ રીતે પચીસ હજારવાળો સમય માન્ય રાખ્યો છે.

અવનવું ‘અર્ધીટાઈઝર’

તા. ૭મી એપ્રિલ: “ એક કવિને એવી ટેવ, સુન્દરીમુખ છાપે તતખેવ ” આમ અખાએ ન લખ્યું તો મારે લખવું પડે છે; ને તે આજે આવેલ એક કવિની જ ચોપડીને આરંભે, અહીં કહ્યો છે તેવો પ્રયોગ ચોથી વારનો થએલો જોયો ત્યારે ન રહેવાયું તેથી જ. એ કવિ ભાષાન્તરકાવ છે તેથી કે ઠાણ જાણે કેમ, પણ એમના મનથી કે એમ જ રજા કરતું લાગે છે કે રીતસરના ખાણ પહેલાં જેમ કે ‘ એસ’ દુષ્મ ’ (આ જ હશે ને, Hors Doeuvreનો ઉચ્ચાર ? હું તો ફ્રેંચ મયે જ-મે પણ બહુંતા નહિ માટે, થતી હોય તો, બૂલચૂક લંચીદિવા.) યાને રચિ. જોનક વાની હોવી થટે, તેમ કાવ્યસૌન્દર્યના રીતસરના રસપાન પહેલાં

સ્ત્રીસૌન્દર્યરૂપ રચિતનક રસજલાણુ વાંચનારને પીરસું તો સારું, એટલે રસરસિયાંઓ કાવ્યનો રસારવાદ આર લહેજતથી માણી શકે, કાવ્યમાં ક્યાંક રસાભાસ આવી ગયો હોય તો પણ મુન્દરીમુખોથી મુગ્ધ બનેલો વાંચનાર એ પારખી શકે નહિ ને કાવ્ય સર્વોચ્ચસુન્દરમાં જ ખપી જાય ... એ નુસખો મારા જેવાની લૂખીસૂઝી ચોપડીઓમાં તો વાપરવો જ નકામો પણ કવિઓમાંથી જેમનાં કાવ્યપુસ્તક ન કે નજરો વંચાતાં હોય તેમણે એ (મુન્દરીમુખમાં પોતાના સંબંધો ઓછા હોય તો વધારીને તેમ જ ઉપરકલા કવિરાજ કરે છે તેમ, એ સંબંધો પુસ્તકે પુસ્તકે વધારતા જઈને) - તેમણે તો એ નુસખો અજમાવવા જેવો, નહિ ! અને તેમનામાંથી જેમને એ ફોજે તે કવિભાઈઓ પોતાનાં એ પુસ્તકોની કાયમી જા. ખ. પણ 'માનસી'માં આપે જ (ભાવો કિંદાયત છે.) એવી આશા પણ (આ સૂચના 'માનસી'ધરની તેથી) ન્યાય છે, નહિ !

ગ્રા. વિરુદ્ધ પ્રા.

૧૬મી એપ્રિલ: કેટલાકને લાગતું હશે કે હું 'પ્રાધ્યાપક' શબ્દનો પ્રચાર કરવામાં વધુપડતો હિતસાહ ને આગ્રહ દાખવું છું; મને લાગે છે, એ ઓછોપડતો છે. કે' નહિ તો એટલું તો ખરું જ કે એ શબ્દે હજી બાલજગત સુધી બિલકુલ પગપેસારો કર્યો નથી. તેથીરતો, આજે એવું બન્યું કે મેં એક પ્રાધ્યાપકમિત્રને લેખ મોકલવાનું, મખમલી મોજામાંના વાઘનખ જેવું જરા, હજીવી હુકમશાહીવાળું, પાતું લખીને તેતું સરનામું કરતાં મેં માત્ર 'પ્રા.' લખ્યું ત્યારે 'પ્રા.' વાંચવાને દેવાયલા ચિ. બં-એ (ઉ. વ. ૮) એ જોઈ વુર્ત પૂછ્યું: "કાકા, પ્રોફેસર કે પ્રાઈસર?" ...આવું કેમ થાશે? આવી અપ્રચારિતા મને કેમ ન સાગ્રે? જે યુગને હમેશ માટે આપણા બાલમન્દિરમહન્તો બાલયુગ ઠરાવવા મધ્યા કરે છે તેનાથી જ-ને તે વ મારે જ શુદ્ધમન્દિરિયે—'પ્રાધ્યાપક' હજી અગ્નિપ્રેયો રહે, એ તે શેં ખમાય? અને આજથી હવે મારો ઉપરકલો હિતસાહ ને આગ્રહ બદાબ્યા વિના પણ શેં રહેવાય? મને તો એટલે સુધી લાગે છે કે બાલમાસિકવાળા સહયોગીઓ એમ ને એમ ન, મને તો એમનાં ત્રણે વયમાં વ્યાપક બનેલાં માસિકોમાં પા-પા પાનાની પગલીઓમાં 'પ્રાધ્યાપક' અનેક વાર લખાવીને એની એમને પેસાપૂર્વકની જા. ખ. જ આપું એકવાર તો,

નતરને પણ ઉપર કહેલી કહેવતો લાગુ પડશે.

ભાષાન્તર કરવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં પછી રીતે વિચારવું જોઈએ કે ભાષાન્તર એ શું ચીજ છે. પ્રથમ તો ભાષાન્તર કરતાંને મૂળ ભાષા અને તેના જે ભાષામાં તરજુમો કરવાનો હોય તે બંને ભાષાનું પૂરતું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ભાષાન્તર કરવું એટલે એક ભાષાના શબ્દોને બીજી ભાષાના શબ્દોમાં ગોઠવી દેવા એટલું જ નહિ પણ મૂળ ભાષામાં જે ખુબી અને અંશકારની મતલબ રહેલી છે તે મતલબ આજેહુજ ઉઠવી જોઈએ; પણ તેને ફેંકી દેવી અથવા ચુંચીને મારી નાખવી એમ નથી. ભાષાન્તર કરનારને ભાષાઓનું પૂરતું જ્ઞાન હોવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ તે વિષયનો પણ અનુભવ પૂરો જોઈએ છીએ. ધારો કે એક માણસ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પાસ થયેલો સારો મહેતાજી ગુજરાતી ભાષામાં વિદ્વાન અને દર વરસ સારા વિદ્યાર્થીઓને બણાવી તૈયાર કરે એવો છે, તથાપિ તે એમ કહેવા અથવા કરવા માગે કે હું હુદાર, સુતાર, દરજી વગેરે હરદોષ ધંધાદારીનો ધંધો શીખવી શકું અથવા કરી શકું, તો તેમ બને જ નહિ. શું તે તેમની કૃતિ બણી શકે? શું તે વિષે જે કૃતિનું તેણે બ્યાન ક્યું તે પરથી લોકોને પૂરતો અનુભવ થાય? નહિ જ. તેમ વેદવિદ્યા ન બણનારો વેદકનું ભાષાન્તર કરે તો પછી તે અંશ ખરેખર યમદાર જવાની છૂટીની ચીઠી જ થાય તેમાં નવાઈ શી, અથવા ન્યોતિપ્રવિદ્યા ન બણનારો ન્યોતિપૂના અંશનું ભાષાન્તર કરે તો પછી તે ભાષાન્તર યમદાર જવાનું શુભ મુહૂર્ત સૂચવનાર પત્રિકા થાય એમ કહેવામાં શું ખોટું? તેમજ પુરાણ બણનારો તેવા અંશનું ભાષાન્તર કરી લોકોને કાળ ગ્રામીની અકલ્યાણ કરનારી અને બિગાડ ઉપગમનારી વાતનો લોકોના દીલમાં જન્મ આપે એમ શા માટે નહિ મનાય?

અમો ફરી બલામણુ કરીએ છીએ કે આવી રીતે ભાષાન્તર કરી ભાષાને પણ ચુંચી નાખવી તથા લોકોને ફેંદમાં નાખવા તે ઘણું ખોટું છે. માટે ઉપરની બાબતો ધ્યાનમાં રાખી ભાષાન્તર કરવું જોઈએ અથવા તેમ ન બને તો બગાડવા કરતાં બહેતર એ છે કે તે સદા અમર કાલિ-વાળા અંશે તેમના તેમજ રહેવા દેવા. હાલમાં વૈદિક, પુરાણ, ન્યોતિપ વગેરે અંશોનાં ભાષાન્તરો ઘણાં જોવામાં આવે છે. કેટલાક માણસો તેવા અંશોનાં ભાષાન્તરો બીજા પાસે તૈયાર કરાવી ચોપાનિયા દ્વારા તથા અંશ

દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરે છે. જો કે આમ થવાથી ખીણ કાંઈ પણ જાતની હરકત નથી પણ ભાષાન્તર કરાવનાર અને કરનાર ફક્ત પૈસાના લોભથી જ તે પ્રયત્ન આરંભે અને લોકોનાં હિતાહિતનો વિચાર ન કરે તો તેના જેવું ખીણું કાંઈ પણ વધારે હાનિકારક નથી. એક ગ્રંથને તેની મૂળ ભાષામાંથી ખીણ ભાષાંતર મૂકવો એ વારતવિક તપાસતાં ધણું કઠણ કામ છે અને વેદક જેવા ઉપયોગી ગ્રંથો કે જેના પર માણસ માત્રના જીવંતરનો આધાર છે તેમાં જરા પણ ઉલટું થાય તો કેટલો બધો અનર્થ થાય. માટે જેવી રીતે સરકાર અમુક પરીક્ષામાં પસાર થએલા એટલે તે કામને લાયક થયેલા તરજુમા કરનારને 'ટ્રાન્સલેટર' ની સન્દ આપે છે, એટલે પછી ખીજથી તરજુમા થાય જ નહિ, તેમ સંસ્કૃત જેવી પ્રૌઢ ભાષાના ગ્રંથોનું ભાષાન્તર કરવાનું લોકોની મરજી ઉપર ન રાખતાં અમુક વિદ્વાનોની મંડળીને જ તે કામ સોંપવામાં આવે તો કાંઈ જાતની હાની ન થાય એમ અમારું માનવું છે.^૧

૧. અમદાવાદના 'માનવધર્મ' માંથી (જાન્યુ. ૧૮૮૭; પૃ. ૪૩-૪૬).

હિંદુધર્મને શોભાવનાર

આનંદસંકરભાઈ માત્ર કેળવણીકાર ન હતા. એમના રસ અનેક હતા. એ રસપ્રેક્ષકજન્યા હોડા અવ્યવસ્થા હતાં, સ્વર્ણચંદ્રાના પૂનરી હતા. સનાતનીઓ સાથે તેમનો મેળ ખાતો કેમ કે તેમના ઘણા શિવાજીને તેઓ અત્યુસરતા. પણ તેમનું હૃદય અને બુદ્ધિ હંમેશાં સુધારકની સાથે જતાં. તેઓ નિર્ધનતાથી પોતાના વિચારો જણાવતાં. સંસ્કૃતના અવ્યવસ્થા અને શાસ્ત્રોના બહુનાર હોવાથી તેમના વિચારોને સઠું માન આપતા. હિંદુધર્મને તેમણે શોભાવ્યો હતો. [હરિજનખંડુ : તા. ૧૯-૪-૪૨]

—ગાંધીજી

નિ ઠ ષ

ચિત્રસાધના

ચિત્રસાધના : કલાકાર રસિકલાલ પરીખનો પરિચય : એમની કૃતિઓ-
માંથી ચૂંટીને ૨૧ રંગચિત્રો અને સાદાં ચિત્રો, રેખાચિત્રોનો સંગ્રહ. પ્રકાશક
કુમાર કાર્યાલય : ડિ. ૩૧. ૩-૭-૭૦.

પ્રાસ્તાવિક

‘ જાહેરાત ’ શબ્દનો એટલો દુરુપયોગ થયો છે કે હવે અનેક સત્તજનો
જાહેરાત કરતાં અચકાય છે. કાંઈ કેટલા ક્ષુદ્રાત્માઓ જાહેરાતના બળથી
વર્ષો ને વર્ષો સુધી પોતે પસંદ કરેલ ક્ષેત્રમાં નેતા થઈ પડેલા છે, બ્યારે
નેતા-કલાકાર થવા ચોચ વ્યક્તિઓ વિનાજાહેરાતે પોતાના શુદ્ધ તેજથી
માત્ર અમુક મર્યાદિત ક્ષેત્ર અજવાળા રહી છે. ગુજરાતની ચિત્રકલા-ગુજ-
રાતનાં એકલાનાં સ્વતંત્ર સર્જનો-છેલ્લાં દસપંદર વર્ષના ગાળામાં અનેક-
વિધ વિકાસ પામેલ છે. પોતે સાચી રીતે ગૌરવ લઈ શકે તેટલી સમૃદ્ધિ
આ કલામાં ગુજરાતી કલાકારોએ ઉત્પન્ન કરી છે એ સત્ય ઘટના કેટલા
ગુજરાતીઓ જાણે છે ?

માત્ર અલ્પ સમય પહેલાં આપણા ચિત્રકારોને ચિત્રકાર કહેવાયું
હોય તો બંગાળના ચિત્રકારોના પ્રમાણપત્રની જરૂર પડતી. આ વિષય અને
દુઃખદ વસ્તુસ્થિતિ અત્યારે નષ્ટ થઈ છે અને અનેક ગુજરાતી ‘યુવાન
ચિત્રકારો’ પોતાની નૈસર્ગિક અને સ્વતંત્ર સર્જનકલાથી હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધિ
પ્રાપ્ત છે એ વાત હજી પણ ચિત્રકલામાં રસ લેતાં ગુજરાતનાં નર-
નારીઓ જાણતાં નથી અથવા કબૂલ કરવા તૈયાર નથી એ ખેદજનક હતાં
સત્ય હકીકત છે.

પોતાના પ્રાંત અને તેની લલિતકલાઓ પ્રત્યે બહુ મમતા, તે વિશે
બહુ ભાવના અને શુદ્ધ આશય હોય અને તેને લઈને પોતાના ‘સ્વ’ને

બૂલી જઈને કેવળ નિઃસ્વાર્થ સેવા કરતી એક એક વ્યક્તિ પણ આવી દિશાઓમાં કેટલું મુંઢર કાર્ય કરી ચક્ર છે તે જોવું અને જાણવું હોય તો માત્ર જે દૃષ્ટાંત બસ યશોઃ મુંબઈમાં સ્વ. કનૈયાલાલ વડાએ અયાગ પરિશ્રમ, વિરલ ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચયથી લડત ચલાવી મુંબઈના 'આર્ટ્સ સ્કૂલ'ને મરણમાંથી ઉગારી લીધી અને જળનાથ અધિવાસી, ભાતુ રમાતે, કે. સારોદયા, કાંતિલાલ કાપડિયા, યુસુફઅલી ઘાલા, યશોરા શુક્લ, સ્વ. કે. માદ્રી દેસાઈ, શંકર કારટુનિસ્ટ વગેરે કલાકારોએ કલાની પરમ સાધના સાધી ગુજરાતની કૂખ દીપાવી. અમદાવાદમાં રવિશંકર રાયજે એવા જ પરિશ્રમ, ઉત્સાહ અને નિશ્ચયથી પોતાની ચિત્રસાધનામાંથી કતુ દેસાઈ, સોમાલાલ શાહ, રવિશંકર પંડિત વગેરે અનેક ચિત્રકારોને આ લલિતકલાના ક્ષેત્રમાં આગળ આપ્યા છે.

અન્ય લલિતકલાઓમાં આપણે કેટલા વિકાસ સાધ્યા છે-સાધ્યા છે કે નહિ, એ વિશેની ચર્ચા અહીં અરથાને છે. અહીં તો એટલું જણાવવાનું આવશ્યક છે કે ચિત્રકલામાં ગુજરાતના ચિત્રકારોએ મુંઢર વિકાસ સાધ્યા છે એટલું જ નહિ પણ દિનપ્રતિદિન એમાં વિકાસ થયા જ કરશે એમ એ ચિત્રકારોનાં સમય જતાં જળવસ્તુર થતાં જતાં ચિત્રકલાવિધાન જોતાં જણાઈ આવે છે. પણ જેટલા પ્રમાણમાં એમની અને એમનાં સર્જનોની જાહેરાત થવી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં થતી નથી એથી દુઃખ, જેમ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે તેમ, એ વસ્તુસ્થિતિથી ગુજરાતની જનતાનાં મોટા ભાગ અચાંત રહી છે.

ચિત્રસાધનાના સમર્થ ચિત્રકાર રસિકલાલ પરીખની છૂટી છૂટી કૃતિઓ અવારનવાર જોવામાં આવેલી પણ એમની આટલી બધી કૃતિઓ સામટી જોવાને પ્રસંગ આ ચિત્રસંગ્રહ જોવાથી સાંપડ્યો. એકાદ બે વાર ઉપરટપકે પાનાં ફેરવી ગયો, તેમનો જીવનપરિચય વાંચી નાખ્યો અને તે પછી ધ્યાનપૂર્વક એ કૃતિઓમાં રહેલ રસદર્શન કરું તે પહેલાં મને આ ચિત્રકારની કલાની એક વિશિષ્ટતા જણાઈ આવી. આપણે ત્યાંના એક કરતાં વધારે ચિત્રકારોની કલાના આરંભકાળમાં તેમની કૃતિઓમાં જંગાળા ચિત્રકલાની અસર સ્પષ્ટ અને વ્યાપક જણાય. ધામે ધામે ચિત્રકારોનાં કલાના અંતર્ગત સામર્થ્યને લક્ષ્યને તે અસર મંદ પડતી જાય અને પ્રૌઢ કાળમાં સ્વતંત્ર સર્જનો દૃષ્ટિએયર થાય. રસિકલાલની ચિત્રસાધનાનાં

ચિત્રોમાંના એકમાં પણ એ અસર જણાઈ નહિ. પરિણામે એની કૃતિઓમાં એક નિરાળા પ્રકારની વિશિષ્ટતા જણાઈ. બીજું એ કે એમનાં ત્રણચાર ચિત્રો આરંભકાલનાં છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે તે ચિત્રો પણ રેખાઓની દૃઢતામાં, વસ્તુની સપ્રમાણતામાં અને રંગમિશ્રણના ઔચિત્યમાં ઉચ્ચ ક્ષાતિનાં છે. ત્રીજું એ કે એમનું એકેએક ચિત્ર શુજરાતનાં આચાર, વિચાર, ભાવના, સંસ્કાર વગેરે ઉપર રચાયેલ છે. ચોથું: એમની મનુષ્યા-કૃતિઓના મુખ ઉપરના જુદા જુદા વસ્તુને યોગ્ય ભાવનું સુંદર અને દૃઢ આકર્ષન. તે ઉપરાંત એમની કલા આટલી પરિપક્વ થઈ છે છતાં હજી કોઈ પણ એક દિશામાં સ્થિર થઈ હોય એમ લાગતું નથી. આ વસ્તુને ગુણુ તરીકે લેખવી કે અવગુણુ તરીકે તે ચિત્રકારના પ્રત્યક્ષ પરિચય વિના હું કહી શકું નહિ એમ મને લાગે છે. સ્ત્રીપુરુષ, બાળક, પ્રાણીઓ, સાગરનાં, જમીનનાં કે ગોપણવનનાં દ્રશ્યો (Seascape, landscape, pastoral) વગેરે દરેક જુદી જુદી દિશામાં એમણે સર્જના કર્યાં છે અને તે બધાં ય ઉચ્ચ પ્રતિની સપાટી બતાવે છે. રંગચિત્રોના રંગમિશ્રણમાં અને વિધાનમાં તેમ જ અન્ય સાદાં, રેખાચિત્રોમાં પણ જુદી જુદી શૈલીનો ઉપયોગ સ્પષ્ટ લાગે છે એટલા ઉપરથી જ ઉપરનું વિધાન કર્યું યોગ્ય લાગ્યું છે.

સાદાં અને રેખા-ચિત્રો

પ્રથમ આ સંગ્રહમાંનાં સાદાં અને રેખાચિત્રો જોઈએ: કુદરતે આ વર્ગનાં ૩૪ ચિત્રોમાં માત્ર એક-પહેલું જ ચિત્ર 'પંખીની પરખ' - છાયાચિત્રના વર્ગનું છે પણ ખાસ મહત્ત્વનું નથી જણાતું. બીજા સગભગ દસ ચિત્રો- દક્ષિણ હિંદના ગામડાંની દુકાન, કુટપાય ઉપર, વડને છાંયે, ગામ મહાર, ગામડાંની શેરી, તુલસીને પાણી, મસ્ત, ફૂંકની તૈયારી, નર્મદાતીરનું ગામ અને નિવૃત્ત એટલાં જુદાં ઝડપી 'પેન-ઇક' રચેલીક' છે. એમાંના બેત્રણ સરસ-દાખલા તરીકે 'કુટપાય ઉપર' - છે. ખ્યાનથી બેનારને જણાશે કે ઝીણી ઝીણી વિગતો પણ અવલોકન ને અભ્યાસ વડે ચિત્રમાં તાદશ રૂપે આપવામાં આવી છે. ચિત્રમાં ન જણાતા મુનિસિપાલિટીના ફાનસનો અને સીડીનો એમ ઓળાઓ. પણ જે વફાદારીથી આપવામાં આવ્યા છે તે પ્રકારની વફાદારી આપણે ત્યાં ઘણા ઓછા ચિત્રકારો પોતાના ચિત્રમાં રજૂ કરે છે. ભાવના, પ્રતીકત્વ વગેરે દિશામાં ભિન્ન રીતે તથાઈ જવાથી આ પ્રકારની ઝીણી

વિગતો પ્રત્યે આપણા ચિત્રકારો ઉદાસીનતા બતાવે છે ન્યારે પાશ્ચાત્ય ચિત્રકારોનો એવી વિગતો બતાવવાનો ખાસ આગ્રહ હોય છે. હું એ ગુણુ 'લેખુ' છું અને એ ગુણુને રસિકલાલની કૃતિઓમાં વણાયેલો જોઉં છું એટલે મને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ બધાંથી જરા જુદા પ્રકારનાં છ ચિત્રો ગણી શકાય: રંગમયુ', આંગણુ', રંક માતા, તામિલ કન્યા, પનિદારી, આંગણુમાં અને વાત્સલ્ય. ભવિષ્યમાં તૈલ કે જલચિત્ર તૈયાર કરવાં હોય તો ઉપયોગમાં આવી શકે એવાં એ ચિત્રો ઉપર ગણાયેલ દસ ચિત્રો જરૂરતાં કાંઈક વધુ પૂર્ણ દશાનાં ગણવાની શકાય. એથી જુદાં પાંચ ચિત્રો 'વૉરા'નાં છે: નર્મદાના નીરમાં, માનો ગર્વ, પૂજન, અર્ધ્ય, અને વાગીશ્વરી. એમાં અર્ધ્ય અને વાગીશ્વરી પાછળ વધુ 'શ્રમ' લેવાયો છે. 'માનો ગર્વ' એ ચિત્રમાં કથુતરનું ચિત્રાંકન ચિત્રકારનો પક્ષીઓ વિશેનો મુદ્દમ અભ્યાસ બતાવી આપે છે. 'વંદના' માત્ર 'ચારકોલ'નું રેખાચિત્ર છે. રા. સા. મ. છ. રાવળની મુખાકૃતિ પેન્સિલથી દોરેલ છે તેમાં આંખો અતિશય કાળજી-પૂર્વક અને કલામય દોરવામાં આવી છે. થોડા સમય પહેલાં શ્રી રવિ-શંકર રાવળને ત્યાં એમની પોતાની વર્ગ પહેલાંની સ્કેચ બુક જોતો હતો ત્યારે પણ મને એમાંની પેન્સિલથી દોરેલ જુદી જુદી વ્યક્તિઓની બખી-ઓમાં તેમની આંખોનું ચિત્રણ જીવ્ય ટાટિનું લાગ્યું હતું એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મનુષ્યાકૃતિના આ મહત્ત્વના અંગને કલામય છતાં છવિતવત્ (Laid-like) દોરવાના શિક્ષણ માટે શ્રી રવિશંકર રાવળ ખાસ આગ્રહ રાખતા હશે. એક દાદીવાળા ડોસાનો કલમસ્કેચ એની ઝીણી અસંખ્ય રેખાઓથી કલમની સચોટતા બતાવે છે.

બે ચિત્રો-ગામડાનો શણગાર અને નાગપૂજન 'બ્લોક એન્ડ વ્હાટ' ચિત્રોનાં જરા જુદા પ્રકારના વિધાનથી દોરાયેલ ચિત્રો છે. એ જોઈને મને વર્ગ પહેલાં સચિત્ર 'હારપર' માસિકમાં અમેરિકાની જાણીતી ચિત્રકાર એલિઝાબેથ શિપેન ઝીનનાં ચિત્રો આવતાં તે યાદ આવ્યાં. બાળકોને માટે લખાતાં પુસ્તકોમાં ન્યારે મચ્છર ચિત્રકારનાં ચિત્રો પ્રસિદ્ધ કરવાની પ્રયા પ્રચારમાં આવશે-જેમ બને તેમ એ વહેલી આપવી જોઈએ, કલા ખાતર-ત્યારે આ વિધાનથી દોરેલ ચિત્રો બહુ બાળકપ્રિય થશે. 'સાગરબળ'માં સમુદ્રનું જે છવિતવત્ દર્શન કરાવ્યું છે તેવું દર્શન આપણે લાં કવચિત

જ : ચિત્રકારોની કૃતિઓમાં જોવામાં આવે છે, સમુદ્રચિત્રણ આપણે ત્યાં ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે એમ લખતાં મેં 'મીડી નજરે'માં (પૃ. ૩૨) લખ્યું છે.

આપણા ચિત્રકારોને જમીન જેટલી આકર્ષે છે તેટલી સમુદ્ર આકર્ષી શકતો નથી એમ લાગે છે; કે કદાચ એમ તો ન હોય કે કુદરતનું પ્રમાણમાં સ્થિર સ્વરૂપ જમીન એ જ કુદરતના ચલિત સ્વરૂપ સમુદ્ર કરતાં આલેખન માટે વધુ સરલ યર્થ પડતી હોય ! ખરે તે હો પણ ફાણે ફાણે બદલાતાં જતા અને એમ બદલાતાં જતાં શાંત, ભયાનક, ઠરણ વગેરે વૈવિધ્યભર્યા સ્વરૂપ ધારણ કરતા સમુદ્રને ચિત્રમાં રચાવી રૂપ આપવું એ ચિત્રકારની કસોટી છે.

આ પ્રકારના વિધાનનાં ચિત્રો 'ફિશરી ટેઈલ્સ'ને ચિત્રિત કરવામાં બધાં આકર્ષક યર્થ પડે.

ત્રણ 'બુડકટસ'—ધરની સેવા, પરણ અને આયમતો સૂર્ય—આ દિશા-માંની ચિત્રકારની પ્રવૃત્તિના નમૂનારૂપે છે. 'બુડકટસ' ની કલા આપણે ત્યાં હજી બહુ ખેડાયેલી નથી. જેતણ બંગાળી ચિત્રકારો કરે છે અને યજ્ઞેશ શુક્લે પણ એ દિશામાં અમુક કૃતિઓ કરેલી છે. ત્રણ 'બુડકટસ'—માં 'પરણ' સૌથી સુંદર છે અને સ્વ. કનૈયાલાલ વકીલે પણ એની પ્રશંસા કરી હતી.

'બુડકટસ' જેવાં લાગતાં શાહીનાં ત્રણ ચિત્રો ખીજ, પૂર્ણિમા પાછી ઊગી રે અને આરામગાહ કુદરતના હેયામાં ઊઠતા જુદા જુદા બાવો આનંદ, કારુણ્ય, શાંત વગેરે સુંદર રીતે ગૂર્ત કરે છે. 'આરામગાહ'માં દર્શાવાયેલ શાંત શોકનું વાતાવરણ ચિત્રકારની કલમની તાકાત અચ્છી રીતે દર્શાવે છે.

રંગચિત્રો પર દષ્ટિપાત

રસિકલાલનાં રંગચિત્રો તરફ દષ્ટિપાત કરતાં પહેલો વિચાર એ આવે છે કે એમનાં સાદાં અને રેખાચિત્રો સારાં છે છતાં આ કૃતિઓના ચિત્રકાર પ્રથમ વર્ગના કલાકાર છે એવા નિર્ણય ઉપર માત્ર આ સાદાં ચિત્રો જોઈને અવાય નહિ. રંગચિત્રો જોતાં જ આપણી ખાતરી થઈ જાય કે આ ચિત્રકાર ઉત્કૃષ્ટ ટેક્ટિનો સ્વતંત્ર સર્જક છે. આટલા પ્રમાણમાં એમનાં સાદાં ચિત્રો એમનાં રંગચિત્રો કરતાં કાંઈક ઊતરતાં જણાય. આ કથનનો સાચો અર્થ ચિત્રકારો સમજી લેશે જ એમ માની શકું છું.

૨૧ રંગચિત્રોમાં જુદા જુદા વર્ગ પાડવા બેસીએ તો પણ પડે એમ છે. એટલે એમ ન કરતાં, ચિત્રોમાં જે દિવસે જેવે છે તેમને વિશે : કાંઈક વિસ્તૃતપણે કહી આડીનાં માટે તો નામનિર્દેશ બસ થશે. 'સર-ખેજની શેરી' અને 'કામની શોભા' ચિત્રકારમાં આવશ્યક નિરીક્ષણ શક્તિના નમૂના છે અને અન્ય ચિત્રોના પ્રમાણમાં સામાન્ય છે.

'દાદાનો લાડકવાયો' 'પાનખર' 'ગ્રામકન્યા' 'યુવા-વૃદ્ધા-વસ્થા' અને 'વળતાં પડછાયા' એ પાંચ ચિત્રો વિધાન અને રંગ-મિશ્રણની દૃષ્ટિએ એક સાથે ગણાવી શકાય. બીજાં ચિત્રો આ પાંચથી જુદાં જ પડી જાય છે. આમાં 'યુવા-વૃદ્ધાવસ્થા' અને 'વળતા પડછાયા' સરખાવવાં જોવાં છે. પાછળની પથ્થાદૂભૂ જોતાં યુવતી અને વૃદ્ધની આકૃતિ જુદી તરી આવે છે. પરંતુની હારમાળાને પ્રાધાન્ય આપીએ તો બે આકૃતિ અરથાને લાગે છે, અને એ બેને પ્રધાનપદ અર્પીએ-જે અર્પતું જોઈએ-તો પાછળની પથ્થાદૂભૂ ગોણ લાગે છે. પણ 'વળતા પડછાયા' જોતાં જ-જોને કે એ માત્ર એક જ દિવસમાં તૈયાર થયું છે છતાં-આપણું હૃદય એ ચિત્રની એકતા નિહાળી આનંદથી નાચી ઊઠે છે. કેમ જાણે 'યુવા-વૃદ્ધા-વસ્થા' પછી તુરત જ ચિત્રકારે આ ચિત્ર દોરી પહેલા ચિત્રમાં રહેલ અમુક અસંબંધતા ટાળવાનો વિનયી પત્ત ક્યો હોય ! વિધાનમાં સાદ પરિપક્વતા લાગે છે, અન્તર્દૃષ્ટિની વિશદતા (clearness of vision) જણાય છે. ક્ષિતિજમાં બળી જતા કુંગરા અને આછાં-પાતળાં-ધેરાં વાદળાંઓની હારમાળા. એટલું જોએલ વૃક્ષ, દૂર દૂર પંથથી પાછા વળતાં સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકની ત્રિપુરી અને તેના આગળ લંબાતા પડછાયા. આ સર્વ makes it a beautiful whole—Nature at its quietest & most soothing moment. આખા ય ચિત્રમાં જરી નેટલું વિસ્વાદીપણું દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. પીછીનો એકેએક લસરો (stroke) તાકાતભર્યો, અસરકારક અને સિદ્ધહસ્ત છે. માનવત્રિપુરીના જ નહિ પણ એ એકલ વૃક્ષના, એ વિવિધતાભર્યો વાદળાંના અને એ કુંગરાઓના હંચાંની પ્રશાંત, સન્ધ્યાને સમયે જામતી અર્ધ દુઃખભરી-અર્ધ મિઠાસભરી જગિંઓ એ ચિત્રમાં દૂબલ મહાર્થ રહી છે.

'શુષ્ક ભૂમિનો અતિથિ' આરંભકાલનું ચિત્ર છે, અન્ય ચિત્રોથી જરા જુદા પ્રકારનું છે અને આપણી આંખને જુદી જ રીતે આકર્ષે

છે અને ઠારે છે. નિર્જન જૂમિમાં સ્વાભાવિક રીતે જોવામાં આવતા એક દૃશ્યને નરી સરળતાબધાં આલેખનથી અને રંગમિશ્રણમાં ઉચ્ચ પ્રકારની કરકસરથી ચિત્રકારે પોતાના ક્લકમાં કલામય રીતે ઝીલી લીધું છે. વૃક્ષનું સચોટ આલેખન જપાની અને ચીની કલાનાં સ્મરણ કરાવે તેવું છે. આ પ્રકારનાં અન્ય ચિત્રો આ ચિત્રકારે ચીતર્યાં છે? આ સંગ્રહમાં તો નથી અને એવાં અન્ય ચિત્રો જોવા આંખ્ય તૃષાતુર બને છે.

‘રેતીનાં દેરાં’, ‘બાઈનાં ઘોડલાં’, ‘માનાં હેત’, ‘બળિયા કાકાની બાધા’ એ ચાર સાથે લઈ સકાય અને તે પછી બીજાં એ ‘પ્રવાસી પંખી’ અને ‘ઘરનો પોપટ’ લેવાય. આમાં ‘બળિયા કાકાની બાધા’ એ ચિત્ર એવું છે જેમાં રસિકલાલે ચિત્રના નામમાં મનુષ્યાકૃતિ એને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે જ્યારે ચિત્ર જોતાં એ આકૃતિઓ સુખ્ય વૃક્ષના ગૌરવ આગળ, વહેતાં શાંત સલિલની સૌમ્યતા આગળ અને દૂર દેખાતા કુંગરાઓની રમણીયતા આગળ કેવળ નિરુપયોગી થઈ જાય છે. ‘પ્રવાસી પંખી’ અને ‘ઘરનો પોપટ’ એ બંને ગરીબ જીવનની મિહાશભરી બાબત બતાવે છે. આ બે ચિત્રોમાંની અને ‘રેતીનાં દેરાં’માંની મનુષ્યાકૃતિઓના સુખના ભાવ સચોટ અને તલ્લરપર્ણી ચીતરાયા છે.

પ્રકીર્ણ ચિત્રોનું વિવેચન

બાકીનાં ચિત્રોમાં ‘ઝરખે’ અને ‘બે બહેનો’ વસ્તુ અને વિધાનની દૃષ્ટિએ સરખાં છે. ‘દેવદાસી’ તેમ જ ‘કૃષિમહોત્સવ’ એ બંને જુદા જુદા વર્ગના પ્રતિનિધિરૂપે એકલાં જોમાં છે. ‘નવધાન્ય’, ‘ગોપ’ અને ‘દોંગલી’ એ ત્રણ ચિત્રોને હું એક સાથે મૂકવા લલચાઉં છું.

‘દેવદાસી’ના ચિત્ર માટે આર્ટ સોસાયટી તરફથી યોગ્ય રીતે સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો. સુયોગ્ય પથાદભૂતી વચ્ચે દેવદાસી પોતાના દેવને રીઝવવા કોઈ અનેક નૃત્ય નાચી રહી છે. આપણા ચિત્રકારોને નૃત્ય એ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રિય વસ્તુ છે અને અનેક સમર્થ ચિત્રકારોએ પોતપોતાની નૃત્ય વિશેની ભાવના પોતાનાં ચિત્રોમાં વ્યક્ત કરી છે પરંતુ નૃત્યકલાના અદના આશક તરીકે મારાથી કહી દેવાય છે કે નૃત્યવિધાનની આવી સુંદર અને સમભાવભરી સમઝણ આપણાં ચિત્રપટ્ટા ઉપર મેં કવચિત કવચિત જ દીઠી છે.

‘કૃષિમહોત્સવ’ના લગભગ ‘ફેરો’ જેવા લાગતા મોટા

ચિત્રને 'દેવદાસી' ચિત્ર પછી તુરત જ જોવાથી મને એક જાતી કથાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. રોયલ એકેડેમીના એક વખતના પ્રમુખ લોર્ડ લેઈટનને એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ એમ બેબેનાં જોડાનાં ચિત્રા ચીતરવાનો શોખ હતો. એમનું 'વેડેડ' બહુ મશહૂર ચિત્ર ગણાઈ ગયું હતું અને લોકપ્રિય પણ હતું. એમાં એક રામન પોતાની પ્રિયતમાને ચુંબન અર્પતો જોતો છે. પશ્ચાદ્ બૂ વગેરે બીજાં આવરણો નહિ જેવાં છે. આ ઉપરથી કોઈ વિવેચકે ટીકા કરી કે લેઈટન બેથી વધારે મનુષ્યો ચીતરતાં અકળાઈ જાય છે ! આ ટીકાનો પ્રત્યુત્તર વાળવા લેઈટને લગભગ બાવીસ-પચીસ વીકે યુવક-યુવતીઓ અને વૃદ્ધ સાધુઓને એક ઉત્સવમાં કદબીને આસપાસ વૃક્ષોની અને ફૂલોના રોપાઓની ઘટામાં એ સૌને જતાં પોતાના ચિત્રમાં અદ્ભુત દૌશલ્ય અને કલાથી ઉતારી પેલા વિવેચકની ટીકાનું અસત્યપણું જતાવી આપ્યું.

આ જ પ્રમાણે રસિકલાલનાં અનેક ચિત્રો એક, બે કે ત્રણ મનુષ્યોને આલેખે છે અને આ ચિત્રમાં એકદમ ૧૪ સ્ત્રીપુરુષબાળકો ઉપગંત બળદ અને બઢરીઓ પણ છે. માત્ર ખુદી જગ્યાઓમાં કામ કરનારના હાથમલ્લતમાં જે અમુક પ્રકારનું સૌંદર્ય દીકામાં આવે છે તે સૌંદર્ય આ ચિત્રમાં છે. આખા ચિત્રને જોતાં તેમાં ગતિ-ત્વરિત નહિ પણ શાંત નૃસંભરી ગતિ-તરવરી આવે છે.

'ગોપ', 'દોંગલી' અને 'નવધાન્ય' એ ત્રણ ચિત્રોને સાથે રાખવાનું કારણ એટલું છે કે એ ત્રણ ચિત્રો જોતાં મને 'પ્રીરાફેલાઈટ' સ્કૂલના ત્રણઆર ચિત્રકારોમાંના એક અને રોયલ એકેડેમીના એક વખતના પ્રમુખ સર જોહન મિલ્નેની આવી કૃતિઓ સાંભરી આવી. એ જ વાર્તાવિક્ષતાની ભૂમિ રોખીને કરાયેલ સ્વચ્છ અને સ્પષ્ટ રેખાંકન, એ જ સરળ છતાં હૃદય ભાવવાહી રંગમિશ્રણની યોજના-વિષય અને વસ્તુ સાવ સાદાં છતાં હૈયામાં ડાઘ અનેરા મીઠા ભાવ જગાડવાની પ્રતિભા અને શક્તિ પણ તે જ. અત્યારે મારી પાસે મિલ્નેનાં ચિત્રોનું આલ્પમ નથી એટલે વધારે નામ આપી શકું એમ નથી પણ માત્ર બે નામ સ્મરણમાં આવે છે તે આપું છું; એક 'રેઇનબો' અને બીજું 'બનસ્સ.' 'દોંગલી' જોતાં પેર્સના સાજુવાળાઓએ અતિપરિચિત બનાવી દીધેલ 'બનસ્સ' યાદ આવ્યું અને 'નવધાન્ય' નિરખતાં 'રેઇનબો'નું (જેમાં એક અંધ

ખેડતકન્યા છે અને આકાશમાં મેઘધનુષ્ય છે તેનું) રમરણ થયું. આવાં સુંદર અને હૃદયસંગમ ચિત્રો આપણે ત્યાં છે એ વાતથી ગુજરાતીઓ ક્યારે પરિચિત થશે ?

‘ઝરખે’ અને ‘એ બહેનો’ નું વિધાન એ ‘પ્રીરાફેલાઈટ’ નેવાં લાગતાં ત્રણ ચિત્રોથી અમુક અંશે જુદું જણાય છે. ઉભય ચિત્રો સરખાં સુંદર છે પણ એમાં મારો પક્ષપાત કાંઈક ‘ઝરખે’ તરફ ઢળે છે. એ જોતાં અને એક મરાઠર ચિત્ર ‘હીરો’ નું રમરણ થાય છે. એ ચિત્રમાં નાયિકા હીરો પોતાના પ્રિયતમની વાટ જોતી ઝરખે બેઠી છે. પ્રિયતમ સામે પારથી તરીને દરરાત્રિએ માથુકના મિલન માટે આવે છે. તે રાતે એ નથી આવતો. રાત્રી જોતી માથુકનું હૈયું સમુદ્રના પ્રચંડ તોફાનમાં હિંદ્રેગ અનુભવે છે. પ્રાતઃકાલે એને સમાચાર સાંપડે છે કે તોફાનમાં આશક મૃત્યુ પામ્યો છે. એ યુરોપીય નાયિકાના મુખના ભાવ તોફાને ચઢેલા સમુદ્ર સરખા છે. એની આંખમાંથી અગ્નિની શિખાઓ પ્રગટતી દેખાય છે. ‘ઝરખે’ ની નાયિકા નમ્રતા, વિનય, પડખું પાંતું નિભાવી લેનાર માનસની પ્રતિમા સરખી ગુજરાતણ છે. એની હૃદયોર્મિઓ તાંડવ રૂપ લેવાને બદલે કુંળા ક્રમભંગતાના સ્વાંગ મેરે છે. બાકી આખરે તો નારીહૃદય તો જગતમાં એક જ હોયને ! ચાહે યુરોપીય મુવતી હો કે ગુજરાતણ હો ! આ બંને ચિત્રો પોતપોતાના દેયામાં તે ક્ષણે ઉત્પન્ન થતી બર્મિઓના આવરણથી નિરખનાર નિરખી શકે છે. વિવિધ પ્રકારની ક્યની એ ગૂંથી શકે છે અને એ દારા એ ચિત્રો સાથે એકતાનતા સાધી શકે છે.

લેખના આરંભમાં કહેવામાં આવ્યું તેમ જાહેરાત વિના અનેક સારી કલાકૃતિઓ અને સારા કલાકારો અધારામાં રહી જાય છે. એટલે આવા ચિત્રસંગ્રહો આવી આવશ્યક જાહેરાતની ગરજ સારે છે. માત્ર ત્રણ ઉપધોમાં ૨૧ રંગચિત્રો અને ૩૪ સારાં ચિત્રો મળે એ આપણું સુભાગ્ય છે આ સંગ્રહમાં અને આવા પ્રકારના સર્વ સંગ્રહોમાં ચિત્રોની અનુક્રમણિકા, તેમની તૈયાર થયાની સાલ વગેરે માહિતી ખામ આવશ્યક છે એ વાત પ્રકાશકોના ધ્યાન ઉપર લાવું છું. જે પ્રમાણે આપણને આ ચિત્રસંગ્રહ દ્વારા રસિકલાલનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો તે પ્રમાણે આપણા અગ્રગણ્ય ગુજરાતી ચિત્રકારોના પરિચયનાં આદ્યમે એકસરખા રૂપરંગે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે. તે ઉપરાંત જેમ પાશ્ચાત્ય ચિત્રકારોનાં

જુન '૪૨

ચિત્રો છૂટાં-મદાવવા માટે-મજે છે તેમ આપણા ચિત્રકારોનાં ઉત્તમ ચિત્રો મળવાની યોજના થાય તો ધણું સારું.

અંતમાં, પરિચય વાંચતા જણાયું કે રસિકલાલ કોઈક સંસ્થામાં ચિત્રકલાશિક્ષક તરીકે જોડાઈ ગયા છે એટલે એમનાં સ્વતંત્ર મજૂનો ભવિષ્યમાં ઝોછાં યશે. વાંચતાં એહક એહ થાય છે. એ જ પ્રમાણે સોમલાલ શાહ પણ કોઈ સંસ્થામાં દટાઈ ગયા છે. ચિત્રકલાના આવા નિષ્ણુતોને પણ આશ્ચર્યકા માટે શિક્ષક થવું પડે અને એમ કરવામાં પોતાની સ્વતંત્ર સર્જનશક્તિનો ભોગ આપવો પડે એ સારા વ્યગ્રસાતને માટે શરમભરેલી ખીના છે.

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

મિતાક્ષરી મતદર્શન

શ્રીમાતાજી સાથે વાર્તાલાપ : અંબાલાલ પુરાણી (૧૯૪૦ : શ્રી.

અરવિન્દ કાર્યા. આણંદ; ૨. ૨)—શ્રી અરવિન્દાશ્રમની સઘળી આંતરબાહ્ય વ્યવસ્થા કરનાર શ્રીમાતાજી સાથેના પંદર વાર્તાલાપો અથવા પ્રશ્નોત્તરીતું આ પુસ્તક બહુ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા જેવું છે; એથી અધિક અશે, વિચારવા જેવું છે; સૌથી વિશેષ તો, જીવવા જેવું છે. પૂર્ણયોગનો એ જબ્બ મદિમા છે કે તેનાં દ્રશ્યો જેમ પેલી ખાસ ઇન્દ્રિયાતીત સૃષ્ટિઓના—આ સૃષ્ટિને નિયમતી, ધડતી, દોરતી સૃષ્ટિઓના—અવ્યક્ત સપક્ષમાં છે તેમ ત્યાંના જીવન, ત્યાંની ચેતના તથા ત્યાંના સત્પદાર્થોની ગતિ, ક્રિયા, સ્વરૂપ, પ્રત્યાવર્તનાદિને બુદ્ધિગમ્ય રીતે આણીપાસ વસતા જે આપણે તેમની સમક્ષ રત્ન કરે છે. એ રીતે અહીં શરીર, વાસનાઓ જે મન જેવા તેમ જ ધર્મ જે કલા જેવા, પ્રારબ્ધવાદ, વિપત્તિઆ, ભવવૃત્તિ જે મૃત્યુ જેવા ધણા વિષયો, પર અન્તિમ અને પ્રતીતિજનક સત્યો, મૂળ કૈય પુસ્તક પરથી, અધિકારી જિજ્ઞાસુઓના શ્રેય માટે સુગમ ગૌરવયુક્ત ગુજરાતીમાં નિરૂપાયા છે. આપણા સાચા જીવનનું નવવિધાન કરવાની ખરી એવણ આ પુસ્તક જગાડે તેમ જ યોગ્ય છે; તેનું વાક્યેવાક્ય ખરા સાચક માટે વ્યવહારક્ષેત્ર છે; અહીં કપાપલા અનુસંપત્તિદ્વ તત્ત્વસાહી, રહસ્યપ્રકારાક સત્યો આપણા બનવાની વાટ જુએ છે. એ ઉત્તમ જ્ઞાનને આપણુ કરી સુકીએ તો ખાતરી થઈ જાય કે આપણા લોહજીવનનો ખરો સ્પર્શમાલુ જડી ગયો છે.

હેમ્સેટ, રોકસ્પીઅરના નાટકનું ભાષાન્તર: હંસા મહેતા (૧૯૪૨: એન. એમ. ત્રિપાઠી એંડ કં. મુંબઈ; ૨૧. બે).—Not failure but

low aim' is crime" એ પંક્તિથી ધ્વનિત થતા ઉચ્ચાભિલાષ સેવતાં કરાયેલા આ ભાષાન્તરને કર્તાએ પ્રયોગ તથા સાદસ તરીકે ઓળખાવ્યું છે; તેમ જ, ગુજરાતીમાં રોકસ્પીઅર જેવા કવિને ઉતારવાની મુશ્કેલી વર્ણવતાં પોતાના આ પ્રયાસને નમ્રભાવે “એક પગથીનું જ કામ સારું” તેવો કહ્યો છે; વળી, જેમના અભિપ્રાય સામે પ્રશ્નાર્થચિન્હ મૂકવાની હિંમત થોડા જ કરે તે પ્રા. બળવન્તરામ ઠાકોરે ભાષાન્તરને ‘મૂળનો અર્થ કેટલેક સ્થળે ‘બદ્ધ સારી રીતે’ ઉતારનાર અને ક્યાંકે તો આનન્દાશ્ચર્યોત્પાદક ‘નમૂનેદાર વફાદારી-વાળું કહ્યું’ છે તેમ જ તેમણે નાટકના આગલા એક ગદ્યભાષાન્તરને મુકાબલે આ નિર્બંધ અનુક્રુપીમાં ‘સજવનતા અને સરસાર્થ’ પાને પાને પ્રત્યક્ષ થતી અનુભવી છે. એવો અનુભવ ખીન્ન રસજ્ઞોને પણ યથોદ્દરો એવી આરામ સાથે, કર્તાના ભાષાસેવા માટેના ઉત્સાહ તથા ઉદ્યોગની આદરૂપૃર્વક નોંધ લઈએ છીએ,

દક્ષિણાયન : દક્ષિણ હિંદનો એક પ્રવાસ : ત્રિબુવનદાસ* પુ. હુદાર (‘સુન્દરમ્’) (૧૯૪૧: શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, પૃ. ૨૭૬; રૂ. ૧-૧૩-૦). ત્રીસથી પણ વધારે વર્ષ પહેલાનું રવ. સૌ. સુમતિબહેનનું ‘દક્ષિણયાત્રા’ એ આ વિષયનું સૌથી પહેલું નોંધપાત્ર પુસ્તક હતું. તેમાં ધર્મભાવ પ્રાધાન્ય છે, વર્ણનો સાદા પણ તેવી લેખનકલાના નમૂના તરીકે આજે પણ વાંચર્વાં ગમે તેવા, ક્યાંક રમૂજની છાટવાળા પણ, છે. શિષ્ટ ગુજરાતી જીવનની બે પેઢીઓ વચ્ચેનો ફરક તે ‘દક્ષિણયાત્રા’ ને ‘દક્ષિણાયન’ વચ્ચેનો ફરક. દક્ષિણ ભારતનાં તીર્થસ્થળોમાં ‘સૌન્દર્યાભિમુખ અને સંરક્ષિતદર્શી બની’ ફરનાર આ કવિહૃદયના, કલાપ્રેમી, વિશિષ્ટાર્થમા પ્રગતિશીલ કર્તાને માથે તો વારંવાર દર્શન-ની તથા સામાજિક દીકાકાર પણ વારંવાર બનવાની ગંભીર ફરજ હોવાથી તે તો “હૃદયમાં ભક્તિનો સરવાણી પ્રગટાવવા” (પૃ. ૧૩૨) મથે છે ત્યારે પણ એ તેમને હાથ લાગતી નથી. અમ બન્યું તે જુદી વાત, બનવું અનિવાર્ય પણ ખરું; પરંતુ તેમણે જે લખ્યું છે ને જે રીતે લખ્યું છે તે તો એમને હાથે ઉઠી કેટિની સાહિત્યકૃતિ સર્જિ છે. પુસ્તકમાં, સાદ્યન્ત, કર્તાની દૃષ્ટિ વિરાદ છે, ચિન્તન માતબર છે, દેરાદાઝ વ્યાપક છે, દીકા કે કટાક્ષો મર્મભર્યાં છે, પ્રસંગચિત્રણ તાદરસ છે, વર્ણનો નિરાડંબર તેટલાં જ રસાળ રાખ્દચિત્રો છે. આ સરસ પ્રવાસગ્રંથના સૌથી સરસ પ્રકરણો મહીસુરની નગરીઓ ને મહુરા વિશેનાં છે.

અખો, એક અધ્યયન : હમારાંકર જે. બેપી, (૧૯૪૧: ગુજ. વર્ના. સોસાયટી, અમદાવાદ; રૂ. ૧૧).—જે કવિ ત્રણેક વર્ષ લગી સંશોધકના

૧. પ્રતાપનામાનાં આ અવતરણમાં *aim* રાખ્દને બદલે *ambition* કપાયે છે એ સ્મૃતિદોષ લાગે છે.

'મગજના કળને' લે તે એની પાસે આ પ્રકારનો મદાનિબંધની કક્ષાનો અન્ય લખાવે એ અનિવાર્ય છે; અને એ આવશ્યક પણ હતું, કેમ કે અખાના રૂપનકવન પરના આચાર પદેલાંનાં લખાણો પછી પણ એના જીવન, પુરોગામી-વ્યા, સમાજસિયતિ તેમ જ કવિતા વિશેના આવા સાક્ષીય, રચ્યોત્ત પળ ન્યકદુ વિવાદપ્રતિવાજા, વિષય પર તેમજ કીમારતાળી દદિ દરવતા રવાંચાયકેષે માટે અવકાશ હતો જ. કતાની સાક્ષીયતા ઘણી વાર બહુ ઝીણું કાંતનારી છે એમ વિદ્વાનોને પણ લાગવાનું, પરંતુ તેમણે તો સત્યરોધની દદિએ જ પોતાની એ શક્તિ વાપરેલી જણાઈ આવે છે. વળી, વિષયને એના બહુવિધ સંદર્ભમાં વિચારવાનો એમનો સુલેખ નતે દદિ હતા આખા ય મન્યમાં એ ભૂમિકાભાગનો પ્રસ્તાર એમના અંકુસમાં રહ્યો નથી-જંગ, રચ્યો-રચને સાહિત્યવિષયક મહાપ્રશ્નોની તેમણે કરેલી ચર્ચા પાન-એ નતે સારી દોષા હતા-પ્રમાણુભાણ બની ગઈ છે. અવા કેટલાક પાના બચાવીને, નથી કપું કે બરાબર નથી થયું પણ નરેરી હતું તે પ્રકરણવાર તેના વિષયનું રચણ તારણ, અખાનતે સુવિરાલેકેપસંદાર, 'નણી નેઈન' નથી આખ્યા તે કવિદક્ષિઓના સાર ને કવિવિચારોનું સંકલન અને કવિવિષયક સંપૂર્ણ મન્યસૂચી-આ સર્વ (આવા કાર્યનાં અધિયોગ્ય અગ્રો) યઈ રાકયું હોત તો સુવખ્યાના મૂર્તના છે તે સામય્યયુક્ત અન્યને હીસામૂલનો કલાનો સવિરોધ આનન્દ માણી રાકાત.

રસપાન : મોહનલાલ પા. દવે (૧૯૪૨ : ગાદીપસાહિત્યગન્ધિર, સૂરત; શા. ૧૧૧).—સાત વિષયો પરના બધા મળીને નવ લેખ, તેમાંના નવલરામ, અર્વાચીન કવિતા ને સાકુન્તલ વિશેના છે એ તે તે વિષયનાં સારાં પ્રાવેશિક લખાણુ ગણાય; 'વિદ્વદ્ધ' કમજારાંકર 'ઘણી ને પ્રમાણુભૂત માદિતી આપતો લેખ' રસપાન કરાવનાર તરીકે તો મધ્યમ કોટિનો ગણાય; એટલે 'રસપાન'—માં ને હિતમપણુનું અભિમાન (અને તે સકારણુ, સાત્તિક અભિમાન બાકે માન) લઈ રાકે તેના લેખો દયારામ પરનો મહેસો, નર્મદ વિશેનો બાને તથા રવ. નરસિંદરાવને નિવાપાંજલિરે લખાયલો તે-આટલા છે. એ તણે ૧૯૩૭-૪૦માં લખાયલા હોઈ, કતાની સાક્ષિઓ તેમાં પરિપકવ રૂપે અનુ-વાતાલી હોઈ, શુજરાતી વિવેચનને તેમને હાથે રાકય તેવા સર્વોદ્દે પ્રતાનરૂપ છે એમ કહેતાં ઘણા આનન્દ માય છે.

આકાશનાં ફૂલ : જ્યોત્સ્ના શરણ (૧૯૪૧ : યુગાન્તર કામો. સૂરત; શા. ૧૧૧). "પૃથ્વીના વાસ અને ઊણા પડે." અને તેથી નેને 'પૃથ્વીના મહેલ'

૧. એ જોયો ૧૯૧૦માં 'સમાલોચક'માં તેણે ૧૯૩૩માં 'મન્ય અને અન્યક.૨'માં (પૃ. ૧૫) અને જોયો ને તેણે જ આ પુસ્તકમાં ૧૯૪૨માં છપાવે છે દદિ અને આવશ્યક હતું કે લેખવિષયના જીવનનાં છેલ્લાં પંદર (૧૯૧૧-૨૫) વર્ષની વિગતો એ ઉપરોના અવિવદેખાના આ કાયમી રૂપમાં ઉમેરાઈ જ હોત.

છાડીને જાગે જાગે જાડુ' ગમે છે, જેને આસવામાં વસતું છે, ચન્દ્ર ને સૂરજ સાથે ખેલતાં હસતું છે, જેના કૃણા હૃદયભાવ 'શુભ માનવીના સાધમાં' 'દાઝી જોડે' છે, તે આત્માની ઝંખના, તરંગલીલા કે હર્ષશોકનાં આ કાવ્યો છે. જિર્મિ જેમાં સુધટ જની ચોગ્ય કલારૂપ ધામી રાખી છે તે ગૃહભાવણીનાં 'ખાલી' અને 'મિદ્યા', અપૂરા ઉરભાવ આકર્ષક રીતે જાતું કારુણ્યમય 'સમજાં રતાં,' અને તમા આતમદીપ ખેલવાના વાંછતું 'દેવનાં ધામ', આનન્દ કે રમજની વૃત્તિવાળાં 'બંસરી સૂરે' કે 'અવૃત્ત સંગીત', અનુકંપાભર્યું 'દાંડીઓ' આવાં કેટલાંક વારંવાર વાચનાં ગમે તેવા છે; અને પરિચય કે વિવેચનને વરા થવા જાય ના ને ના જ પાડતું 'સનાતન પ્રત' સંમહતું સર્વોત્તમ ને ગુજરાતી બા.પાતું એક ચિરંજીવ જિર્મિકાવ્ય છે. એટલું જ હૃદયંગમ 'રાને ખૂંદ્યાં ?' આમાં નથી પણ એ જ લાખાદોને જગનાની છે તે 'બોરસલી'નું તે એક સુપુષ્પ ઢરો જ એવી આરા રાખીએ છીએ.

શ્રી રામાનુજાચાર્ય: પ્રતાપરાય મો. મોદી (૧૯૮૧: શ્રી સયાજીબાલ જ્ઞાનગાળા, પુ. ૧૬૭મું; છ આના). વિદ્વત્તાને કિલક વવાની કટેવ હોય છે; અર્વાચીન વિદ્વતા ધણી વાર અઅદ્ધામા પલુ રાખે છે. એ દૂપણો વિનાતું, સૌથી ય જોછા પાનામાં વિષયને ચળાકાય વધારેમાં વધારે ન્યાય આપતું આ પુસ્તક લાખા વખતની ગંભીર ખોટ પૂરે છે.

વચાધ્યાય, ખં. ૧ ને ૨: કેસવલાલ હિંમતરામ કમદાર (૧૯૩૬-૪૦: આર. આર. શેઠની કં. મુંબાઈ; રૂ. ૨ ને ૩). સવાસાતરોથી ય વધુ પાનાના આ જ્ઞાનપ્રસૂર ગ્રંથનો થોડી લીટીમાં પરિચય આપવો એ પણ ધૂષતા બાધું અને તો પછી મતદર્શનનાં તો વાત જ રી ? એટલે રીતસરની સમાસોચના નિગતે છાપી શકાય ત્યાં સુધીને માટે એટલું જ કહીશું કે વાડમયજેત્રમાં રવવિષયનું નેતૃત્વ બહુ સારી રીતે લેનાર કત્તા વિરોના બીજ ખંડના પ્રસ્તાવનાકેબક રા. રમજલાલ વ. દેસાઈના અભિપ્રાયને સહુ અનુમોદન આપીએ છીએ કે "પ્રાકૃતના નક્ષત્રમંડળમાં પ્રાકૃતર કમદારનું રચાન કમકલું છે." બંને ખંડોમાં મળીને નગદ ને આવર્ધનરામ, ગુજરાત ને ઇતિહાસ ને રાજ્યપ્રકરણ તેમ જ ઐતિહાસિક કે સમાજલીન કેટલીક સમર્થ વ્યક્તિઓ વિરોના કર્તવ્યનિષ્ઠા, અવચાસશીલતા તથા "આખાને વિષય સાથે બાંધી રાખે એવી રસપદ" સૌલીવાળાં આ ૫૭ લખાણો આપણી પ્રશંસા, મનન તથા સદ્ગુપચોગને પાત્ર છે.

શિક્ષણશાસ્ત્ર, પ્રાયમિક શાળાના શિક્ષકો માટે (૧૯૪૧ : વડોદરા રાજ્યનું કેળવણીખાતું; રૂ. ૧૧). ગુજરાતીમાં પ્રાયમિક શિક્ષકો માટેનું સાંપ્રત શિક્ષણશાસ્ત્રનું પુસ્તક નહોતું તે ખોટ એ સાક્ષનાં ૧૫ અંગોમાં વિરોના

આ ૧૩ લેખકોના- અને ધણીખરા સિદ્ધકો પણ છે-ત્રેઓના પાઠ્યપુસ્તકથી સારી રીતે પુરાય છે. આ તેમ જ ઉપલુ' ('સ્વાધ્યાય') વર્ણાતુકમણિકા વિનાનાં છે. આવાં પુસ્તકોનું એ શ્રમસાધ્ય જ છતાં અવશ્યક અંગ નથી ?

લક્ષ્મી બેટી, પ્ર. કે. અત્રેકુત મરાઠી ઉપરથી નાટક: બિ. હવેરી, ડા. ખરોડિયા (૧૯૪૨: એન. એમ. ત્રિપાઠી એંડ કં. મુંબાઈ; ૩. ૨).- લક્ષ્મી મૂળમાં જિન્સ ('સેક્સ') સિવાય ને તેની આતુષંગિક (સત્તાકોક્ષા ઉત્પાદિ) વાસનાઓ સિવાય બીજી કશું છે નહિ એ લક્ષ્મી અઘમાવસામ (અને 'અલ્ટ્રા-મોડર્ન') સમજાવે પર રચાયેલું નાટક. આખી ય રચનામાં એ દૈર્ઘ્યની ખરાબ એના પ્રાકૃતભાગી પાસાની અપકૃતા એવી છે કે તે કંટાળા સિવાયની લાગણી ઉપભવી શકત નહિ. એવી લાગણી સુકુમાર વેદનરીતિ વાંચનારને થાય છે; પણ તે અતિથળી થતી નથી તે, મર્મઆતુર્થભયાં સંભાવણુ લખવાની કલાની આંવડત અને નાટ્યકાર તરીકેની તેમની ઝીકંદર-અચોચિત કાયંગેમ સાધવા જેવી-કુશળતાને દીધે. નક્કી સિનેમાનદી ચપ્ કરતીકને સુધારિકા બની નર્મ એ અન્ત અપ્રતીતિજનક છે. ઉચ્છૃંખલ પુરુષમતને 'શૃંગાર સાખત' રાખી વર સંભાળતી જોતને કાળમાં રાખવા માટે જ લક્ષ્મી છે એવા બાવાચનો એ મહાપ્રશ્નને નરીએ સૂચવેલ ઉદ્દેશ જીવનને વકરદિશિતાર્થ જ વિદોક્તા 'અર્વાચીનો' માન્ય રાખશે પણ તેમાં ઉચ્ચ, સાલ્વિક માનવતા નથી. વાક્યોને ધરતીકંપ કરતી વાતચીતની મરાઠી લઢણનો શુજરાતીમાં મર્થાદા-સર ઉપયોગ થયો હોત તો વધારે સારું હતું. અમર્યાદ ઉપયોગે કૃત્રિમતા આપી છે. આ ખામી બાજુએ રાખીએ તો કહી શકાય કે ભાષાન્તર સારું થયું છે.

સરી જતું સૂરત: ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા (૧૯૪૨: એન. એમ. ત્રિપાઠી એંડ કં. મુંબાઈ; ૩. ૧૧).-અંગે બર્ધોના ઉત્તમ ભાગ્યોમાંના ફેટલાકને આધારે રચાયેલાં (ને એમાંનાં ૩ તો આ પત્રના વાચકોએ પાંચેલાં, સાંજેલાં) સાત શાષ્ઠવયુક્ત કલાવાચાં એકાંથી નષ્ટકો; એમાંનાં પાસ-નપાસ, આર ચિતા ને લક્ષ વિશેનાં તો સવિશેષ તખ્તાલાયકી પણ ધરાવે છે. દદાટે-દદાટે વધારે સર્ગે જતા ૧૮૯૫-૧૯૨૦ની ચચ્ચોસીના સૂરતનાં આ હુબ-વાડમય પ્રતિબિમ્બો આજે જેમ સુરસિક વાચક પૂઠં પાડે છે તેમ બરિધ્ય માટે પણ આપણા સાહિત્યમાં વિરલ એવા આ વિષયના સામાજિક દરતા-નેજની ગરજ સારસે એ 'અંગે બર્ધો'ની જેમ આની પણ જિગ્યા પ્રકારની મૂરખવતા સિદ્ધ કરે છે.

નિવાપાંજલિ એટલે ટોમસ મેન્ફ્રેડ 'એલીઝ રિટન ઇન એ કંટ્રી-બર્થપાઈઝ; ૨. એમ. એ. મુરૈયા (૧૯૪૨: એન. એમ. ત્રિપાઠી એંડ કં. મુંબાઈ; ૩. ૧૧) કર્તા તરફથી હવે જેવા સરળ ને વાંચવાની વાતપાતરની આરા

દ્વનિ

નિવાપાંજલિ

સંસ્કારભૂતિ આચાર્યશ્રી ડૉ. આનંદશંકર

ગુજરાતની સંસ્કૃતિના પ્રતીક સમા આચાર્યશ્રીના અવસાનથી ગુજરાતને જે ખોટ પડી છે તે હાલમાં તો કદી પૂરી શકાય એવો સંભવ નથી. ગુજરાત કોલેજના અધ્યાપક તરીકે, ‘સુદર્શન’ અને પછીથી ‘વસન્ત’ના તંત્રી તરીકે, અને છેવટે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના પ્રો. વાઈસ ચેન્સેલર તરીકે એમણે જે કાર્ય કર્યું તેને લીધે એમની કીર્તિ આખા દેશમાં પ્રસરી રહી છે. ગુજરાતના ગૌરવને એમણે વધાર્યું છે.

એઓ સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા. સંસ્કૃત વાક્યમતના વિવિધ ગ્રન્થો એમણે વાંચ્યા અને વિચાર્યા હતા. આપણાં દર્શનશાસ્ત્રોનો ઊંડો અભ્યાસ એમણે કર્યો હતો. સાથેસાથે પશ્ચિમના સાહિત્યનો, તત્ત્વજ્ઞાનનો, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર એ સર્વ જ્ઞાનવિષયોનો પરિચય પણ એમણે મેળવ્યો હતો. ગરવા ગુરુપદને શોભાવે એવા ‘જ્ઞાનનિધિ’ તરીકે સ્વાભાવિક રીતે જ એમના શિષ્યવૃન્દનો એમના પ્રત્યે નિઃસીમ આદરભાવ હતો.

એમનો દેખાવ, એમનો પરદરવેશ-એમનું મોતિયું, એમનાં મોઝાં, એમની પાપડી-એમનો ચાંદલો, એમના લાંબા કેશ, એમની શાન્ત અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રા, પ્રતિભાના ચમકારવાળી રસનિર્જરતી એમની ધીર ગંભીર વાણી એમાંનું કયું તત્ત્વ એમના શિષ્યો કદી પણ વિસારી શકશે ?

એમની તખ્તિગત લાગણ્ય હતી. હું કોલેજમાં બેસતો તે દરમિયાન લાગ-લાગટ બે વર્ષ તો ધીછું દર્મ અનારોગ્યને કારણે એમની ખરાબ થયેલી. ઋતુઋતુના ફેરફારની મામે દર્મ રહેવાને કાશંકતાની ખાસ મંજાળ

એમને રાખતી પડતી. સિનાબે એસતાં જ ગરમ પસો વડે એમના શરીરને સુરક્ષિત રાખવાની જરૂર એમને લાગતી. એમની લોબન-વ્યવસ્થા એમના નાગર સ્ત્રોત્પાને દાથે જ એમની ખાસ જરૂરિયાતોને લક્ષમાં લઈને થતી. અન્ય વ્યવસ્થા એમની નાણુક પ્રકૃતિને લીધે એમને ફાવે એમ જ નહોતું. એમના પૂનપાક, એમની રહેણીકરણી, એમનો પહેરવેશ, એમનો ખાનપાનનો વ્યવહાર એ સઘળું આર્યસંસ્કૃતિના અંતરતત્ત્વને જ નહીં પણ તેની જહારની શોખાને પણ વનળતી રાખનાર તરીકેની એમની પ્રતિધાને વધારવામાં સહાયજૂત થતું અને એમના પ્રત્યે જનતાને વિશેષ આકર્ષણ.

આર્ય સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની એમની એ મમતા એ દેખાવમાત્ર નહોતો. એ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે એમના હૃદયમાં ઊંડો વાવ હતો, એ રમેહલતિષ્ઠા ઉપર જાનનાં વારિયું સિંચન પૂરવું થયું હતું...એની શોખા અને સચ્છિમાં ન્યૂનતા નહોતી. ખરેખર આચાર્યશ્રી આપણી એ પુરાતન સંસ્કૃતિના સાચા સંરક્ષક જ હતા. સ્વ. મણિલાલ નજીબાઈના 'સુદર્શન'નું તત્ત્રીપદ સાચવવાની ગંભીર જવાબદારી જો એમના શિર પર આવી હોય તો એ જવાબદારી અદા કરવાની મોગ્યતા પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં એમનામાં હતી. એમના તત્ત્રીપદે નીકળતું એ 'સુદર્શન' ગુજરાત કોલેજની લાઇબ્રેરીમાં બેસીને હું હમેશ વાંચતો. એમના પોતાના લંજો વાંચવાતું તો હું કદી પણ ચૂકતો નહીં, 'ભદ્રભદ્ર'ના પુસ્તક ૧૫૧ એમણે જે વિસ્તૃત વિવેચન એ પત્રમાં કરેલું તે પણ મેં વાંચ્યું હતું. સનાતનધર્મના આભ-માનીઓને ઉપહાસનાં વિષય જનાવનારા એ પુસ્તકના હાસ્ય ઉત્પન્ન કરતાં તત્ત્વ પુષ્કળ હોવા છતાં એમા હાસ્યરસ નથી એવો નિર્ણય 'સુદર્શન'ના તત્ત્રીપદે વિરાજનારા આચાર્યશ્રીના ઘડાયેલ, અને તે એમણે સ્ફુટતાથી વ્યક્ત કર્યો. સનાતનધર્મ પ્રત્યે આચાર્યશ્રીની એવી મમતા હતી.

અને છતાં સુધારાનો સાર પણ એમને સમજતો હતો. સુધારાનું દષ્ટિગિન્દુ પણ એ સમજી શકતા હતા. સુધારા તરફ પણ એ ઉઠાર છુદ્ધી જોઈ શકતા હતા. સુધારક મિત્રો એમને હતા, અને તેમના પ્રત્યેનો એમનો ભાવ કોઈ પણ રીતે ઉપલબ્ધિયો નહોતો. આપણી સંસ્કૃતિનું ગૌરવ એ સમજતા, તેની જ સાથે પશ્ચિમની કેળવણીની અસરથી જ આપણને નવી પ્રાપ્ત થયેલી ઐતિહાસિક દષ્ટિથી એ સંસ્કૃતિના સમગ્ર

પ્રતિષ્ઠાસને ઉદ્દેશવાની જરૂર એમને જણાતી, અને આપણાં દર્શનશાસ્ત્રોની તત્ત્વવિચારણાને તેમ જ આપણી સામાજિક સંસ્થાઓના વિકાસને અધ્યાસ એ નવી દૃષ્ટિથી કરવાનો પ્રયત્ન. એમણે આદરેલો. ઝગ્નેદના પુરુષસૂક્તમાં ચાતુર્વર્ણ્યનો ઉલ્લેખ કરાયેલો એમણે જોયો તેની જ સાથે સમાજના વિરાટશરીરનો કેઈ પણ ભાગ ઉવેગવામાં આવે તો સમાજશરીર પાંગળું જની તેના મગમાં નેર ન રહે, અને પરિણામે આખા સમાજશરીરને એની હાનિ થાય એ સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસનો સિદ્ધાન્ત પણ પુરાસૂક્તનાં એ જ મંત્રમાં ગર્ભિત રહેલા એમની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ નિહાળી હતો. શંકરાચાર્યની નિમિત્તના એકાદ વ્યાખ્યાન પ્રસંગે શ્રી શંકરાચાર્યની જીવનકથાના ‘મનીપામંગલ’ની નિર્મિતિના નિગિતશૂત વૃત્તાન્તનો ઉલ્લેખ એમણે કર્યો હતો, ‘ચાંપ્લાઈડરુ મ પુરિજોડરુ ગુરુચિંપા મનીપા મમ’ એ વંચનો વડે શ્રી શંકરાચાર્યે વ્યક્ત કરેલી ઉદાર ભાવના એમણે સમજાવી હતી તેથી કેટલાક સનાતનીઓનાં દિલ તે વળતે દુભાવનાં એવું સાંભળ્યું હતું. એમના અરપર્યતા વિશેના વિચારો વિશેષ રજુટ સ્વરૂપે એમણે વ્યક્ત કર્યા તેનાથી દુભાનારા સનાતનીઓની સંખ્યા એથી પણ ઘણી ઓછી હતી. વગરકારણે, વગરજરૂર, વગરપ્રસંગે પોતાના વિચારો પ્રકટ કરીને અન્યના હૃદયને ક્ષોભ આપવો એ આચાર્યશ્રીની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ હતું, એ કારણે જ અરપર્યતા વિશેના એમના પ્રકટ થયેલા વિચારો સનાતની દુનયામાં ખારે ખમળાટ મચાવનારા થઈ પડ્યા હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

મારા પ્રિય વિષયના અધ્યાપક તરીકે વર્ષો સુધી જે જ્ઞાનપ્રસાદી એમણે મને આપેલી તેને લીધે અધ્યાપક તરીકેની એમની વિશિષ્ટતાઓ, અધ્યાપક તરીકેનાં એમનાં દૃષ્ટિજિન્દુઓ, અધ્યાપક તરીકેના એમની સાથેના ચિરમરણીય જની ગયેલા નાનામોટા પ્રસંગો મારા હૃદયપટ ઉપર આપારે સામટા ધસી આવે છે, પણ રચણસમયના સંકેતને લીધે તે સમગ્રનું હું મૌન જ સેવીશ. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ જ જેમનું પરમ ધ્યેય હતું અને જ્ઞાનનું વિતરણ તો જેમની સિદ્ધિનું આનુષંગિક પરિણામ હતું, તેમની વિદ્વતાનો ‘આપણા ધર્મ’ જેવાં કેટલાંક પુસ્તકો વડે અને ‘વસન્ત’નાં એમનાં વિનંયનો, જે હવે સ્વતંત્ર પુસ્તકોના આકારે પ્રકટ થયેલાં છે, તે વડે મુદ્રાતને ખચો છે. મુદ્રાતના આપણા એ હુરધર વિદ્વાનને કાચીની

વિદ્યાપુનિત બુદ્ધિમાં નિવાસ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો એ બાબત નિરપેક્ષ હોય એવો એમના વિદ્યારસિક આત્માને અનુકૂલ જ હતી. જે વિદ્વાતા 'વસન્ત'ના તંત્રી તરીકે આખા ગુજરાતને પ્રેરણા આપતી, તે જ વિદ્વાતા આખા ભારતવર્ષમાં ઝળકી ઊઠી, અને ડો. આનન્દશંકર કુવ તરીકે એ પ્રખર વિદ્વાન અને ગંભીર તત્ત્વચિન્તકને આખા ભારતવર્ષે અપનાવી લીધા.

એમની સેવાથી અનેક વર્ષ સુધી વંચિત રહેલું એમનું ગુજરાત એમના નિવૃત્તિકાળમાં ઢેળવણીનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં એમની મૂલ્યવાન દોરવણીના અભિલાષ રાખતું. 'ગુજરાત યુનિવર્સિટી'ના અને એવા કંઈ કંઈ ડોઠ એમના પણ અન્તરમાં ઉછળતા હતા પણ એવી કંઈ કંઈ સેવાનો આરંભ માત્ર એમણે કર્યો હશે ત્યાં તો મંદવાડે એમને મ્હાત ક્યાં અને આખરે ફર કાળે એમને અરયા એ ગુજરાતની કમનસીબી નહીં તો બીજી શું કહેવું?

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે

વાસરિકા : ૨

૨૫મી એપ્રિલ, શાવનવર : નવી પ્રગટલી 'અડધે રસ'ને આજે આઠમિક રીતે હાથ ચડી એટલે રાત્રે નવસરો એના પાના ફેરવવા માંડ્યા. તેના બીજા ખંડ 'બાહ્યકાળ'નો બારમા ખંડક આખો છે કર્તા પરના હુમા પ્રભાવ વિશે એટલે એ પહેલા વાંચી નાંખ્યા. તેમાં વાંચતી કંડિકાએ (પાતે ૧૯૨૩માં મુદ્રાપ ગયેલા ત્યારે કાસમા પ્રત્યક્ષ ભેગેલાં હુમારાયેત સુષ્ટિનાં સ્થળો વિશેના ઉલ્લેખની કંડિકાએ) મારું એને લગતું જુદી જાતનું સંસ્મરણ જાગત કયું. એ જ ૧૯૨૩ની સાલમાં અખબારના રજતપર્વનો જે વિશેષક પ્રગટલો તેમા ૨૬. નાશયણ વિ. ઠક્કરે મુનશી પરની હુમાની અસરનો જે લાભો લેખ લખ્યો હતો તે આ વિષયનો સૌથી પહેલા લઘુકો હતો. ત્યાં સુધી બધા વિદ્વાને ને સામાન્ય વાંચકો પાટણની અમુતા વગેરેને સર્વાંશે તેમા કર્તાની નવનવોન્મદશક્તિની પ્રતિષ્ઠા તથા અપૂર્વનિમોણુક્ષમપ્રજ્ઞાનું જ પરમાદ્ભાવક પરિણામ માનતા.

ત્યાર પછી તો તેર વર્ષ સુધી નર્મદાનાં નીર વહે ગયા; એને વહેતાં અને તટે ઊભેલા યુગ્મ-ન્દના જુજુઆક્રમે ભેગાં; પણ એ વર્ષો દરમ્યાન એને તટે જામેલા આ અર્વાચીન ભાગવક્રેહે પેતાનું આ વિષયનું મૈત્ર તેણું ને તેણું અખંડ રાખ્યું જેણું કુચુચુનિએ તપશ્વધી વેળા રાખ્યું હશે, મૌન વદ્યનું તે ૧૯૩૬માં આ એ.પી. 'ગુજરાત'માં મ.સિંહાકાર છપઈ ત્યારે.

એક બાજુ એ હકીકત મૂકે ને બીજી બાજુ મૂકે ચોપડીમાં (પૃ. ૧૮૦) 'અપાયસો રહિયો કે (અને એવી મતલબનો વડીલવિદ્યાનો નક્કરત્વક બચાવ કે પોતે હુમાનું' કાણ નાકબૂલ રાખ્યું નથી) - કે, પોતાની સામેની આ વિષયની "દીકાઓમાં રહેલું સત્ય મેં સદાય સ્વીકાર્યું છે" એટલે તમને પૂછવાનું મન થશે: ક્યાં સ્વીકાર્યું? ને ક્યારે? અમે તો વચગાળાનાં પેલાં ૧૩ વર્ષોમાં એ ક્યાં ચ નાંચ્યું નથી; કે પછી, ઉપજા વાક્યમાં 'મેં' તથા 'સદાય'ની વચ્ચે 'મારા મનમાં' એ રાખીએ અમારે અધ્યાત્મ રહેલા સમજ લેવાના છે?

પત્રપંડિત અને પત્ર-કાર

તા. ૨૮મી એપ્રિલ: સર ૨૨૯. ક્રિસ્ટ ને સમર્થ રામદાસ: આ બે નામો વચ્ચે ક્યાંય મેળ દેખાય છે? ના. અને છતાં, મેળ છે. એમાંના પહેલા ગૃહસ્થની યોજના કસડી ગઈ એ વિશેના કેસરીના (ગઈ તા. ૧૪મીના) અગ્રણેષને ગયાબે, બીજા ગૃહસ્થનું લેખવિષયને બાંધબેસતું અર્થગ (એવા કાંઈક સામાન્ય) કે વ્યાપકતા વિનાનો ખલટોષ કર્યો, તે દ્વારા વિષેરાધો કેમ કે તેને અક્ષતમંદીતું કે દુરદશિતાનું બન્ધન નહોતું.)—અર્થગ ટાંક્યું છે. એ પત્રે અગાઉ એ જ યોજનાને વિલોત્તમ સાથે સરખાવી, એ અગ્રણેષને પામવા ચલાનાર સુન્દ ને ઉપસુન્દ એવી હયા હિંદુ-મુસલમાનની થઈ નથ તેવી કરામત ધરાવનારી તેને કહી હતી: હિન્દના નાણામંત્રી અંદાજપત્રને લાંબી દીકાથી વિભૂષિત કરે ત્યારે એ ક્રિયાને કેસરી 'મહિનાયા' કહે. અમજ, રાજ્યપ્રકરણી અગ્રણેષોમાં અનેકવિધ સાહિત્યિક ઉલ્લેખન ('અંદુરજ્ઞ') થાર વાર આને છે ને ઉત્તિહાસના બારીક અભ્યાસનો ઉચિત ઉપયોગ થતો પણ એછાં છીએ. એ રીતે લખી શકનાર પત્રપંડિતો (આ રાષ્ટ્ર પણ ત્યાનો જ) મહારાષ્ટ્રમાં છે કેમ કે એ પ્રાચીન વિદ્યાપ્રેમ ઊંડો તથા છવન્ત છે તેમ જ તેના વિદ્વાન પત્રકારો માને છે કે જાણી વિદ્યાસંસ્કારવાળાં લખાણ વાચનારનો સંસ્કારિતાને તો હમેશ માટે પોષે જ છે પણ ચર્ચાતા વિષયમાં પણ એ વાચતી વખતે તેને ખરેખરો રસ ઉત્પન્ન કરે છે. એ પત્રપંડિતોને મુકાબલે આજના ગુજરાતી વર્તમાનપત્રકાર-કેનો લાગે છે એ અહીં લખી બતાવ્યા કરતા સમજ લેવું જ વધારે સારું.

૨૨૭ મે: આપણે 'અધ્યાપક' રાજને પાંચ પગે ગળડાવતા (ભેડું સંપ્ટે. ૧૧મું પૃ. ૨૧૪મું) નવનરામના સન ૧૮૭૮વાળા પ્રયોગ સુધી તો લઈ ગયેલા ને એનો હમણાનો ઉપયોગ હોષ સહે બોદ વાક્યમને આભારી; પણ આજે આવેલ મુદ્દામાચરિત્રની વિદ્યાપીઠાવૃત્તિમાધી માલમ પડે છે તેમ વિક્રમી ૧૭૩૮(ઈસવી, ૧૬૮૨)માં રચાયેલા એ કાવ્યની વિ. ૧૭૫૮માં લખાયેલી એક હાથપ્રતમાં એ કાવ્યની સાતમી જ લીટી આમ છે, "સાંદીપનિ ક્રાપિ સુરગુરુ સરખા, અધ્યાપક અનંત" એટલે નવનરામ પહેલાં પણ આરંભ

પોણાબસો કે બસો વર્ષે એ શબ્દ ગુજરાતીમાં વપરાયો હશે. સંપાદક પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૬) એસરની ભાષા અર્વાચીન બનાવાય છે એમ કહ્યું છે તે સાલેય નહિ પણ 'લોકોપયોગી' આદૃતિને લાગુ પડતું હોય, 'મામેશ'ની જેમ આ કાવ્યની પણ તેમણે છાયારૂપ વાચના આપી ગણારો.

પ્રેમાનંદ ચોરશિરોમણિ ?

૨૭ મે: પાસકાં આખ્યાનેને છટથી પોતાનાં બતાવી લેનાર પ્રેમાનંદનું નામ ને હમર થોડી વાર પર કરી તે ચર્ચા આ પ્રશ્ન પુછાવે છે. ઉત્તર નકારમાં એમ કહીને આપી સાકાય કે અપહરણના નિષાધમાં એના સમયની આખી પરંપરા દાલના કરતાં જુદી હતી. આપણે તો 'સુખદ આનંદ જોવારા' એમ માત્ર બેત્રણ સબ્દો ક્યાંકથી પોતે લીધા હોય તો તુર્ત જ ને રસેચ્છાએ એ ક્ષણને સ્વીકાર કરી લેનાર નરસિંહરાવે માન્ય રાખેલી અર્વાચીન પરંપરાના વારસ છીએ એટલે જેમાંથી સીધું જ ઉઠાવ્યું હોય તેનો તે રૂપે, સૂચન લીધું હોય તેનો સૂચનરૂપે તથા આપણું આનંદ મન બીજાનું કેંક ને કેંક સંધરી રહ્યું છે એવો સંદેહરૂપ ખ્યાલ હોય ત્યારે એ મનને જગતું બનાવીને તેનો ક્ષણભાર હળવો કરવો જોઈએ.

સાધુ કયો વાપરેલો ?

તા. ૩૭ મે: 'Akbar: a Study'નું ગુજરાતી 'અખો: એક અધ્યયન' એમ હરવામાં આવ્યું છે એ સામાન્ય નામ તરીકેના 'શ્ટડી' માટેના બીજા કોઈ પર્યાયને અભાવે નિશાવી લઈએ એ જુદી વાત પણ 'અધ્યયન' (અભ્યાસ) એ વસ્તુ તો દેખી કે અડકી સાકાય તેવી નથી. એ શબ્દનાં ખરાં વળગણ ભાવવાચક નામનાં જ છે એટલે નથી દેવ પાડવામાં હું જેવા જૂના ધવા માંડેલાને મુશ્કેલી નડવાની જ... પણ મગજ હજી નવી સૂચના ન કરી રાકે એટલું જાણું થયું નથી તેથી સરઝા એમું ટપકાવું છું કે ('સ્વાધ્યાય' પણ બાવવાચકને 'સ્વાધ્યાયલેખ' લાગે પડે છે માટે) 'અભ્યાસિકા' વિચારી જુઓ ને વાપરવો હોય તો વાપરો. પણ આ નોંધ લખવા માંડી છે તો એ નિ:સંકેપણે જાણી કાઢેના મનમાં આવું વાંચીને:

૧...રોડીની જે સફાઈ (પૃ. ૧૫૦)

૨. તેનું નિરૂપણ...આટલું સાફ (પૃ. ૧૫૨)

૩. કાન્ટની સાફ રસદર્શિનો...નમૂનો (પૃ. ૨૨૭)

તેણે શબ્દપ્રયોગ વિચારતાં લાગે છે કે અહીં બાબત રીક્ષીને લીમડા સાધુથી કે નિરૂપણને એના પિતરાઈ 'હમ્મામ'થી કે રસદર્શિને એ બનેલા દુરમન 'લક્ષ' થી ધોવાની, ધોઈધે ધને ખૂન સાફ કરી સફાઈ તેમાં હૃદયવાવવાની નથી; એટલે 'વિરાદતા' કે 'વિરાદ' કે 'વિશુદ્ધ' સિવાયના સબ્દો તે તે સંદર્ભમાં શિષ્ટ ગુજરાતીના કોઈ પણ લેખકે વાપરવા જોઈએ નહિ. રૂપેને કોઈ

એમ માને કે આ મારો આગ્રહ સંસ્કૃત તરીકે સંસ્કૃત રાખે. માટેનો છે, એ સિવાયનાઓનો બહિષ્કાર કરવાનો છે. ના, એવું નથી. ખરો બેદ વધારે જોડે છે કેમ કે એ તાર્કિક છે. હું નહિ પણ ગુજરાતી ભાષાની આત્મપ્રતિષ્ઠા ('જનિયસ') તમને શીખવે છે તે શીખો કે એ બાધામાં રમૂલ ક્રિયા કે બાધા સ્થિતિ માટે 'સાક્ષ' ને 'મકાઈ' વાપરવાની માન્ય, સંમાન્ય ને સર્વમાન્ય (એટલે, અલખત, સર્વ શિષ્ટોને માન્ય) બાધાસિદ્ધિ છે અને સૂક્ષ્મ ક્રિયા કે કે સ્થિતિ માટે 'વિરાદ' વગેરે વાપરવા એ જ મોઝ છે, આ નિયમના અપવાદ ('મે' તેને સાક્ષ નાનકડી' કે "જાણી સકાઈ જાનો કરે છે ?" જેવા કામલામાં) બસે હોય પણ, એવા અપવાદ બોલવાણી કે સાદિત્યગત પાન-સંભાષણોની બાધામાં વાપરવાની વાજબી છૂટ હોવા છતાં શાસ્ત્રીય વિવેચનના ગ્રન્થમાં તો એ વાપરીને આપણે જોવી રસવૃત્તિ ને તેવી વિવેકબુદ્ધિ બતાવોએ જોએ, વળી, આખી છૂટ કોઈ વાર લખાણને તાજગીવાળું કે પ્રાજ્ઞવાન બતાવવા લેખાય છે એ બહુ છે, પણ ઉપલા દાખલાઓમાં તો રૂઢિ સામિતું બંડ એવો કોઈ જ બદલો આપનારું લાગ્યું નથી મને તો.

પરીક્ષકની અશુકલા

તા. ૨૬૨: એક પરીક્ષક લખે છે:

"પેપરના કામમાંથી કાલે જ પરવાર્યો — — — પહેર તો સલાચારી રહેવાની સગવડ હતી પણ આ વખતે પાછા દુરાચારમાં લપસી પડ્યો છું. એણે તો પાછા વળી શાચા ન'બરો જ અમને અપાયલા ને ? તેની જ આ પીકા. પરીક્ષા હતી તો ચાલતી-તી ત્યાં જ ટપાલમાં ને ચિઠ્ઠીઓમાં ને મોઢામોઢ એમ ત્રણે રીતે ન'બરો બસ ચાલ્યા જ આવે: કોઈ ન'બર મારા સગાની છોકરીનો હોય, કોઈ બાઈબંધના બત્રોબનો હોય તો કોઈ વળી દુરના સગાના શેઠની આગ્રેડ દીકરીની જીવાન દીકરીનો હોય. એમાંથી કોને મારે ના કહેવી? કોઈ-કોઈના તો મારી પર ઉપકાર પણ એવા મોઢા કે તેમની ઇચ્છાનુસાર એ ન'બરવાળાને એક સાથે દસ માઈ વધારી આખી પાસ કરું કે માંડ પાસ થાય તેવાને સેકંડ કલાસમાં મૂકી દઉં. આ તો મારાપૂરતું પણ મારી સાથેના પરીક્ષકની જોડે બેસીને આખરી પરિણામ નક્કી કરીશ ત્યારે ? એમાં તો એકનો મારા જેવો અકુદકુક્રિયા છે એટલે હું તેની પાસે મારા સગાબગાના માઈ વધરાવીશ અને તે પોતાની કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના માઈ મારી ખસે વધરાવશે એટલે વાંધો નહિ આવે, પણ ગોળે છે બહુ ચોખલિયો, તે અમારી બંનેની સામે સામ્યતાથી-પણુ દટતાથી ચલાવે. મને હઈ સાચું કહું તો એવો કોઈ પરીક્ષક હતો આ ઇલાકાની દુનિયામાં હયાત છે તેની જ નવાઈ લાગે છે. — — —"

"ન'બરો મોકલીને અમને પાપમાં પાડનારાઓમાં વિદ્વાન પ્રાફેસરોથી કે શેઠકોના સરકારી પગાર ખાનારાથી માંડી બધા જ વગોના માણસો હોય

છ. એલું થાય છે કે તેમનાં બધાનાં નામકામ (અને તેમનામાંથી કેટલાકના મારી પર આવેલા કામોના દસ્તાવેજ યુરુવા તરીકે) બહારમાં છાપી-છપાવીને એક વાર તો એ બધાને જણાડા પાટી જ દઈ પછી થાય થવાની હોય તે

... " હમ્મીએ કે જ્યાન-જમની વહેલાં હારી અથ તે યુદ્ધના દબાવને લીધે બંધ પડેલી ન'બરફેરની પદ્ધતિ (અમને પ્રમાણિક રાખવાની એકમાત્ર સાચી રીત) ૧૯૪૩ માં પાછી ચાલુ થઈ અથ. "

મારી એ બાઈ સદાયે સદાનુભૂતિ છે. એમની કુટુંબી હમ્મી દેવવશાત્ ન કુળે ને લક્ષ્મી પડોર પણ ચાલુ હોય તો નેમો પરીક્ષણ જ નકારવાની દિશા કાં ન દાખવે? વિ. ક. વે.

મંદિર-વૃત્ત

વિશેષ મહદંતઃ ૩. દસ રોક દેવકરણ મોનજ નેશુરી તરફથી મળ્યા છે તે સામાર સ્વીકારીએ છીએ.-વર્ષાનુક્રમણિકા તૈયાર કરાવવાનું હજી બન્યું નથી તેથી વિવશીર છીએ.-નવજીવન માર્યાસયનાં સુખમાયદિત્ત, નિર્મયતા (દિલી) તથા એ ખુદાઈ ખિદમતવાર (આ. ૨૭) મળ્યાં છે.

ભાવનગર : ૧-૫-૮૨

વિ. ક. વેદ, સંચાલક માનસી

મા. વિજયરાયકૃત

લીલાંસૂકાં પાન

છપાવા મહિલા આ નર્મદ્યુમના સંશોધનપૂર્ણ
ને રસિક ૨૦ નિબંધોમાં એ શુભ નવેસર
જીવતો થાય છે. વિગતો માટે શ્રુઓ આવતો અંદ.

નાજીક સવારી

વિનોદકાન્તકૃત આ પ્રસિદ્ધ નિબંધકાસ'મંડમાં ૨૪
રસમય રચનાઓ ઉપરાંત નિબંધકાવિષયક ઉપોદ્-
ધાત તથા માહિતી-ભાષા ટિપ્પણો છે. દોઢ રૂપિયે. એનો
દરેક ખરીદનાર માનસીનો પણ મંદગાર બને છે.

“એ અત્યંત અમૂલ્યના સંપર્કથી વિજયરાય
નિબંધકા ઉદારમતવાદી રહી સાકયા
છે. એના હોય બતાવે છે તેના શબ્દ
પણ ધન્ય ને સારી રીતે બુદ્ધિ છે.
સંપ્રજ્ઞાતપણે પોતે ધડેલા વિવેચનના
આદર્શને પ્રયત્નપૂર્વક એ વળગી રહે છે.
એ આદર્શની આંખિજ પોતે દુનિયામહેધને
ગીરખે છે-બદારથી નહિ પણ અંદરથી.”
પ્રા. મજરાય શુ. દેસાઈ ('૩૬૫'
મંથરય વાક્યમય)

પ્રા. વિજયરાય
ક. વૈધકૃત
વિવેચનસંમલ

જૂઈ

અને

કેતકી

અઠી રૂપિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં. ૨

પ્રગટ થયે ગયું છે

જગવેદકાલનાં

જીવન અને સંસ્કૃતિ

કર્તા

મા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વંદ

“પુસ્તક એક હું તો મુખ્ય થયો છું. આવી રાષ્ટ્રીય નિષ્પક્ષપદ્ધતિ, આપું સુવર્ણીકૃતું મધ અને આટલો બધો અવયાસ-સંભારઃ આવી વિદ્વતા દક્ષિણમાં જ છે એવું માનનારાનું મનઃભર્ય ફેરવાવે એમ મને લાગે છે.”
(એક વિદ્વાન મિત્રના પત્રમાંથી).

પાનાં
અલીસે
જેઠાં

કિંમત
એ
રૂપિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨ .

શ્રી ધન સુખ લાલ મહેતાનાં સર્જનો

છેલ્લો ફાલ

પ્રવાહી તેટલી જ પહેલદાર શૈલીમાં
કુશળ શબ્દશિલ્પીની કલમે લખાયતી
રસ, રહસ્ય અને રંગભરી વૈવિધ્ય
અને વાસ્તવિકતાથી છત્તકાતી વીસ
વાર્તાઓ અને બાર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

મીઠી નજરે

સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગભૂમિ અને નૃત્યકલા
વિષયક વિશદ વિવેચના સાહિત્ય અને કલા શુવનનાં
સંસ્મરણો અને પ્રાસંગિક કાવ્યોને 'સંગ્રહ
સંપાદક : શ્રી વિ. કે. વેદના
'હળવી કલમે' શીર્ષક આશુખ સાથે

કલામય મુદ્રણ મૂલ્ય રૂ. બે

રંગાશ્રીલા

શ્રી નરવરલાલ પટેલ, રમણલાલ નાલકંઠ, જાગીરદાર
જયોતીન્દ્ર દવે, ધનસુખલાલ મહેતા અને અન્નવદન મહેતા

આ છ લેખકોનાં હાસ્યસિક લખાણોમાંથી
સુંદર પ્રસંગો જિંદગી લઈ તેમની એક
ખીજ સાથે ભાતીગળ ગૂંથણી કરેલું
રચેલું હાસ્યરસથી છત્તકાતું પ્રહસન

સુંદર રૂપરંગ મૂલ્ય ચૌદ આના

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨

પ્રેમનું સૌન્દર્ય

અને

સૌન્દર્યના પ્રેમ-

ની

દષ્ટિ અને દર્દભરી

શ્રી કિશનસિંહ આવડાની

સોળ ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ

કુમકુમ

૩૨૯ પાના : પ્રતિની જેનાં ૩૫૨મ્ અડી રૂપિયા

શ્રી કિશનસિંહ આવડાના જેવી રચનાઓ વાંચનામાં આવે છે ત્યારે
જોમ થાય છે કે આ એના વધુને, આ એની ચોટે, આ એની માનસશક્તી
સાચવેલીએ અને આ એના કલાણા પાત્રની કુમારી છતી ભય છે.

—મા. બ. ઠ. હાકોર

બહારના રૂપરંગની જેમ આંતરસૌન્દર્યે પણ પ્રતિનીના વર્ગના આ
નવલિંગસંગ્રહ જેવા અથવા આને મળતા બીજા ગુણો ગુજરાતી નવલિકા-
સાહિત્યમાં વિરલ છે.

—મા. વિજયરાય વેદ

જેમણે જીવન જીવ્યું છે, માણ્યું છે, જિંદગીમાં તેજછાયાની સંતાકૂકડી
ખેલી છે; નૃત્ય, સંગીત, સૌંદર્યનો મહિરા કરતાં પણ બલવતર નરો અનુ-
ભવો છે એવા નવલિકાકારોના વર્ગમાં શ્રી કિશનસિંહનું સ્થાન છે. 'કુમકુમ'
જીવાળે ચડેલી જિંદગીમાં ઘટી વેદનાજી રૂળ છે.

—શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

આપણા સાહિત્યમાં કદાચ 'કુમકુમ' ના અપવાદ સિવાય પાત્ર,
સ્થળ અને પ્રસંગોનું આટલું વૈવિધ્ય ખીલે છે. પણ વાર્તાકારના એક
પુસ્તકમાં ન મળે. આ વૈવિધ્ય એ શ્રી કિશનસિંહ આવડાની વિશિષ્ટતા છે
એ તો ચોક્કસ.

—શ્રી ગુલાબરામ જોશી

પ્રકાશક

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ

માનરો

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૭ : અંક ૩

સપ્ટે. ૧૯૪૨

પૂર્ણિમા ૨૭

સંવત્ ૧૯૪૨

પ્રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વેદા

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : રટેશન રોડ : બાવનગર,

લાં ધું આ ધુ ધ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુર કેસરી જીવન

વાપરે
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિંહર, અમૃત
તથા બીજાં પોષિક
ઓપધો મેળવેલાં છે.

અંકુર હાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુખ્ય નં. ૧૪

ભાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની કું. આંખાચોક

મરાઠા જન, માલ અને
મિલકતની સલામતી માટે
'ઈન્ડિઅન ગ્લોબ'ની
વિમાની પોલીસી સંપૂર્ણ
પ્રકારની ગેરંટી છે.

વિમાનું તમામ

પ્રકારનું કામકાજ

૧૦૦% સ્વદેશી

અને

સફર

છે

ધી ઈન્ડિઅન ગ્લોબ ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી.

મુરતિ ધ્રાંચ
કમ્પીક, મુરતિ

૩૧૫/૩૨૧ હોર્નબી રોડ
કોટ, મુંબઈ

અમદાવાદ ધ્રાંચ
હવેલીબીલડીંગ ફાસ્ટા રોડ

શાખા અને એજન્સી ઓફીસો અગત્યના હરેક સ્થળોએ છે.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference-Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.
Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેકરવિલે, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ
મુંબઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૬૮૧

તારણું સરનામું : “ દાબ્રાસ ”

કલ્યાણની જાંચી બતની ટેબલ ઇટો
અને સાત પાટીનો જાંચા પ્રકારનો
ચુનો માટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

ઝોરીચેન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૮

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

પ્રેમનું સૌન્દર્ય

અને

સૌન્દર્યના પ્રેમ-

ની

દૃષ્ટિ અને દર્દબારી

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની

સોળ દૂકી વાતોચ્ચેનો સંગ્રહ

કુમકુમ

૩૨૮ પાનાં : પચિત્રી જેવાં ૩૫૨'૪ અઠી રૂપિયા

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાના જેવી રચનાઓ વાંચવામાં આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે આ એના પશુને, આ એની મટિ, આ એની માનસશાસ્ત્રી સાયદિલીએ અને આ એના ફલાણા પાવની કુમારી છતી નય છે.

—પ્રા. બા. ક. દાકેર

બહારના ૩૫૨'૪ની જેમ આન્તરસૌન્દર્યે પણ પચિત્રીના વર્ગના આ નવલિકાસંગ્રહ જેવા અથવા આને મળતા લેખો શુભો શુભસાદી નવલિકા-સાહિત્યમાં વિરલ છે.

—પ્રા. વિજયરાય વેદ

જેમણે જીવન જીવ્યું છે, માણ્યું છે, જિંદગીમાં તેજછાયાની સંતાકુકડી ખેલી છે; નૃત્ય, સંગીત, સૌંદર્યની મદિરા કરતાં પણ અલવતર નરો અનુભવો છે એવા નવલિકાકારોના વર્ગમાં શ્રી કિશનસિંહનું સ્થાન છે. 'કુમકુમ' જીવાને ચટોલી જિંદગીમાં ચલી વેદનાનું ફળ છે.

—શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

આપણા સાહિત્યમાં કદાચ 'કુમકુમ' ના અપવાદ સિવાય પાન, રથળ અને પ્રસંગોનું આટલું વૈવિધ્ય બીજા કોઈ પણ વાર્તાકારના એક પુસ્તકમાં ન મળે. આ વૈવિધ્ય એ શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની વિશિષ્ટતા છે એ તો ચોક્કસ.

—શ્રી સુભાષદાસ ઝોરકર

પ્રકાશક

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ : : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ.

મગદ થઇ ગયું છે

ઋગ્વેદકાલનાં

જીવન અને સંસ્કૃતિ

કર્તા

પ્રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

“પુસ્તક ભેષ હું તો મુખ્યપ્રયો છું. આવી સાત્રીય નિરપેક્ષપદ્ધતિ, આલું સૂત્રોલીલું મધ અને આટલો બધો અવધાસ-સંભારઃ આવી વિદ્વતા દક્ષિણમાં જ છે એવું માનનારાનું મનવ્ય ફેરવાવે એમ મને લાગે છે.”
(એક વિદ્વાન મિત્રના પત્રમાંથી).

પાનાં
અલીસો
જેટલાં

કિંમત
જો
રૂપિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી ઓ'ડ કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨

શ્રી ધન મુખલાલ મહેતાનાં સર્જનો

છેલ્લો ફાલ

પ્રવાહી તેટલી જ પહેલદાર શૈલીમાં
કુશળ શબ્દસિદ્ધાંતની કક્ષમે લખાવકી
રસ, રહસ્ય અને રંગભરી વૈવિધ્ય
અને વારતવિક્રતાથી છલકાતી વીસ
વાર્તાઓ અને બાર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

મીઠી નજરે

સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગભૂમિ અને નૃત્યકલા
વિષયક વિશદ વિવેચનો સાહિત્ય અને કલા જીવનનાં
સંસ્પર્શો અને પ્રાસંગિક કાવ્યોને સંગ્રહ
સંપાદક : શ્રી વિ. ક. વૈદના
'હળવી કક્ષમે' શીર્ષક આશુખ સાથે

કલામય મુદ્રણ મૂલ્ય રૂ. બે

રંગલીલા

શ્રી તટવરલાલ પટેલા, રમણલાલ નાડકંક, ભાગીરદાર
જયોતીન્દ્ર દવે, ધનમુખલાલ મહેતા અને ચન્દ્રવદન મહેતા

આ છ લેખકોનાં હાસ્યરસિક લખાણોમાંથી
સુંદર પ્રસંગો ઊંચકી લઈ તેમની એક
ખીમ સાથે ભાતીગળ ગૂંથણી કરેલું
રંગેલું હાસ્યરસથી છલકાતું પ્રદક્ષિણ

સુંદર રૂપરંગ મૂલ્ય ચૌદ આના

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨

વિવેચનના અભિનવ નિબંધો

વિવેચના

કર્તા

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી એમ. એ.

અપૂર્વ ને ઉચ્ચ કેટિનું

આ સંપ્રદમાંના એક કરતાં વધારે લખાણ ઉપરથી ખાતરી થઈ જશે કે દાદના કોઈ કોઈ અનિકારી વિવેચકો કોઈ કોઈ વિષય ઉપર અને કોઈ કોઈ મોપડીને અવલોકતાં ને ઉચ્ચ કેટિનું કામ આપે છે તે સંજ્ઞાત નવલસામ તો શું સદ્ગત મહિલાલ નયુમાઈ જેવા સંસ્કૃત સાહિત્ય કાવ્યશાસ્ત્ર અને ફિલસૂફીમાં નિપજાત અને વજી સર્જક ચિંતકને દાણે પણ એમના સમયમાં સકલ હુલ નહીં.

—પ્રા. બળવન્તરાય ક. ઠાકોર.

પાકું પૂકું : ઉંચા.કાગળ : ૩ અઢી

મોલ એજન્ટ : ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

વિષયદર્શન

વર્ષ ૭, અંક ૩

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨

[પ્રકટ, નવેમ્બર ૧૯૪૨]

સર્જન અને નિબંધો

સંસ્કૃતભૂતિઓ । 'કમ્પોગી રાજેશ્વર'માંથી)	૧૧૧
નૂતન ઠેઠર-વ્યાખ્યાનો (આર્થત્વ, નર્મદ)	
જહાંગીર એ. સંબના	૧૧૪
ગાડરિયોઃ પ્રવાહ (સંશોધન)	
પ્રા. હીરાલાલ ર. કાપડિયા	૧૮૯
ખોટું નાણું (નવલિકા)	
પ્રા. રમણભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ	૧૯૩
કવિતામાં ચન્દ્રસંકેત (કાવ્યવિવેચન)	
પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૨૦૭
આદ્યમતે અજવાળો (આત્મકથા)	
ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા	૨૧૩
વાસરિકા (મનના વિચાર, ગુજ. મોડિલ, જીર્ણોદ્ધવાપ્રકરણ)	
વિ. કે. વૈ.	૨૨૬

નિકષ

ધીર કવિ, ભાગ પહેલો : (ભણકાર)

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી ૨૩૩

ચૌલાદેવી—જે કે ત્રણ (જય સોમ. ને ચૌલા)

વિ. ક. વૈ. ૨૪૩

સ્વીકાર ને નોંધ (વિ. ક. વૈ.) ૨૪૭

સન્સદ પર એક વિહંગદષ્ટિ (તંત્રીવેળ)

પ્રા. વિજયરાય ક. વૈદ્ય ૨૫૦

દેવનિ

સાહિત્યપરિષદ; રા. સંબંધનાં વ્યાખ્યાનો; શ્રી કેળકરનું અભીપ્રચિન્તન;
સંખ્યા અને અપસંખ્ય. ૨૫૬

મન્દિર-વૃત્ત (વિ. ક. વૈ.) ૨૬૮

વીરા બાવીસ હજાર (કવિ મેનાલાલ) ૨૬૯

માનસી મંથત્રેણી: સંચાલક વિજયરાય ક. વૈદ્ય, દરજી મહોદયો; નાનપરા;
સૂરત. લવાજમ: રૂ. ૫); દેસાવર, રૂ. ૬); છટક, રૂ. ૧૧. રાખાઓ: (૧)
ભાવનગર: આનંદ પ્રેસ, રેસન રોડ. (૨) મુઆઈ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી
એંડ કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. (૩) સૂરત: પ્રતાપ પ્રેસ, કલ્પીક. (૪) વડોદરા:
સાધના પ્રેસ, રાવપુરા, (૫) પોરબંદર: રા. હામોદર કે. ભટ્ટ; રામટકરી.

નૂ. ઠક્કર-વ્યાખ્યાનો (શુદ્ધિપત્રક)

(૧) મુખ્ય ને સર્વસામાન્ય શુદ્ધિ તો એ કરવાની કે પૃ. ૧૬૬, ૧૭૨
ને ૧૭૬-૭૮મા ઉપરનું 'ચોડુચોડુ' લખાણ મૂળ અંગ્રેજીને મુકાબલે પૂરતું
રૂપક કે અર્થવાદક થઈ ચક્રવર્તી નથી એ માટે પણ દિલગીર ધીએ. (૨)
સમગ્ર રામાયે તેની શાસ્ત્રીયપદ્ધતિ અદા નોંધવા નથી એટલે જે જ આપીશું:
પૃ. ૧૬૬મે (લી. ૬) 'સંસ્કૃતિ' છે તે 'સંસૃતિ' નેઈએ; પૃ. ૧૮૧મે
(લી. ૧) 'અતિનિષા' નહિ પણ 'અતિનિષા' નેઈએ.—સં. માનસી.

માનસી

વર્ષ ૭, પ્ર. ૩ સપ્ટેમ્બર ૪૨

સંસ્કારમૃતિઓ

[સોલંકીવંશના સ્થાપક મૂળરાજદેવના રાજ્યારોહણની સહસ્ત્રાબ્દી આ વર્ષે ઊજવવાનું સાહિત્યપરિષદ તરફથી નહેરુ યુથું છે. પરમમહારક મહારાજન-ધિરાજ તથા આહુત્યકલચન્દ્રમા જેવા બિરુદો પામેલા એ ગુજરાધિપતિ સંસ્કાર-વિષયક જે મહત્ત્વાર્થ તે, ઉત્તરાધિપતિ વિદ્વાન તેમ જ ચારિત્રવાન હોય તેવા બ્રાહ્મણોને 'જ્ઞાન-સંસ્કારની પરખો' માંડવા ગુજરાતમાં વસાવવાનું. એ સાક્ષ હબરેક વર્ષ લગી ગુજરાતને આપત ઐદિચ્ય બ્રાહ્મણોના એ આદિપુરુષો કેવા હશે તેનું મુન્દર રાખ્દયિત મૂળરાજની ઉત્તરવય વિરોની નવલ 'કર્મયોગી રાજેશ્વર'ના કતાએ દોયું છે. એમાંથી ઉતારેલી (પ્ર. ૪૯) નીચેની કંડિકાઓ સહસ્ત્રાબ્દી પ્રસંગે ખાસ રસપ્રદ નીવડશે એવી આશા છે.-સં. આ.]

આંખાવાડિયામાં રાંહ જોઈ રહેશે મૂળરાજ બોલ્યો "ઋષિવરોનું મંડળ હવે બહુ દૂર નથી." તેના વદન ઉપર દીર્ઘકાળથી સેવેલી અભિલાષાની પૂર્તિનો આનંદ પ્રકલ્યો.

૧. રાજ્યકાળ: વિક્રમી, ૯૯૮-૧૦૫૩; ઇસવી, ૯૪૨થી ૯૯૭; જન્મ વિ. સં. ૯૭૭માં, એટલે મૂળરાજ રાની વયે જાદીએ આવેલ ને ૭૬ની વયે દેવ થયા.

૨. કતા સુનીલાલ વર્ધમાન શાહજી પ્રમુદનસાહ સને ૧૯૩૫.

થોડો સમય વ્યતીત થયો અને સ્પષ્ટ આકૃતિઓ દેખાવા લાગી. મૂળરાજ ઉત્સાહ અને અધીરાઈમાં આગળ વધ્યો. છેતરવા ભોં પાર કરી ત્યારે તે પાટણ તરફ ચાલી રહેલા એ મંડળમાં જઈ પહોંચ્યો. રાગને આવેલો જોઈ બધું મંડળ થોભ્યું. ઋષિમંડળના વૃદ્ધ આચાર્ય બ્રહ્મચારીઓએ ઉપાડેલી એક નાની પાલખીમાં બેઠા હતા, તેમની સમીપે જઈ મૂળરાજ ભક્તિભાવે નમ્યો. આચાર્યે મૂળરાજના ભરતક પર હાથ મૂકી આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો. બધું મંડળ આંખાવાડિયા તરફ આગળ વધ્યું.

ગંગા-વમુના વચ્ચેના પ્રદેશમાંથી મૂળરાજના નિમંત્રકોની વિરમિતે માન્ય રાખી તેઓ આવ્યા હતા. પંચકેશધારી અને પિંગલવર્ણી જટાઓથી શોભતાં ભરતકોવાળા, ખુલ્લા દેહવાળા, કંઠમાં રુદ્રાક્ષ ધારણ કરતા અને વિભૂતિથી શોભતા બાલપ્રદેશવાળા પ્રોઠ વયના વિપ્રવરો તેમાં હતા. લાંબી અને કાળી ગાઢ અને આંધી શિખાઓને ભરતક પર ધારણ કરતા, શરીરે ટૂંકી ધાતી અને દેહ પર નાની કાંબળાઓ ધારણ કરી રહેલા જુવાન બ્રાહ્મણો ચાલ્યા આવતા હતા. પવનથી ફરફરતી નાની શિખાઓને હિતાવળી ચાંદીથી વધારે ગતિ આપતા ઠોપીનધારી બ્રહ્મચારીઓ અને બુઢો પથુ તેમાં હતા. સુવાન અને વૃદ્ધ ઋષિપત્નીઓ હતી. આઠાં અને પ્રવાસથી કાંઈક ગંદાં બનેલાં વસ્ત્રોથી તેમના દેહ ઢંકાયેલા હતા. ખુલ્લી અને ઊંધાવાળા બળદ-ગાડીઓમાં સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો અને બાલક-બાલિકાઓ હતાં. થોડાક અધો પર બેસી આવતા હતા. અમિહોત્ર સાથે એક વૃદ્ધ વિપ્ર સ્વમાં બિરાજ્યા હતા. પાલખી માત્ર એક જ હતી અને તે આચાર્યની જ.

બ્રાહ્મણો, બ્રહ્મચારીઓ, બાળકો, સ્ત્રીઓ, પુત્રીઓ સૌનાં વદન પર એક વિશિષ્ટ દીપ્તિ ચમકતી હતી. તેઓના દેહ ધર્ણવર્ણો અને શ્યામ હતા; તપશ્વર્ષો, વનનિવાસ અને મુક્ત વાયુસેવનની એ વર્ણુમાં સ્પષ્ટ અસર જણાતી. તેઓ પ્રચંડ દેહવાળાં, ઘાટીલા અવધવોવાળાં અને આરોગ્યસૂચક લાલિભાથી શોભતાં વદનવાળાં હતાં. એ અગોપાંખમાં ઉવ્રમશીલતાનો શાંત તર-વરાટ હતો, પથુ અધીરતાસૂચક ચંચલતા નહોતી. તેમના વદન પર સુદ્ધિમતાની ચમક હતી, સંતોષની છાપ હતી, અનાસક્તિની રેખાઓ હતી. નિરૂપદતાની મૂર્તિ સમા, જ્ઞાનના દાનેશ્વરી સમા, સ્વાધ્યયની પ્રતિમા સમા અને સમતાવના સાગર સમા ઋષિપુત્રો ત્યારે સરસ્વતીના ઉપકંઠની વાલુકામાં

નૂ ત ન

ઠક્કર-વ્યાખ્યાનો

કો ઈ પણ પ્રજાનું સાહિત્ય તે પ્રજાનાં આનંદસિદ્ધિ તરવે, તેની સાર્વજનિક અને રાજકારણી ઇતિહાસપરંપરા, તેની ધાર્મિક શ્રદ્ધા, માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ અને કંઈક અંશે તેની આસપાસ પ્રવર્તતા ભૌતિક વાતાવરણની નીચળ હોય છે. મારી પૂર્વેના એક વ્યાખ્યાતાએ છેલ્લા મણીવેલા તરવેનો અતિરેક કરીને સાહિત્યનો સંબંધ પ્રલોક જ નહિ પરંતુ છેક નક્ષત્રમાલા સાથે જોડી આપ્યો હતો, એમના કરતાં ઓછા-પણ મારા કરતાં વધુ-ઉત્સાહી ખીમ એક વ્યાખ્યાતાએ ગુજરાતી સાહિત્યનો સંબંધ ત્રણથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં હિંદમાં પ્રવર્તતી વારતવિક કે કાલ્પનિક પરિસ્થિતિ સાથે જોડી આપ્યો છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષના ગ્રાંખા જૂતકાળમાં વેદકાલના ને આર્યોએ સિંધુ સંસ્કૃતિને પદભટ્ટ કરીને ઉત્તર હિંદ પર વિજય પ્રવર્તાવ્યો હતો, તેમની આર્ય સંસ્કૃતિનો વારસો આજના ગુજરાતીઓને મળ્યો છે એમ અસ્પષ્ટ અને ગોળગોળ રીતે તેમણે સમર્જવ્યું છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય એ જ વારસાનું પ્રક્ટીકરણ કે પ્રતિનિર્માણ કરે છે એ પણ એમનો મત છે. મુનશીના કહેવા પ્રમાણે ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ ગુજરાતની વ્યક્તિમત્તાના અવિષ્કારની તવારીખ છે અને ગ્રામીન આર્યોના ઉદય સાથે ભિમ પામેલી આર્ય સંસ્કૃતિનો એના પર ને પ્રભાવ પડ્યો છે, નેણે ભારતીય જીવનના મૂલ્યજૂત એકલને અને ઉદ્ભાવ ત્રણ હજાર વર્ષની પરંપરાઓના સાતત્યને લાગવ્યું છે તેની પણ એમાં નોંધ છે.

૧. આ લેખ વિશે નોંધ 'શ્વનિ'માં છે.-સં. મ.

આ જ ઉત્સાહના આવેશમાં મુનશીએ ખરેખર તો મહારાષ્ટ્રમાં આવેલા મુંબઈને પણ ગુજરાતની સીમાઓ વિસ્તારીને એમાં મવડાવ્યું છે, એટલું જ નહિ, એને આર્ય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર ના, ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું પાટનગર કહ્યું છે. આટલેથી સતોષ નહિ વળતાં ગુજરાતની અસ્મિતાને, નામે કરાંચી સરખાં હિંદનાં નગરો અને બંદરો પર, ત્યાં ત્યાં ગુજરાતીઓએ વેપાર જમાવ્યો છે ત્યાં ત્યાં સઘળે ગુજરાતવિજયનો વાવટો એમણે ફરકાવ્યો છે. આ ઘેલછામાં ધણી ગુજરાતી સાહિત્યકારો પણ ભાગીદારી રાખે છે.

આ જ અસ્મિતાને મુનશીએ અનેક રથે ગુજરાતીઓના ઇતિહાસ, ધર્મ, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને રાજકીય, તેમ જ સામાજિક જીવનપ્રવૃત્તિઓનું પ્રબવરચના માની છે. *Gujarata and its Literature* ને પહેલે જ પાને મુનશી લખે છે “ગુજરાત એ મહાત્મા ગાંધીજીની જૂમિ છે, જેવી એ એક વાર શ્રી કૃષ્ણની હતી.” કૃષ્ણ વિશે એ લખે છે: “કૃષ્ણ આર્ય સંસ્કૃતિ અને રાજનીતિના સર્વોત્તમ પ્રતિનિધિ બેખામ છે.” ગાંધીજી વિશે હૃષીકેસાદેથી એ લખે છે: “અને સત્યાગ્રહ દ્વારા જીવનનાં નિરપેક્ષ મૂલ્યો તરીકે અહિંસા અને સત્યની ખુનઃ પ્રતિષ્ઠા દ્વારા જે વ્યાપક ભાવવેશ ગાંધીજીએ ત્રીયો તેમાંથી વર્તમાન પરિચિત દ્વારા વ્યક્ત થતું, વિજયી આર્ય સંસ્કૃતિના આત્મા, અને અવાજ સમું ગુજરાત ઉત્થાન પામ્યું.”

હવે, ભાગવત મહાભારત આદિનાં વર્ણનોમાંથી કૃષ્ણનું જે ચિત્ર ઉપસી આવે છે તે વિલાસી સ્ત્રીઓમાં ધૂમનાર, મદ્યમાં ચકચૂર, ધૂર્ત, ઉરતાદ કૃષ્ણનું છે. પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના એ અનન્ય પ્રતિનિધિને અને એના વર્તમાન અવતાર મહાત્મા ગાંધીને સરખાવી તો જુઓ! અને છતાં મુનશી મનિ છે કે બન્ને એક જ “આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રવર્તકો છે.

આ આર્ય સંસ્કૃતિ કોઈ સરકણી, વૈવિધ્યથી સમૃદ્ધ, સર્વગ્રાહી વસ્તુ હોય છે, કેમ કે એમાં વિજયના નશાથી ઉન્મત્ત, લોહીતંત્રયા, ભયંકર યોદ્ધાઓ તેમ જ તપઃપ્રશાન્ત મહર્ષિઓ પણ સમાઈ જાય છે; એમાં ખાઉંપણ ને અકરાંતિયા માંસભક્ષીઓ અને મદ્યપીઓને પણ સ્થાન છે તો આમરજાન્ત ઉપવાસ કરે તેવા પ્રાચીન અને અંધોચીન તપસ્વીઓને પણ સ્થાન છે. લાખો શત્રો જ નહિ પણ બહુસંખ્ય અજ્ઞો પણ એ સંસ્કૃતિની જ પેદાશ છે. ખુદ મુનશીએ જ કહ્યું છે કે ૧૯૦૧માં જ એકલા ગુજરાતમાં આપસઆપસમાં

નૂ ત ન

ઠક્કર-વ્યાખ્યાનો

કોઈ પણ પ્રજાનું સાહિત્ય તે પ્રજાના આનુવંશિક તત્ત્વો, તેની સાંસ્કૃતિક અને રાજકારણી ઇતિહાસપરંપરા, તેની ધાર્મિક શ્રદ્ધા, માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ અને કંઈક અંશે તેની આસપાસ પ્રવર્તતા ભૌતિક વાતાવરણની નીપજ હોય છે. મારી પૂર્વેના એક વ્યાખ્યાતાએ છેલ્લા ગણાવેલા તત્ત્વનો અતિરેક કરીને સાહિત્યનો સંબંધ ઇલેક્ટ્રિક જ નહિ પરંતુ છેક નક્ષત્રમાલા સાથે જોડી આપ્યો હતો, એમના કરતાં ઓછા-પણ મારા કરતાં વધુ-હિસાબી ખીજ એક વ્યાખ્યાતાએ ગુજરાતી સાહિત્યનો સંબંધ ત્રણથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં હિંદમાં પ્રવર્તતી વારત્તિક કે ઠાકપનિક પરિસ્થિતિ સાથે જોડી આપ્યો છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષના ઝાંખા ભૂતકાળમાં વેદકાલના જે આર્યોએ સિંધુ સંસ્કૃતિને પદબ્રષ્ટ કરીને ઉત્તર હિંદ પર વિજય પ્રવર્તાવ્યો હતો, તેમની આર્ય સંસ્કૃતિનો વારસો આજના ગુજરાતીઓને મળ્યો છે એમ અરપષ્ટ અને ગોળગોળ રીતે તેમણે સમર્થવ્યું છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય એ જ વારસાનું પ્રકટીકરણ કે પ્રતિનિધીત્વ કરે છે એ પણ એમનો મત છે. મુનશીના ઠહેવા પ્રમાણે ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ ગુજરાતની વ્યક્તિમત્તાના આવિષ્કારની તવારીખ છે અને પ્રાચીન આર્યોના હૃદય સાથે ભિન્ન પામેલી આર્ય સંસ્કૃતિનો એના પર જે પ્રભાવ પડ્યો છે, જેણે ભારતીય જીવનના મૂલભૂત એકત્વને અને છેલ્લાં ત્રણ હજાર વર્ષની પરંપરાઓના સાતત્યને ઝાળવ્યું છે તેની પણ એમાં નોંધ છે.

૧. આ લેખ વિશે નોંધ 'ધ્વનિ'માં છે.-સં. આ.

આ જ ઉત્સાહના આવેશમાં મુનશીએ ખરેખર તો મહારાષ્ટ્રમાં આવેલા મુંબઈને પણ ગુજરાતની સીમાઓ વિસ્તારીને એમાં મલગાવ્યું છે, એટલું જ નહિ, એને આર્ય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર ના, ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું પાટનગર કહ્યું છે. આટલેથી સંતોષ નહિ વળતાં ગુજરાતની અસ્મિતાને, નામે કરાંચી સરખાં હિંદનાં નગરો અને બંદરો પર, ત્યાં ત્યાં ગુજરાતીઓએ વેપાર જમાવ્યો છે ત્યાં ત્યાં સધળે ગુજરાતવિજયનો વાવટો એમણે ફરકાવ્યો છે. આ ધેલછામાં ધણા ગુજરાતી સાહિત્યકારો પણ ભાગીદારી રાખે છે.

આ જ અસ્મિતાને મુનશીએ અનેક રીતે ગુજરાતીઓના ઇતિહાસ, ધર્મ, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને રાજનીતિ, તેમ જ સામાજિક જીવનપ્રવૃત્તિઓનું પ્રબવરથાન માની છે. *Gujarat and its Literature* ને પહેલે જ પાને મુનશી લખે છે “ગુજરાત એ મહાત્મા ગાંધીજીની જૂમિ છે, જેવી એ એક વાર થી કૃષ્ણની હતી.” કૃષ્ણ વિશે એ લખે છે: “કૃષ્ણ આર્ય સંસ્કૃતિ અને રાજનીતિના સર્વોત્તમ પ્રતિનિધિ બેખાવ છે.” ગાંધીજી વિશે હથોત્સાહથી એ લખે છે: “અને સત્યાગ્રહ દ્વારા જીવનનાં નિરંજન મૂલ્યો તરીકે અહિંસા અને સત્યની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા દ્વારા જે વ્યાપક ભાવાવેશ ગાંધીજીએ ગ્રેયો તેમાંથી વર્તમાન પરિસ્થિતિ દ્વારા વ્યક્ત થતું, વિજયી આર્ય સંસ્કૃતિના આત્મા, અને અવાજ સમું ગુજરાત ઉત્થાન પામ્યું.”

હવે, ભાગવત મહાભારત આદિનાં વર્ણનોમાંથી કૃષ્ણનું જે ચિત્ર ઉપસી આવે છે તે વિકાસી સ્ત્રીઓમાં ધૂમનાર, મદ્યમાં ચકચૂર, ધૂર્ત, હિરતાદ કૃષ્ણનું છે. પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના એ અનન્ય પ્રતિનિધિને અને એના વર્તમાન અવતાર મહાત્મા ગાંધીને સરખાવી તો જુઓ! અને છતાં મુનશી મનિ છે કે જાને એક જ “આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રવર્તકો છે.

આ આર્ય સંસ્કૃતિ કોઈ સરકુલી, વૈવિધ્યથી સમૃદ્ધ, સર્વગ્રાહી વસ્તુ હોય છે, કેમ કે એમાં વિજયના નશાથી હિમ્મત, લોહીતંત્ર્યા, બચકર યોદ્ધાઓ તેમ જ તપઃપ્રશાન્ત મહર્ષિઓ પણ સંમાર્ષ જાય છે; એમાં ખાઉંપરા ને અકરાંતિયા માંસભક્ષીઓ અને મદ્યપીઓને પણ સ્થાન છે તો આમરણાન્ત ઉપવાસ કરે તેવા પ્રાચીન અને અર્વાચીન તપસ્વીઓને પણ સ્થાન છે. લાખો શત્રો જ નહિ પણ બહુસંખ્ય અણૂતો પણ એ સંસ્કૃતિની જ પેદાર છે. ખુદ મુનશીએ જ કહ્યું છે કે ૧૯૦૧માં જ એકલા ગુજરાતમાં આપસઆપસમાં

રાષ્ટ્રપ્રેમીનો વહેવાર નહિ રાખનારી એવી કંઈ નહિ તો ૩૧૫ યાત્રિઓ હતી. એમાં પેલા અહતો જેમને નાત જ નથી, તેમનો સમાવેશ થતો હશે કે નહિ તે તો અટકળથી જ ઘટાવી લેવાનું છે, પણ જે આર્થ સંસ્કૃતિએ ગુજરાતને “દુર્ભય” “અભય” અને “દુર્ધર્ષ” બનાવ્યું છે અને બનાવે છે, જેણે “ગુજરાતની અસ્મિતા”ને સમૃદ્ધ અને દૃઢ કરી છે તેનો જ એ પરિપાક છે એ જૂલવાનું નથી !

ખાનપાન, આહારવિહાર અને આચારવિચારને સંસ્કૃતિ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મહાભારત અને રામાયણ સરખા બૃહત્ કાવ્યોમાં જેમનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ જળવાઈ રહ્યો છે એ આર્થ પ્રજા વિપુલ પ્રભાશુભાં ગોમાંસ અને અન્ય પ્રકારના માંસનું બક્ષણ કરનારી અને મદર્ના તો સરોવરો મટગટાવી જનારી પ્રજા હતી એવી પ્રતીતિ થાય છે. ઉપનિષદોમાં માંસબક્ષણની હિમાયત ધર્મ છે અને એના લાભ પણ વર્ણવાયા છે. અરક ઋષિ અને સુશ્રુત જેવા આયુર્વેદાચાર્યોએ એનાં ગુણગાન ગાયાં છે. ધાર્મિક કે સાંસારિક સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપલાવી જોઈશું તો મુરઝા અને માંસની ગંધથી એ હતકાતું લાગશે અને એના ભોક્તાઓમાં વ્યાસ છે તે વાદ્યોહિ છે, વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ છે, રામ છે અને સીતા છે ! આટલા વિષયાન્તરથી પ્રાચીન અને સુવર્ણમયી આર્થ સંસ્કૃતિનું વાસ્તવદર્શન ધર્મ શકશે.

સંસ્કૃતિનાં મૂળ ધાર્મિક માન્યતાઓ અને આચારોમાં અધિક જોડાં રાખા-
એલાં હોવાથી પ્રાચીન દિન્દર્માં ધર્મ અને યજ્ઞકાર્યમાં ગોમાંસ અને મદર્નો
રૂવો ઉપયોગ થતો હતો તે તપાસવું અગત્યનું ધર્મ પડશે. ચોક્કસ સમય
પહેલાં મદર્નિષેધના ઉત્સાહી પ્રચારકો મદર્પાનને ઉતારી પાડવાના હેતુથી
એવી દલીલ ઓઢવતા હતા કે કોઈ પણ ધર્મ મદર્પાનને સંમતિ આપે નહિ,
અથવા કોઈ પણ ધર્મો આપવી જોઈએ નહિ. પરંતુ માંસબક્ષણ કે મદર્પાન
તેમને મતે વર્તમાન સમયમાં અનિષ્ટ હતું એટલે એ શેલાઓએ એમ મટાવી
લીધેલું કે કોઈ પણ ધર્મ સંપ્રદાયે એની અનુજા ન આપવી જોઈએ અને
પછી તો કોઈ પણ ધર્મો એની અનુજા આપી જ નથી એમ પણ એ મના-
વતા બેઠેલા; પણ સાચી વાત એવી નથી. મહિષાસુર નાશકાઈ દિવેલી કે નર્મદા-
શંકર દેવશંકર મહેતાનો અને અન્ય વિદ્વાનોનો આધાર ટાંકીને એમ
જતાવી શકાય કે શક્યસંપ્રદાય, જે આદિવાસીઓમાં પ્રચલિત હતો અને પાછળ-
થી આર્યોએ અપનાવી લીધેલો, તેમાં મદર્પાનને ખુબ જ મદત્ત આપવા-

માં આવતું હતું. પણ શુદ્ધ આર્યધર્મે યગકાર્યો અને ધાર્મિક કાર્યોમાં એને પ્રતિષ્ઠિત કરેલ એ જ આપણા ગવેયજનનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. એને માટે રાતપથ બ્રાહ્મણ, યાગવલ્ક્ય અને વાજસનેય શ્રુતિની સાક્ષી પડી છે. આર્યો જ્ઞાનતા કે સોમપાન અને સુરાપાનથી આનંદ અને જળ પ્રાપ્ત થતાં હતાં ને પવિત્ર થવાતું હતું. ચરક સરખા આયુર્વેદાચાર્યોએ વૈદ્યકીય ને શસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી મદ્યનાં જ શુભ-ગાન ગાયાં છે તે જોઈ ઉત્સાહપૂર્ણ નથી, જો કે ચાતુર્યપૂર્ણ ને વાસ્તવિક તો એ છે જ.

ગુજરાતની રાજકીય એકતા, અખંડિતતા કે અવિભાજ્યતાની જે વાત મુનશીએ છેડી છે તે પણ નિરાધાર, ગલત ને કાલ્પનિક છે. સિદ્ધરાજના રાજ્યના ઉત્તરાર્ધમાં અને કુમારપાલના રાજ્યના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાત એક અને અવિભાજ્ય હતું એમ મુનશી પોતે જ કહે છે, વળી મુલતાન બહાદુર-શાહના સમયમાં અને થોડો સમય મોગલસમ્રાટના આધિપત્ય હેઠળ રાજ-કીય દૃષ્ટિએ એ અખંડ હતું. એટલે છેલ્લાં ૩૦૦૦ વર્ષમાં પૈલી અવિભાજ્યતા તો આશરે ૫૦ વર્ષ ટકી લાગે છે. ગુજરાતની અસ્મિતાનું સમયપત્રક જે રા. પોપટલાલ જો. શાહે દોસું છે તે આનો ઠીક ઠીક ખુલાસો કરે છે. અગુજરાતી યાદવો મયુરાધી દારદા આવ્યા ત્યાંથી એની શરૂઆત થાય છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ યાદવો મયુરાધી દારદા આવ્યા.

" " " ૩૦૦-૧૦૦ ઝોંક, બૈક્ટ્રીઅત, પાર્થિયન, સિથિયન લોકો આવ્યા.

" " " ૨૦૦-૫૦ સિથિયન, ફ્રીક્ષ અર્ધ સિથિયન ક્ષત્રિયો આવ્યા.

ઈ. સ. ૧૦૦ સાતકર્ણી રાજ્યો.

" " ૩૫૦ મુખવંશી રાજ્યો.

" " ૪૦૦-૬૦૦ ગુર્જરા.

" " ૬૦૦-૮૦૦ આરબોનાં પ્રથમ ટોળાં.

" " ૬૫૦-૬૫૦ ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો.

" " ૭૫૦-૮૦૦ જડેન, યેધિયો અને કાલીઓનાં પ્રથમ ટોળાં.

" " ૧૦૦૦-૧૫૦૦ અફઘાન, તુર્ક, આફ્રિકન, ઈરાની, મકરાણી, ચાંચિયા - અને ભાટુવી લડવૈયા.

" " ૧૬૬૦-૧૭૬૦ મરાઠાઓ.

ચાલુક્યો, રાષ્ટ્રકૂટ, જડેનઓ પરદેશીઓ હતાં. ગુર્જરા પણ પરદેશીઓ જ હતા; દેવદત્ત ભાડારકર નોંધે છે તેમ કદાચ હજી હતા. પણ આ સર્વને

ગુજરાતની ભૂમિએ-“અહિંસા”નાં મૂલ્યો આખ્યાં હોય એમ લાગે છે. દૃષ્ટ-
‘આર્ટ’ ગાર્બોસા ને ઇ. સ. ૧૫૦૦માં ગુજરાતમાં હતો તેણે અહીંના મહા-
જનો વિશે લખતાં કહ્યું છે કે તેઓ હથિયારો રાખતા નહિ, અને મુસ્લીમ
શાસકો પોતાનું રક્ષણ કરશે એવો વિશ્વાસ ધરાવતા. મુંગમતા ઇન્સ્પેક્ટર
જનરલ એન્ડ પોલિસ ૧૯૩૮માં જે ફરિયાદ કરે છે તે પરથી પણ પરિસ્થિતિ
આજે ય એ ને એ જ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે.

આનો અર્થ એવો તો કરવાનો. ન જ હોય કે ગુજરાતને પોતાની
સંસ્કૃતિ નથી કે પોતાનો eugene-અસ્મિતા ?-નથી. છે, પણ આપણો
વાસ્તવિક પ્રશ્ન તો એ જ છે કે ગુજરાતની આ સંસ્કૃતિ અને આ અસ્મિતા,
તે વેદ ઉપનિષદ બ્રાહ્મણો બૃહત્કલ્પોમાંથી પરખાતાં આર્ય સંસ્કૃતિ અને
વિશિષ્ટ આર્ય આરિય તો એક જ છે કે શું ? એ પ્રશ્નના રાજકારણી
ભાગ સાથે આપણે કુશી લેવાદેવા નથી. વળી ગુજરાતની અસ્મિતાની સંસ્કૃતિક
કે નૈતિક અમલ સાથે કે એ સારી છે કે નરસી છે એ વિવાદ સાથે
આપણને કશું જ લાગતું વળગતું નથી. પણ નિષ્પક્ષ સત્યનિષ્ઠાથી ઇતિહાસ-
ની સાક્ષી ને ઇતિહાસની જુગાનીતું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરી જઈએ તો
પ્રતીત થશે કે ગુજરાતની સંસ્કૃતિ એ આર્ય સંસ્કૃતિની નહિ, પણ ઋગ્વેદિક
કાલની મગધની શ્રમણ સંસ્કૃતિની, મોહંનેડારો અને સિંધુ સંસ્કૃતિની
સીધી કે આડકતરી રીતે વારસદાર છે. શાકતો ને શૈવોની ભાષક જેનો જે
એમ દાવો કરે છે કે તેમનો સંપ્રદાય પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સંપ્રદાય છે તે
મંજૂર રાખવા જેવો છે, કેમ કે મોહંનેડારો અને દેશવાસી મગધ
સંસ્કૃતિનો જ એક પ્રવાહ છે.

Some Aspects of Ancient Indian Culture એ નામનાં
દેવદત્ત બાગરકરે ઇ. સ. ૧૯૩૮-૩૯માં મદ્રાસમાં William Meyer
-Lectures આપેલાં તેમાં સમર્થ નિષ્પક્ષ અને તર્કશુદ્ધ રીતે તેમણે પ્રતિ-
પાદન કર્યું છે તેમ સનાતન હિંદુ ધર્મની જે વિશાળ ને અટપટી જાળ
મુંગમ છે તે સુખ્યાત્વે આદિ દેશવાસીઓની રચેલી છે અને પ્રાગ્વેદિક કાલમાં જ
રચાઈ છે; આર્ય વિજેતાઓ આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિને ઉપલાવવામાં નિષ્પજ
નીવડેલાં અને માત્ર એ સંસ્કૃતિને આર્યત્વનું આચ્છાદન આપવામાં અને

આદિવાસીઓને ભાષા તેમજ “ આર્ય ” એ અભિધાન આપવામાં જ, સફળ થયેલા.

એક ખીજે પ્રવાહ મગધની વૃષભ અથવા યદ્વ સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ પણ એમણે દર્શાવ્યો છે જેણે આજના હિંદુ ધર્મ પરત્વે આર્ય સંસ્કૃતિ નોટલો જ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે કર્મ, નિર્વેદ, જગતની અનિત્યતા, અદિતિ, શમ, ત્યાગ, આત્માની સંસ્કૃતિ (transmigration) આ સઘળી જોઈ અને જૈન માન્યતાઓ પેલી વૃષભ સંસ્કૃતિની પેદાશ છે. આ માન્યતાઓ વેદમાં જડતી નથી અને ઉપનિષદમાં ભાગ્યે જ મળે છે; માત્ર પાછળથી એ બ્રાહ્મણ-પોષિત વર્ગોમાં બળ કરીને ઘૂસી ગયેલી.

આટલું પૂરતું નથી. ભાંડારકર તો માને છે કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પણ એ યદ્વ સંસ્કૃતિનો જ એક આધિકાર છે. ઋષભદેવ અને શુદ્ધને વિષ્ણુના અવતારો માનવા પશ્ચાત્તે જ એમ સૂચવે છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાય જે યદ્વ સંસ્કૃતિનું એક પરિણામ નહિ હોય તો એ એના પર યદ્વ સંસ્કૃતિની અસર તો છે જ. વળી હાંદોગ્યોપનિષદ ને ઋગ્વેદને આધારે એમ કહી શકાય કે કૃષ્ણ પ્રેરેલી સંસ્કૃતિ અનાર્ય અવૈદિક હતી અને વૃષાલિક હતી. રાંકરાચાર્યે ભાગવત સંપ્રદાયને ઉતારી પાડેલો તે એટલા માટે કે તેમાં વેદોનો વિરોધ હતો.

આ ઝમણ કે યદ્વ, વૃષભ કે અવૈદિક સંસ્કૃતિ પણ માંસભક્ષણને મહાપાતક માનતી નહોતી. શુદ્ધ પોતે માંસ ખાતા હતા અને તેમનો વિરોધ તો યજ્ઞકાર્ય માટે પ્રાણીઓનો ઉચ્છેદન વધ થતો હતો તેની સામે જ હતો. ગોદહ્યાને પણ મહાપાતક માનવાની પ્રથા ઈ. સ.ના ચોથા સૈકાથી જ પડી લાગે છે. જૈન ધર્મ પણ એના આરંભકાળે આગ્રહી શાકાહારી નહોતો. આગળ ઉપર પણ એણે ગાય માટે ખાસ પક્ષપાત દાખવ્યો નથી. એ તો જૈન ધર્મ અને ભાગવત સંપ્રદાય પરસ્પરની અસર હેઠળ આવ્યા તેથી જ વર્તમાન જૈનો ગાયને પવિત્ર માનતાં શીખ્યા છે. ખાકી હેમચંદ્રે તો વિદ્યા ખાતી. ગાયને પવિત્ર માનનાર વેદધર્મીઓની યોગશાસ્ત્રમાં ઠેકડી ઠરી છે !

આમ યુજરાતની સંસ્કૃતિ તે તો વૈષ્ણવ ધર્મ અને જૈન ધર્મના સંયોગથી નીપજેલી વૃષભ સંસ્કૃતિ છે અને વેદકાલપૂર્વેની તેમ જ અવૈદિક મોઢે-જે ડેરોની પ્રજાના શૈવ અને શક્ત સંપ્રદાયથી પણ તે પ્રભાવિત થયેલી છે.

ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું એક ખીજું પણ વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. તે એ કે ગુજરાતમાં ચાતુર્વર્ણ્યની જે પ્રથા પ્રવર્તે છે તેમાં વૈરથો અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. પ્રાચીન વેદકાલમાં રાજન્ય-ક્ષત્રિય-એ ચારે વર્ણોનો નાયક હતો. બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયોમાં પણ એ જ લક્ષણ પ્રતીત થાય છે. એમ માનવું કે એ બંને સંપ્રદાયોએ વર્ણવ્યવસ્થા અને અરપૃચ્ચતાનો એકડો કાઢી નાખ્યો હતો તે ગલત છે. એમણે તો માત્ર શત્રો સમેત તમામ વર્ણોને નિર્વાણની આશા આપી હતી. શુદ્ધ અને મહાવીર ક્ષત્રિય રાજકુટુંબોમાં જ વખતોવખત અવતરે છે એ પછુ શું સૂચવે છે? તે પછી બ્રાહ્મણસમયમાં બ્રાહ્મણો આગળ આવ્યા, ક્ષત્રિયો ખીજે રથાને ઊતરી પડ્યા ને વૈરથો બાપડા બાર વહન કરનારા શત્રોની કક્ષામાં મૂકાયા. પણ ધીમે ધીમે એમની સ્થિતિ સુધરી ને ગુજરાતમાં તો સંસ્કૃતિના એ વડીલ ભાગીદાર બન્યા છે. “વાણિયા બ્રાહ્મણ” શબ્દ જ એની સાક્ષી પૂરશે. બાપડા ક્ષત્રિયનો તો અહીં ભાવે નથી પૂછાતો. એટલે ગુજરાતની સંસ્કૃતિને “વાણિયા બ્રાહ્મણ” સંસ્કૃતિ કહો. કે “મહાજન” સંસ્કૃતિ કહો.

આટલું થવા છતાં આ સંસ્કૃતિએ લાંબા સમય સુધી મઘમાંસનો નિષેધ પુકાર્યો નહોતો. “શ્રી સિદ્ધર્ષિ” નામના રા. મોતીચંદ કાપડિયાએ સંપાદિત કરેલ ગ્રંથમાંથી ૧૦મા સૈકાના ગુજરાતી જીવન વિશેનો જે ખ્યાલ મળે છે તે પરથી વસન્ત માણવો, દારૂ પીવો, સ્ત્રીઓ સાથે પ્રમત્ત સ્વચ્છંદી ઢળે ભોગવિલાસ ખેલવા, જીવનનો રસ લૂંટવો વગેરેનું પુષ્કળ મહત્ત્વ હતું એમ સમજાય છે. વેરથાઓ રાષ્ટ્રીને દેહનો વ્યાપાર ચલાવવો એ એક માન-પાત્ર વ્યવસાય હતો અને મોંમાં દારૂનો ઢાગળો ભરી સ્ત્રી પોતાના પ્રેમીના મુખમાં તે દાલવે તે પ્રેમઢાલનો એક પ્રકાર હતો! પણ જૈન મત અને મુરલીમોના ૫૦૦ વર્ષ સુધી ટકેલા આધિપત્યે આ ઉદાસવિલાસને છૂંદી નાખ્યા. મને તો એમ પણ લાગે છે કે મુરલીમોને મઘ પ્રત્યે જે સૈદ્ધાન્તિક વિરોધ છે તે શાસનમાં પ્રતિબિંબિત થવાથી ગુજરાતને દારૂની ટેવ છૂટી ગઈ હોવી જોઈએ. જૈનોના પ્રભાવ કરતાં એ કારણ બલવત્તર હોય છે.

પણ ઠીક ઠીક ટકેલા ઉદાસવિલાસો, ઉચ્છૃંખલતા, બળ કે વેગ એ ગુજરાતી સાહિત્યની પચાઈજૂ નથી, પણ જડ ચોકડામાં પૂરાયેલી સાંકડી નાતોએ જે આનંદવિહીન, મુષ્ક, ઠિંગરાયેલી મહાજન સંસ્કૃતિ

પ્રવર્તી તે જ જોગણીસમા સુદાની પદેથી પચ્ચીત્રી સુધીના આપણા સાદિત્યની વારંવાર પશ્ચાદ્ગત છે. નર્મદાચંદ્રથી માંડી આનંદચંદ્ર દુવ સુધીના સાદિત્યકારોએ વારંવાર એનું વર્ણન કરીને એને નામે શોક કર્યો છે. “ગુજરાતના કવિઓનો આત્મા બિલકુલ વિશાળ નથી, એકું વિશ્વ ધરું જ અદ્ય છે, “આનંદચંદ્ર દુવ સખે છે; કાન્સમાં એ કે, “આપણા આત્માના ધણા-ખરા ભાગમાંથી જીવન જ જઈ રહ્યું હતું. શૂદ્ર, રાજ્ય આદિ મનુષ્યગતિએ ઉપગતવેલી આવનાઓ અને સંસ્થાઓમાંથી એનો રક્ત લીડી ગયો હતો.”

પશ્ચિમ સાથેના સંપર્કે આપણી આ હિદાસીનતાને દહાવી અને યંબેલા નીરને ફરી વહેતાં કર્યાં. નર્મદાચંદ્રે એ સંપર્કને જોગણી ને અંજલિ આપી. નવલરામે પણ જોગણી ને અંગ્રેજ કેળવણીને સુધારાની જીવન-શક્તિ કહી; એને અંદરનો, વિચારનો (માનસિક) સુધારો હતો. જમતનું સામાન્ય જ્ઞાન, ભુદિવાદ, જનસામાન્યમાત્ર, સ્વાતંત્ર્યમાત્ર, રાજટત્તિ, ઉદ્યોગપ્રીતિ, આ એનાં લક્ષણો નવલરામે મણાવ્યાં છે. આજ દાયકાથી વર્તમાન ગુજરાતી સાદિત્યના મણેય મંડાવ છે.

એમ માનવું કે આપણી વિશિષ્ટતાને જૂલવવા મારે અંગ્રેજ કેળવણીનું થેન આપણને પાવામાં આવ્યું છે એ બુદ્ધિ છે. આપણે આપણા નેતાઓએ કેળવણી માગીને લીધી છે. એથી જ આપણે આપણી વિશિષ્ટતાને, આપણા જૂલાતા ઇતિહાસ અને સાદિત્યને સંભાળી શક્યા છીએ. આપણી વર્તમાન સુધારા પ્રાન્તીય ભાષાઓને અંગ્રેજ કેળવણીએ જ પુનર્જીવન આપ્યું અને તેમને “અલ્પજન” બનાવી છે. આપણા વર્તમાન મદાપુરો એ જ કેળવણીના પરિપાક છે. છતાં આપણે કાલ્પનિક જૂલકાળને રૂંડે રંગે ચીતરીને ખુશ રહેવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ને કહીએ છીએ કે એ જ આપણને ગ્રેર છે, એ જ આપણા જીવનને ધરે છે. પણ ગંભીર પથોમાં પ્રામાણિક આંતરદર્શન કરતાં આપણી વ્યથાજનક વારંવાર આપણે કેમ છુપાવી શકીશું?

અત્યારે તો આપણે શાદમ્ભની નીતિ સ્વીકારીને વારંવાર સામે આંખો મીચીએ છીએ. આપણી ખર્ચ ગયેલી સામાજિક ધાર્મિક સંસ્થાઓને નભાવવામાં પણ એ મદદ ન કરણીય છે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની જાડુ લંકડી ફરતાં આ બધી જનજન સમેટાઈ જશે એવું પાંગળું આશ્વા-

સન એ જલદી લકડી નથી ફરી ત્યાં સુધી વહેમ અને નાતના ત્રાસને કારણે
 ઊપજેલી દીન દશાને નભાવતાં શીખવે છે. આમ વાત છે એટલે સાંકડા વાડા
 અને સુખિયાઓની ઉદ્વેગતા વિશે ગમે એટલા ખૂબ-ખરાડા પાડવા છતાં
 આપણું વર્તમાન કલ્પનાજન્ય સાહિત્ય નહીં અધિવાર ને નિર્માત્ર લાગે છે
 અથવા તો એવું ગગનવિહારી બની જાય છે કે જીવનની વાસ્તવિક પરિ-
 સ્થિતિ સાથે એનો કશો મેળ જ મળતો નથી. કલ્પનાજન્ય સાહિત્યનાં યે
 મૂળ તો વાસ્તવિકતામાં જ ઊતરેલાં હોવા જોઈએ ને ? જો એવું ન હોય
 તો ધરકૂકડી-મનોદશા સેવીને કાલ્પનિક ભૂતકાળ વિશે કાં તો એ દિવા-
 સ્વપ્નો રહે અથવા અસત્ય વર્તમાન કે ભાષાવી ભવિષ્યમાં રાખે. જ્યાં
 સુધી જીવન “ અંદરથી ઉત્થાન નહીં પામે ” ત્યાં સુધી આપણું સાહિત્ય
 સાંકડું, પ્રાન્તીય ને મર્યાદિત રહેવાનું. ગુજરાતનો અસ્મિતાનો ધંટરવ
 કરવાથી એનો દી નહિ વળે. વળી ગુજરાત બહાર એ સિદ્ધો વટાવી પણ
 નહિ શકાય.

જોને સાચું સાહિત્ય કે મહાન સાહિત્ય ગણીએ તે કદી ભૌગોલિક કે
 પ્રજાકીય વાડાઓમાં જોંધાઈ રહેતું નથી. રાષ્ટ્રોચ્ચતાની સીમાઓને તે વટાવી
 જાય છે અને સર્વસામાન્ય માનવતાના વિશાલ આકાશમાં તે વિચરે છે.
 કોઈ પણ સમયમાં ને કોઈ પણ સ્થળમાં વટાવી શકાય તેવું સોનાનાણું
 પણ એ જ છે. મથીમથીને ગુજરાતો બનવાથી, દિંદુ-અરે દિંદી બનવાથી
 પણ જગતસાહિત્યની દરોજમાં જિભા રહેવાની પાત્રતા આપણે કેળવી શકીશું
 નહિ. જીવન જ્યારે વેમજેર ધૂમી રહ્યું છે ને જગત સાંકડું બનતું જાય છે
 ત્યારે ગુજરાતની અસ્મિતાની વાત ઉચ્ચારવી એ કૃપમંદુક દશા જ સુચવે
 છે. ગુજરાતી સાહિત્ય જેમ જેમ ધર્મથી પર અને માનવભાવદાયક બનશે તેમ
 તેમ એ વિશાલતાનું પ્રતિનિધિત્વ ખીલવી શકશે.

૨. ન મં દા શં ક ર

એક વાર કોઈની પ્રતિજ્ઞા જામી જાય કે પછી તેને વિશે એની વિરુદ્ધમાં
 નિષ્પાલસ અભિગ્રામ પ્રાંધવો એ દુર્ઘટ યજ્ઞ પડે છે. નિષ્પક્ષ અને વસ્તુલક્ષી
 નિર્ણયો પ્રાંધવા માટે દલાગલી સ્વતંત્ર ચિન્તન સાથે નીડરપણાની જરૂર પડે છે.

છેક નાતો હતો સારથી જ નર્મદાચંકરને દુઃ એક મહાન લેખક માનતો
 આવેશે. એની એક પણ પંક્તિ વાંચ્યા વિના એને વિશે પ્રગટ થતાં રહેતાં

લખાણો અને અભિપ્રાયો પરથી મેં માની લીધેલું કે નર્મદાશંકર “સાચો” કવિ હતો, જ્યારે દલપતરામ તો યાંનિક હશે જોડકણના જોડનાર હતા. વર્તમાન કવિતાની જેમ વર્તમાન મઘનો પિતા પણ એ જ હતો, મહાન મઘલેખક, પ્રથમ સામાજિક સુધારક, સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યનો હિમાયતી અને સ્વદેશભિમાની યુગરાતી એ હતો એ પણ એવી જ રીતે હું જાણતો થયેલો. પિસ્તાળાશેક વર્ષ પર મેં એનું “કુખીરવડ” કાવ્ય વાંચવાનો પ્રયત્ન કરેલો પણ કંટાળાને મૂકી દીધેલું. એનું પદ મને ચીતરી ચઢે તેવું લાગેલું, છતાં એને વિશેનો મારો અભિપ્રાય જેવો ને તેવો જ રહ્યો હતો. પણ એ વર્ષ પહેલાં એનો મુંબઈ અભ્યાસ કરવાને હું પ્રવૃત્ત થયો ત્યારથી મારી માન્યતાઓ તૂટતી ગઈ.

એને વિશે ઘણી અતિશયોક્તિઓ પ્રવર્તે છે અને એ પ્રવર્તીવવામાં મુનશી, જેમની પોતાની સાહિત્યિક કારકિર્દી અને અર્ધદગ્ધ, આવેશભરી અતિશયોક્તિઓ અને ગુલાટો નર્મદને ઘણે અંશે મળતી આવે છે તેમનો હિસ્સો મોટો છે. નીરસ, અસ્પષ્ટ, વાગાડંગરી અતિશયોક્તિઓ દ્વારા એમણે એને ખોટા મૂલ્યો આપ્યાં છે. એને “પ્રલયમાંથી નવસૃષ્ટિનો તારણદાર મહાવરાહ” કહેવાની હદ મુખી તે જતા રહ્યા છે. અસખત, “નર્મદ અવી-ચીતોમાં આવ” એ પુસ્તકમાં મનુષ્ય, પ્રેમી, કવિ, સુધારક, ચિન્તક અને રાજદારી પર વક્રોક્તિભર્યા ઉદ્દગારો એમણે કાઢ્યા છે પણ એમાં જે એમણે સારો પેઠો ગોટા વાજ્યા છે.

પણ આ ભૂલ એકલા મુનશીએ નથી કરી. આનંદશંકર ધ્રુવ જેવા સંમતોલ લેખકો પણ નર્મદશતાબ્દીના ઉત્સાહના આવેશમાં અતિશયોક્તિનો દોષ આચરી બેઠા છે. “જય જય ગરવી યુગરાત”ને સ્વદેશભક્તિનાં કાવ્યોમાં પ્રથમ સ્થાન મળવું જોઈએ એમ કહેવાતું કારણ આ જ છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પણ સાહિત્ય, જીવન અને રાજકારણના ક્ષેત્રમાં “તું જ અમારો સેનાની, તું જ generalissimo છે” એમ કહીને એને પ્રણમે છે; વિશ્વનાથ ભટ્ટ, જે અન્યથા એને કવિ પણ કહેવા તૈયાર નથી અને એનાં પ્રણયકાવ્યોને રાગિણી મનોદયાનાં ફળ માને છે તે પણ શતાબ્દીની ઉત્સાહધેલછામાં એને રસિક કવિ કહે છે અને એનાં પ્રણયકાવ્યો બોધપ્રધાન અને ચિંતનપરાયણ હતાં, જેમાં ઊંજળી પ્રીતિ અને વિશુદ્ધ

આદર્શપ્રેમ હતાં એમ કહી વાળે છે; રામનારાયણ પાદક જેવા શાન્ત, સ્થિર ને ગમાઅણુગમાનાં અતિવ્યાપ્ત વિધાનોમાં કહી લપસી નહિ પડનાર વિવેચકે પણ એને આપણા સાહિત્યનો એક સાચો વીર કહ્યો છે, અને સામાન્ય માણસોને હાથે એની જડ ઉપેક્ષા થઈ છે એમ માન્યું છે. આમ ગદ્ય અને પદ્યના કર્તા તરીકે નહિ તો સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં સુધારાનાં દષ્ટિબિન્દુઓ પ્રહીને એણે ચલાવેલી લડત માટે છેલ્લા એ દશકામાં એના માટેનું માન ખૂબ વધી ગયું છે; કલમને ખોળે માથું મૂકવાના એના દૃઢ સંકલ્પને લીધે એને શહીદની ટીટિમાં પણ મૂકવામાં આવ્યો છે.

આવું વાતાવરણ ઉપજાવવામાં નર્મદે પોતેઓહો ભાગ નથી ભજવ્યો. એના પોતાના જ સમયમાં ક્વિ તરીકે એ બહુમાન ખાટી ગયો હતો. નર્મદેનો પોતાના વિશેનો ખ્યાલ જરા યે નમ્ર નહોતો. તુલનાતું ધોરણ હોમરને બનાવીને એણે હોમરને ૧૦૦, પોતાને ૭૦, પ્રેમાનંદને ૬૦, દયારામને ૪૦, શામળને ૩૦ માર્ક આપ્યા છે! ગોવર્ધનરામે એને માટે ચતુરાષ્ટ્રપૂર્વક લખ્યું છે: “એક વખત એવો હતો કે નર્મદની મોહનળ આખા મુંબઈ અને સુરત ઉપર પથરાઈ હતી અને તે જળમાંથી નવલરામ પણ બચ્યા ન હતા.” નવલરામે પણ એને માટે લખ્યું છે: “લોકોમાં પોતાની કીર્તિ તાણ ને તાણ રાખવાની એને ઘણી જ ચીવટ અને આવડત હતી.” એના પોતાના જમાનાને તો તેણે કામણ ક્યું હતું.

નર્મદની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી આપનારામાં નર્મદથી બીજો નંબરે નવલરામ છે. ૧૮૬૭માં તો નવલરામને, એને પ્રણય અને પ્રકૃતિના કવિ તરીકે કેમ વખાણ્યો એની જ સૂઝ પડતી નહોતી. પણ એને ખુશીથી પ્રેમાનંદ અને શામળથી ચરિયાતો ગણ્યો હતો. પરંતુ નર્મદના આ વિચક્ષણ સમકાલીને સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી ખાનગીમાં એને માટે જે અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો તે જણ્યો જરૂરનો છે. નર્મદના મૃત્યુ પછી પોતાના આગલા શબ્દોને વળગી રહેવા ખાતર પણ ખૂબીથી નવલરામે એને “સમયમૂર્તિ” કહી હતો જેનો એક અર્થ યુગનો સર્જક અથવા પ્રેરક થાય, પણ નવલરામ ખાનગીમાં એનો બુદ્ધો અર્થ કાઢતા હોવા ભ્રમ્યો. એને એ “નાણુક પારદ્યંત્ર” કહે છે તે આને પડછે માદ રાખવા જેવું છે. નર્મદનું આ સાચામાં સાચું પૃથક્કરણ છે. સામાજિક, રાજકીય અને સાહિત્યિક વાતાવરણની પલટાતી રિયલિ-

એનો પ્રકાશ એ ઝીંકે છે, ચાલતી વહેલમાં એસી જાય છે અને પછી ગદ્યાપદ્ધતીશીએ ચહેલા જુવાનની અણુધડ, હિઠ ને આવેશમય રીતે એતું ડિમડિમ વગાડે છે એ જ એમનું વક્તવ્ય છે. નવલરામનો એના વિશેનો ખાનગી અભિપ્રાય જે એમના માંત્રુ પછી પ્રસિદ્ધ થયો છે તે નર્મદના ચારિત્ર્યનો દ્યોતક છે. નર્મદને એ “પતરાણ કવિ” અને “મિથ્યા અભિમાન રાખનાર” માને છે. એની દાનતમાં એ દગોફટકો પણ હુએ છે; (‘બટનું બોપાણું’ના સંબંધમાં). ૧૮૭૮માં નિરપેક્ષ છુદ્ધિથી લખેલા “મનના વિચાર”માં એમને “નર્મદાસંકરની બાપામાં પ્રૌઢી કે elegantનેરી ખોટ” દેખાય છે. નર્મદાસંકર જમાનાની લહેરમાં પાછળ પડ્યો અને એનામાં “જનશુદ્ધિ” હતી એમ પણ એ રચાયે છે, “સારે શું નર્મદાસંકર અર્ધબણ્યા માણસની પંક્તિને મોગ્ય છે? કેમ કે એની style (વિચારસંહિત) એ વર્ગને જ હાલ મળતી આવે છે.” એમ એ નોંધે છે. નવલરામ જેવા ઠરેલ, કવિના અંગત સહવાસમાં લગભગ બક્તની મુશ્વતાથી રહેલા, એની પ્રવૃત્તિઓ અને કામ્નાઓના સાક્ષીએ ખાનગીમાં હંચારેલા આ અભિપ્રાયો પૂર્વગ્રહસ્વરૂપે ને શુદ્ધ છુદ્ધિથી નર્મદનો અભ્યાસ કરનારને સાચા જ લાગશે.

એના પર આરોપાયેલા જે કાલ્પનિક ગુણો પર એની કીર્તિ આવશ્યક છે તે એના જીવનમાંથી ને કવનમાંથી પ્રતીત થાય છે કે નહિ તે તપાસવું આવશ્યક છે. સૌથી પ્રથમ ગદ્ય અને પદ્યના રચનાર સાહિત્યકાર તરીકે એનું મૂલ્ય આંકવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

કવિ તરીકે નર્મદ સાવ જિંદગારી નાખવા જેવો છે. ૪૦૦ પાનાંમાં ખચેલી એની કવિતામાંથી જીએ ચડી જાય એવી ૪૦ પંક્તિઓ પણ જડવી મુશ્કેલ છે. કાવ્ય સરજવાનો એનો ઉમળકો હૃદયનાં ગંભીર જિંદગીમાંથી પ્રગટતો નહોતો. એને તો સમયના પ્રવાહમાં તરવું હતું અને કીર્તિ સંપાદવવી હતી. એનામાં અનુકરણ કરવાની અને રૂપ કે સૃષ્ટીને ગ્રહણ કરી અનુકૂળ રીતે પ્રયોજવાની શક્તિ હતી. એણે જોયું કે અંગ્રેજી ભણાવતા શિક્ષકો અને પારસીઓ અંગ્રેજી કવિતાનાં સુકત્તં કહે વખાણ કરે છે; દુરંત જ એની આ શક્તિ કામે લાગી ગઈ. એની કવિતા પ્રયત્નપૂર્વકની વેઠ હતી. એના પદ્યનો મોટો ભાગ હંગમડા વગરનાં ખોડગાતાં દુર્ગંધ જોડકણાંનો બનેલો છે. એની રચના જ એવી ખરબચડી, ગ્રામીણ ને અનાકર્ષક છે, એવી સાધારણ

કોટિની ને ભાવ કે અભિવ્યક્તિના વિષયમાં એવી તો જુગુપ્સાપ્રેરક છે કે એને કવિ કહી શકાય જ શી રીતે? નર્મકવિતા કાચી, અવિકસિત, અસંસ્કારી છે. ઔચિત્ય અને સૌષ્ઠવના સૂક્ષ્મ ભાનનો-પ્રમાણભાનનો તો એમાં સદંતર અભાવ છે. શબ્દમાં સીધી સાદી ને જરૂર પછ પછુ પ્રચંડ એવી એની જાડી બુદ્ધિ જોર કરીને આગળ આવે છે તે પણ જેવો એ કવિતા લખવા બેસે છે કે એને વહોડી જાય છે. લાંબી કે ટૂંકી પણ વાત તો એ માંડી શકતો જ નથી.

જેનાં મોં બરીને હૃદયો જાહે તખાણુ થયાં છે એવી એની “પ્રણય-કવિતા”માં એણે બીજું કશું નહિ પણ સંસ્કૃત કવિઓએ શૃંગારરસની જે પરંપરા પ્રવર્તાવી છે તેમાંથી ઉછીના લીધેલા પણ પચાવ્યા વિનાના રથૂળ જડ ભાવોની ઊલટી કરી નાખી છે, એટલું જ નહીં, વણુદાખી કામુકતાને લીધે નાક ફાડી નાખે એવી દુર્ગંધ એમાંથી નીસરે છે. જગતભરના સાહિત્યમાં ગંદવાડ તો છે જ. રિપકૂટે જે ગંદવાડ ઉપજાવ્યો તેની તોલે કાઢ નહિ આવી શકે. પણ એણે તો જાણીબૂઝીને ઉકરડો ફેંદો હતો. અદ્ભુત રસમાં મહાલક્ષ્મી નીકળી પડેલા મરત રસિયાઓને આઘાત લાગે, કમકર્મ આવે, ચીતરી બેઠે એવું કશુંક રચવાની એણે તો ગાંઠ વાળી મેલી હતી. પણ બાપડો નર્મદ તો પોતાના આવા પરિશ્રમને મહાન પ્રણયકવિતા માનતો હતો! એમાં કલાત્મક રૂપસિદ્ધિ હોત તો એને વખોડી કાઢવા જેટલો ચોખલિયો હતું નથી. પણ ઔચિત્યહીન, અશિષ્ટ, ખીમત્સ, ધામીજ ને પ્રદર્શનવૃત્તિથી ભરેલાં એનાં જોડકણાં તો વિશ્વનાથ ભટ્ટે દર્શાવ્યું છે તેમ જોસ્સાના નશામાં કે નશાના જોસ્સામાં રચાયેલાં છે. ગમે તે સ્ત્રી જોઈ તેના પ્રેમમાં પડી જવું અને પછી તેના પર કાવ્ય લખવું એમાં એ વડાઈ માને છે; પણ કાવ્યદ્વારા પોતાની પ્રીતિપાત્ર સ્ત્રીને એ જે અન્યાય કરી રહ્યો હોય છે તેવું એને ભાન પણ રહેતું નથી. છતાં સુધડ અને સંસ્કારી પ્રીતિને એ સાચી પ્રીતિ કહે છે, ને પોતાને અંશી ને સ્ત્રીઓના પક્ષ તાણનાર ઉદારક માને છે! આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આટલું છતાં એના સમકાલીન પ્રશંસકો એને તાળા બાંધે છે અને એના વર્તમાન પ્રશંસકો, જેમણે પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને મહાન અંગ્રેજી સાહિત્યનો સ્વાદ માણ્યો છે તેઓ એના પર હજી થે વારી જાય છે!

સર્વોત્તમ ગદ્યરવાથી તરીકે એવું જે બહુમાન ધાય છે તે પણ પાયા.

વિનાનું છે. શૈલીકાર તરીકેની એની સિદ્ધિઓ પર એવા માનની માંડણી થઈ હોત તો જુદી વાત હતી. એનું ગદ્યલખાણ ખૂબ અણસરખું - વ્યસ્ત છે. શબ્દશબ્દમાં અર્થ અને બળ હિતારનાર, શબ્દશબ્દને તાર્કિક પ્રયોગનથી ચૂંચનાર, ચોવટ અને ચોકસાઈ દાખવનાર, અભિવ્યક્તિના આવેશને નિશ્ચય સંયમથી વશ રાખી કલામય સૌંદર્ય અને કલાત્મક ધારણાનો પ્રાદુર્ભાવ થવા દેનાર પોતાના ઉપાદાનનો સંપૂર્ણ સ્વામી એવો કલાકાર તો નર્મદ ક્યારેય નહોતો. એ એટલો બધો આવેશવાળો, પોતાના જીવસાનું જે તે રીતે એનું તો વચન કરી નાખવાવાળો હતો કે મોઢક સમતોલ સખળ ગદ્ય લખવા પૂરતો સંપ્રગાત કલાકાર એ બની શકે જ નહિ.

સ્વભાવે એ લડવૈયો હતો અને લડતમાં એને રસ પડતો. દુર્ભાગ્યે, એના કેટલાક ઉત્તમ લગાયક નિબંધો જેમાં પુષ્કળ વેગ અને સખળ ગદ્યની શક્યતા છે તે, સુરચિનો એનામાં સર્વથા જે અસાધ્ય હોય તે દ્વિપિત પ્રયોગો કરવાની એનામાં જે આદત હતી તેથી વણસી ગયા છે. દાખલા તરીકે "શૈવા-કૃત્વાની ઘેઝાઈ વિશે"ના એના નિબંધમાં તળપડી અને બળવાન એવી ભાષા ખૂબ પ્રવાહી સ્વરૂપ ધારે છે અને કરડવા ધાતું હોય એવું કટાક્ષપૂર્ણ અઘ્ર પણ સુંદર છે; પણ ત્યાં જે સાંગોપાંગ સુંદર ને સફળ નિબંધ એ નથી ઉપજતી શક્યો. એના નિબંધો નિશાળિયાએ લખેલા હોય તેવા ને કંટાળા ઉપજાવનારા છે. એનું ગદ્ય આકારહીન ને અપરિપક્વ છે. એક પ્રકારનો ઉચ્છ્રંખત વેગ એમાં છે, પણ અશિષ્ટ, રથૂળ, હીન અને ખીખાસ પણ એ ઓછું નથી. એના ગદ્યમાં સાહિત્યિક નહીં પણ પતંગારી શૈલી કે અવગણ છે અને એમ જ હોય કેમ કે લખણ એ તો એનો પેટ ભરવા વારતેનો ધંધો થઈ પડ્યો હતો. એનો "ડાંડિયો" નિમૌલ્ય, છીછરું, નિંદાખેર ને લાંડણિયું ચીંચરું હતું ને એટલું જ પુસ્તકાર કરણું હતું કે નર્મદમાં સુઘડપણ કે સુરચિ વિશેની કશી સમજ જ ન હતી. "રાત્યરંગ" એટલે એના નાનપણમાં નિશાળામાં છતિકાસના, આજે સાવ વિસરાર્થ ગએલા, જે ગ્રંથો શીખવાતા હતા તેને આધારે એણે ટાંચણિયા ને માથું પકવે એવા જે બાલિય નિબંધો તૈયાર કરેલા તેના સંગ્રહ; 'ધર્મવિચાર'માં નર્મદ વિશેનો માનસશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાની જે સામગ્રી છે તે એના સાહિત્ય-શુષ્કને ક્યાંયે કોરાણે મૂકી દે છે. 'ભારી હમીરત' અને 'ઉત્તર નર્મદમરિત' -

મા ઉતારેલાં તેનાં ઠેટલાંક લખાણ પ્રસિદ્ધિ અર્થે નિશ્ચયપૂર્વક તૈયાર કરેલાં નથી પણ પોતાના અધ્યાત્મના લાગાથે કરેલી નોંધો છે. એનું શરૂઆતનું ગદ્ય સાવ કિશ્કેત ને નિર્માલ્ય છે; દુષ્કિત પ્રયોગોથી એ ભરપૂર છે; અને પારસીઓના મિત્ર નર્મદે વ્યાકરણદોષોથી ભરપૂર એવા પારસીશાસ્ત્ર પ્રયોગો પણ એમાં કર્યા છે. ૧૮૭૦ની આસપાસમાં લખાયેલા એના ગદ્યમાં સંસ્કૃત-મયતાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ છે. એની સુતીકણ અને કુશાગ્ર દૃષ્ટિથી છેક ૧૮૫૬માં એ સમજી ચૂકેલા કે “હમણાંની રીતજાત જોતાં ‘જણાવ છે કે ઊગતી પ્રજા ઠેટલાંક અપભ્રંશ નહીં વાપરે, પણ શુદ્ધ સંસ્કૃત વાપરશે.”

શિષ્ટ ગદ્યના પિતા કે પ્રણેતા તરીકે જ એને માન મળ્યું જોઈએ-જોઈ કે એના આ સ્થાનને પણ અવ્યાસીઓએ વહેતા મૂકેલા મંતવ્યને વિશ્વાસ-પૂર્વક ઘટાવી લઇને જ સ્વીકારું છું, કેમ કે ૧૮૩૦-૪૦માં લખાયેલા ગદ્યની મેં તલાશ કરી નથી. બાકી એના કરતાં એના સમકાલીન નવલરામનું ગદ્ય નિઃસંશય જીતું છે.

એના વિશેની બીજી કાલ્પનિક ગાથા તે કલમને ખોળે માથું-મૂકી દેવાની વાત છે. ૧૮૫૮ના નવેંબરની ર૩મીએ, આપને પૂછ્યા વિના, દિલ નહિ લાગવાથી નિશાળની નોકરી એણે છોડી દીધી અને ઘેર આવી કલમની સામું જોઈ આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે અરજ કરી કે, “ હવે હું તારે ખોળે છઉં. ” એના આ કરુણદંભી નાટ્યપ્રયોગથી એના અનુરાગી ભક્તો એવ, અંગઈ મયા છે કે આ એનાં ત્યાગવૃત્તિ ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમનાં એમણે ભારે શુભુગાન કર્યાં છે. નર્મદે પોતે પણ પોતાની જાત માટે ગદ્યમાં ને વ્યવહારમાં “ ટકી વીર ” શબ્દો વાપર્યા છે. હવે ખરી વાત એ છે કે એનો પતરાજી, અદેખો સ્વભાવ જોતાં એ કાઈ જ ઠેકાણે ટકી ન શકત. વળી દૂંઠા પગાર-ની નિશાળની નોકરી છોડીને એણે સ્વસનો કરવા માંડેલાં. કલમને ખોળે માથું મૂકવાથી ત્યાગવૃત્તિ ખતાવવાની એને જરૂર પડી જ નથી કે એટલા જ ખાતર એને દુઃખ પણ વેઠવું પડ્યું નથી. એનાં પુસ્તકોની ભારે કિંમત અંકાતી ને એમાંથી એને સારી આવક થતી. ઉપરાંત બેશરમ બનીને એ શ્રીમંત રહેલીઓ અને જાળખીતાઓ પાસેથી બક્ષીસની આશા રાખતો. એકમા કરસનદાસે જ એને બધા મળીને રૂ. ૨૦,૦૦૦ આપ્યા હતા. શેરની

લતની વિરુદ્ધ લોકોને લેખો લખીને એણે ચેતવેલા પણ જ્યારે મિત્રો શરમાઈ રળતા ત્યારે તો એને કંઈક મેટની લાલચ અવશ્ય થતી અને મિત્રો જ્યારે ભાગ આપતા ત્યારે ચૂપચાપ એ સ્વીકારી પણ લેતો. એના પિતાના મૃત્યુ પછી રૂ. ૮૫૦૦)નો વારસો પણ એને મળ્યો હતો. આમ ધણું ધણું કાઢી નાખતાં ચે એણે રૂ. ૩૦,૦૦૦ તો ચોખ્ખા ભાગ કાઢી જ હતા, જે આજના ભાવે એક લાખ રૂપિયા થયા કહેવાય. પણ એણે જલસા, નાટારંગ ને બીજા આડે માર્ગે ઉગાઉગીરી કરી પૈસા વાપર્યાં ને ટૂંકમુદતી તાત્કાલિક બીડો વેડી તેથી એનું દુઃખ જોઈ એના પ્રશંસકોની આંખ બીની થાય છે ! પણ પારકાને પૈસે જ્યાંકો ઉડાવનારા આવા ફરંદા માગણુ પ્રત્યે, આવા ઉગાઉ X X X પ્રત્યે લાગણી પણ કેવી રીતે પેદા થાય ? એને ટકી પણ કેણુ કહે ? અને કઈ રીતે “ કોઈ પરમ ઉદાત્ત કરુણ કથાનો વીર નાયક ” એ ?

“ નર્મકારા ”ના અર્પણુનું પણ એમ જ છે. નવલરામને કદાચ ખખર નહિ હોય કે ૧૮૧૮-૧૯માં એ કોઈને ને કોઈને અર્પણુ કરવા સંબંધી નર્મકે કેવો ધૂમ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. હમનલાલ સંતોકરામ દેસાઈને તેણે શીશામાં ખરાબર ઉતાર્યા હતા અને આ રાષ્ટ્રાભિમાની કવિએ “ નાગર અંધકર્તા, નાગરનો આશ્રય ને નાગરનું છાપખાનું ” એમની પ્રશંસા માટે ઉલ્લેખ્યાં હતાં તે ય સૂચક છે. એ તો ભાવનગર દરબાર સામે એના નિંદા-ખોર છાપામાં લખાણુ કરે નહિ અને પુસ્તક છપાવું બંધ રહે નહિ. તો ચે હમનલાલની સદાયતા તો એને મળતી રહી જ હતી. જે કટિંસ સાહેબ થોડી નક્કો લેવા તૈયાર હોત તો એને પણ એ અર્પણુ કરવા માગતો હતો. આ આખા ચે પ્રકરણુમાં દાળમાં કશુંક કાણું હોવાનો શક તો જાય છે જ. એણે તો કાશ ધણુને અર્પણુ કરવા વિચાર કરી જોયો છે. ખેંચતાણુ કરવી, સોદો ખેસાડવો, ભાવ ચલાવવા એવું બધું એણે કરી લીધું છે અને એની લાક્ષણિકતા કે ખૂબી જે કહો તે એ છે કે જે એને મદદ કરવાના છે તેમને એ ઠપકારતો કે ભાંડતો જાય છે.

૧૮૬૫માં કરસનદાસ ભાગ્યા તો પણ “ નર્મકવિતા ” એમને અર્પણુ કરવાનો કવિનો નિર્ણય ચલ્યો નહિ એની પણ ખૂબ પ્રશંસા થઈ છે. નવલરામે આ સંબંધી જે પ્રશંસાત્મક ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે તે પૂરતી માહિતી વિના કાદમ્બ લાગે છે, ખરી વાત એ છે કે એ પ્રસંગે લખાયેલું “ ધીર ધર

ધીર ધર" પદ કવિએ પોતાના આશ્વાસન માટે લખ્યું છે. એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયાનું વર્ષ ૧૮૬૬ છે ને સંગ્રહાયેલાં કાવ્યો ૧૮૫૫થી ૧૮૬૫ સુધીનાં લખાયેલાં છે; પણ કરસનદાસ માટેનું અર્પણકાવ્ય તો ૧૮૬૩માં લખાયેલું છે ને કાવ્યની, પોતાની જ સાક્ષી મુજબ કરસનદાસને ત્યાં સારે તો લક્ષ્મીની છોજો બિડતી હતી.

સ્ત્રીઓનો પક્ષ તાણુનાર, સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધારક અને સ્ત્રીત્વ માટે માન-શુદ્ધિ ધરાવનાર સુધારક નર્મદની વાહવાદ બેલનારાઓને એટલું જ કહેવાનું કે યૌવનકાળમાં આ 'નાનુકે પારદશંત્ર,' વિધવાવિવાહનો વિચાર મહા-રાષ્ટ્રમાંથી હયાડી લાવેલ. એથી જ હિંદુ સમાજનો ઉદ્ધાર થશે એમ પછી તો એના સ્વભાવ મુજબ એણે ઘાંડી પીટવા માંડી. એમાં સ્ત્રીત્વ માટેની એની માનશુદ્ધિની છાયા પડતી નથી. બિલકુલ એણે ધણા વ્યભિચારી સંખ્યા બાધેલા, એક વિધવાને રાખેલી અને બીજીને ૧૮૭૦માં પરણેલા અને તે પણ પોતાની પત્ની ડાહીગૌરીનાં જીવતાં. આ પ્રસંગે એણે પોતાની પત્નીને કેવી ડામી છે, રિખાવી છે ને અપમાની છે તેનો ખ્યાલ કરતાં આ પ્રજ્ઞને માટે ક્રોધ ને એ બાધને માટે કરુણામિશ્રિત માન ઉત્પન્ન થયા વિના નહિ રહે. પંદર પંદર વર્ષ સુધી મોટા સમાજસુધારક તરીકે પંઢાયા પછી એક પત્નીની હયાતીમાં બીજીને પરણવા જતાં સ્વાભાવિક રીતે જ એ અચકાયેલા. એનો તોડ આણવા માટે એણે પોતાની ધર્મપત્નીનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ ડાહીગૌરીએ તો ધરમાંથી નીકળવાની જ ના પાડી. નર્મદે જ આ આખા ચે. પ્રસંગનો અહેવાલ પૂરો પાડ્યો છે ને નર્મદ કેવો નિષ્ક્રુર, આયત્નતલબી, અભિમાની જીવડો હતો તે એમાંથી વરતાય છે. એની સુશીલ પત્નીના નખમાં ને ચારિત્ર્ય ને ખમીર હતાં તે તો નર્મદના આંખા શરીરમાં પણ નહોતાં. આ અધમ—એ એની કુલવધૂ સમક્ષ વિચારણા માટે ત્રણ ભાગ સૂચવ્યા : સ્વતંત્ર રહેવાનો કે કોઇના આશ્રય હેઠળ રહેવાનો, ને સંયોગોમાં બરણપોષણ નિમિત્તે નર્મદ માસિક રૂ. ૫ કે ૭ આપે; ત્રીજો ભાગ આ પ્રમાણે હતો : "મારાં ખુંધાં ખમવાં ને દુઃખ પામતાં પણ મારી સાથે જ રહેવું." એક એક વર્ષ સુધી દરેક ભાગ અજમાવી એવો એમ પણ નર્મદે સૂચવેલું ને ડાહીગૌરી ધરબહાર નીકળે એની ઇચ્છા હતી છતાં પહેલા બે ભાગનો અમલ કર્યો પછી ત્રીજા ભાગનો અમલ થવા દેવા એ તૈયાર નહોતો, કેમ કે એને ખાતરી હતી કે બહાર રહ્યા પછી એ

પાછી આવે ત્યારે એ “અતિનિષ્ઠા” હોય. આમ આ વ્યભિચારીએ પોતાની સુશીલ પત્નીના ચારિત્ર્યની વગરકારણે શંકા કરવાનો અધિકાર અનામત રાખ્યો હતો ! વળી, જેના છુટા હાથ ઉપર પ્રશંસા આકરી ન છે, જેનો ચઢાપાણી ને પાતસોપારીનો અર્થ મળિને રા. ૨૦) થતો હતો તેણે પત્નીના ભરણપોષણ માટે રા. ૫) કાઢી આપવાની ઉદારતા પ્રદર્શિત કરી હતી તે ય નોંધપાત્ર છે.

હૃદય હલમલાવી નાખે તેવું કોઈ પણ સાહિત્યસર્જન નર્મદ પોતાની પાછળ મૂકતો ગયો હોય, શુદ્ધ સાહિત્યના-સર્જનાત્મક સાહિત્યના પ્રદેશમાં નર્મદને વસવા દેવાનું જો કોઈ પણ કારણ પ્રાપ્ત થતું હોય તો તે એની પત્ની સાથેનો એનો આ સંવાદ છે. અનુભૂતાં એણે ગ્રીક ટ્રેજેડીમાં શોખી જીઠે એવી ભવ્યોદાત્ત કરણ નાયિકાનું રેખાંકન કર્યું છે. અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે દિલમાં લાલ જીઠે અને આખમાંથી આંસુ ઝમે એવું આ હાખાણુ નર્મદે દંડે કલેન્ડે, નિરાંત જીવે આત્મપરિતોષ સહિત કર્યું છે. આવા આત્મમત અદેકારીની મનોભોમમાંથી, સદ્ભ કામળ ભાવોને ગ્રીહવાની અશક્તિમાંથી સાચી કવિતા કદી પ્રગટે જ નહિ-પ્રણયકવિતા તો હરગીઝ નહિ. આથી જ એનાં પ્રણયકાવ્યોમાં ફૂલજીવેડા, રથૂળ કામુકતા, જામચૌદ આવેશ અને ખરણચડા-કાનને ખૂંચે તેવા-શબ્દો છે, કોઈ વાગ્ધર્મી રીતે વધિા ઉઠાવી શકે કે કવિના કવનને જ જુઓ, એના જીવનને નહિ. પરંતુ એ વધિા રવીકારવા છતાં કવિ કર્યાથી ગ્રેરણ મેળવે છે, એનો અધિકાર કેવોક છે એ તપાસવાનો આપણો હક છે,

એની પત્ની પ્રત્યેના વર્તીવમાં સ્ત્રીત્વ માટેની જે માન્યુદિતો સર્વથા અભાવ એણે પ્રત્યક્ષ થવા દીધેલો તે “ધર્મવિચાર”માં-એના અંતિમ વસિયતનામામાં-નિખાલસપણે એણે રજૂ કર્યો છે. યાદ રાખવાનું છે કે “ધર્મ-વિચાર”માં નર્મદના પરિપક્વ ને સુનિશ્ચિત સામાજિક, ધાર્મિક ને રાજકીય અભિપ્રાયોનો સમાવેશ થયો છે. એમાં એ લખે છે: “સ્ત્રી-પુરુષની યોગ્યતા સમાન એ વિચાર માત્ર ખિરતી લોકનો છે: વિચારશીલ આર્ય પુરુષ તો નિઃશંક છે તે વિશે, અમિ સમાન યોગ્યતાનો દાવો કરનારી કોઈ પણ સ્ત્રી નીકળે તો તે આર્ય સ્ત્રી નહીં એ અમારો મત છે.” છતાં રામનારાયણ પાંદક લખે છે: “સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાની તેની શ્રદ્ધા...જિંદી હતી.” એણે

સમાનતાની ધોષણા જીવાનીમાં પશ્ચિમના સાહિત્યની અસર હેઠળ કરી હશે, પણ ન્યાં એના હૃદયતલની પરંપરાએ પહોંચાડેલી પણ દખાઈ રહેલી. મુનિ-શ્રિત માન્યતાઓએ જોર ધર્યું કે એ અસરની વરાળ ચર્મગર્ભ દીસે છે. એણે તો “પ્રેમશૌચ”ની પૃથ્વી આ જ રીતે ઠેકઠી ઉઠાવી છે.

દલપત અને નર્મદના સંબંધ વિશે પણ નર્મદ પ્રત્યેના પક્ષપાતને લીધે વ્રાન્તિઓ પ્રવર્તે છે. એક પ્રકારની આધિજ્ઞા થેલીતૂર વીરપૂજનને કારણે જ આવું થાય છે ને એને દગવી દીધા વિના સત્યનો અંકાડો હાથમાં નહિ આવે. આ સંબંધ વિશે હું કદાચ ઝાઝું ન લખત પણ ‘સુંદરમ’ સરખા પ્રસિદ્ધ યુવાન કવિ દોષનો ટોપલો દલપતને માથે ચઢાવે છે ત્યારે એમ કરવાની જરૂર પડે છે. દલપત અને નર્મદનો સ્વભાવ જોતાં આ પ્રકરણમાં નર્મદનો જ વાંક વરખા વિના નહિ રહે. પોતાથી વધુ લોકપ્રિય એવા પોતાના હરીફ દલપત પ્રત્યે હલકા મનના નર્મદને ખૂબ દ્રેષ આવતો. સ્વભાવે જ એ બકાષ્ઠખોર, વહેમી, અદેખો અને કળિયાખોર હતો. એના આ સ્વભાવનું પારખું જેવું એણે નવલરામને, અને ઇનામ શુભાવવાથી ચીઢાઈને જે બચ લખ્યો તેથી નંદશંકરને, કરાવ્યું છે તેવું જ દલપતરામના સંબંધમાં પણ કરાવ્યું છે. ખુદ એના સહકાર્યકર કરસનદાસ મૂળજીની કીર્તિ જોઈને એ અદેખો બળી મરતો હતો. દલપતરામ પ્રત્યેની એની ઘણા, દ્રેષ, કળિયા જે કહો તેના અનેક પુરાવા એણે જાતે જ પૂરા પાડ્યા છે. “સાદસ દેસાઈ” કાવ્યની મોંઘ, “વૈધવ્યચિત્ર,” “રુદનરસિક” અને “ભારી હડીકત”નાં પૃષ્ઠ ૧૦-૧૭માં જોઈ જતાં એની પ્રતીતિ થશે. “ઉત્તર નર્મદચરિત્ર”નાં પૃષ્ઠ ૪૪૫ તેમ જ ૧૨-૧૩માં પણ અનુસંધાનમાં જોવા જેવાં છે. એ તો રીતસર દલપતને સાંડે જ છે; “સુધારાવાળો સ્વામીનારાયણ પંચનો કહેવડાવે એટલે લોકો તેની અનીતિ વિશે શક લાવે નહીં” એટલી દદ સુધી જઈને દલપતના ચારિત્ર્ય ઉપર ટીકા કરે છે; ‘પેલો આંધળો’ પણ દલપતને કહે છે. “ડાંડિયો” પણ દલપત-દ્રેષથી ક્યારેક રંગાયો છે. દલપતરામ સદામાં ખુવાર ચવા ત્યારે, એ શીઘ્ર કવિતા રચતા તે ઉપર, કાવ્યદોહનનું સંપાદન એમને સોંપાયું સારે ને એમનું પૂતણું ‘ગુલ્લું’ મૂકાયું ત્યારે બળી ભડીને તેમને જોલાટવામાં એણે બાકી મેલી નથી. એક “ભૂતનિબંધ” સિવાય એણે દલપતરામ વિશે બ્યારે બ્યારે ઉલ્લેખ કર્યો છે સારે દાઝ જ કાઢી છે અને “ભૂતનિબંધ” વિશેના ઉલ્લેખમાં એની સદી નથી એટલે કદાચ એનો એ ન પણ હોય.

સમાજસુધારક અને હિંદના રાજકારણ વિશે સ્વદેશાભિમાનથી પ્રેરાઈને લખનાર અને ગૂજરાતને સ્વદેશાભિમાનનો સંદેશો સૌ પ્રથમ સંભળાવનાર નર્મદની એ દિશાની કારકિર્દીની હવે સમીક્ષા કરીએ. નર્મદમાં મૌલિક સર્ગશક્તિ તો હતી જ નહિ. નવલરામે દર્શાવ્યું છે તેમ એ તો હતો માત્ર ચાલતી વહેલમાં બેસનારો અને પવન બેઠને દિશા બદલનારો, ૧૮૪૭માં રચાયેલી માનવધર્મસમાની પ્રવૃત્તિઓથી એનું સંસ્કારક્ષમ ચિત્ત છેક બાલ્યાવસ્થામાં પ્રભાવિત થયું હતું. મુંબઈ આવ્યા પછી ત્યાંના મુક્ત ને વિશાળ જીવનમાં એ સંસ્કારો દૃઢ થયા હોવા જોઈએ, છતાં મને શક બળ છે તે મુજબ આ ક્ષેત્રમાં મહારાષ્ટ્ર એને પ્રેરણા આપી હતી. "સ્વદેશાભિમાન" શબ્દ, જે ગુજરાતીમાં પ્રયોજવાનું માન એને ફાળે બળ છે તે પણ એ મહારાષ્ટ્રમાંથી જ લાવેલો; છેક બાળપણથી એને મહારાષ્ટ્રીએ સાથે સંસર્ગ હતો; હરદાસનું કામ કરવાની વૃત્તિ થયેલી એટલે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા એ થોડો વખત પૂને પણ રહી આવેલો; મહારાષ્ટ્રી કવિ વામન પંડિતની દુર્બોધ કવિતા વાંચી, સમજ એના છંદનું અનુકરણ કરવા નેટનું મસકીનું જ્ઞાન એને છેક ૧૮૫૬માં હતું; મરાઠી રીતિનું પણ એણે અનુકરણ કર્યું છે, અને ગુજરાતીમાં અપરિમિત એવા અનેક મરાઠી પ્રયોગો પણ એની કૃતિઓમાં વેરાયેલા પડ્યા છે.

કદાચ ગોપાળ હરિ દેશમુખે જે આદોલન મથાવ્યું હતું તેનું જ નર્મદે પોતાનાં સામાજિક અને રાજકીય દષ્ટિબિન્દુઓમાં અનુકરણ કર્યું હોય. ૧૮૪૮-૫૦માં ગોપાળ હરિ દેશમુખે ઓએના ઉદ્ધારનો ઝંડો ફેરવવા માંડ્યો, પુરુષ સાથેની એની સમાનતા ઉપર બારં મૂક્યો અને સ્વરથ, દંડ, તટસ્થ સ્ત્રીથી વિધવાવિવાહની પણ હિમાયત કરી. જાતિસંરચાની એ વિરુદ્ધ હતો અને પોતાની બ્રાહ્મણ જાતિ પર તો એણે પરતાળ પાંડી છે. બ્રિટિશ રાજત્વમાં અને પાશ્ચાલ સંસ્કૃતિમાં જે શુભ તત્ત્વો એને જગ્યાં હતાં તેની એણે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. બ્રિટિશ રાજ્યને એ હિંદુ પ્રજા પર ઊતરેલી ઈશ્વરી કૃપા તરીકે વર્ણવતો હતો; છતાં દેશમાં દેશીઓનું-હિંદુઓનું રાજ્ય રચાયેલું જોવા પણ એ ઈચ્છતો હતો. સ્વાયત્ત હિંદી ધારા-સભા, ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત યતી પ્રજાસત્તા, સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન અને કાચો માલ પરદેશ થકે તેની અટકાયત-આ તેણે અઢિયો અર્પક્રમ હતો.

હિંદુઓને સત્તા પૂરેપૂરી સોંપી દઈને ચિટનો હાથ ધોઈ નાખે તે માટે તેણે ૨૦૦ વર્ષની અવધ આંકી હતી. પોતાનાં લખાણોમાં, છાપાંઓમાં આની ઘોષણા કરવા ઉપરાંત પ્રગ્ન આ રીતે વિચાર કરતી થાય તે માટે હરદાસની સંસ્થા હાથ કરવાનો ઉપાય એણે સૂચવેલો. નર્મદને હરદાસ થવાનો વિચાર આવેલો તે આના અનુસંધાનમાં સૂચક લાગશે. પણ ગોપાળ હરિ દેશમુખે પ્રશાન્ત, સ્વસ્થ, દૃઢ, ચિન્તનાત્મક શૈલીમાં પોતાના નિર્ણયો ઉતાર્યો છે. એની પારદર્શક મેધા, નિર્બોધ ચિત્ત, ઝગજગત, પ્રાસાદિક સરળતા અને આવેશરહિતતા માનપ્રેરક છે. નર્મદની જેમ જોરસો, બાંગડોડ, બાંગડણ, વાગાડંબર કે બડાકિયા શબ્દોનો આશ્રય એણે ક્યારેય નથી લીધો. નર્મદે એની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી હો કે ન હો, એના નિર્ણયોનું અનુસરણ કે અનુકરણ એણે ક્યું હો કે ન હો, પણ ગોપાલ હરિ દેશમુખ નર્મદનો પૂર્વાચાર્ય નહિ તો પુરોગામી તો છે જ; વળી નર્મદ જો એને અનુસર્યો ન હોય તો એમનું સાદરજ એક રસપ્રદ યોગાનુયોગ મનાવો જોઈએ પણ ગોપાલે મુંબાઈ અને પુનામાં જે ચક્રચાર જગવી ને દેશ અને ધર્મના ફોફીં તરીકેનો અપવાદ વહોર્યો તેથી મુંબાઈવાસી અને મરાઠીનો જાણકાર નર્મદ અમળ્યો રહ્યો હશે કે

એક લાક્ષણિકતાના વિષયમાં પણ નર્મદ અને ગોપાળ વચ્ચે સાધર્મ્ય પ્રવર્તે છે. ગોપાળરાવ ક્યારે દેશને નામે બોલે છે ત્યારે એના લક્ષમાં માત્ર હિંદુઓ હોય છે. ગોપાળના બધા વિચારો સાથે આ વિશેષતા પણ નર્મદમાં જોવામાં આવે છે. ઠોણીઠોણીને નર્મદ કહે છે કે સધળા મુખ્ય હિંદુ પ્રાન્તીય બાપાઓએ દેવનાગરી લિપિનો રવીકાર કરવો જોઈએ; હિંદી બાપાના પ્રચારની પણ એણે હિમાયત કરી છે. વળી એ કહે છે; હિંદુસ્તાનમાં બહોળા વસતી હિંદુની છે ને હિંદુની જ દેશજનતા (Nationality) રહી છે, છતાં કમને, સારું દેખાડવા, લૂલી ટળે એમ પણ એ કહે છે કે: પણ પારસી ને મુસલમાન પણ બાઈઓ છે. અંતરમાં તો નર્મદ ઉમ ઠેમવાદી જ હતો. એણે "જીવન" શબ્દનો કરેલો ઉપયોગ પણ એ જ સૂચવે છે. એની ઓછામાં ઓછો કંટાળો આપનારી લાંબી કાવ્યકૃતિ "હિંદુઓની પડતી"માં ગતકાલીન હિંદુ મહત્તાનું ગૌરવચિત્ર પણ છે. મુસલમાનોએ એ હિંદુઓના હાડવેરી માને છે પણ ગૂંજરાતને ખૂબ પીડનાર મરાઠાઓ પ્રત્યે એ હિંદુ હોવાથી એને ખાસ રોષ નથી.

ગોપાળ હરિ દેશમુખની માફક શ્રિષ્ટિ રાજ અને અંગ્રેજી શિક્ષણથી જાગૃતિ આવી છે એમ એણે કેટલાય નિર્મધોમાં સમજાવ્યું છે.

આ બધું એણે રોજિંદા વ્યવહારુ ગણમાં લખ્યું છે, નવાના જોરસામાં કે જોરસાના નશામાં નહિ પણ 'વિચારપૂર્ણ' હોય લખ્યું છે; પણ સ્વદેશ-ભિમાનથી છલકાતાં અને આગ શકતાં એનાં કાવ્યોમાં પણ મતોદ્ધાર કે વિચારસરણી તો આ ને આ જ છે. ફેર એટલો જ કે પદ્યમાં એ સિંહની જેમ જીછળીને ગરજે છે પણ ફૂદીફૂદીને એ આવે છે સામાજિક સુધારાને ખીલે, અને તે પણ હતાસ ને હિતસાદહીન સુરે. ખરી વાત એ છે કે રણાંગણની પરિભાષા વાપરવાની-મડાકિયા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાની એને ટેવ જ પડી ગઈ હતી, પછી વિષય-બહેને ગમે તે હોય !

૧૮૫૭ના સિપાહીઓના ખુશ્ખવા પ્રત્યે એને સમભાવ હતો અને એને સ્વાતંત્ર્યપુરુષ ઠહેનાર પણ એ જ હતો એવી પણ એક અદ્ભુત દંતકથા પ્રચલિત કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. (ગુજો 'વીર નર્મદ', પૃ. ૧૧૪). "હિંદુ-ઓની પડતી "માં નાનાસાહેબ, તાલ્યા ટાપે અને ઝાંસીની રાણીને એ વખાણે છે તેથી એમ અટકળાયું હશે પણ જેમ શિવાજીને એ "ગમે તેવો પણ હિંદુ" કહીને ધન્યવાદનો લાભ આપે છે તેમ આતું પણ સમજવાતું છે. થોડા વખત પર રા. નગીનદાસ પારેખે "પ્રરથાન"માં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના લેખમાં 'શુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ'માંથી એક લેખ ઉતાર્યો હતો જેમાં હરામખોર બળવાખોરોએ શરઆતમાં જ બધી સત્તા હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ પ્રજાને રજાડનાર તેમ જ લૂંટનારને સોંપી તેથી તેમને દ્વિતકારવામાં આવ્યા છે અને આપણે હમણાં રાજ્ય કરવાને લાયક નથી તેમ જ અંગ્રેજ સરકાર જેવી બહી સરકાર ખીજી મળવાની નથી એમ દસાવીને એને તનમનધનથી મદદ કરવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. હવે આ લેખ નર્મદે લખ્યો જ નથી કેમ કે એ તો સરકારી જાહેરનામા જેવો લાગે છે. એવું પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી લખાયું હોય એવું અભ્યાસીને ન છાજે તેવું વિધાન રા. નગીનદાસ પારેખે કયું છે. એમ જાને કે આ લેખ નર્મદે કદાચ ન પે લખ્યો હોય પણ આ લેખમાં એવું કશું નથી, જે એનાં ખીજાં લખાણોમાં ન જડે. એણે બંદની વિરુદ્ધ લખેલાં કાવ્યોનો પુરાવો લખ્યું તો તેમાંથી પણ આટલું પ્રતીત થશે. એણે એમાં અંગ્રેજી રાજ્યનાં ભારોભાર વખાણુ કર્યો છે, એના વિગત માટે

પ્રાર્થના કરી છે, એના પર આવી પડેલી આફત માટે 'સહાનુભૂતિ' દાખવી છે એટલું જ નહિ, જાંડોરોને તો એણે અસુરો કહ્યા છે.

બાપડા દલપતરામની "હરખ હવે હું હિંદુસ્તાન" લખવા માટે કુરમાં કૂર ઠેકડી થઈ છે પણ "વર ને બકરી બે જણાં પાસપાસ જોવાય" એવું લખી જનાર નર્મદ સ્વતંત્ર વિચારક ને અંગ્રેજી રાજનો અહીંથી પણ દળે એવું ઇચ્છનાર તરીકે જે માન ખાટી ગયો છે તે ખરે જ આશ્ચર્ય પમાડે તેમ છે. જે તુલના જ કરવી હોય તો નર્મદનાં વક્ષાદારી દાખવતાં પદો દલપત કરતાં વધારે જોશીલાં ને ઉત્સાહપૂર્ણ છે, જે કે દલપતના જેવાં એ પ્રવાહી ને ક્ષીપ્રિય નથી લાગતાં. વળી એની રાજનિંદાનાં પદો કોઈ કોઈ વાર જીભજા આવેલા આવેશનાં પરિણામો નથી; નર્મદે ચાહીને એ લખ્યાં છે ને સર્જન સાત વરસ સુધી લખ્યાં છે. એમ તો નર્મદ રાણીની વક્ષાદાર રેખત હતો.

છેવટે "ધર્મવિચાર" અને "ઉત્તર નર્મદચરિત" ને આધારે, એણે ધાર્મિક સામાજિક અને રાજકીય વિષયોમાં જે છેવટના નિર્ણયો જાંધેલા તેનું અવલોકન કરીએ. પાકી વયે અને દુનિયાનો અનુભવ લઈ લઈને સારી પેઠે ઘડાયા પછી એણે કરેલા પ્રામાણિક અને પરિપક્વ ચિન્તનનો પરિપાક એ બન્ને પુસ્તકોમાં જોવા મળે છે. જુવાનીમાં એનો પ્રદલ્હુશીલ, અનુકરણશીલ અને સંસ્કારકામ સ્વભાવ શિક્ષણથી, અંગ્રેજી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના ઉપરચોટિયા સંસર્ગથી કેટલાક વિશાળદર્શી અંગ્રેજો ને હિંદીઓના સહવાસથી અને ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના બૌદ્ધિક વાતાવરણથી પ્રભાવિત થયો હતો. અમર્યાદ અહંકાર અને લોકપ્રિયતા તથા પ્રસિદ્ધિની વાસનાએ એને સુધારક વિચારો પ્રતિ ધક્કેયો હતો, પરંતુ અંતરમાં તો એ અદ્વાય અને વહેમી વૈદિક અને પોતે બ્રાહ્મણ છે એ ધડીબર પણ ન જૂલનાર શ્વેદરક્તી ધર્મોધ હિંદુ હતો. આથી જ જુવનનીમાં અભણતાં અવિચારીપણે એણે જે વિચારો ઝીલેલા તે પાકટ વયે ખરી પચ્યા આથી એનો સાચો સ્વભાવ અને સાચા વિચારો "ધર્મવિચાર"માં સમાઈ જાય છે. જેના પ્રતિ મોટા ભાગના હિન્દુઓને-પછી તે બહેને પોતાને ગમે તેવા સુધરેલા હાં ન માનતા હોય-આસક્તિ હોય જ છે તે મૂર્તિપૂજા, નાત, અરપૂરપત્ર, હિંદુઓમાં બ્રાહ્મણોની સંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક એકતા, બિનહિંદુઓ કરતાં હિંદુઓની ઉચ્ચતા, પુરુષની ઓએ પરની સર્વોપરિતા, નાની વયે કન્યાઓનાં

લશ, ફરજિયાત વેધવ્યપાલન, પતિપૂજા, સતી પ્રત્યેની પૂજ્યબુદ્ધિ વગેરેનાં એણે “ધર્મવિચાર”માં છડેચોક્ક પક્ષ તાણ્યો છે. ૧૮૭૦માં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ સામે જે પ્રત્યાધાત જાણ્યો તેની, આર્યસમાજની અને હંમેશા, ઇન્સેલ્ટરશી અને ઓલ્ટ્રાટ જેવા પાશ્ચાત્યોની એ અસર હોવી જોઈએ. પરિણામ એ આવ્યું કે જે માણસે પોતાના ધર્મબંધુઓના વહેમને તિરસ્કારી, ઠાઠ્યો હતો તે હિતારી પાશ્વો હતો તેણે હિતરવચર્મા આવા નિષ્ણયો નોંધ્યા છે : “હનુમત રવિ, સોમ, મંગળ, ગુરુએ ન કરવી. વળી તિથિ પરત્વે આકેમ, તેરેસ, ચૌદશ, પૂનમ, અમાસે નહિ.”

હાજિ ઠાણે પણ આ દેશમાં હિંદુઓનું સ્વરાજ યાય એ હેતુ હિંદુ સુધારાના હોવા જોઈએ એ એનું દૃઢ રક્ષકીય મંતવ્ય હતું. પ્રો. કેશવલાલ કામદાર આ સંબંધમાં લખે છે તેમ, માત્ર સનાતની હિંદુઓ હિંદીઓમાં સમર્થ ગયા અને ચડ્ડો, ખ્રિસ્તીઓ, જૈનો, મુસ્લીમો જ્યાં હિંદુમાંથી અતોપ થઈ ગયા! પણ નમંદ શીખવે છે કે આર્યજને દેશાભિમાનનો વિચાર ઠાઠી નાખવો તે તેને બદલે સ્વધર્મરક્ષણના વિચાર દૃઢ કરવા. શોકસાસનના તૂટને પણ એ ધૂતકારી ઠાઠે છે. સ્વાતંત્ર્ય, શોકસાસન, રાષ્ટ્રનું એકત્વ વગેરે પશ્ચિમથી આયાત થયેલા ખ્યાલોનો સૈદ્ધાંતિક ધડાયેલી વિશિષ્ટ હિંદુ મનોદ્રશ સાથે જરા થે મેળ મળશે નહિ એમ નમંદે વારંવાર ને સાચી રીતે “ધર્મવિચાર”માં દોક ધાડ્યા છે.

પોતાના જીવાનીના ખ્યાલો જીવનરેલા છે એવો સ્વીકાર કરી એ જધાનો એણે ત્યાગ કર્યો ને પોતે અંતરના જીંડાણમાં પ્રામાણિકપણે જે માનતો હતો તેને જધને વળગ્યો તેમાંથી પ્રતીત થતી એની નિર્ભયતા માટે મને બેહદ માન છે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે એના આ પ્રામાણિક, ઝંજી, તકબદ્ધ ચિન્તન ઉપર અને એ ઉગ્ર સુધારક હોય કે શ્દિરક્ષી સનાતની હોય પણ એની નિર્ભય બાદિક પ્રામાણિકતા ઉપર જ એની પ્રતિષ્ઠા અને એનું સ્થાન નિર્ભર છે; આટલું ન હોત તો લક્ષમાં પણ નહિ લેવાલાયક હલકી ટેટિના આવેશયુક્ત ગલના લખનાર તરીકે એટલી રહી હોત. ચખ્દો સાથે કે અંતઃકરણ સાથે એ મદારીવેડા કરતો જ નથી. એટલી એની વિશિષ્ટતા એને ઉગારી લે છે.

એને માટે તો મને માન છે, પણ એના વર્તમાન પ્રસંગો જે ગદગદ

કંઈ એની પ્રશંસા કરવા માટે આધાપાછા થાય છે તેમની તો મને દયા જ આવે છે. આપણા આ “વીરપુરુષ”ના જીવનમાંથી ફક્ત થઈ શકે જ નહિ એવા અભિપ્રાયો તેના સંબંધી તારવવા અને આપણાં આજનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ અને અનન્યતા પૂર્વકે એને એકાગ્રતાં એમાં રાષ્ટ્રભક્તિ હશે પણ એથી સત્ય કે અભ્યાસપૂર્ણ સંશોધનની કશી સેવા નથી જ થતી. આપણા રાજકીય પૂર્વકે આપણી નિર્ણયશક્તિને કેવી કુદિત કરે છે તેનું સુદર ઉદાહરણ તો અ. રામનારાયણ પાઠકે નર્મદની ખીણેહકનો ખાસ બચાવ કર્યો છે તેમાંથી મળી રહે છે. તે લખે છે : “એક પ્રકારના પરાભવથી અને અંગત મૂંઝવણથી નર્મદની શુદ્ધિ નિર્મળ થઈ ગઈ હતી.” અને છતાં “હેવટની” ધડી સુધી નર્મદાચંકરની શુદ્ધિ હતી તેવી ને તેવી જ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી.” એ નવલરામનું વિધાન એમને માન્ય રાખવું પડે છે. હું તો માનું છું કે જોરસો ને નરો નીકળી જવાથી એની ઉત્તરાવસ્થામાં એનું જોદિક સામર્થ્ય વિશેષ તીવ્ર અને ચેતનવંતું બન્યું હતું.

નર્મદાશંકરના આ પૂર્વકેહરલિત અભ્યાસને અંતે એના સંબંધમાં હું એટલું જ કહીશ કે ન મે પ્રેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

[ત્રાંત્રીની નોંધ : (૧) રા. સંમળના મૂળ અંગ્રેજી લખાણને આધારે ઉપરોક્ત સંક્ષેપ રા. ચણવંત પ્રા. દુષ્ટે અમારી પિનિતિથી કરી આપ્યો છે. (૨) સંક્ષેપમાં નર્મદ વિશેના કેટલાક સંબંધોને બદલે આલી જગ્યા માટેની જવાબદારી અમારી છે. આ સંબંધી હુલાસા માટે ‘ધ્વનિ’માંની નોંધ જોવી.]

ગાડરિયો પ્રવાહ

ગાડરિયો પ્રવાહ એ ગુજરાતી ભાષાની એક ઉદ્ભૂત છે. ગુજરાતી ભાષાના વિશિષ્ટ અભ્યંશીઓ જ આ નામ છે એમ નહિ; પરંતુ સામાન્ય જનતાનો મોટો ભાગ પણ એથી સુપરિચિત હોય એમ જણાય છે. 'ગાડરિયો' એટલે ગાડરને લગતો. ગાડરનો અર્થ 'ઘેટું' થાય છે. આને માટે સંસ્કૃતમાં ઘેટાવાચક ગઢુર અને પાશ્વર્થમાં ઘેટી-વાચક ગઢુરી, ગઢુરિયા અને ગઢુરિયા એમ ત્રણ શબ્દો છે. તેમાં ગઢુરી શબ્દનો અર્થ 'બઢરી' પણ થાય છે.^૧ એમ આપણે કલિકાલસર્વગ્ન શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજી દેશીનામમાલા (૨; ૮૪) ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. એનો 'ઘેટી' એવો અર્થ થીનેમિચંદ્ર બાંકાગારિજી વિક્રમની ભારમી-તેરમી શતાબ્દીમાં રચેલ સદ્વિસયપયરણની ૩૮મી ગાથા ઉપરથી જોઈ શકાય છે. અભિધાન-ચિન્તામણિ (૪; ૩૪૨-૩૪૩)માં ઘેટાવાચક ને ૨વિવિધ શબ્દો અપા-યેલા છે તેમાં ગઢુર કે એ જ અર્થસૂચક ગઢુલ શબ્દ નથી, જો કે અન્ય કોશમાં એ નજરે પડે છે.

ઘેટા માટે ગુજરાતીમાં ને 'ગાડર' શબ્દ છે તે સાહિત્યમાં ક્યારથી વપરાય છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આત્યારે તો હું એટલું જ કહીશ કે 'ગાડર' મુંડાવે શીશ અજ મુખ દાહું રાખે' એ શામળલાલદેવી સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિમાં મળે છે.

૧. ઘુઢક શબ્દના પણ 'ઘેટા' અને 'બઢરી' એમ બે અર્થ થાય છે.

૨. આ રજા એ શીખેલો:—ભાવિ, મેપ, ઝળાયુ, જુઢ, ડરણ, ડરમ્મ, મેળવક, ઘાળિ, ઘઢક, રોમરા, જુઢ, સન્કાલ, રૂઢિયુ અને મેઢ અન્યત્ર મેઢ મેઢ અને મેઢ શબ્દ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.

ગદ્ગર, ગદ્ગલ અને ગદ્ગરિયા શબ્દ કેટલા પ્રાચીન છે એનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે 'ગાડરિયા પ્રવાહ' એટલે શું તે વિચારીશું. એમ સૂચવાય છે કે કોઈ એક ઘેટી અમુક ભાગે જવા માંડે એટલે એની સાથે રહેલાં ઘેટાઓ અને ઘેટીઓ, એ શા માટે આ ભાગે જાય છે તેનો વિચાર ક્યો વગર જ તેને અનુસરે છે. આ પ્રમાણે જ કોઈ આંધળા રીતે અનુસરતું હોય-અથવા અનુકરણ કરતું હોય-ગતાનુગતિકતાને અમલમાં મૂકતું હોય તો તેનું એ વર્તન ગાડરિયા પ્રવાહ જેવું છે એમ કહેવાય છે.^૧ આ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં ગદ્ગરિકાપ્રવાહ અને પાંચમમાં ગદ્ગરિયપ્રવાહ ઉપલબ્ધ થાય છે. ગુજરાતીમાં 'ગાડરિયા પ્રવાહ' એ પ્રયોગ કોણે ક્યારથી ચાલુ ક્યો તેની તપાસ કરવી જાણી રહે છે. અત્યંત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ઉલ્લેખ તરીકે અત્યારે તો હું દેવન્યાસોકના ઉપર અભિનવગુપ્તની દશમા સૈકાના અંતમાં રચાયેલી ટીકાનો નિર્દેશ કરું છું.

પાંચમ સાહિત્યમાં ગદ્ગરિકા શબ્દ ક્યાં છે તેનો નિર્દેશ પાંચમસદ્મહનઃ : છુલ્લ (૫. ૩૫૯)માં નીચે મુજબ કરાયેલો છે:—

“ગદ્ગરિયપ્રવાહેર્ણ ગયાણુગદ્ગર્ય જળે વિભાવંતો” (ધમ્મ; સૂત્ર ૧, ૩, ૪). ”

અહીં ધમ્મથી ધમ્મરયણુપયરણુ અને સુજથી સૂચગાઠ સમજવાનાં છે. સૂચગાઠ (૧, ૩, ૪)માં મને આ શબ્દ મળ્યો નથી, જો કે અભિનવગુપ્તનો (૫. ૮૧૩)માં પણ એ જ પ્રમાણે નિર્દેશ છે.

ઉપર જે ધમ્મરયણુપયરણુ વિષે મેં નિર્દેશ કર્યો છે તેના કર્તાનું નામ શ્રીશાન્તિસૂરિ છે અને તેમણે પોતે આ ગ્રંથ ઉપર વૃત્તિ રચી છે. એ વૃત્તિના ૬૬મા પત્રમાં નવાંગીવૃત્તિકર શ્રીઅક્ષયદેવસૂરિનો ઉલ્લેખ છે એટલે એ શ્રીશાન્તિસૂરિનો સમય વિક્રમની આરંભી શતાબ્દી ગણી શકાય. વિશેષમાં ઉપર જે ગાયાર્થ અપાયું છે તે ધમ્મરયણુપયરણુની ૬૮મી ગાયાનો પૂર્વાર્થ છે અને એનો ઉત્તરાર્થ નીચે મુજબ છે.—

“ પરિહરદ લોગસજ્જં મુસમિક્ષિયકારબો પીરો ”

૧. સરખાવે કાવ્યમાલાના ૨૪મા ગ્રંથમાં છપાયેલ કાવ્યપ્રદીપ (૫. ૨૦૮). વિશેષમાં જુઓ કાવ્યમાલાનું ૨૫મું ગ્રંથક (૫. ૮૬ અને ૧૨૫) ૮૬મા પૃષ્ઠમાં ગદ્ગરિકાપ્રવાહોપદત્ત એમ છે. અને ૧૨૫મા પૃષ્ઠમાં ગદ્ગરિકાપ્રવાહપતિત્ત એમ છે. કાવ્યપ્રકાશ (૮: ૨)ઉપર મમ્મટે જે વૃત્તિ રચી છે તેમાં “ગદ્ગરિ(રિ)કાપ્રવાહેર્ણો મેદઃ” એવો ઉલ્લેખ છે.

આ ધમ્મરયણુપયરણુની ૫૭ મી ગાથામાં ગઠરિગાદપવાહે એવો ઉદ્દેશ્ય છે. આ ગાથા એ શ્રીશાન્તિસુરિની સ્વતંત્ર રચના નથી, પરંતુ તેમણે ૫૬મી ગાથામાં સૂચવ્યા મુજબ એ પૂર્વોચ્ચાર્થકૃત ગાથા છે. આ પૂર્વોચ્ચાર્થ તે ઠાણુ એ જાણુવું જાણી રહે છે, પરંતુ તેઓ શ્રીશાન્તિસુરિ કરતાં લગભગ એ સૈકા જેટલા તો ગ્રામીન હશે એમ લાગે છે. પ્રસ્તુત ગાથા નીચે મુજબ છે.

“ઈત્થિંદિયત્થંસારવિસયઞ્ઞારંભગેહંદંશનમો ।

ગઠરિગાદપવાહે પુરસ્સરં આગમ્મપવિત્તી ॥ ૫૭ ॥”

૬૮મી ગાથાની સ્વોપચ વૃત્તિમાં આ ગાથાનો નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ છે.

“ગઠરિકાપ્રવાહદ્વારગાપાયામાદિશબ્દઃ કીટકાદિપ્રવાહસૂચનાર્થઃ ।”

આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે ગઠરિકાપ્રવાહની જેમ કીટકપ્રવાહ ઇત્યાદિ પ્રયોગ પણ પ્રાચીન છે.

ગતાનુગતિકતા સમજાવવા માટે ધમ્મરયણુપયરણુ (ગા. ૬૮)ની સ્વોપચ વૃત્તિ(પત્ર ૪૬આ)માં એક બ્રાહ્મણની કથા^૧ પાઠ્યમાં અપાયેલી છે અને એના અંતમાં નીચે મુજબનું સંસ્કૃત પદ્ય^૨ છે:-

“ગતાનુગતિકો લોકો ન લોકઃ પારમાર્થિકઃ ।

પરય મૂર્ખેણ લોકેન હારિતં તામ્રભાજનમ્ ॥”

મને આ ઉત્તરાર્ધને બદલે “વાલુકાલિહમાત્રેણ ગતં મે તામ્રભાજનમ્ આવો ઉત્તરાર્ધ એક રચણ વાંચ્યાનું યાદ છે. આ પદ્યનાં બીજાં રૂપાંતરો નોંધવા પૂર્વે ઉપયુક્ત કથા પરત્વે એટલો નિર્દેશ કરીશ કે ઠાઈ એક મહોત્સવને દિવસે એક બ્રાહ્મણ ગંગા નદીમાં નહાવા ગયો. તે વખતે તેની પાસે ત્રીજાનું એક વાસણ હતું. એ ઠાઈ ચોરી ન જાય તે માટે તેણે એ વાસણ નદી-કિનારે દાટ્યું અને એ રચણ યાદ રહે તે માટે તેના ઉપર રેતીનો ઢગલો કર્યો. એવામાં એક બીજો માણસ ત્યાં આવ્યો. તેણે સમજ્યા વિના રેતીનો ઢગલો કર્યો અને પછી તો એક પછી એક ને લોકો ત્યાં આવતાં મળ્યાં તેમણે તેમ ક્યું: આનું પરિણામ એ આવ્યું કે પેલા બ્રાહ્મણને પોતાનું

૧. આ કથા એમ. ડી. બી. કોલેજના પ્રાચીનિક વર્ષના આ સાલના ‘અર્ધમાગધી’ના પ્રકાશનક્રમાં મેં આપી છે. આની બીજી કેટલીક કથાઓ છે. જેમકે મૂઝ મૂંડાવેલા કુશારની, ડેસી ને દાતણ, પીછેસે ચલી આવી હૈ, ઇત્યાદિ.

૨. આ પદ્યનું મેં પાઠ્ય રૂપાંતર ઉપલા પ્રકાશનક્રમાં આપ્યું છે.

વાસણુ કયાં દાટયું છે તે જણવાની નિયાની રહી નહિ.

સુભાષિતરત્નભાણડાગારમાં નીચે મુજબનું પદ મળે છે:-

“ ગતાનુગતિકો લોકઃ કુટિનીમુપદેશિનીમ્ ।

પ્રમાણયતિ નો ઘર્મે યથા તોષ્ઠમિતિ દ્વિજમ્ ॥ ”

નિર્ધુર્યાગર મુદ્રણુલય તરફથી પ્રકાશિત સ્મયોચિતપદમાલિકામાં

આ પદ ઉપરાંત નીચે મુજબનું પદ પણ છે:-

“ एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।

गतानुगतिको लोके न लोकः पारमार्थिकः ॥ ”

અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાર્તિશિક્ષા(પદ ૧૦)ની વૃત્તિ નામે રચાદ્વાદ-
મંજરીમાં અવતરણરૂપે અપાયેલા નિમ્નલિખિત પદમાં “ ગતાનુગતિકો
લોકઃ ” એ આદ્ય ચરણરૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે:-

“ ગતાનુગતિકો લોકઃ કુમાર્મ તત્પ્રતારિતઃ ।

મા ગાદિતિ છલાદીનિ પ્રાદ્ધ કારુણિકો મુનિઃ ॥ ”

આ પ્રભાણે આપણે ગરુરિકાપ્રવાહ અને ગતાનુગતિકતા વિષે વિચાર
કર્યો. હવે અંતમાં ‘ગાડર’ શબ્દની ઉત્પત્તિ વિચારીશું. આ ‘ગાડર’ શબ્દ
સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉતરી આવ્યો છે કે પાષ્ટ્યમાંથી એનો ઉત્તર ગરુર અને
ગરુરિયાનાં મૂળના નિર્ધુર્ય ઉપર આધાર રાખે છે. કેટલાક પાષ્ટ્ય શબ્દોનું
પરિમાજન યતાં તેને સંસ્કૃત ભાષામાં સ્થાન મળી ગયું છે^૧ અને એવી
રીતે કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દોને-રૂપોને પાષ્ટ્ય ભાષામાં સ્થાન મળી ગયું છે.
વળી અદ્ભુતગદી જેવી ભાષા જે અઢાર દેશી ભાષાના સમૂહરૂપ ગણાય છે
એમાં તો દ્રાવિડ શબ્દો પણ જોવાય છે. ગરુર જેવો શબ્દ મૂળમાં સંસ્કૃત
હોવાનો સંભવ ઓછો જણાય છે. એમાં જે મૂળેન્ય અક્ષરો છે તે એક
રીતે વિચારતાં દ્રાવિડ સંસ્કારને આભારી હોય એમ લાગે છે. એટલે
આત્યારે તો ગરુર શબ્દને અસલી સંસ્કૃત શબ્દ ન ગણતાં અ-સંસ્કૃત એટલે
કે પાષ્ટ્ય ગણવા દુર્લભચાહિં છું.

૧. જુઆ પાષ્ટ્યસદ્મહાણુવનો ઉપોદ્ધાવ (પૃ. ૪૬-૫૦), પ્રુદ્ધિપ્રકાશ
(વ. ૮૭. અ. ૪)માં શ્રીહરિવલ્લભ-સુ. સાચાણીને “ સંસ્કૃત પર પ્રાકૃત અસર
અને મનુસ્મૃતિ ” નામનો લેખ અને શ્રીવિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યનો પ્રસ્થાન (પૃ.
૨૩, અ. ૨, માગસર ૧૯૬૩)માં છપાયેલ લેખ નામે “ પાણિનિ વ્યાકરણ અને
સંસ્કૃતમાં પ્રાકૃતની અસર. ” આ દેલ્હા લેખમાં ‘યસ્મૃતિ’ની પણ ચર્ચા છે.

ખેડું નાણું

૨૫૦ શહેરની પરવાડે આવેલા તેના નાનાશા ધરના ઉંબર પર લમણે હાથ મૂકીને ફાટી આંખે ય-યમાં જોતી બેઠી હતી. તેનું શરીર તથા મન નિશ્ચેષ્ટ હતાં; છતાં જોડે જોડે તેને દુઃખ થતું હતું. વીસ વીસ વરસ સુધી જીવનના ધા સહેતાં સહેતાં તેનો જીવ કાયર થઈ ગયો હતો. તેનો ધણી હડીસંગ પહેલેથી જ બલોબોળો અને અછલનો સહેજ ઓછો હોતો. તેમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી તો તે અકાળે વૃદ્ધત્વને પામ્યો હતો. તેને કમનો વ્યાધિ હતો, અને આંખે પણ તે ધૂંધળું ધૂંધળું જ જોઈ શકતો. અંધૂરામાં પૂરું તેને અશીશનું વ્યસન હતું. વીસ વરસના પરિણીત જીવનમાં ધરની સઘળી જવાબદારી રૂપાંતે માથે જ આવી પડેલી. બાળકો પણ એને સંખ્યાબંધ થયેલાં. તેમાંથી પાંચેક બાળકોને નાનીમોટી ઉમરે મમને સ્વાધીન કરી રૂપાં નિશ્ચિંત થયેલી. પરન્તુ હયાત બાળકોને ઉછેરવામાં તથા સૌથી મોટી છોકરી પૂંજને દેવું કરી પરણાવવામાં રૂપાંને 'લોહીનું' પાણી કરવું પડેલું. ગરીબાઇ તો જાણે તેને વરેલી જ હતી. ગામમાં ધર નહોતો અને સ્ત્રીમમાં ખેતર નહોતો એવી તેની રિયતિ હતી. ખે ભેંસો અને કાળી મજૂરી કરી શકે તેવું સુચાત કસાયેલું શરીર-આટલું રૂપાંનું જીવનસાધન. આટલી નાની મૂડી પર ધરો ચલાવવું અશક્ય હતું. બિટલે ધણી તથા છોકરાંને રોટલા ભેગાં કરવા તથા ગરાસીઆ કામના રીતરિવાજ પ્રમાણે જીવન-વ્યવહાર ચલાવવા માટે રૂપાંને નાનાંમોટાં ધણાં દેવાં કરવાની ફરજ પડેલી; અને ઉધરાણી પર આવતા લેણદારોનાં મહેણાંટાણાં સાંભળી લઈ, તેમની ખાતરજરદારત કરી, તેમને સમજાવી પટાવી પાછા મોકલવાની કળા પ્રાપ્ત કરી લેવાની પણ તેને જરૂર પડેલી. હાલ રૂપાંની આર્થિક રિયતિ એવી હતી કે જીવનની પળપળ તેને તેની પરાધીનતાનો ખ્યાલ આપતો. રાત-દિવસ

મહેનત કરવા છતાં તેનાં છોકરાંને જે ટુંક ખાવા નેટલું રળવામાં પણ તેને તકલીફ પડતી હતી. આ દુરવસ્થાને કારણે રૂપાંનો જીવ ધણી વખત ગૂંગળાઈ જતો. આવે અવસરે બાળકોને મારીકૂટીને તથા હડીસંગ સાથે ઝડપે કરીને તે પોતાની હયાવરાળ કાઢતી. ન્યારે દુઃખ અને અકળામણની ઉત્તેજના ધાન્ત થતી ત્યારે રૂપાંને પાંતે તથા બાળકો પ્રત્યેના પોતાના વર્તન માટે પશ્ચાત્તાપ થતો; અને તે બાળકોને માતૃપ્રેમે મનાવી લેતી તથા અશીશીને અશીશુ લાવી આપતી.

તે દિવસે સવારે રૂપાંને ખીબઈ જવાનું કારણ મળેલું. તેનાં ચારે છોકરાંને નરોતમકાકાના ખેતરમાં નીંદવા જવાનું હતું. સારેમાટે અવસરે નરોતમકાકાની મદદ મળતી એટલે છોકરાંને સીમમાં કામ કરવા મોકલા વિના છૂટકા ન હતો. છોકરા પણ નીંદવા જવા તૈયાર હતાં-પણ એક શરતે કે તેમને તાગ્ન રાટલાનું બાથું મળે તો જ. ઘરમાં શેર દાણા પણ ન હતા; એટલે રૂપાંએ બાળકોની હઠના જવાબ માર્યો આપ્યો. રૂપાં જાણતી હતી કે બાળકોના માગણો ગેરવાજબી ન હતી, છતાં પોતે નિરુપાય હતી. પરિણામે જીવન પ્રત્યેના બધા રોષ તેણે છોકરાઓના ચીસો પાડીપાડીને મારવામાં કાઢ્યો. અશીશી છોકરાનું ઉપરાણું તાણવા જતાં પોતે જ સપડાઈ ગયો. રૂપાંએ પાંદડા પડી પાડીને જાદર કર્યું કે એવો નકામો, પાછો, કમઅક્ષલ, ખેસારમ, એકલપેટો ધણી તેન કરમે લખાયો હતો કે ખાલ ઉતારી આપવા છતાં નિંદગીભર પોતાના ગુલામી સહવી પડે તમ હતું. આખરે આગલી રાતનું વધેલું લખું-સૂકું ખાવાનું બાધી આપીને રૂપાંએ છોકરાંને રોતાં કહ્યોતાં સીમમાં તગમ્યાં હતાં.

ન્યારે ન્યારે રૂપાં ગુરસે યજ્ઞ હડીસંગને બાંડતી ત્યારે તે નિઃસહાય ધઈ ચૂપચાપ બધું સાંભળી જતો, કારણ કે મનમાં તે જાણતી હતો કે રૂપાંને તેના પ્રત્યે રોષ કરવાનાં ધણી કારણો હતાં. આવા પ્રસંગે તેના જીવનની નિર્મયક્તા તથા નિરુપયોગતા તેને સાચતી. ગુરસો ટળ્યા પછી રૂપાંનું હૃદય તેના ધણી માટે ઢવા તથા મમતાથી બનાઈ જતું, અને હડીસંગન સાંકું લગાડવા ખાતર તેને રૂપાં કાંઈ કામ સોંપતી. એ કામ પાછળ પોતાની બધી શક્તિ વાપરવામાં હડીસંગ પોતાને રૂઝાસ માનતો. આજે તો જીવનની કટુતાવી બ્યમ્બનેલી રૂપાંએ જીવને વહતો મૂક્યો, અને અશીશીને પારાકર

દુઃખ થયેલું ન ખોલવાનાં વેણે ખોલવા માટે રૂપાંને પત્રાત્તાપ થવા લાગ્યો. એટલે તેણે નમતે પહોરે હડીસંચને એક ધણા અગત્યના કામે બજારમાં મોકલ્યો. બારે જવાબદારીવાળું કામ પોતાને સોંપાયા બદલ ખુશ થઈ, અશીર્વા પોતાની માનહાનિ વિસરી જઈ ચિરપરિચિત્ રસ્તે શેઠ ધનીચન્દની દુકાને ગયો હતો.

અને રૂપાં બળતે હૃદયે, સ્તબ્ધ બાવે, નિર્નિમેષ નયને ચન્દ્રમા જેતી પોતાના સૂતકારમયો ધરના ઉંચરે રચળકાળના બાનથી વિમુખ થઈને બેઠી હતી. એટલામાં એક સુપરિચિત વ્યક્તિનો ખોંખારો સાંભળી રૂપાં તન્દ્રામાંથી જાગી મઈ અને જોયું તો મ્હોટા હુકો પીતા પીતા રવેશીમાં ડગ માંડતા હતા. રૂપાંએ કાતરબાવે અને ચંચળ નયને મ્હોટાની મુખરેખાઓનું નિરીક્ષણ કરી લીધું. આજ મ્હોટા ફળીઉ ગજવતા ગજસ્તા ઉધરાણીએ નહોતા આવ્યા એટલે રૂપાંને કામ સહેલાઈથી પતાવવાની આશા હતી. મ્હોટાનું મોં તો ખાસ જોવા જેવું ન હતું. દૂંઠાં બાજરાંથી મંડિત તેમના નાના કપાળ પર નસો તરી આવી હતી. તમાકુના અતિશય સેવનને લઈને મ્હોટાની ખંધી આંખો પાળી પડી મઈ હતી. તેમના નળાઆ જેવા નાક તીચે લાંબી લાંબી મુઝો હવામાં લહેરાતી હતી. તેમના કાળા પડી ગયેલા હોઠની વચ્ચે છારીથી છવાયેલા દાંત ડોકોઆં કરી રહ્યા હતા. આમ મ્હોટાનું મુખારવિન્દ થકા પ્રકટાવે તેવું ન હતું. છતાં રૂપાંને ચક્રોર આંખે કળા લીધું કે આજે મ્હોટાનો પિત્તજ વિદરેલો ન હતો. એટલે રૂપાંએ જીભાં ચઢને રવેશીમાં ખાટલો ઢાળતાં ઢાળતાં આશીઆણું હસીને કહ્યું.

“આવો મ્હોટા, આજ કાંઈ ધણે દિવસે દૂંઠાયા?”

“રૂપાં, આટલા દિવસથી વાટ જોનો તો કે ક્યારે તને શરમ અડે છે,” મ્હોટાએ ખાટલા પર બેસતાં બેસતાં કહ્યું. રૂપાંએ મૂંઝે મોઢે ઉંચરા પર પોતાનું સ્થાન સંભાળ્યું.

થોડા સમય મ્હોટા હુછાનો દય બેસતાં બેસતાં રૂપાંની નિર્મળ, પાણીબરી, સહેજ માંજરી, રૂપાળા આંખોને જોઈ રહ્યા અને પછી બોલ્યા,

“રૂપાં, તેં તો મને અડધો કરી નાંખ્યો.”

“ખમ્મા મ્હોટાને! તમે મેં દણે અડધા થાઓ, બાપુ?” રૂપાંએ સહેજ પડેલે મોંએ વિવેક ક્યો.

“આ તારા દબેસ્તો, તને વીસમાં પાંચ ઝોજા રૂપીઆ આપે સાત સાત મહિના થયા. ત્રણ મહિનાનું વીઆજ રૂપીઆ એક. એક એક રૂપીઆ ખાતર નહીં નહીં તો ય મેં દસજાર ધણા આધા દશે, પણ હું દાદ રોની દે ?” મ્હોટાએ ધીમે હપકો આપતાં કહ્યું.

“મ્હોટા, આજ તો ધરમાં મૂડી ફાણાએ નથી, તો પાછપેસો તો ક્યાંથી હોય ?” રૂપાંએ આજવતાથી કૃપાભિક્ષા યાચી. મ્હોટા જલ્દી રૂપાંના હાથે પર વિશ્વાસ ન હોય તેમ ખંધું ખંધું મૂઝામાં દરવા, અને ઘરત જ મોં સુકોરી લઈ તેમણે દુકાનો દમ ઘૂંલ્યો.

“મારા અશીર્વાના સમ, ને હું જૂઠું બોલતી હોઉં તો.” દવામણે અવાજે રૂપાં બોલી.

મ્હોટા આ સાંભળી ખડખડ દરી પડ્યા.

“રૂપાં, અશીર્વા તો તારે બોલું નાહું. તારા હાથથી એ દજે તો તો એક લખ જાય.” બેણદેણનો ધધો અથથી ઇતિ સુધી જળજનાર મ્હોટાએ રૂપાંના સોગન્દની કિમત આંખી.

“બોડા દોરને ય હું તો ન ટાળું. મ્હોટા, તો અશીર્વા તો મારું માણસ એ છે તો મારો અંદરોઆડો છે. એમના બોટા સમ કેમ ખાઉં, મ્હોટા !” રૂપાંએ દર્દીબધી અવાજે પ્રતિકાર કયો.

અને મ્હોટા રૂપાં સામે જોઈ રહ્યા. રૂપાંને બગવાને અખૂટ રૂપ બધું હતું. ખુશનો ધડવણો રંગ, પાણીબરી સુદેજ માંજરી આંખો, નમણું નાક, મધોબધો દોડ, છંદણાંથી સ્ત્રોતભિત ગાલ, આખા મુખને શુભતાથી ઊઘાડેલી સફેદ દંતપંક્તિ, મમિલ અને પાટીસો દેદ, દલકવાળા ચાલ-આ બધું રમિક એનારને મુગ્ધ કરે તેમ હતું. જત્રીસ-ત્રેત્રીસ વરસની રૂપાંની ઉંમર હતી અને કાળી મજૂરીનું તેનું જીવન હતું, છતાં પણ યોવનના તેના પર ચાર લાગ દત્તા. ઘટકાટ ચતુર્નું તેનું રૂપ વૈરાખના મખ્યાલ જેવું ઉમ અને તેજસ્વું હતું. અને આ રૂપ મ્હોટાને દેરે વરસું હતું.

મ્હોટા રૂપાં સામે જોઈ રહ્યા અને બોલ્યા:

“અશીર્વાને તારી શી કદર દોષ, રૂપાં ? લીગનું મૂલ તો ઝવેરી ન કર.”

રૂપાં અમિત મુગ્ધથી જલ્દી અનુભવી દોષ તેમ મંજબાને બોલી:

“અશીર્વા જેવા તેવા તો મારા મળી છે, મ્હોટા.”

ગીધના જેવી આંખે રૂપાંતા મનનું માપ કાઢતા કાઢતા મ્હોટા ખોદ્યાઃ
 “ તારી કાપા તો રૂપાં, સોને મઢાવી જોઈએ. તારામાં આવડત નથી,
 નહીં તો તારે લેણદેણના ઝઘડા શીદને હોય ? ”

શરમથી રૂપાં નીચું જોઈ ગઈ અને હોમની મૂરી નખથી જમીન
 ખોતરવા લાગી. વાટે ને હાટે, ગામમાં ને સીમમાં રૂપાંતું રૂપ લોકોની નજરે
 ચઢી જતું. આજ પહેલાં ઘણા વખત તેને સીધી કે આડકતરી રીતે પ્રલોભનો
 આપવામાં આવ્યા હતાં. રૂપાંતું ઓછીઆણું જીવન એટલે આવું બધું
 સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરવાને તે દેવાઈ ગઈ હતી. અવારનવાર જે માણસ-
 ની સામે હાથ ધરવો પડે તેમ હતું તેની સામે બર્થ ગુરસો ક્યેં પણ
 કેમ પાલવે ? ક્રળા કેટલાક માણસોને મોટે પોતાના રૂપની પ્રથંસા સાંભળવી
 એને સારી પણ લાગતી. અરીણી તરફથી રૂપાંને ખાસ સુખ ન હતું. એટલે
 કોઈક વખત જ્યારે તેનો દેહ જાગતો ત્યારે તેનું મન પણ ચંચળ બની
 જતું. પરન્તુ આવે પ્રસંગે રૂપાં તેના કપરા જીવનનાં નાનાંમોટાં હમર
 કામોમાં મનને પરાવી જતને સંભાળી લેતી. મનથી નહીં તો વાણી અને
 કમથી પોતાના ચિયળને રક્ષવામાં એક વસ્તુ તેને ઘણી જ સહાયકૂત થઈ
 પડતી. તેના પરાધીન જીવનમાં તેને અભિમાન લેવા જેવી એક જ ચીજ
 હતી, અને તે તેનું રૂપ. તેના નિરાધાર જીવનમાં તેનું ધવાધડું સ્વમાન તેને
 કહેતું કે મારી બધી વસ્તુઓનો સોદો કરવો પડશે પણ હું મારી જાતનો
 સોદો નહીં કરું. આ સ્વાભિમાનને રૂપાંએ વીસવીસ વરસના વિટંબનાઓથી
 ભરેલા જીવનમાં જાતન કરીને સાચવી રાખ્યું હતું. એટલે આજે પણ મ્હો-
 ટાને કોઈ પણ પ્રકારનું ઉત્તેજન ન આપવા તે નીચું જોઈને બેસી રહી.

“ મ્હોટા સમજ્યા કે રૂપાં પલળતી જાય છે; એટલે ધીમે સાહે, સહેજ
 કાઠણડીવાળા અવાજે તે બોલ્યા.

“ મારા ધરમાંથી ગયાં છે સુંદરપરે-આજખોપાળને લાંછને. ધેર કોઈ જ
 નથી, રૂપાં. બપોરે રાંધ્યું”તું તે વાસણ એમ ને એમ મૂકીને આવ્યો છું.
 જરા આવીને એ માંજ નહીં આપે ? ”

રૂપાંએ જિયું જોયું અને મ્હોટાની આંખમાં આંખ પરાવી. મ્હોટાએ
 મૂંઝો પર તાવ દીધો. રૂપાંએ સ્પષ્ટ ચંદ્રોમાં પણ નજરતાથી કહ્યું.

“ મ્હોટા, તમારો રૂપોએ હું આપી દઇશ ”

મ્હોટા રૂપાંનો સ્વભાવ જાણતા હતા, એટલે તેમણે માની લીધું કે જાડ હવે હાથથી ગઈ હતી. આથી કૃત્રિમ ગુસ્સો કરી, જિંઝે સાહે, ફળાઈ રહવાતા તે બોલવા લાગ્યા.

“રૂપાં, હર વખતે તું આજ સજ્જો કેહે છે. હું તે માથુસ છું! દોર? ખોટાખોટા વાયદા કરીને અમંથા ધણા ખવડાવે છે. મારે શું છે કે નહીં? આ એક રૂપરડી માટે ટાંટીઆ ધસી ધસી અધમૂચો થઈ ગયો. તો ય તું વાયદાથી વાત પતવેવું માગે છે? સો વાતની એક વાત લે કેવી દઉં છું, રૂપાં. આને રૂપીઓ લીધા વગર અહીંથી ખસવાનો નથી.”

લેણદારના ગુસ્સાનો પ્રતિકાર કાઢવડીથી જ થઈ શકે છે એ જ્ઞાન રૂપી લાંબે અનુભવે ખેલેલ હતું. એટલે આશીઆળા મંછને તે બોલી.

“તમારી કીરપાથી, મ્હોટા, મારી જે ય બેંસો દૂધ દે છે. આજે તીને દિવસે અપીણી તમારે ઘેર આવી રૂપીઓ આપી જશે. મારો વધારો કરો, મ્હોટા.”

રૂપમાં ને રૂપમાં મ્હોટા ધુમાડાના ગોટગોટા કાઢતા હતા, તે જ સાંભળી હુલ્લો નીચે મૂકી ઈર્ષ, હાથ ઉઠાળતા, આખા ફળીઆને જણાવવા માગતા હોય તેમ જિંઝે સાહે બોલવા લાગ્યા.

“ના, ના, તારો શો વધારો? તારાવન્તની દીકરી છો તો આજ કૃષ્ણ વીઆજ પેટે રૂપીઓ કેમ ન બચે? પૈસા બેઠકે છે ત્યારે તો ખોટો પાવરતી આવે છે અને ગરજ સરી એટલે દૂંકતીએ નથી. બારબાર વખતે મને ખાલી હાથે પાછો કાઢ્યો છે. આજ તારું કશું સાંભળવાનો નથી. મારે મારો રૂપીઓ બેઠકે ના હોય તો જાત વેચીને રૂપીઓ લાવ, સમજ!”

નમતો પડેલો હતો એટલે ફળીઆમાં ધણાં જ થોડાં માથુસો હતા; અને તે પણ લેણદારની ધાંટાધાંટીથી ટેવાઈ ગયેલાં હતાં. છતાંએ મ્હોટાએ આડોશીપાડોગીને મંબળાવવા જ ને વાત કરી હતી તેથી રૂપાં સ્વચાલુ. એટલે અભિમાનથી જિંઝે મગતકે તેણે કહ્યું.

“આ અપીણી આવે એટલે તમારો રૂપીઓ લેતા પરવારજો. અમલું મોં મું કરવા બગાડો છો, મ્હોટા!”

“કહેતી-તીને કે તારી પામે તો પાછાં નથી, અને હવે ક્યાંથી રૂપીઓ કાઢવા તેયાર થઈ? તારી જાત જ જુદી છે, રૂપાં. તારે તો મારા નાઈ

ખોટા કરવાં હશે, પણ મેં તો સાત સમુદરનાં પાણી પીધાં છે, સમજી ?” મ્હોટા તડૂક્યા.

“મ્હોટા, હજી સુધી મેં કોઈની મતી પાછ પછ જોટી નથી કરી. સારેમાઠે પ્રસંગે ભગવાને મારી જાન રાખી છે. આ ગયે વરસે પચાસકાને પૈસાની ભીડ હતી તે મારી સો જોટની દૂઝણી બેંક વેચીને મેં કરજ બચું હતું, મ્હોટા. પેટે પાટા બાંધવા પડશે તો મ કોઈનું નાણું હું જોડું નહીં કરું.” રૂપાંએ મગરૂરીથી પોતાની સાખ કઢી બતાવી.

મ્હોટા સહેજ ટાઢા પડ્યા અને જોડ્યા :

“મેં પૂછ્યું તેનો તો જવાબ ન દીધો, રૂપાં. તેં તો અરીણીના સમ ખાઈને ઠણું છે કે તારી પાસે પાછાં નથી, અને હવે રૂપાંઓ ક્યાંથી લાવીશ ?”

રૂપાં છોલીલી પડી ગઈ અને ગળગળા સાટે જોડી :

“રહેમાન દૂધવાળાને ત્યાં દૂધ બરું છે, ત્યાંથી પાંચ રૂપીઆની નોટ લીધી”તી, મ્હોટા. ધનીયન્દ વાણીઆનું લેણું છે, પણ એ છે લાખ રૂપીઆનું માણસ. અમારું દુઃખ જૂને છે એટલે ઉધરાણીએ નથી કરતો. એને માટે પાંચ રૂપીઆ આપ્યા વગર ચાલે તેમ ન હતું. ધરમાં શેર દાણાએ નથી અને મારાં છોકરાં જૂએ ટળવળતાં સીમમાં ગયા છે. તે અરીણીને મોકલ્યા છે ધનીયન્દની દુકાને-પાંચ રૂપીઆ વીઆજ પેટે આપી એક રૂપીઆ ઉછીનો લેવા. એ રૂપીઆ તમે લઈ લેજો, મ્હોટા.”

મ્હોટાનો શુરસો ગળા ગયો હતો. આરામથી તે દુકાની મડગડાવતા હતા. રૂપાંના ગૂંચવાડાબધાં આપણેના સંબંધ વિશે સાંભળી મ્હોટાએ અવિશ્વાસ સૂચવવા માયું હજાવ્યું. રૂપાં ગરીબ હતી અને દેવાદાર હતી, એટલે અસત્ય બોલવાની એને ધણી વાર જરૂર પડતી. પણ આજે કાંઈ જાણે કેમ મ્હોટાએ જે તેના પર જૂઠું બોલવાનો આરોપ મૂક્યો હતો તે તેના અન્તરને કારતો હતો. કારણ કે આજ તો કાંઈ રૂપાં અસત્ય નહોતી બોલતી. હતપ્રભ ચએલી રૂપાંનાં આંખમાં પાણી આવ્યું ગયાં અને તે ફાટતો સાહે બોલી ઊઠી.

“મારાં જ છોકરાંનું હું લોહી પીઉં જો જુદું બોલતી હોઉં તો.”

“નાહકની શા મટિ સમ ખાય છે, રૂપાં ? હું કાંઈ અરીણી નેવો બોળા નથી.” મ્હોટાએ રૂપાંના મૂર્ખ પર ધા ક્યો.

પોતે અરીણીને રંગ દે છે એવો જે સચિત આક્ષેપ મ્હોટાના મુંદોમાં હતો તેથી રૂપાંનું મોઢી ઝાઝળા આવ્યું. પણ મેજદાર સાથે બોલી બગાડવામાં

સાર નથી એ વાત રૂપાનાં હાડોમાં ઊતરી ગઈ હતી. એટલે આત્મસંવરણ કરી લઈ તે બેઠી,

“ ઇશ્વર માથે બેનાર છે, મ્હોટા. એને કેમ કરીને છેતરી શકાય? આજ સુધી બગવાને મારી જ્ઞાન રાખી છે. કોઈને ય તમારા જેવાં કડવાં વેણ કહેવાં પડે એવો અવસર હજી નથી આવવા દીધો અને તમારે સાચાંજૂઠાં કરવાની શી જરૂર, મ્હોટા ? તમે તમારે એક રૂપીઓ લઈને ચાલતા યજ્ઞે, હું મારું ફોડી લઈશ. ”

જ્યારે જ્યારે નિઃસહાયતા રૂપાને સાલતી ત્યારે ત્યારે તે ઇશ્વરની મહેરબાની પર પોતાની શ્રદ્ધા બહેર કરતી. આજે પોતાનું સ્વમાન સાચવવા રૂપાએ ઇશ્વરને સાક્ષી તરીકે ટાંક્યો. અને જાણું કે ઇશ્વરે તેનો આર્તનાદ સાંભળ્યો હોય અને રૂપાનું માન રાખવાની એની ઇચ્છા હોય તેમ આ જ સમયે અશીશી હાંફતો હાંફતો લયડતે પગે ફળાઆમાં ચાલ્યો આવતો જણાયો. રૂપા ઉભી થઈ ગઈ અને બારસાખને અંદેલીને ગૌરવથી અશીશીને આવતો જોઈ રહી. વીસ વરસથી સારી ફુનીઆમાં ફક્ત એક ઇશ્વરને આધારે જે અભિમાન જળવી રાખ્યું હતું તેની આજ કસોટી થતી હતી. મ્હોટાએ ધણા ધણા આક્ષેપો મૂકી તેના સ્વમાન પર આધાતો કર્યો હતા. તેમને કાલાવાલા કરી બાજનો રૂપીઓ ભરવા માટે બેએક દિવસની મહેતલ માગવામાં રૂપાનું માન સચવાય તેમ નહોતું. એટલે રૂપાએ સહકુટુંબ જૂન સહીને પણ સ્વમાનનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આ નિશ્ચય પર આવવા માટે રૂપાને તેના સઘળા આત્મબળને જમા કરવું પડ્યું હતું. સવારના ઝઘડા પછી અશીશી તથા હોકરાને જૂખ્યાં રાખવાથી તેને બેહદ દુઃખ થાય તેમ હતું. ઉછીનો રૂપીઓ મંગાવી, ધણી તથા બાળકોને પેટ ભરી ખવરાવીને રાજી કરવાનો તેનો ઇરાદો હતો. પણ પોતાના રચાસલા સ્વમાનની રક્ષા કરવા એ રૂપીઓ જતો કરવા રૂપા તૈયાર થઈ હતી. સ્વાભિમાનથી ઝળકતી રૂપાનાં રૂંદેરૂંવાંમાંથી તેજની છાંયો ઊછળતી હતી. રૂપાએ આવતા સ્વામી પર મીઠા માંડી રાખી હતી, અને મ્હોટા કોઈ માની રાજરાણીને શોભે એવા તેના રૂપનો આખોયો ઉપભોગ કર્યો જતા હતા.

અશીશીએ સ્વેશમાં પંગ મૂક્યો ન મૂક્યો ત્યાં તો રૂપાએ કહ્યું.

“ ઠાકોર, રૂપીઓ આ મ્હોટાને આપી દો. ”

અશીણીને હાંફ ચઢી હતી અને તેની દમિયત્ત છાતી સિસકારા મારતી હતી. ખોટાનામાં ખેડેલ, ઝાંખી ઝાંખી દેખાતી વ્યક્તિ તરફ મોં ફેરવીને હો-સંગ વિવેક ખાતર, બરેલા ચાસે, અરપટ બોલ્યો.

“મ્હોટા, ખેડા છો કે? બસે આવ્યા, ખાખા, બસે આવ્યા. રૂપીઓ કાઢી આવું હોં, મ્હોટા.”

આજે રૂપાંચે પૈસાને લગતું ભારે જવાબદારીવાળું કામ તેને સોંપેલું, એટલે અશીણીએ રૂપીઓ પડી ન જાય તે માટે ઘણી જ સાવચેતી રાખેલી. ઓટીમાં જતનથી બાંધેલા રૂપીઆને છોડતાં છોડતાં તેના હાથ અચકિતને લાઇને કંપવા લાગ્યા. રૂપાંચું હૃદય આ જોઈ ટ્રયા અને મમતાથી આર્દ્ર થઈ ગયું. પરન્તુ પોતાનો ટેક જાળવવાના નિશ્ચયમાં સહેજ પણ ફેરફાર ન થયો. આ દરમિયાન મ્હોટા શાન્તિથી હુકો મકમડાવતા અશીણીની ઓટી તરફ જોઈ રહ્યા હતા. મહામહેનતે અશીણીએ રૂપીઓ ઓટીમાંથી બહાર કાઢ્યો ન કાઢ્યો ત્યાં તે રૂપાંચે મગફળીથી કહ્યું:

“આપી દો એ રૂપીઓ મ્હોટાને.”

અશીણીએ કંપતા હાથે રૂપીઓ મ્હોટાને આપ્યો. મ્હોટાનું એક રૂંડું સરખું થ ન ફરક્યું. છુટા હાથે રૂપીઓ લઇ, ત્રાંસી આંખે તેને જોઇ, હથેલી-માં ઊધોયતો ફરી, વિજયભરી આંખે રૂપીઆને રૂપાંના પગ આગળ નાંખતાં મ્હોટા બોલ્યા.

“આ રૂપીઓ તો ખોટી છે.”

અને સીસાના ચડતા જેવા રૂપીઆએ ખોખરા અવાજે સાફી પૂરી.

રૂપાં એકકદમ ફિક્કો પડી ગઈ. તે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. તેનું મનોરાજ્ય સૂમસામ થઈ ગયું. તેની ઠંડી આગ વરસાવતી આંખો અશીણીનાં મોંઢા પર ચોંટી ગઈ.

અશીણી તો ગિચારો ગમરાઇને બેસી ગયો. એ હાથ વચ્ચે માથું ઢાળી હાંફતો હાંફતો તે બોલવા લાગ્યો.

“ધનીચન્દે મને રૂપીઓ આપ્યો તે લઈને આવતો’તો ત્યાં યયું કે સાયને ખખડાવી જોઈ. મેકું આજકાલ કોયનો ય વશાસ નહીં. જેમચન્દના ઓટલા પર ખખડાવતો’તો ત્યાં ફાક જવાનીઆએ કહ્યું કે લાવો કાકા ખખડાઈ આવ્યું. અને એણે રૂપીઓ ખખડાવ્યો અને ત્યારે તો સારો ખોમતો’તો. પછી એણે મને રૂપીઓ આપ્યો, અને મેં”

અશીશી સમગ્ર ગયો કે કોઈએ રૂપીઓ બદલી લીધો હતો. એટલે હતાશ ધર્મ દયામણું મોં કરી તે બોલતો બોલતો અટકી ગયો અને મ્હોટાના હુક્કાનો ગડગડાટ વિનયકુંદુભિની નેમ ગાણ રહ્યો.

રૂપાં સવારની માફક ભાંડવા માંડશે એ બીકે અશીશી અર્ધોઅર્ધો ધર્મ ગયો. પણ રૂપાં એક શબ્દ સરખો ન બોલી, ફક્ત અનિમેષ નયને તેના તરફ જોઈ રહ્યો. એ આંખોમાં ગુસ્સો નહોતો, રોષ નહોતો, રીસ નહોતી. એ આંખોમાં હતી રમસાનની શાન્તિ. રૂપાંની આંખો મારફતે તેના અન્તરના વેરાનમાં ડોકીકે કરવા માટે અશીશી પાસે ચમુતેજ નહોતું. એટલે એ તો બિચારો આ અપૂર્વ નીરવતાથી ડહાંધળું ગયો.

રૂપાંની વીસવીસ વરસની શ્રદ્ધા આજ એક પણમાં પલાયન કરી ગઈ. તેના સ્વમાનનું તૂટકું ફૂટકું જૂ પડું પણ ટેકાને અમાવે જમીનદારત ધર્મ ગયું આજે સૃષ્ટિમાં તેનું કોઈ નહોતું. ઈશ્વરે પણ તેના પરથી હાથ ઉઠાવી લીધો હતો.

રૂપા આત્માની મૂર્છામાંથી જાગી કે ઘુરત જ તેણે મ્હોટાની આંખમાં આંખ પરીવીને કહ્યું:

“ચાલો મ્હોટા, તમારાં વાસણ માંજ આપું.”

અને રૂપાં ચાલી નીકળ્યા.

મ્હોટા સદાજા બિભા ધર્મ ગયા. જમીન પર પડેલા ખોટા રૂપીઆને જીવકી લઈ અશીશીના હાથમાં આપતાં આપતાં મ્હોટાએ કહ્યું:

“અશીશી, સંભાલો આ રૂપીઓ. ખોટું નાથું ખોવાય નહીં, તોય સાચવ્યું સારું.”

“હા, લાવો બાપા. તમારી કીરપા છે, બાપા,” કહેતાં કહેતાં અશીશી એ રૂપીઆ પર મુકી વાળા દીધી.

“બેસો ત્યારે, અશીશી.” મૂછો પર તાવ દેતા મ્હોટા બોલ્યા.

“હા, આવજો મ્હોટા. મ્હેર છે તમારી, બાપા.” અશીશીએ ચોશી આળા ધમને કહ્યું.

અને મ્હોટા હુક્કો ગડગડાવતા રૂપાંની પાછળ ચાલી નીકળ્યા.

કવિતામાં ચન્દ્રશંકર

૧

સં ગીતકારની જેમ મોહક વાતોવાળી અને કુશળ વક્તાની કમ-
નસીબી હોય છે કે જનસાધારણની રમૂતિમાં તે લાંબો સમય ટકતો
નથી. તેના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં તેની અસર બહુગંતી હોય પણ લોકના
એના મોહને ઊંડી જતાં વાર નથી લાગતી. સ્વ. ચન્દ્રશંકરની કંઈક આવી
કમનસીબી છે, પણ એવી સ્થિતિમાંથી એ સાચા, સહૃદય અને નિખાલસ
સેવકને બચાવવા એ ગુણુશ શુજરાતનો ધર્મ છે. સેવા એક જ વિષયમાં
હોય, એક જ વૃત્તિની હોય કે અમુક જ માત્રાની હોય એ પામર મહ છોડી
ચન્દ્રશંકર જેવા નિખાલસ રેનેહી, સાચા સેવક અને સારા સાહિત્યકારનું
પૂરું મૂલ્ય થવું જોઈએ.

એક તો હોમરૂલ ચળવળમાં તેમનો કાળો કેટલો, કેવો તે તપાસી ગયા
મુદ્દરમિયાન ગુજરાતમાં રાજકીય જનૃતિ આણવામાં તેમને શી સફળતા
મળી તેનો અભ્યાસી વિચારકે ક્યાંસ કરવો જોઈએ. ખીચું-અને ચન્દ્રશંકર
સંબંધી સૌથી મહત્ત્વનું કામ-એ કે તેમના ગદ્યએબોનો સંગ્રહ ડૉ ઠાન્તિ-
લાલ પંજા જેવાને દાયે સંપાદિત કરાવી કોઈ સાધનસંપત્તિ સંરચ એ
પ્રમિદ કરવો જોઈએ. ચન્દ્રશંકરની શૈલી સંમાર્જન, સૌજન્ય અને ગૌરવ
મટિ નમૂનેદાર છે; તેમના ગદ્યમાં ગોવર્ધનરામની અભિલાષાઓને કંઈક
મૂર્ત કરવાનો અનેકદેશીય પ્રયત્ન અવલોકાય છે; છ.સ ૧૯૦૭થી ૧૯૨૬
દોહદસકાંતુ ગુજરાતનું મંરકારણવન તેની મયોદસમેત તેમાં સમગ્રય છે.

૧. સ્વ. ચન્દ્રશંકર ન. પંડ્યાના થોડા વખતમાં પ્રકટ થનાર મધ્યસંમદનો પ્રવેશક.

ત્રીજું કર્તવ્ય-ચન્દ્રશંકરનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરવાનું-ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યાએ મિત્રભાવે બળવ્યું છે. એ કાવ્યોને કલાકૃતિઓ તરીકે આકર્ષાવો પ્રશ્ન બાળ્યે રાખી એટલું તો સર્વ સ્વીકારશે કે તેના વાચનમાં ચન્દ્રશંકરના આત્માનો નિકટનો પરિચય સધાય છે. ચન્દ્રશંકર આપણી વચ્ચે નથી, પણ આ કાવ્યો વાંચતાં તેમના સ્વભાવનો લાક્ષણિક રંગ જોવાય છે, તેમના અવાજનો વૈયક્તિક રજુકાર સંભળાય છે. આ કાવ્યોમાં એ ભાવનાવિહારી મનુષ્યની આશા, અભિલાષા અને વેદનાની મનોદશાઓ, તેમનો પ્રકૃતિપ્રેમ, મહાપ્રસંગે ઉલ્લાસ, મહાપુરુષ પ્રત્યે આદર તથા રાહબાવ, અને મૈત્રીમાંથી જન્મતી બોધ આપવાની વૃત્તિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જો તેમનો પરિચય જ નહોતો તેમને તો નહિ, પણ પરિચયમાં આવેલને આ કાવ્યમાં જાડી દેશબક્તિ દાખવતા વક્તા ચન્દ્રશંકરની, તો આત્મા સહેજ ચીંપીને પણ ખૂબ મીઠાશથી સ્વજન સાથે બોલતા ચન્દ્રશંકરની, તો આમાં પ્રેમના કે દમના દહીં ચન્દ્રશંકરની અંખી યાય છે. એ મિત્રની જીવનકથા ઉપર પ્રકાશ નાખનાર શગ તરીકે આ કાવ્યસંગ્રહનું મૂલ્ય ધણું છે. દ્રષ્ટ પછું કાવ્યસંગ્રહ તેના કતી માટે આટલું કરે તો છેક ઓછું તો ના ગણાય, પણ બધાં કાવ્યો જોયા પછી જીવનકથાની ઉપયોગિતા ઉપરાંત વિશિષ્ટ કાવ્યત્વ પણ તેમાં આજે જોઈ શકાય છે, જેનો પહેલાં મને ખ્યાલ નહોતો. વળી તેમનું સાહિત્યસમર્પણ અવસોકવા માટે સમયદષ્ટિ પણ હવે પૂરતી નિર્મળ યજ્ઞ ગયેલ છે.

૨

ચન્દ્રશંકરની કાવ્યસંપત્તિનાં ચોડાંક લક્ષણો તરત જણાઈ આવે છે. કાવ્યો બધાં જ ટૂંકાં છે; કેટલાંક અતિશય ટૂંકાં છે, ભિન્નિકાવ્ય ટૂંકાં હોય પણ ભિન્ન જાત તથા તેટલું તો તેનું દળ જોઈએ. ચન્દ્રશંકરનાં ધણાં કાવ્યોમાં અતિટૂંકાણી ભાવભગ્યતિમાં આકાંક્ષા, અધૂરાપણું રહે છે, દૃશ્ય કે પ્રસંગ પૂરો ઉપરિચિત થાય તે પહેલાં જરાક વિચાર આપો કવિ કાવ્ય સમેટી લે છે. ઝાંસીથી આગ્રા જતાં દેખાતો સૂકો ભૂમિપ્રદેશ એક કાવ્યનું આલંબન બને છે:

સૂકો શો ભૂમિપ્રદેશ વિરાલ !

ધેરી સતિજિરિમાલા !

ટૂંકાં વૃક્ષો વાપબનેલાં છતાં એકલવાય,

સ્થામ શિલાઓ છદી છદી અર્ધશૂલી દેખાય.

ચિત્ર સરસ થશે એમ લાગે છે, પણ ચિત્રની આટલી અદ્ભુત રેખાથી ટુટ્ટટુટ થઈ, પ્રભુએ આવાં વેરાન શીદ કર્યાં હશે એમ પ્રશ્ન કરવા પર કવિ ચઢી જાય છે. બીજા એક કાવ્ય "એક પ્રસંગ"માં કવિને બ્રજભાષી સોંપી માતા ગરબો રમવા જાય છે, ત્યાં પ્રસંગનું આત્મેષ્વર સંપૂર્ણ છે, ત્યારે તેનું રહસ્ય સ્ફુટ નથી થતું. એ ચિત્રમતી ટાળ-"ઉમરાવ હૈયું હેતથી પણ મા યતાં નવ આવડે"-કાવ્યનું રહસ્ય મણી શકીએ, તો રહસ્યરસોદન સચોટ જણાતું નથી. એ પંક્તિ પછી એક ટકી પાછી ફરેલી પ્રિયતમા સાથેનાં વિનોદવચનોમાં જાય છે, અને બીજી તો આ પ્રસંગચિત્રની પ્રશસ્તિ છે !

બાવબ્યક્તિ કે પ્રસંગચિત્રણમાં રેખાની કે દળની અદ્ભુતતા ઉપરાંત કાવ્યોના બાહ્ય આકારોમાં વૈવિધ્યની અતિશય ન્યૂનતા પણ ધ્યાન ખેંચે છે, મિત્રોએ ચંદ્રશંકરનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચેલું, પણ કવિએ હરિગીત, 'મરાડી સાખી,' 'ગઝલ' અને પદ સિવાય બાક્યે એકાદ રૂપ અજમાવ્યું. આ મર્યાદાનું બીજું પણ ખોટું પરિણામ આવ્યું : માત્રામેળ રચનામાં ગદ્યોચિત અર્થ બેહુકો લાગે છે, સ્વર્ગસ્થ પિતાજીની "ત્રીજી મરણતિથિ" નિમિત્તે કવિ મરાડી સાખીમાં ગાય છે :

મોટા મનથી ને કોયલથી મોટું કલ નિભાવ્યું,
બ્યાખારમહી ને જ્ઞાવિકાર્યમાં સમજીપણું બતાવ્યું;
સંસ્કાર સદૃ જગે, ત્રીજી મરણતિથિ આજે.

મદ્યની નજીક જઈ શકે એવી પદ્મરચનામાં જ આ ધરી શકે. બાવનો લલકાર હોય, હકીકતનો નહીં.

ચંદ્રશંકરની શૈલીના કેટલાક ગુણ-ઋણતા અને સંમાર્જિતતા-શું પત્રમાં કે શું બ્યાખ્યાનમાં, સર્વાત્ર એક સરખા દેખાય છે. સંમાર્જનનો સંમાર્જન તંત્રીકે આગ્રહ ચંદ્રશંકર નેટલો બીજા ગદ્યલેખકોએ એહો દાખવ્યો છે. કેળવીકેળવીને બોલવાલખવાનો આ શોખ સાધારણ અવસરે ને સામાન્ય વિષયમાં કૃત્રિમ ને પોતો લાગે, પણ સમગ્રતાએ આને ચંદ્રશંકરની શૈલીનો મોટો ગુણ જ લેખવો જોઈએ. એ ગુણની આ કાવ્યસંગ્રહમાં પણ તરત ઓળખ થાય છે. આ રીતિસૌષ્ઠ્યમાં સરળતા અને ઋણતા બળવાથી ચંદ્રશંકરની કવિતામાં એક પ્રકારની ચારતા આવે છે, જે તે જમાનાની કવિતા જોતાં અભિનવ ને વિલક્ષણ ગણાવી જોઈએ. શાન્તિલાલ પંચાને વિદાય આપતાં કવિ લખે છે.

વિશાલ જ્યોતે કરે વિહારો, - રમે પરંતુ - અમને વિસારો,
અમે તમારા-તમે અમારા: રમેદબંધ નભાવમે રે,
ખજારો કઢાવમે રે,

પૈથુ કાવ્યોનો વિષય જ હુમ્મ હોય ત્યાં સંસ્કારી બાપા કે સરળ રીતિ
તેમને તારી શક્તી નથી. તેવાં સાવ પ્રાસંગિક જોડકણાંમાં પંડિતયુગની
એક વિકૃતિ, કે કાંવના જીવનના છેદના દસકામાં વધતી જતી તેમનાં રચિ-
તંત્ર અને પ્રમાણશુદ્ધિની નબળાઈ દેખાય છે.

કહેવું તે સંક્ષેપમાં ને બસબસ મકારીને-આ વૃત્તિને પરિણામે ચન્દ્ર-
શંકરની કવિતામાં કેટલીક પંક્તિઓ આકર્ષક સૂત્રવાક્યો જેવી થઈ છે:

શોધતા શોધ આરાધે બળતાવણો બંધુ, તમે ?
જતે જ જે આગે બળે બીજની તે શું બૂઝવે ?

*

રેખા થઈ કે ના વળે તેથી જ હું રાઈ વધુ,

*

અનન્દ એ પ્રશુરશ્મિ તો શું શોક પણ તેવો નથી ?

*

વિના સમભાવ રમેદીના વિસામે વિક્રમાં ના છે.

*

રમતી નથી જીવન બધું.

આવાં મિતાક્ષરી ગદ્યસમય વચનોના જડતરે ચન્દ્રશંકરનાં કેટલાંક
કાવ્યોને વિશેષ સુભગ અને રચાયા બનાવ્યાં છે એ નિઃશંક છે.

૩

૧૯૦૭થી ૧૯૧૫નો, ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૨નો અને ૧૯૨૩ થી ૧૯૩૭નો
એમ ત્રણ ગાળામાં આ કાવ્યો લગભગ સરખી રાખ્યામાં વહેંચી
શકાશે. છેલ્લા ગાળાનાં કાવ્યોમાં ઘણી માત્ર પ્રાસંગિક કૃતિઓ છે અને
તેમાં કવિ તરીકે ચન્દ્રશંકરની શક્તિ ખાસ પ્રગટતી નથી. કવિ તરીકે તેમનો ઉત્તમ
સમય વચગાળાનો માત્ર વર્ષનો (ઈ. ૧૯૧૬થી ૧૯૨૨) મને સમગ્ર છે.
એમાં પરતાગી શક્તિ વધુવધુ વિકસી હોત તો આપણને કેવી અપૂર્વ કવિતા
મળત એનો તર્ક કરવો નૈકામો છે. કર્તોએ હીધું એ વિવેકે માણવું અને તે
દ્વારા તેના સૂક્ષ્મ જીવનમાં પ્રવેશ થાય તે કરવો એટલો જ આપણો ધર્મ
હોઈ શકે.

પોતાની કાવ્યરીતિ વિશે રખટ એકરાર ચંદ્રશંકરે કર્યો છે. ભાવની સમ્યાધ અને આત્મેખનની સાદાઈ એ બે મુખ્યો તેમણે પોતાની કવિતામાં જોયા છે, અને વિવેચક તે જોશે એની આશા રાખે છે. ૧૯૧૧ના એક કાવ્યમાં અતીવ નમ્રતાથી તે કહે છે:

રસ નથી-ના ભાવના-ના કલ્પના-એ ના કલા;

છે માત્ર, બન્ધુ! આ સદુ સાદા હૃદયના ઉભરા.

આમાં નમ્રતાના અંશ માળી કાઢી કહી શકારો કે સંકુલ વિભાવના (conception) કરતાં ઘડીકે આવી અત્યોષ થતા ભારની આ કવિતા છે. એ રસલક્ષી કરતાં ભાવલક્ષી વિશેષ છે, અર્થાત્ રસનિષ્પત્તિ થવા જોટલા ભાવની ગાઢતા તેમાં અનુભવાતી નથી, અથવા વિષયીકૃત ભાવ સ્વભાવતઃ જ તરલ હોઈ રસની ઠક્ષાએ પડેડોચતો નથી પણ આ વાત બહુ મહત્વની નહિ લાગે, કેમકે નવીન કવિતા હૃદયના ચંચલ ભાવોને વાણીમાં રૂપ આપવા મથે છે, અને કવિતાનું મુખ્ય પ્રયોગન હવે આ જ થતું આવ્યું છે.

જોટલાંક પ્રકૃતિકાવ્યોમાં ચંદ્રશંકરે ભાવની છાપ સરસ લઈ લીધી છે. તેમનો કુદરતપ્રેમ કંઈકે નરસિંહરાવ જેવો છે. પ્રકૃતિપૂજનથી, કુદરતના સૌન્દર્ય જોડે તાદાત્મ્યથી, અદ્ભુત રસ અનુભવાય છે અને રસના આરવાદથી આત્મવિકાસ સંધાય છે.

પ્રકૃતિપ્રેક્ષણ, પ્રકૃતિપૂજન, મમ કરનો ઉદાસ;

સૌન્દર્યરંજન-રસવિપૂનન-અદ્ભુત આત્મવિકાસ.

*

કુદરતતણે હું ખાત હું, કુદરતતણે ખોળે રસ,

કુદરતતણાં પીયૂષ સાં પચખાન થી પોષણ લઉં;

“કાકિલે! રસવ મીઠાં ગીત,” “વાદળાં! વરસો કે વિખરાઓ” અને “વધીમાં” જેવાં જોટલાંક પ્રકૃતિકાવ્યો સંકર છે. કાળપયો શરમાઈ તરુમાં સંતાઈ જતી કોમલની કલ્પના કે સાસરવાસે પીપરિયાં દેખી હરખાતી વધુ જેવા ઉભરાતા સરોવરની કલ્પના ચિત્તાકર્ષક છે. આનંદ કે દુઃખના આવનાર પ્રસંગની કલ્પનાથી જીવને જે અદ્ભુતપણું લાગે છે, મૂંઝવણ લાગે છે તેનો જ્વનિ “વાદળાં! વરસો કે વિખરાઓ” ગીત પૂરી સુંદરતાથી પ્રગટ કરે છે.

‘હરિગીત પંચદશી’ અપૂર્ણ

વરસો કે વિખરાઓ
વાદળો !

વરસો કે વિખરાઓ,
ફાકટ શાને વેરાઓ ?
વાદળો !

વરસો કે વિખરાઓ,
ફાં પાલી કુખમુખ સમ

શાને ચડેલાં જણાઓ ? વાદળો !
જલથી ભરીને, બારે મરો ફાં ?

ફાં મૂંઝવેને ને મૂંઝાઓ ? વાદળો !

‘મોટું’ મન, ‘અદેખાઈ’ અને ‘વિધિએ બણુજો’ જેવી દલપતશાહ
ગરબીઓ કેવળ બોધદક્ષી છે, તો બીજાં ઠેટલાંક ‘બોધપ્રધાન’ કાવ્યોમાં ભાવ
અને ચિન્તન બળે છે. મોક્ષને પરમ પુરુષાર્થ ગણનાર બન્ધનમાં સડે, વસુ
ધાને કુટુંબ ગણનાર રાત્રિઓની જૂલજૂલામણીમાં ગૂંચાય, તેને સંમુદાય-
જીવનનો કવિ ઉપદેશ આપે છે. (આગળ વધાન) આગળ વધવા માટે મોટા
કામ હાથ ધરવા જોઈએ એમ નથી: ‘નાનપમોટપ બાવે સમાઈ’ ના
નાને મોટે કામ, અને મોટું કામ હાથ ધરતાં આશંકા પણ શાને ને, ને
પ્રભુના સાધન બની તેની જ શક્તિનો આપણામાં શ્રદ્ધાથી સંચાર થવા હોય ?
(પ્રભુ કરાવે કરવું જી). દાન, સત્તાપ્રભાવ, પ્રતિભા કે વક્રત્વથી થયેલા
કામ કરતાં પ્રભુપ્રેમે કરેલી નમ્ર સેવા અદ્દશી છે. (નમ્ર રમેહસેવા) આવી
સેવા માટે. બધે તે નાની કે નમ્ર હોય, કવિને મહેચ્છા છે, અને તેમાં સ્વમર્પા-
દાનું પૂરું બાન બળવાથી કવિ પાસે જીડો શોકોદ્ધાર કઢાવે છે:

પણ અભિલાષ સમું સામ્ય ન જડવા,

વ્યોમતણા કમ યાય અનંત પ્રવાસ નો - પાંખીરાજને.

અન્દ્રશંકરનાં જ્ઞાન અને અનુભવના તારતમ્યનાં બે પદો બોધપ્રધાન
કાવ્યોમાં આગ્રહ અને સ્પષ્ટતા માટે આગળ પડે તેવાં છે.

અનુભવકેસાં સાદસ મોટાં-કેંક પ્રયોગ શુભવે,

સૂક્ષ્મ સલામત ગણનાઓથી જ્ઞાન બધું પ બચાવે;

અનુભવ સફરી વ્યાપારી-જ્ઞાનની સાવધ માલદલાલી.

*

હોય સરે સર્ગર તુહાની, તોય શુભવે ખસી સુમની,

શદ્દ જુએ અનુકૂલ પવનોની એ નાવિકમાં રામ ના રે,

ખાસી દમામના રે.

કોઈ પદમાં આ દમનો આગરી હોઈ સમર્થ નવજીવનના રપ-દ અનુ-
ભવાતા વર્ણવે છે, જેનું યાચાતર્ય એ વિચિત્ર દર્દના સંદેશસાજ અનુભવીને
પણ સમજશે. એકએ કાવ્યમાં કવિનાં કે વાચકનાં કૃષ્ણાં કાળજડાંને ઉદ-
બોધન છે. બાવભૂખ્યું હૃદય લાગણીવશ યતી પ્રેમવિષય તરફ વહેતું થાય
તો વખતે કસોડી આકરી પણ ચર્ચ જમ. પ્રેમવિષય છોડાય નહીં અને
સંસારનાં બન્ધનો તેને પૂરું લીન થવા ના દે:

નવ લીન ચાતું, નવ છુટાતું, દિલ લાગ્યાર મુંઝાય,
હૃદય હો ! લાગણીએ કાં લડારે !

સાદા સાધુજન અને વ્યવહારરીઠા જગતનો વિરોધ મનાતન અને ઉમ
છે. એ વિરોધમાં સાધુજન સાધુતા ના છોડે તેમાં જ તેની મોટાઈ છે,
સારે તેનો વિનાશ પણ તેમાં સંભવે.

જગજનનીતિ, જગજનરૂઢિ મિત્ર છે
મિત્ર જ સાદી સાધુજનની રીત ને;
ધૃષ્ટ પ્રદારે જગની ઝેરી ઝમના
કેમકરીને રહેશે હર વિનીત એ
કાળજડાં હો ? હોને કૃષ્ણાં કાં યમાં ?

તેવાને ઈશ્વર જ સાચવી શકે તેથી કવિ

તમ પર હોને પ્રભુ રખવાણુ' અમ'ડ ને.

એમ પ્રાર્થે છે.

“રનેહ અને સેવા” એ ચંદ્રશંકરનો પ્રેરક મન્ત્ર હતો. કુદરતના સૌન્દર્ય-
નું પાન તેમની આકાંક્ષાઓમાંની એક, તો બોધ અને ચિન્તાનનાં કાવ્યો
તેમની સેવાભાવનાનાં કાંઈક અંશે પરિણામ ગણી શકાય. રનેહ અને દેશ-
સેવા એમની નાનીમોટી રચૂળસૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રયોજનક છે એમ કવિતામાં
જ કવિ રપષ્ટ કરે છે.

મને ઘો દિલ ચાહનારું ન બીજું કાંઈ હું માયું,
પ્રભુ ! એ દિલને માટે ખુશીથી સર્વ હું ત્યાયું.

મુજ પ્રિયતમ એ અભિલાષ

મુજ જીવનનો એ આસ

લેખ લખું કે, કાવ્ય રચું કે, લાવણુ આપું અનેક,
કામ કે જનહિરકોરી-જગી મારો દેશ.

ચન્દ્રશંકરે 'હોમરૂલ' ની ચળવળમાં પૂરી શક્તિથી ઝુકાવ્યું હતું, અને વક્તા તેમજ આગેવાન તરીકે નામના પણ કમાયા હતા. એ પ્રવૃત્તિના મૂળમાં દેશદાઝ હતી, જે આ સંગ્રહનાં અનેક કાવ્યોમાં દેખાય છે. દેશસેવા, માતૃસેવાનો મન્ત્ર દરેક દેશીએ શીખવેલો જોઈએ; હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરેએ દેશભક્તિને પ્રથમ સ્થાન આપી ગરજવા યત્ન જોઈએ; (તું હિન્દુ હો, હો મુસ્લીમ તું); "બીજીજીવ્યા" તમને સહાય કરવાના નથી;

ખ્રિસ્તી લોકમાં શ્રદ્ધા રાખી

હિન્દુ બિચારું થઈ ગયું પાપી;

(ગાંધીજીને ચરણે)

માટે સ્વરાજ્ય વિના આપણો હિદ્દાર નથી. એની માગણી કર્યા કરો; એની ચળવળ કરો; એ ચળવળનો વિરોધ અંગ્રેજ નહિ કરી શકે, કારણ કે જેમણે દેશસેવનના પાઠ શીખવ્યા તે રાષ્ટ્રીય ચેતનના પ્રવાહો ખાળી નહિ શકે. પૂર્ણ સ્વરાજ્યના, સામ્રાજ્યથી સ્વતંત્ર ભારતના ધ્યેયનું એક કાવ્ય ચન્દ્રશંકરે લખ્યું છે પણ દેશભક્તિનાં તેમનાં બાકીનાં કાવ્યોમાં સામ્રાજ્યની અંદર રહી, ભારત સ્વરાજ ભોગવે એવી જ બાવના છે. એ સ્વરાજ તે સાચું જોઈએ, ઢોળવાણું નહિ, ઠેમકે

સુનેરા કેક પાનરો સુદામ મુકિતનામ;

ના મોહીએ પ્રયોક્ષન-શુભામી તે શુભામી

(અમે મુક્તિમાર્ગમાં)

સાચી સ્વતંત્રતા માટે શાન્ત અહિંસક અસહકાર એ સાચું સાધન છે. આમ હોમરૂલની ચળવળનાં અને પછી ગાંધીજીના મહાન સર્વવ્યાપી આંદોલનનાં અનુવર્તી રચનાનો ચન્દ્રશંકરનો કવિતામાં દેખાય છે. એ અનુભવી રચના વધારે બળથી વીસમી સદીના ત્રીજા-ચોથા દસકાની નવીન કવિતામાં પ્રગટ થયાં છે એ ખરું, પણ તેના પહેલા બે દસકામાં તો હિંદુ રાજકારણના પડપા પાડતી કવિતા લખનાર ચન્દ્રશંકર સિવાય એકબે જ કવિ હતા. હૃદયની નિષ્ઠા અને વાણીના ઝોજસથી ચન્દ્રશંકરનાં દેશભક્તિનાં કેટલાંક કાવ્યો- 'અમે મુક્તિમાર્ગમાં', 'અમે તો ભારત-નવજીવાન', 'દક્ષિણ ભેર લેશે 'હોમરૂલ' હિન્દુ તો હવે'-સારી પેઠે દીપે છે, અને તેમાંનાં પહેલાં બે તો રાષ્ટ્રીય અવસાદના કેઈ પણ સમયના પાતાવરણમાં આરા અને હિંસાદ પૂરે તેનાં છે.

પ્રેમ એ ચંદ્રશંકરનું બળ તેમ જ નિર્ધનતા. પ્રેમ તેમની પરમ જૂથ અને પરમ સંતોષ. કુદરત, સ્ત્રીની પ્રીતિ અને મિત્રરત્નના ભાવો કૃતકાંક કાવ્યોમાં તેમણે ગાયા છે અને સૂક્ષ્મ પ્રેમના સહજવનની ઝાંખી પણ એકબેમાં કરી છે. એ બધાં કાવ્યોમાં પાત્રલક્ષી આત્મલક્ષી એવો ભેદ કરી નહિ શકાય. ઇચ્છાં કાવ્યો આત્મલક્ષી છે, લગભગ બંધાની ધારી આત્મલક્ષી કાવ્યની છે. ચંદ્રશંકરના હૃદયનું બંધારણ પણ જડ નિયમોમાં નહિ દબાય એવું અને વેદનશીલ; તેમના ચિત્તની શક્તિ તેમના પોતાના અનુભવોની ચિકિત્સા કર્યા કરતી; પરંતુ કલ્પનાદ્વારા ખીજના ચિત્તમાં પ્રવેશી ખીજના ભાવને આલેખવા નહિવત્ પ્રયત્ન કરતી, તથાપિ સહેજ પણ સંદેહ હોય ત્યાં વાચકે કાવ્યને પાત્રલક્ષી ગણવું જ ઠીક છે; કાવ્યના ઉપભોગમાં કે આંકણીમાં તેથી ખાસ ફેર પડતો નથી અને ચંદ્રશંકરને અન્યાય થવાનો સંભવ પણ બંધ થાય છે.

શાન્ત સન્ધ્યાએ માત્ર લગ્નની સુરખીથી રનેહરવીકાર કરતી પ્રિયાનું, દેવે વળગી કાનમાં કંઈ કંઈ બોલ લવતી નાનકડી નણુંદનું, બધાં બેઠાં હોય ત્યાં વહાલાની સાનથી મુંઝાતી મુગ્ધાનું, બાણને જોઈજોઈ ઘેલીઘેલી થતી માતાનું ચિત્ર સુભગ છે. ચંદ્રશંકરનાં પ્રથમ પત્ની વસન્તબાના મંદ-વાડના સમયની ચાકરીના એક પ્રસંગની કચ્છુતા આલેખનની સાદાપથી સવિશેષ લાગે છે.

વાગ્મા હરો જે રાત્રિના : નિઃશબ્દ, શાન્ત બહું હતું;
જનથી ભરેલું વિશ્વ પણ હા । શૂન્ય નિર્જન લાગતું,
લયભરી રજનીતણી એ શાન્તિ સહ બનાવતો,
બળતો હતો સમજાવતો ત્યાં રનેહતપસાણી દોવો.

તેવી જ, વિધવાના વસ જોવી, સાદાર્થ વસન્તવિરહની એક જ હાથ “હા, આખરે ચાલી ગઈ” માં છે.

પણ પ્રણય એ આ કવિને હૃદયધર્મ સમજાય છે. ફારસી કવિઓની છંદકલાથી અને નિખાલસતાથી એ ઇશ્કનો વાતો કરે છે. ‘હું ચાહું હું, હું ચાહું હું’ એટલું નામિકા પાસે કહેવરાવવા કવિતાયક અનુનય કરે છે અને એ કબૂલ થતાં તો વારી જાય છે. પણ ગાશક વીરે ને પ્રેમનો ઇનકાર કરે તો આશક દબડાવે પણ ખરા:

જે વાતને ના બહુતી મારું હતું ના ચોરસ,
સ્વીકાર ના કરવો હતો, ખ્વાબા અને તો કાં દીધું ?

કવિ જાણે કહે છે: પવિત્ર રનેહના ઉમળકા દખાવવાની કોઈ વાત કરશો નહીં; યાત્રીઓ અને દુનિયાગાલા બન્ને ગમે તેમ કહે; હું તો સર્વથા ચાહીશ; નથી રહેવાતું મારે ચાહીશ. ગ્રેમ મારું શરણ જ નહિ, મારા આત્મ-વિકાસનો માર્ગ છે. રનેહ જ સિદ્ધિઓમાં પરમ સિદ્ધિ છે, પુરુષાર્થમાં પરમ પુરુષાર્થ છે; સર્વ સામર્થ્ય, સમૃદ્ધિ અને સૌન્દર્યનું સર્વ ગ્રેમ છે; ગ્રેમ એ જીવનનું જીવન છે... ગ્રેમની પ્રસારિતતા હૃદયનમાં ખૂબ ઉદ્ધાસમાં આવી જઈ “વદાલાને આમન્ત્રણ”નો પરમ સુંદર કાવ્યોદ્યોગાર ચન્દ્રશંકર કાઢે છે, જે નરસિંહરાવના સુપ્રસિદ્ધ નિબંધમાં પ્રશંસા અને ભાષ્યનો અધિકારી બન્યો છે. કવિ વદાલાને સહજીવન સારું નિમંત્રે છે, કેમકે

એકલવાયાં જીરવું મુજને ના ગમે;
ચાહે આત્મા રનેહીના સદચાર જે;
જીણાં જીણાં મુખ સદૃ મુજને લાગતાં,
રનેહીજન ના સાથે ભોગવનાર જે.

મને એ પંક્તિઓમાં યુન્નરાતના વિશાળ, સૂક્ષ્મ જીવન સાથે તદાકાર થવાની તથા તેમાં સ્વકીય રંગ પૂરવાની મરણપર્યંત અભિલાષા સેવતા કવિ ચન્દ્રશંકરનું મૈત્રીકાવ્યું દર્શન યાપ છે.

૧. તેમ જ, ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ની પહેલી આવૃત્તિમાં (એના સંસ્કારનાર પ્રા. ઠાકોરને દાથે ચાર પાકાન્તર થયાં) સ્વીકારનો પણ અધિકારી.

આઈરિશ પ્રવાહ: ૫. ૧૮૬૧ની દીપ બીજામાં મુદ્રિત અને મેટ્ર એમ જે કપાયેલ છે તેને બદલે મુદ્રિત અને મેટ્ર, એમ પાંચવું.

ધનમુખસાલ કૃષ્ણસાલ મહેતા

અહ્યમતે અજવાળે

પ્રકરણ ત્રીજું

[ખંડ પહેલો : 'શકિયાવાડ' (ગતાંકથી ચાલુ)]

૧૮૯૦માં હું જન્મ્યો અને ૧૮૯૮માં ખાલીતાણા ગયો એ સાતઆઠ વર્ષ મેં વઢવાણમાં ગાળેલાં. તે પછી અત્યાર સુધી મેં વઢવાણમાં 'પગ મૂક્યો' નથી. ત્યાં જવાની મને ક્ષિણ પણ્ય થતી નથી. આટલાં વર્ષમાં એ વઢવાણ તાલુકા ફેરવાઈ ગયું હશે, ત્યાં જાઉં તો મને ઓળખનારાં કોઈ રજ્યા-ખડયાં હોય અને ત્યાંનાં જૂનાં દરેકો જોઈને મને આનંદ થવાને બદલે માત્ર શોક ઉત્પન્ન થાય એવી બીજી બીજી અને ત્યાં જવાનો વિચાર કરતાં પણ્ય રોકે છે.

અમુક રથાન, અમુક વરતુ, અમુક રોડી આપણા હમેશના પરિચય-વર્તુલમાંથી ખસી જાય છે પછી જેમ જેમ સમય વીતતો જાય છે તેમ તેમ તેમનાં સ્મરણો ઝાંખાં થતાં જાય છે. તેમની જગ્યા બીજાં રથાન, વરતુ અને રોડીઓ ધીમે ધીમે પણ્ય અચૂક રીતે લેતાં જાય છે. એમના પ્રત્યેક સતત આકર્ષણ ઘટતું જાય છે, આપણાં હૈયાંના કોઈ ઉડા ખૂણામાં એમની સચિ સંકળાયેલ પ્રસંગો-એમને લઈને ઉપરિચિત થયેલ મુખદુઃખ કાંઈ જુદું જ સ્વરૂપ ધારણ કરીને પડી રહે છે. કોઈ કોઈ વેળા જ્યારે હૈયું એકલું પડીને વલોવાય છે ત્યારે એ બધું યાદ આવે છે, ક્ષણભર ખિન્નતા પણ્ય અનુભવાય છે, પરંતુ એમને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા જન્મતી નથી. અશક્ય છતાં પણ્ય કદાચ એની પુનઃપ્રાપ્તિ થશે એવા વિચારમાત્રથી આપણે વિચિત્ર ઉદ્વેગ અનુભવીએ છીએ. જૂતકુળ સર્વો એ સર્વો. એને પાછો પકડી શકીતો નથી, પાછો પ્રકડવાથી મુખ પ્રાપ્ત થઈ નથી એ શોકજનક છતાં સત્ય હકીકત છે.

એ લગભગ પીસતાડીસ વર્ષ પહેલાંનાં રમરણો તાજાં કરતાં પછી થોડી મૂર્તિઓ મારા રમરણપટે ચઢે છે. મારા ત્યાંના મિત્રોમાં અત્યારે માત્ર બાનુભાઈ હયાત છે અને હાલ પણ વઢવાણમાં પોસ્ટમાસ્ટર છે એ હું આગળ જણાવી ગયો. ૧૯૦૮માં બાનુભાઈને તારનું શીખવા મુંબઈ આવવું પડ્યું હતું અને તે વેળા અમારે ત્યાં જ એ છ માસ રહેલા એટલે એ જૂની મંત્રી તાજી થઈ અને પછી અવારનવાર અમારી વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલે છે એને લીધે એ ટકી રહી. વઢવાણમાં તો અમે બધા બહુ નાના હતા એટલે સાથે રમનાર તગીરનાં એમનાં રમરણો સિવાય બીજું યાદ નથી પણ મુંબઈમાં અમે સાથે રહ્યા તે સમયનાં મોઢાં રમરણો હજી મારા હૃદયમાં તાજાં છે. એમનું સંસ્કારી માનસ, હાસ્યરસ પારખવાની શક્તિ, ગૃહસ્થાઈભરી એમની દૃષ્ટિ એ બધાંની લીધે મને તેમ જ મારાં કુટુંબીજનોને એમના પ્રત્યે ખૂબ મમતા થઈ હતી. સંજોગોને લઈને તે પછી અમે મળી શક્યા નથી.

રાધાજી કરીને અમારે ત્યાં સ્ત્રીનોકર અમે વઢવાણ છોડ્યું ત્યાં સુધી પછી પાસીતાણા છોડ્યું ત્યાં સુધી-હતી. એ વિધવા આધેડ વયની સ્ત્રીને અમે 'તમે' કહીને જ બોલાવતાં અને એમને માટે અમારે દરિયાઈ કરવાનું કારણ મોઢ પણ દિવસ બેઠું થયું હોય એવું યાદ નથી, જો કે સાધારણ રીતે બાળકો અને નોકરો વચ્ચેના સંજંધ આવો કડવાશ વિનાનો ભાગ્યે જ હોય છે.

અમારે ત્યાંના બીજા મહારાજ વિશે મને અત્યારે જરા પણ રમરણ તાજું થતું નથી પણ પહેલા મહારાજ માધવજીની આકૃતિ, આટલે વર્ષે આજ પણ, હું યાદ કરી શકું છું. એમના અમારી સાથેના સંજંધમાં અમુક બનાવ બની ગયેતો તેમાં રહેલ અહુત તત્ત્વને લઈને મારું લેખક હૃદય એમને જૂણી શક્તિ નહિ હોય એ સંમતિત છે.

માધવજી મહારાજ અમારે ત્યાં વર્ષોથી હતા. શાંત, માયાળુ અને ઓછા-બોલા મહારાજ પાછળ અમે છોકરાંઓ ગાંડાં હતાં.કાકાજી અને બાને પણ એમને માટે પક્ષપાત હતો. તે વિધુર હતા અને તેમને સંતાનોમાં એક મોટી વયનો પુત્ર હતો. પુત્ર પરણેલો હતો. અનેક વર્ષો સુધી પૂરી નિમકહસાંસીથી નોકરી કર્યા પછી, પોતાની રખાતના ઇલાણથી એમની જીવિ ભટ્ટ થઈ અને અમારી ગેરહાજરીનો

લાભ લઈને એમણે કપાટમાનાં થોડાં રૂપાનાં વાસણ ચોપાં. તિનેરી ઉઘાડવા ગયા પણ એ ન ઊપડી. આ પ્રમાણે જહુ થોડો માલ લઈને એ વઢવાણથી નાસી ગયા. અમે પાછાં આવ્યાં એટલે આ વાતની ખબર પડી. માધવજીનેા પુત્ર આવ્યો એણે ઠહું કે પેલી સ્ત્રીએ જાપને ભગિતું કરી મૂકેલ છે. કાકાજીએ પોલિસને ખબર આપવાની ના પાડી અને મહારાજે પાસેના ગામડાં-માંથી, ચોરેલાં વાસણમાંથી પણ જે પોતાની પાસે અનામત હતી તે પાછાં મોકલ્યાં. વઢવાણ જેવા નાના શહેરમાં આ જનાવને ધણું મોટું રૂપ અપાયું.

અમારે લાં ચોરી થઈ, ધાડ પડી એવું પણ ટેલવાંકાએ માન્યું એ વાતથી અમને સામાન્ય જીવનમાં કાંઈક અસામાન્ય જનાવ જનવાથી જે પ્રકારનો આનંદ થાય છે તે પ્રકારનો આનંદ થયો. એટલું જ નહિ પણ અન્ય છોકરાંઓમાં અમારું માન વધ્યું. કાકાજી ન જાણે તેમ અમારો થોડો રમતોમાં એક નવી રમત "ચોર અને ધાડુપાડુઓ"ની ઉમેરાઈ.

માધવજીને અસત્ પશ્ચાત્તાપ થયો પણ વઢવાણમાં ને વઢવાણમાં એને એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી રીતે કરવું એની સમજણ પડી નહિ. એટલે વઢવાણમાં અમે એકાદ વર્ષ વધુ રહ્યા ત્યાં સુધી એમણે કાકાને મોં જતાવ્યું નહોતું. એમની જગ્યાએ નવો મહારાજ આવ્યો હતો પણ અમારામાં-છોકરાં-ઓમાં તે પ્રિય નહિ થઈ પડ્યો કારણ કે જરા જરા વારમાં તે કાકાજીને ચાડી ખાવાની અમને ધમકી આપતો પણ પાલીતાણા જવાનું નક્કી થયું એટલે માધવજી એક રાત્રે કાકાજી પાસે આવ્યા અને પગે પડીને રડી પડ્યા અને બોલ્યા કે "મારું ઘડપણ સુધારવાનો આ એક યોગ છે તેની તમે ના ન પાડશો. વઢવાણમાં હું તમારે જારણે પગ મૂકવાની હિંમત ન કરી શક્યો પણ હવે મને પાલીતાણા લઈ જાઓ. મારી શરત એટલી કે હું પગાર નહિ લઉં-માત્ર પેટવરાંણીયો રહું, મારીને ચાર-ચ આના તંબાકુના આપજો."

કાકાજીથી એની ના ન પડાઈ અને મહારાજ અમે પાલીતાણા રહ્યાં ત્યાં સુધી અમારી સાથે રહ્યા એટલું જ નહિ પણ તે પછી સૂરત પણ એ જ શરતે આવવાની એમણે જહુ ઇચ્છા જતાવી પણ સૂરતમાં આવક ધણી ઓછી એટલે મહારાજ રાખી જ ન શકાય એમ હતું એટલે એ જની ન શક્યું. માધવજીને પશ્ચાત્તાપ ખરેખર યતો હતો એ અમે જાણ્યો પણ જોઈ.

શક્તા. એના જીવનમાં વધુ રોદ, વધુ નમ્રતા અને વધુ કુમળાઈ આગ્યાં હતાં. અમારી જોડે વાતો કરતાં ઘણી વાર એ રડી પડતા એ પણ મને યાદ છે. કાઠિયાવાડ છોડીને સુરત જતાં અમને બધાંને માધવજી મહારાજ છોડવા પડ્યા એનું બહુ લાગ્યું હતું.

નોકરોમાં જ્યારે પાલીતાણાના કેઈ પણ નોકર યાદ આવતા નથી ત્યારે વડવાણમાંથી ત્રણનાં નામ યાદ રહ્યાં છે એ માર, કાળુ અને બહેચર. આમાં એ માર અમારા ઉપર ઘણાંગીરી કરતો અને કાળુ ખાસ્તર મારે પણ નહિ અને બહાવે પણ નહિ એવો બધો અને ઘરડો હતો એટલે એમને વિશે મારે ખાસ કહેવાનું નથી પણ બહેચરને અને મને સાફ ફાવતું હતું. એની સાથે હું ઘણી વાર લાંબે સુધી ફરવા પણ જતો અને કાકાજી જ્યારે ડિરિટ્ટકમાં હોય ત્યારે બહેચર અમારે ઘેર રહેતો અને રાત્રે મને ખૂબ વાતો કહેતો. એની વાત કહેવાની રીત સરસ હતી. વાતો સાંભળવાનો શોખ મને ત્યારથી હતો. આજે પણ કેઈ સરસ રીતે વાત કહેતો હોય તો હું કલાકો સુધી સાંભળવાને તૈયાર છું; જો કે હવે તો શ્રોતાવર્ગમાંથી નીકળીને હું બહુ-કર્તા જ થતો જઈ છું એટલે આવી તક મને જલદી જ સાંપડે છે.

છએક વર્ષનો હું થયો ત્યારે મેં વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો અને દોઢેક વર્ષમાં પડેલી, બીજી અને ત્રીજી ગુજરાતી ચોપડીઓ પૂરી કરીને પાલીતાણા ગયો ત્યારે હું ચોથી ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પ્રાઇમરમાં બેઠો હતો એમ યાદ છે. શાળામાં કે અભ્યાસમાં કેઈ પણ વખત હું એકાગ્ર થઈ શક્યો નહોતો એટલે વડવાણ અને પાલીતાણાનાં શાળાનાં સમરણો મને ક્યાં જ નથી એમાં આશ્ચર્ય નથી. માત્ર એક પ્રસંગ યાદ છે. અંગ્રેજી ત્રીજી ધોરણમાં, પાલીતાણામાં મને ખાસ્તરે પાડે બોલાવીને ઘેરથી નોટબુકમાં ડિક્ટેશન લખવાનું આપ્યું હોય તે કેઈ પાસે લખાવવું એ સાદું નહિ એવો ઉપદેશ બહુ દાવકાઈથી આપવા માંડ્યો. નાવજી દીવાનના દોકરાને બીજી તો એ શું કહી શકે ?

પણ હું એ ઉપદેશ મને આપવાનું કારણ સમજી શક્યો નહિ એટલે મેં એમને કહ્યું કે હું પણ એમ જ માનું છું. પણ ખાસ્તરે પછી મને સાફ કહ્યું કે હું તને જ કહું છું કારણ કે આવા અક્ષર મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીના પણ બાંધે હોય તો તારા તો શી રીતે જ હોઈ શકે ?

જેમાં અપ્રમાણિકતા કરવાની જરૂર નથી તેમાં હું શા માટે અપ્રમાણિક થાઉં એ મને સમજાયું નહિ. મેં જરા તપી જઈને કહ્યું કે મારા ઘરમાં મારાથી સારા કોઈના અક્ષર છે જ નહિ તો હું કોની પાસે અને શા માટે બીજા પાસે લખાવું? છતાં મારતર માનવાને તૈયાર થયા નહિ અને મારી પાસે તેમણે કલાસમા લખાવી જોયું. ઘરમાં હું હમેશાં કંટાળાથી ઉતાવળમાં લખતો એટલે કલાસમાં તો એના કરતાં પણ મેં સારા અક્ષર કાઢ્યા. માસ્તરે મારો વાંસો યાજ્યો અને આખી રફૂલમાં મારા અક્ષરોનું લખાણ ફેરવાયું. એકચિત્તે અને એકસરખો અભ્યાસ મેં કરેલો જ નહિ એટલે આવી જરા આડી દિશામાં મને કીર્તિ મળેલી અને તેને માટે મને આનંદ અને મગરૂખી થતાં.

આવો જ એક પ્રસંગ ઠેક મેટ્રિકની 'ટર્મિનલ'માં સૂરત હાઈસ્કૂલમાં બનેલો : ટર્મિનલનું પરિણામ પ્રિન્સિપાલ સયાણી વાંચતા હતા. અંગ્રેજીમાં મૂરા નામ સામે મોટું મોકું આવ્યું એટલે આખો વર્ગ સ્વાભાવિક રીતે હસી પડ્યો પણ હું મારો વિરોધ દર્શાવવા બેઠો થયો અને એમ બને જ નહિ એવું મેં કહ્યું. સયાણીએ સામે જવાબ વાળ્યો : 'ચોરી ઉપર સીરનેરી કરે છે? આખા નિબંધમાં એક પણ છોડા નથી, મેં પચીસ લીટી લખવાની કહેલી તેને બદલે તું પચાસ લીટીથી પણ વધારે લખી લાગ્યો છે અને છતાં તું એમ કહેવા માગે છે કે એ નિબંધ તે જાતે લખ્યો છે? મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીનું આ લખાણ હોય જ નહિ. મારી આખી જિંદગી મેં આમાં ગાળી છે તે હું આટલું જાણું નહિ? એ તો હીક છે કે હું તને આટલેથી જવા દઉં છું, બાકી હું તને 'રરિટોટ' કરતે.'

'આપ કહેતા હો તો હું ગમે તે વિષય ઉપર પચાસ નહિ પણ સો લીટીનો નિબંધ આપની સામે અત્યારે લખી આપું, પછી છે કંઈ?' મેં લાલચીમાં અને જીવાનીના યુમાનમાં જવાબ વાળ્યો. પ્રિન્સિપાલની સામે આવું 'એક્સ'જ' ફેંકાયું એટલે કલાસમાં તાંજાઓ પડી અને સીસોડીઓ વાગી. સયાણી સીંઢવાયા અને જો હું મેં કહ્યું તેમ ન કરી શકું તો મને વધારે શિક્ષા કરવામાં આવશે એવી ધમકી આપીને મને પોતાના રૂમમાં લઈ ગયા અને હાં અમુક વિષય ઉપર નિબંધ લખવાનું કહ્યું.

ગેં ત્યાં પણ એક ડાઘા વગર પંચાસસોહ લીટી લખી એટલામાં સમાણીએ મને અટકાવ્યો, મારું લખાણ વાંચ્યું અને આખી કલાસના દેખતાં મને શાખાશી આપી. પરીક્ષામાં જીએ નંબરે આરીને ધનામો લેવા નેટલો ઉત્સાહ મારામાં હતો નહિ અને આલુ માંદગીને લઈને એટલી શારીરિક શક્તિ પણ ન હતી એટલે આવા નાના નાના પ્રસંગોએ પ્રાપ્ત કરેલી કીર્તિ ઉપર મારે જીવન લેવાનું હતું. પણ વિદ્યાર્થીઓનાં માનસ નેઓ જાણ્યતા હશે તેઓને તો ખબર જ હશે કે મહેનત કરીને પરીક્ષામાં પહેલા આવનારના કરતાં આવી વિશિષ્ટ શક્તિઓ ધરાવનાર પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓને વધારે માન હોય છે. આથી હું સૂચોમાં તેમ જ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં સહવિદ્યાર્થીઓમાં સારું માન જોગવવા શક્તિશાળી થયો હતો.

પ્રકરણ ચોથું

આપણે ઘણાં મનુષ્યોને કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે ફલાણાને દ્રવ્યની તૃષ્ણા નથી, પૈસાની કિંમત નથી. દંભીઓને બાહ્ય કરીએ તો પણ નેમને દ્રવ્યની તૃષ્ણા નથી અને પૈસાની કિંમત નથી. એવા ઘણા માણસો મળી આવે છે અને માત્ર ચારિત્રશાળી સંતપુરુષોના વર્ગમાંથી એ મળી આવે છે એવું પણ નથી. ધણાને પૈસાની ઇચ્છા હોય પણ એ પ્રાપ્ત કરવાને કાર્મ અન્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવાને અથવા તો તેને માટે મહેનત કરવાને તેઓ તૈયાર હોતા નથી એટલે એવા માણસો પણ આ વર્ગમાં આવી શકે. પણ જ્યારે અમુક માણસો એમ કહે છે અને તેમના પ્રસંસકો તેમને ટેકા આપે છે કે અમને કીર્તિ અને લોકપ્રિયતાની પરવાહ નથી ત્યારે ઘણીખરી વાર એ દંભ જ હોય છે. પૈસા વિશેનો દંભ નેટલી સહેલાઈથી પકડાઈ શકે છે તેટલી સહેલાઈથી કીર્તિ અને લોકપ્રિયતાનો દંભ પકડાતો નથી. નાના માણસોથી માંડીને કાર્મ ડેટલા નેતાઓ, ધર્મ-ધુરંધરો અને મહાત્માઓ પણ ના કહેતાં છતાં કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવા અને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમને જાણવી રાખવા ભગીરથ યત્નો કરે છે અને એ માનસિક નિર્બલતાને લઈને તેમનું પતન પણ થાય છે. ધનિકોની ઇચ્છા કરનારા કરતાં લોકપ્રિયતા અને કીર્તિ પામેલાની ઇચ્છા કરનારાની સંખ્યા ઘણી વધારે હોય છે; અલગત, આ ઇચ્છા પેલી ઇચ્છા કરતાં પ્રમાણમાં વધારે નિર્દોષ હોય છે, હોઈ શકે છે.

માત્ર ચોડા વર્ષ પહેલાં જનેલા પ્રસંગનું દર્શાવત આપું: એક કોન્સર્ટમાં

પ્રેમલીલા મહેતા ગરબો ગવડાવનાર હતાં. તેમણે મને પૂછ્યું કે તું એ વેળા તળાઈ વગાડી જશે? મેં વિચાર કર્યો વગર હા પાડી. દોનસ્ટને દિવસે હું જઈને જોઈ છું તો પ્રેક્ષક વર્ગમાં સંગીત જાણનાર એંશી ટકા દક્ષિણી લોકો. કાર્યક્રમમાં વાંચું છું તો પહેલાં હીરાખાઈ બરોડેકરનું સંગીત, પછી અમારો ગરબો અને બાલગાંધર્વનું એક મનનર આવી વસ્તુસ્થિતિ જોઈને મારાં તો હાથ ન જ ગગડી ગયાં.

પોતે માત્ર સામાન્ય કલાકર્તા હોય છતાં મેનેજરને કશું આવડ્યું નથી અને રોજ નવી-નવી શ્રેણી કરી છે અને પોતે કંપનીમાં છે તો કંપની ચાલે છે એવું માનનારા, નૃત્યનો કલ્પો નહિ જાણવા છતાં મિત્રો અને હિતચક્કર કરતાં પણ એ વિષયનું વધારે જ્ઞાન છે એમ કહે તો સમજીને ખુશ થનાર, કાગળ ઉપર અક્ષરે ન પાછો હોય છતાં પોતે ધારે તો મુનશીના કરતાં વધારે મહાન લેખક અને નાટ્યકાર થઈ શકે એવો ફાંકો રાખનાર ધણા મેં જોયા છે અને ખીમઓએ પણ બાળ્યા હશે; પણ મારી પ્રકૃતિ એ બાબતમાં જુદી છે. હું મારી શક્તિઓનો કાંઈ પરીક્ષક છું એટલું જ નહિ પણ જેમ થોડાક માણસો પરીક્ષામાં પોતાનાં સ્નેહીઓને એમની યોગ્યતા કરતાં પણ ઓછા માટે આપે છે તેમ હું ટેલેવીઝ વાર મારી જતને અન્યાય પણ કરું છું અને એને લઈને મેં ઘણું નુકસાન પણ વેઠ્યું છે. પણ હશે, મને તો તે વખતે એમ જ થયું કે પૃથ્વી મારાં આપે તો હું પેસી જઈ. હીરાખાઈ અને બાલગાંધર્વના તખલ્લુઓને મેં વિનંતિ કરી જોઈ અને અમારો તખલ્લુ આવ્યો નથી એટલે નહૂટે મારે તળાઈ વગાડવાં પડશે એમ પણ સત્યનો માર્ગ છોડીને મેં કહી નાખ્યું. પણ એમાંથી કોઈ તૈયાર થયું નહિ એટલે હીરાખાઈના સુમધુર, શાસ્ત્રીય સંગીત પછી દુરત અમારા ગરબા વખતે મેં પ્રશ્નરતા નામનું રટણ કરતાં કરતાં અને આંખ મીચીને તળાઈ વગાડી નાખ્યાં એટલું જ નહિ પણ ફરીથી જાહેરમાં સંગીતમાં મારે ભાગ ન લેવો એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી નાખી જે હજી સુધી તો મેં પાળી છે.

પછી વારો આવ્યો બાલગાંધર્વના મનનરનો. પડેલો ઉચકાયો. મોટું મહાવાણ (‘ઓર્ગન’) રંગમંચની એક બાજુએ અને બીજી બાજુએ એક

૧. ‘ઓર્ગન’નો જ્યાં નરસિંહરાવ-ચોજિત પર્ણીય પારિભાષિક કોષ (પૃ. ૧૪૧) તથા ત્યાં આપેલ વિવર્તલીલામોંતા (પૃ. ૩૩) અવતરણ પરથી અર્થો મૂક્યા છે.-સં. આનસી

પખવાણ. થોડીવાર પછી ચુસ્ત સુરવાલ, લાંબી, કાળી શેરવાણી અને માથે રંજવાડી સાફ પહેરીને બાલકમંધવ ધીમે પણ દઢ પગે રંગમંચ ઉપર આવ્યો. આખું પ્રેક્ષકમંડળ ઊંડું ધર્ષ મધું અને તાળાઓના અવાજથી નાચ્યમંદિર ગાણ રહ્યું. મારી પાસે પ્રેમલીલા ઊભાં હતાં એમણે મને ધીમેથી કહ્યું: “ધતુભાઈ, આવી કીર્તિ-આવી લોકપ્રિયતા જોને વરી હોય હોય તેના હૃદયમાં શી ઊર્મિઓ જન્મતી હશે?” અચ્છ

વધારે પૈસા મેળવવા મેં કદી મહેનત કરી નથી-એ કરવાની મને ઇચ્છા પણ ધર્ષ નથી પણ કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા પ્રત્યે મને બાળપણથી જ ધણે પક્ષપાત છે. ઊંધ નહિ આવતી હોય તે વેળા વિચારતરંગોમાં ધસડાતો હું ધણી વાર વિચાર કરું છું કે મને માર્ષ એક વરલાન માંગવાનું કહે તો શું માથું? મને લાગે છે કે જો લાંબો વિચાર કરવાનો સમય મળે તો કદાચ આઠ-દસ લાખ રૂપિયા માગવાને હું લલચાઉં પણ દુરત જવાબ આપી દઉં તો મારાથી કદી દેવાય કે રજુનિતસિંહ જેવો ક્રેડેટર કે ટિલડન જેવો ટેનિસનો ખેલાડી કે સુરેન્દ્રનાથ જેવો વક્તા હું થાઉં.

આ પક્ષપાતને લઈને વઢવાણના બે અતિક્રુદ્ધ પણ મારા બાલકલયને અતિમહત્વના લાગેલા પ્રસંગો આટલાં વર્ષે પણ હું ખૂલી શક્યો નથી; એટલું જ નહિ પણ એને લઈને મારા માનસ ઉપર ખૂબ જ અસર થયેલી એમ અત્યારે જણી શકું છું. એ બે નાના પ્રસંગોમાંથી પહેલાએ મારા અંતરના એક ખૂણામાં એવો જમ ઉત્પન્ન કરાવ્યો-અત્યારે બાવન વર્ષે જ્યારે જે થોડી ઘણી ખૂબસૂરતી હતી તે પણ અદરશ ધર્ષ મર્ષ છે ત્યારે આ જમ અનિચ્છાએ પણ પોતાનું અસ્તિત્વ મારા હૃદયમાં ધરાવે છે-કે હું ખૂબસૂરત છું. બીજા પ્રસંગે મને કીર્તિ, રંગમંચપ્રકાશ અને લોકપ્રિયતાનો પ્રથમ સ્વાદ ચખાવ્યો. સાહિત્યકારોના નાના જગતમાં જે થોડાંધણાં કીર્તિ, લોકપ્રિયતા અને રંગમંચપ્રકાશને અવકાશ છે તેમાંનાં થોડાં મારે ભાગે આવ્યાં ત્યારે મને ખરેખર આનંદ થયેલો અને હજી પણ થાય એમ હું નિખાલસ દિલે કહી દઉં છું.

પહેલો પ્રસંગ : મુંબઈથી અમારું કુટુંબ વઢવાણ કાંપ આવી પહોંચ્યું. સેકન્ડ ક્લાસના ડગામાં અન્ય કુટુંબીજનો બીજા બાળુ હતાં પણ હું રોશન તરફની ખારીએથી ડોકાતો હતો. મારું વય પાંચેક વર્ષનું હતું. ગોસાળ-

માંથી આપેલ 'સેઈલર સુટ'માં-સેઈલરની ટેપી સાથે-હું સગ્ગ થયો હતો. ઘેરા ભૂરા રંગની ટૂંકી પાટલન અને કમર આમળથી રબરની દોરી સાથેનો કોટ, કોટ ઉપર ધોળા દોરાની પટ્ટીઓ અને ગળામાં લાકડાની સીસોટી એ પહેરવેશ અત્યારે તો હું કોઈક વખત કોઈ અંગ્રેજ બાળકને શરીરે જોઈ હું પણ એ જમાનામાં તો આ પોશાક બાળકનું એક દિવ્ય સ્વપ્ન હતું. મારા વાળ મોટા અને સોનેરી હતા. કાંપના રોશને કાકાજી તેડવા આવ્યા હતા પણ એમનું ધ્યાન અમારા તરફ નહોતું. મેં બેએક વખત જૂમ મારી. તેમણે તે તરફ જોયું 'અરુ' પણ પાછું મોં ફેરવી દીધું. હું બોઠો પડ્યો. કોઈએ કાકાજીનું મારા તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું અને કહ્યું કે "નાનામાઈ આપને બોલાવે છે."

કાકાજી એ તરફ આવ્યા અને દસ-આર માણસની વચમાં, એમણે પોતે અને કોઈ અંગ્રેજનો છોકરો ધાયો એવી ભૂલ કબૂલ કરી. મારું હૃદય ગવંધી અને આનંદથી નાચી ઊઠ્યું. બાએ મને ત્યાં ને ત્યાં છાતીસરસો ચાંધ્યો-કોઈની નંજર ન-લાગે માટે કરોડો દુચકો પણ એણે ત્યાં ફરી લીધેલા કે નહિ એ મને જાણ નથી-અને કાકાજીએ રનેદથી સહેજ માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો. બાએ, કાકાજીએ, હાજર રહેલાં માણસોએ અને થોડે ટેકાણે મેં પોતે આંચેલી ભૂલની વાત કરી. થોડા દિવસ સુધી હું સ્વપ્નની દુનિયામાં રહ્યો. વાત વિસારે પડી અને ધીમે ધીમે હું પણ સ્વપ્નજગતમાંથી વાસ્તવિક જગતમાં પુનઃ આવી પડ્યો. કોલેજોમાં ભણતાં કાંઈ ટેકલાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ. પોતાને કોઈ પારસી ધારે, અંગાળી ધારે, પોતે હોય એના કરતાં જુદાં ધારે તો આત્મે પણ ટેકલાં ખુશ થાય છે!

શીખે પ્રસંગ : આ પ્રસંગથી મેં રંગમંચપ્રકાશ(lime-light)નો સ્વાદ ચાખ્યો અને સાથે સાથે રાખ્યો પ્રત્યે મને આદરભાવ હિત્તમ થયો. એને, મેં ત્યાં કાકાજી અને અન્ય મનુષ્યો પાસેથી સંભળેલ વાતોથી પોપણ મળેલું. તેમ જ રણજિતસિંહજીનાં ક્રિકેટક્ષેત્રનાં પરાક્રમોથી તેને ઉત્તેજન મળ્યું હતું. પણ પહેલાં પ્રસંગ અને પછી એ વિશે.

દિવાળીમાં વટવાણીમાં રાતે ત્રણ દિવસ રવારી નીકળતી. અમે અમારાં સૌથી સારાં વસ્ત્રો પહેરીને, જમી પરવારીને એ જોવા જતાં. હું તે વખતે સાતેક વર્ષનો હતો અને શુભરાતી રફૂલને જોટલે અમે બેસતાં. નહુ વખ-

ધ્યાતી વડોદરાની સ્વારી મેં જોઈ નથી પણ પચાસ-પંચાવન સાંખેલાના લક્ષ્મના તેમ જ ધાર્મિક વરઘોડાઓ મેં પાછળથી સૂરતમાં ઘણા જોયેલા. પણ વઢવાણની સ્વારીએ જે મારા ઉપર અસર કરેલી તેવી અસર હજી બીજાંથી થઈ નથી. એ સ્વારીનાં છૂટાં છૂટાં દરથો હજી મારી આંખ આગળ તરવરે છે.

સ્વારીની શરૂઆત દેડોના ઢોલોથી થાય. તે પછી થોડું પાયદળ આવે, થોડાને ડાંકો અને નિશાન, અને પછી આવે ઠાકોરસાહેબ બાલસિંહજીના એક જીવાન ભાગાત જીજીભાનો અબલખ થોડો. આખી સ્વારીમાં સૌથી આકર્ષક જીજીભા અને તેમનો અબલખ હતા. દેશી સાજયો સજ્જ થયેલ એ અબલખ એક ક્ષણ પણ સ્થિર નહોતો રહેતો પણ કોઈ મોહક રીતે ચનગન ચનગન નાચ્યા કરતો હતો અને તેના સ્વાર જીજીભાની મોહક કાંતિ, તેના સુરત સુરવાલ, જરીથી બરેલ મખમલનું અંગરખું, ઝાકઝમાળ થતો ધસકી સારો, ઠેડે બેટ ઉપર લટકતી તરવાર અને જીજીભાની ઘોડેસ્વારી ! આ દરથ જોઈને વઢવાણ ગાંડું યતું અને હું એમાં અપવાદ ન હતો. પછી ઘોડેસ્વારોની ટુકડી, પછી આઠ બળદ જોડેલ પાટ. પાટમાં ઠાકોર સહિબ, તેમના મુખ્ય અમલદારો અને ગામના સંભાવિત ગૃહસ્થો બેસતા. કોઈ કોઈ વાર તેમાં રામજીવી મુજરો પણ કરતી. ઠાકોર સાહેબ કોઈ કોઈ વાર વિક્ટોરિયામાં બેસતા જે પાટ પછી ચાલતી. પછી પાછા ઘોડેસ્વારો, પછી થોડું પાયદળ અને છેવટે હાટ ઉપર નગારું.

હું જે દિવસની વાત કરું છું તે દિવસે ઠાકોર ગાડીમાં હતા. મેં મારા મુંડણ વખતે કરાવેલ જૂરી મખમલનો ઝીક-કસબથી બરેલ સુટ પહેર્યો હતો. ઠાકોરસાહેબની ગાડી ધીમી ધીમી આવી પહોંચી. કોઈના કહ્યા વિના હું જોડો થઈ ગયો અને કોઈ નૃલકારની અદાથી નીચા વળીને મેં સલામ બુકાવી. ઠાકોરની નજર મળી અને તેમણે એકદમ ગાડી જીભી રખાવી. પાસે ચાલતા ખવાસને હુકમ અપાયો. તેણે આવીને મારા નોકરને કહ્યું કે આ છોકરાને ઠાકોરસાહેબ જોલાવે છે. ક્ષણભર તો મારાં હાળાં ગગડી ગયાં પણ પછી અને સાત સમજાયું. લોકપ્રિયતા અને રંગમંચપ્રકાશથી કેવો અવલુનીય આનંદ થાય છે એનો પ્રથમ અનુભવ મને થયો. નોકર અને ગાડી આગળ લઈ ગયો. ત્યાંથી હાથ પકડીને ઠાકોરે ઉપર ચઢાવ્યો. હું કોનો છોકરો એ

વિશે પૂછતાં ખજર પડી કે હું ડેપ્યુટીસાહેબનો દોકરો છું. સલામ કરવાની મારી અદાનાં એમણે વખાણ કર્યાં અને મારો વાંસો યાગજ્યો. ગાડીમાં દારુ ખાતું હતું તેમાંથી સારો જથ્થો મારી સાથેના નોકરને આપ્યો. મેં પુનઃ સલામ કરી. પાછો હું એટલા ઉપર ગયો અને સ્વારી આગળ ચાલવા માંડી. પણ પછી સ્વારીનું શું થયું તેની મને ખજર નથી રહી આસપાસથી મોટા મોટા માણસોએ નોકરને વિગત પૂછી અને મારો વાંસો યાગજ્યો. કેટલાક માણસોએ આથેથી મને શાખાશી આપી. અનેક નાનાં બાળકોએ આવીને મને સલામ કરી. કેટલાકોએ કાકાજીને શોધી કાઢીને તેમને આ સમાચાર કહ્યા અને અમારા એક નોકરે તો લપાટી મૂકીને ઘેર જઈને બાને પણ આ સમાચાર પહોંચાડ્યા. ભવિષ્યમાં થોડા-ધણા એવા રંગમંચપ્રકાશના પ્રસંગે મારા જીવનમાં આવ્યા તો મૂમયે મને આ સ્વારીનો પ્રસંગ યાદ આવતો. આત્મપ્રશંસા, મર્વ, આનંદનો અતિરેક એ સર્વે મેં તે વેળા અનુભવ્યાં. થોડા દિવસ હું મારી સર્જેલી જીદી દુનિયામાં રહ્યો.

કાકાજીની વાતોમાં કહિયાવાડનાં રજવાડાંની ઊજળી બાજુ ધણી વાર આવેલી. કેટલીક હાસ્યરસિક પણ હતી; અમે નાનાં એટલે એમની ધેરી બાજુનાં દર્શાવો અમને નહિ કહ્યાં હોય. લગભગ બધી વાતો મારા રમરથ-પરથી ખસી ગઈ છે પણ તેમાંની ત્રણ મને હજી યાદ છે :

એ સમયના અથવા એ સમયે તરતના ગુજરી ગયેલા ધાંગધાના રાજ-સાહેબ એક વેળા રાતે ચાંદનીમાં ગાદી ઉપર, તકિએ અદેલી, ફુલો પીતા પીતા અગાશીમાં આડા પડ્યા હતા. પાસવાન પગચેપી કરતો હતો. અચાનક પાસવાને કહ્યું 'બાપુ જીઓ, જીઓ,' જે તરફ પાસવાને કહ્યું તે તરફ સહસા રાજસાહેબની આંખ ફરી. નગરશેઠના મક્કનની અગાશીમાં તેમની જીવાન પુત્રવધૂ નગ્ન દશામાં ચાંદની માણતી સૂવાની તૈયારી કરતી હતી તેના પ્રત્યે આંખ ઢળી. જોતાંની સાથે રાજસાહેબનું મોં કોષે લાલચોળ થઈ ગયું. પાસે પડેલી તરવાર ઊંચકીને, " નાપાક, મને તું આમ કહેતાં અચકાયો નહિ ? મારી પાસે મારી દોકરીની લાજ જોવશી ? " એટલું બોલતાં બોલતાં પાસવાનને કાપી નાખ્યો. બીજો દિવસે નગરશેઠને બોલાવીને એમણે સલાહ આપી કે આ પ્રકારની રીત હીક નથી.

એક પોલિટિકલ એજન્ટે એક દેકાણે થાણું નાખીને આસપાસનાં રજ-

વાડાંના રાગઝોને સલામે બોલાવ્યા. પોતાના તંજુનું મુખ્ય દાર એણે એટલું નીચું રખાવેલું કે જોને પંજુ અંદર જવું હોય તેણે બહુ નીચા વળીને જવું જોઈએ. ચાર-પાંચ રાગ એ પ્રમાણે નીચા વળીને જઈ આવ્યા અને પછી બુબડાં લાગ્યા. એક નાના રાગ્યના કાઠી દરબાર પાસે પશુ જઈ આવેલા- માંથી એકે વાત કરી. “કાઠી દરબારે મૂછને તાલ દેતાં કહ્યું. “ તો શીદ ગયા. નવટાંક નાકના કરતાં મજુનું માથું વડાલું લાગ્યું.” પેલો શરમાઈ ગયો અને બોલ્યો: “અમે તો બૂલ કરી, પણ તમારે યે જવું તો પડશે ને! ત્યારે તમે શું કરશો?”

“પડશે તેવા દેવારો.” જવાબ મળ્યો.

કાઠી દરબારનો વારો આવ્યો. દરબાર પોતાની સાથે સો આરબ લઈને ત્યાં ગયા. આ આરખોને રોકવાની બહારના સંત્રીની હિંમત ચાલી નહિ એટલે એજંટના તંજુના ઠેઠ બારણા મુધી સો આરખો ‘હમેસો, હમેસો’ કરતા ગયા. ત્યાં દરબારે એમને જામા રહેવાડું કહીને, બેટમાંથી જમીયો કાઢતાં-કેને બારણાની ઉપલી બારસાખ આગળનું કપડું ચીરી નાખ્યું ને મૂઝના ઝાડની પેઠે ટટાર, મુઝ ઉપર તાલ દેતો મઈ દરબાર અંદર ગયો. એજંટે ‘ટેટે’પે’પે’ કરવા માંડ્યું પણ હાથ નીચેના માણસોએ સો આરખનો મામલો ટૂંકમાં સમજાવી દીધો અને કાઠી દરબારને ઠાઈ કહ્યું કરી ચક્યું નહિ.

નામદાર સરકારે કાઢેલા સરકચુલર પ્રમાણે દરેક મોટાં ગામમાં એકેક નિશાળ જોઈએ એટલે કાકાજી ત્યાં એ નહિ હોય ત્યાં બંધાવી દેવા હાકારને કહેતા, અને એ પ્રમાણે ઘણાખરા ગમે તેવું મકાન બંધાવી નાખતા. પણ બળજબાના દરબારે વિચિત્ર જ વલણ લીધી. વર્ષમાં એકાદ-બે વેળા કાકાજી ત્યાં જાય અને જુએ કે હજી નિશાળ બંધાણી નથી એટલે હાકારને એ વિશે કહે.

હાકાર નિરાંતે હુક્કો ગગડાવતા કહે: “જુઓને કૃષ્ણલાલભાઈ, આ છ વાતની ફરતમેં કરશો નહિ. છ તો માની લીધો કે મકાન બંધાણું. આ... અ-એ તે કુંભારને વરદી આપી ચટલી વાર. ઈંટો જ ઈંટો અને જોઈએ તેટલાં નળિયાં. ચુનો મેળવતાં તો હંશી અડચણ પડે જ નહિ. બે ચાર સુધારને વળગાડી દીધા કે લાકડાંનો સમાન તૈયાર અને કડિયા-મજૂરનો ક્યાં

આપણે ત્યાં તોટા છે ! બોલો, પછે કંઈ છે ! હા હા હા ! એમાં તે શી ધાડ મારવાની છે ! સ્થો, હવે કંઈ ખીજ વાતું કરો."

કાકાજી પણ આ હાર્યરસની વૃત્તિવાળા દરબાર ઉપર ખુશ થઈ મથેલા અને ન્યાં સુધી નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી વર્ષમાં એકદ-એ વખત આવો જવાળ તેમની પાસે લઈ આવતા !

આવા વાતાવરણમાં ઊછરેલ હું હજી પણ રાજમહારાજ પ્રત્યેનો આદરભાવ છેક વીસરી શક્યો નથી. રાજ પ્રત્યેની પ્રજાની વફાદારી અને કુરખાનીનો ખ્યાલ સાચીએ તો ખજાર પડે કે એ રાજમહારાજનોએ એક સમયે એ વફાદારી અને એ કુરખાની પ્રાપ્ત કરવા માટે કેવાં કેવાં ઉચ્ચ કાર્યો કર્યાં હશે ! મેઘાણીની કચાઓમાં એવાં દષ્ટાંતો છે, અને એમના જ વંશ-વારસોએ ધીમે ધીમે એ વફાદારી અને એ કુરખાનીનો દુરુપયોગ કરી-કરીને કેવાં એમને નિર્મૂળ કર્યાં એ વિશે પણ ભાગ્યે જાણ અજાણ્યું હશે. હજી અત્યારે પણ એ રજવાડાંઓ પોતાતું વર્તન સહેજ બદલે, પોતે મનુષ્ય તરીકે વર્તે અને પ્રજાને વર્તતાં શીખવે તો આજે પણ એ નિર્મૂળ થયેલ વફાદારી અને કુરખાની પાછાં એ પ્રજાજનોમાં વ્યાપી રહે. પણ સંભોગો, મનુષ્યોનાં માનસ વગેરેનો વિચાર કરતાં આટલી નાની શી આશા રાખવી એ પણ નિરર્થક લાગે છે.

પ્રજાપ્રતિનિધિત્વ

એ તેઓ પોતાની પ્રજાના પ્રતિનિધિત્વના કેટલાક અંશો...દાખલ કરે તો હું માનું છું કે તેઓ ધણે દરજ્જે પોતાની પ્રજાને રીક્ષવી શકશે. તેઓ ધણે દરજ્જે દુનિયાને અને આખા દિવંદને જતાવી શકશે કે એમનામાં પણ લોકરાણીની સાવના જ્યુત થઈ છે,...(દેશી રાજ્યોનો અક્ષ : પૃ. ૨૬૨).

—ગાંધીજી

વાસરિકા

“ મનના વિચાર ”

તા. ૧લી જુન, ૧૯૪૨ : ગરાગર બાવીશ વર્ષ પર આ દહાડે ‘ચેતન’ માસિકનું પ્રાગલ્ભ્ય થયું હતું. એ પ્રસંગને પરાર આ પૃષ્ઠોમાં (જુન ’૪૦નું માનસી; પૃ. ૩૦૦મું) યાદ કરેલો, સાથીઓ પ્રત્યે આભારપ્રદર્શનાદિ પણ ત્યારે કરી લીધું છે, એટલે હમણાં ને હમણાં એને ફરીથી વાચક સૂક્ષ્મ લાવવાનું કારણ સામાન્ય સંજોગોમાં તો ન હોય. પણ એક-બે અસૂતમાન્ય સંજોગો જિભા યથા લાગે છે ને એ વધારે આગળ આવવાનું વલણ પણ ખતાવે તેવો સંભવ છે. કેટલાકને એમ લાગ્યું છે ને હવે પછી કદાચ અધિક અંશે લાગશે કે તંત્રી, લેખક કે વાસરિકાકાર તરીકે મારામાં સુસંગતતા નથી. એ પ્રાકૃતભાવી ટીકાકારોને જ જાણે તેવાં ક્રિયાપદો વાપરીને તેમની આ વિષયની દૃષ્ટિ રહ્યું કરું તો કહેવાય કે : ને સાહિત્યસેવકને મેં એક વાર ભાંડવો હોય તેની બીજી વાર ભાટાર્ક કરું છું ને ત્રીજી વાર વળી તેની ઠાઈ એળ ઉઘાડી પાડું છું, જેમ ક્યાં બાદ ચોથી વાર તકજાડયું છું તેના પ્રત્યે બહુરમાં ઠાઈ રનેહમયું સુકૃત્ય કરી તેને મરડો લગાડવાની; અથવા, વર્ષોના મિત્રને વર્ગર-દયાએ ખુદલખુલ્લા બિધડો લઈ તેને છોલાટી નાંખું છું : વગેરે વગેરે (આ તો, ચાર-છ હશે તેમાંના બે જ નમૂના દાખલા આપવાપૂરતા લીધા છે.) ... એ કે એવી બીજી ટીકાઓ સામી હોય તો મારું પત્રકારું ખોટું કરે; બહો રીતે દરાયલા એ આક્ષેપો વાગ્યા હોય તો બીજી દૃષ્ટિનો વિવેચક છું નહિ ને કદી હતો નહિ એવો ગેરવાજબી એકરાર મારે કરવો પડે. એ કરતો નથી; નથી કરતો, તેના મુખ્યતમ કારણો સંક્ષેપમાં છે આ : (૧) વ્યક્તિ મને પહેલી દેખાતી નથી-ભાવના, સિદ્ધાન્ત કે વસ્તુ પહેલી દેખાય છે; આવું બને

તેમાં એ વ્યક્તિઓની તાત્કાલિક કમનસીબી છે પણ મારી ખુશનસીબી ગણાવી
 જોઈએ કેમ કે હું બાવનાદિકને મારાથી અને તેટલો વધારા રહીને વ્યક્તિ
 વિશે સારું કે માહું વિચારી યા લખી શકું છું, જેમ કયાંથી તાત્કાલિક
 નહિ તો અન્તિમ લાભ ટીકા કે ચર્ચાના વિષયને જ થાય છે. એનાથી
 અધિકતર સન્તોષ કાઈ પણ પત્રકારને કે ખીજા સાર્વજનીન કાર્યકરને શાનાથી
 થઈ શકે? (૨) અમૂર્ત જ આમ પ્રાધાન્ય અને મૂર્ત ગૌણસ્થાને, તેથી
 ખાનગી જીવનમાં એ ને એ જ વ્યક્તિ સાથે-ગમે તેવી કડવી ટીકા આવ-
 શ્યક કર્તવ્ય તરીકે જાહેરમાં તેવી સામે કરવાની થઈ હોય છતાં—મીઠો
 સંબંધ (ને તે અણુભાર પંથ દામિકતા વિનાનો) મારે પહે તો રહેતો
 હોય છે. (૩) એ મૂર્તમૂર્તની સમજદારીભરી ચર્ચા જાહેરમાં સૌથી પહેલી
 કરનાર, 'કલના અંધરથ વાક્યમયસમીક્ષકે ' જૂઠું અને કેટકો ' વિચારતાં સ્પષ્ટ
 ક્યું છે તેમ, એ ગુણ 'નર્મદીન્ય સેચરી સિખરલ'નો છે; મને તેનો જે
 કે ખરેખરો લાભ મળ્યો છે તે કોલેજ-જીવનમાં (મન સૌથી વેદનશીલ
 હોય છે ત્યારે) પ્રમાદથી કરેલા બે કે તથા જોન મોલીના વાચનને પ્રતાપે.
 (૪) એનું કે એટલા જ પ્રિય લેખક મેથ્યુ આર્નોલ્ડનું ઉમદા દાક્ષિણ્ય
 ('અર્નેનિટી') મારામાં નથી તેનું કારણ કેટલેક અંશે જો મારી, વ્યક્તિ-
 ગત નહિ, પણ) સિદ્ધાન્તની વાત હોય ત્યાં, શીઘ્રકોપી પ્રકૃતિ તો બાકીને
 અંશે, આપણા સંસ્કારજીવનમાં મૂળ ધાલીને બેઠેલી જડતા, ઉદાસીનતા,
 કર્તવ્યચાલતા, મિથ્યાડંબર,—હલકટ પ્રચારખોરી પણ, આ દુર્ગુણો
 ન ખમાય તેથી ટીકાઓ આકરી કે આકરીબાણુ જન્યા વિના ન
 જ રહે. (૫) પરિણામ તો ઇષ્ટ અવસ્થા હોય કે અનિષ્ટ, કે પછી એ બંનેના
 મિત્રાણુવાળું, પણ ઉપલી રીતે ઘડાયેલો, એ ઘડતરને કલમ દ્વારા વ્યક્ત કરતો,
 માણસ, પોતાની પ્રવૃત્તિ સાથે તદાકાર થઈને જ જીવી શકવાનો, એમાંથી અને
 એ કે પ્રવૃત્તિને, તેના કાંઈ પણ અંગ કે સ્વરૂપને, ચતા અન્યાય સામે તે
 જોટલા બળથી મૂઝે તેટલું બળુચ બળ તે પોતાના વ્યક્તિ તરીકેના માનેલા
 મહત્વને ખાતર જ ખર્ચતો હોય છે. (આ કારણેજ પેલા કોઈક અભાગિયા
 ' અંબારસી 'ને મારાં કડક લખાણોમાં છાન્નિયાના સોગિયા સુર સંભળાયા
 હોવા જોઈએ; 'સાહિત્યપ્રિય'ને હું અમલદાર તથા એમના મેરુ-સ્વરૂપને
 વળી મામલતદાર બની દર્શન દેતો થઈ ગયેલો જુદે જુદે વખતે, તેના મૂળમાં

પણ વસ્તુ સાથેની મારી એ તાદાત્મ્યસિદ્ધિ તથા તત્ત્વનિત અનિવાર્ય ઉમતા જ હશે.) (૧) એવી પ્રકૃતિ ને એવું માનસ વ્યવહારશાસ્ત્ર કહેવાય છે, અમુક રીતે સ્વશત્રુ બને છે, વર્તનમાં પરસ્પરવિરોધી કે અસંગત પણ દેખાય છે. પણ, દેખાય જ છે; એ માયા છે, ઉચરકણા અવનવા ત્રિગુણવાળી પણ ત્રિગુણાત્મક માયા જ છે. આ વિવચનું ને ‘અહમ સત્યમ્’ છે તે એટલું જ કે મારા જેવા ધૂનીઓનાં કાર્યો, દીકાઓ વગેરેમાં વ્યવહારશાસ્ત્રતા હોતી નથી પણ વાહ્યમયની કે વાહ્યમયિક જીવનની કેટલીક જગ્યામાં જોતી બાવનાઓને વ્યવહારમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ હોય છે. (નહોતા બોધ્યા વ્યવહારકોવિદ્ મટુભાઈ ઠાંટાવાળા, ૧૯૨૪માં કૌમુદી શરૂ થયું ત્યારે, અંગ્રેજીના એક ગુજરાતી પ્રાધ્યાપકને મોઢે, કે આવું ત્રૈમાસિક ગુજરાતમાં નહિ ચાલે? ને છતાં, ત્યાર પછીનાં સાઠાદસ વર્ષમાં તમે શું બોલ્યું? મયાં સાત વર્ષથી આ ત્રૈમાસિક અંગે શું બોલ્યો છો?) ... ‘સ્વશત્રુ’ બનવાની મહેત્તો જરાય નથી, પણ આવા માણસનાં મનવચનનો પ્રામાણિકપણે થતા વિનિયોગ ને લોકોનો હરકોઈ જાતનો સ્વાર્થ ખગાડે, તેઓ એ માણસને વગોવવામાં અને તેના કાર્યને સીધું તુકસાન કરવામાં રાચવાના જ. એવા પરિણામ માટે તેણે, મૂલ્યસંજ્ઞત હાથ જેવી છે તેવી રહે ત્યાં લગી, તૈયાર જ રહેવાતું અને વગોવણી તુકશાન વગેરેને બને તેટલું પહોંચી વળવાતું—તેની સામી દીકા વડે અથવા ઉવેખીને. ... અસંગતતા કે હશે, પણ એ શી ખોટી છે જડતામરી વહેવારખોર કે વેદિયાશાઈ સંગતતા કરતાં? “A foolish consistency is the hobgoblin of little minds.” એ સુશીત સૂત્રના લેખકના દેશબાઈ વિહટમેને પણ કહ્યું છે: “Am I inconsistent? Very well, then; I am inconsistent. It only means that I am not one, but contain many men within me.” છેલ્લી વાત પૈસાની (કે ‘લેખ વગેરે જેવા રૂપે અપાયલા સહકારની પણ): એ વિવિધ સહકારના સર્વ આપનારે સમજી લેવું કે આપ્યું—લીધું કોઈનું કાયમ પહોંચતું નથી, નેને ખાતર આપો છો તે તમે નથી, હું નથી, તમારા પૈસાપૈસા પણ નથી; તે તો છે બાવનામજ્જિ, તે છે યથાશક્ત્ય જોતી વિદ્યોપાસના. આ જ દૃષ્ટિએ તમારો સહકાર લેવાય છે. બૂલશો નહિ કે આ છે સહકાર—સાથે રહી કરવું તે. તેમાં પૈસા—રૂપિયા પાંચ કે પાંચસો—આપવાથી તમે જોતો નથી ને એ લેવાથી હું નીચો નથી. આ પ્રવૃત્તિમાં હું સંયોગાનુસાર first among

equals હોઈશ, પણ તેનો હશે ને કાંઈ પ્રરથાદાર તેની હજૂરમાં તો આપણે દરેકદરેક એકસરખા જ જાણ્યા છીએ કે નીચા, મોટા છીએ કે નાના. આ સહ જોખતો રહેશે તે સુખી યશે ને મને પણ કરશે. શ્રી રામ, ॥

ગુજરાતીમાં અને પાંડિત્ય

તા. સદર : એવામાં એ જ ચેતનના પ્રચારાર્થ—ને, કદાચ, જિંદગીમાં પહેલી જ વાર—વડોદરે ગયો ત્યારે માંડવીથી ધંટીખાડા બાજુ જતાં જમણે હાથે આવેલી પુરાણી દબની હવેલીમાં એ વખતે રહેતા'તા તે, ત્યારે તો સયાજીવિજયના વાચકોમાં જ (સુપ્રસિદ્ધ હજી નહિ પણ) પ્રસિદ્ધવત, ઠગ, ખંસરી ને પત્રલાલસાના 'કર્તા'તો પહેલો મેળાપ થયો હતો. હમણાં મિત્રો તેમના સુમમ આપુષ્યનું કનકપર્વ જિજ્ઞાસે છીએ ત્યારે એ પ્રસંગનું આનન્દપૂર્વક સ્મરણ કરતાં મને યાદ છે તે આશ્ચર્ય તમને પણ થશે કે એ દિવસે ને એ વખતે પોતે કાંઈ વાતો લખવામાં રોકાવા નહોતા પણ અમેરિકન વિવેચકવર્ગ મોહનના એક ગ્રન્થનું (જાણીમાં, એના મન્યમણિ 'એ મોહન' રટડી ઓફ સિટરેચર'નું) પૃથક્કરણ કરવા કે તારણ કાઢવામાં મથેલ હતા. એ વિષયની વાત થતાં તેમણે કહેલું યાદ છે: "આપણે નરસિંહરાવ-નરસિંહરાવ કરીએ છીએ પણ જુઓ, આ લોકોએ કિટિસિઝમની ને ડેવેક્ષપમેન્ટ કરી છે તેના પ્રમાણમાં આપણે શું ક્યું છે?" એ પ્રશ્ન એ ને એ જ રૂપે આજે બાવીસ વર્ષે કાંઈએ પણ પૂછવો પડે એટલું બહુ વિવેચનશરિત્ત હવે આપણું નથી, તેમ, મોહન વગેરેના કાર્યની સારી રીતે નજીક આપણે પહોંચવા લાગ્યા હોઈએ તેની અને તેટલી પ્રગતિ પણ આપણે કરી નથી. પ્રશ્નમાં પ્રશ્નકારનો ને આ વિષયનો હિચ્ચકાદ રહેલો છે તે તેમને ઘાટે માનવૃત્તિ હિત્ત કરે છે એટલું પણ ખુશીથી સ્વીકારીએ.

પરંતુ આવી બાબતોમાં આપણી ટીકા સમગ્રદર્શી અને એ જરૂરનું લાગે છે. આ મોહન કે પેલા લીકોક લારિક તથા જોડ (આ વળુ-ને કાંઈ ચોથું નામ ગુજરાતી ગ્રામ્યાપકોના આજસુપણા સામે યથેલી ઘોડા દિવસ પરની એક કલ્પમંકિતાબી ટીકોમાં આગળ કરાયલાં, તે સર્વ) ને વિદ્યાપ્રાપ્તિશિલ્પ તથા ને શિષ્ટગ્રન્થકીય અનુવર્ત ('રીરપો-મ'), સુતીય જિજ્ઞાસાવૃત્તિ, સદાજ ને પ્રાણવન્ત સંસ્કારગ્રાહિતા ઇત્યાદિ ગુણોનાં પરિપક્વ ફલો છે તે શિલ્પની પરંપરા આપણી એવી પરંપરા કરતાં વધારે લાંબા સમયની છે, વધારે સંગીન.

તથા સ્વાતંત્ર્યશોભન છે, અને એ સર્વ ગુણો એ રૂપે, અથવા એવે રૂપે ગુજરાતી શિષ્ટોની આ કે આવતી થોડી પેઢીઓ માટે તો આકાશકુસુમ રહેવાના એમ લાગે છે. આ કથનમાં વળી પાછું કોઈક મારા સ્વભાવસિદ્ધ મનાયલા બળિયલપણાનું દર્શન કરે ત્યાર પહેલાં કહી દઉં કે સુવિચાર અને સાત્ત્વિકતાનાં ગુણધક્ષણની જે મિત્રને કુદરતી બક્ષીસ છે, જેમણે તેનું જતન કર્યું છે તે વિદ્વાસવી છે, અહીંવાળા અર્થમાં અનુભાવ (કે, યથાસંદર્ભ વાપરવા, અનુવૃત્તિ, અનુવર્તવું ઇત્યાદિ) શબ્દ જ જેમનો પ્રયોગજો છે તે પ્રા. વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદીએ હજી ગયા ફેબ્રુઆરીમાં જ નર્મદસંભાના આશ્રમે અપાયલા એક ભાષણ વખતે પ્રમુખપદેથી એવા ભાવાર્થનું કહેલું કે મણિલાલ નબુભાઈ, આનન્દશંકર કુવ, બળવન્તરાય ઠાકોર જેવા, *passive intellect* વાળા સહિત્યસેવકોના કાર્ય પ્રત્યે યથાથોગ્ય અનુભાવ (કે અનુવર્ત) દર્શાવી શકે તેવી ગુજરાતી પ્રજા નથી. ઉમેરવાની બાબે જરૂર હોય કે મને એ અભિપ્રાય સાચો લાગે છે; ઉમેરવાની પૂરી જરૂર છે કે ઉપલાં કારણે ગુજરાતી મોઝ્ટન સને ૨૦૪૨ પહેલાં તો પાકવાનો હોય તેમ લાગતું નથી. ... પ્રજા અનુભાવ દર્શાવતી નથી એટલે એમ કે એ લેખકોના મનથી બરાબર વાંચીને સમજવાની કળાવાર કરે, તેની કે તેના વિષયોની યોગ્ય રૂપે ચર્ચા જુદી જુદી રીતે કરે, શિક્ષિતોના ચઢતર બધા યરમાં એ જ્ઞાનસંચય પહોંચાડે ને તેને પ્રસારતો રહે તેવા સંસ્કારસમૃદ્ધ, શુદ્ધભાવી ને કર્તવ્યનિષ્ઠ મોટા વિદ્યાનુરક્ત વર્ગ જ આ હિંમતોળુઓની પ્રજામાં સહેજે ઉત્પન્ન-યાય તેમ લાગતું નથી. ક્યાંથી યાય? ગુજરાતી સંસ્કારનેતા (સાહિત્ય, શિક્ષણ કે પત્રકારત્વનો સમાજ-ધુરીણ) પણ ધણીખરી વાર દિલની નહિ પણ દેખાવની સંસ્કારિતાવાળો હોય છે-ચૂંચી જ ભાવનાદષ્ટિવાળો ને તેથી સ્વાર્થોન્ધ તેમજ મિથ્યાભિમાનભરપૂર હોય છે-ત્યાં વિદ્યાનુરાગવાળો મોટો, સક્રિય વર્ગ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? પરિણામે, ઉચ્ચ શિક્ષણ જ કરી-કરાવી શકે તેવી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ-ઓજરવી ને બહુવિધ-આ પ્રજામાં-એના 'શિષ્ટ' વર્ગમાં પણ નથી તેમ એ શિક્ષણના ઉત્તમ સ્વરૂપમાં જ શક્ય એવી માતબર સંસ્કારિતા પણ પ્રજામાં વ્યાપક બનતી નથી. આ દુર્દૈવ કેમ અને ક્યારે દીટશે એ કાણ જાણે. હમણાં તો દુઃખ રડીને જ રહેવાનું છે આપણે, એમ લાગે છે.

ગઈ પેઢીઓનાં વિદ્વાનોનાં નામ પરથી એક બીજો વિચાર પણ આવે છે. તેમાંથી કોઈ કાળધર્મને વશ બની પરલોકવાસી થાય ત્યારે અવસાન-

નોંધાના લેખનાર આપણને યાદ દેવરાવવું ચૂકતા નથી કે એવું પાંડિત્ય હવેના લેખકોમાં નથી વગેરે. એ વાતને એમ ને એમ પકડી લ્યો ને પ્રચારો તો સાચી છે; ખીજી દૃષ્ટિએ, તેમાં રહેલી ફરિયાદ એકતરફી વિચારનું પરિણામ છે. આમ કહેવાનાં કારણો: (૧) જોએ, પાંડિત્યુગ પણ કહેવાતા ગોવર્ધન-યુગના લેખકો થયા તેમનો અભ્યાસક્રમ, કોલેજ છોડ્યા પછીની પણ તેમને મળેલી પૈતૃક ને સ્વકીય આર્થિક સગવડો, એથી અભ્યાસ વધારવા મળેલી સાધનસુલભતા-આ બધું ત્યાર પછીના શાસ્ત્રીય લેખકો પાસે કાળખજે રહેવા દીધું નથી; (૨) એ યુગનો લેખક અવસાન પામે ત્યારે તેની ૪૦, ૪૫, કે ૫૦ વરસની આખી કારકિર્દીને હમણાંનાઓની ૧૫ કે ૨૦ની-હજી ચાલુ છે તે-કારકિર્દી સાથે સરખાવવા બેસવામાં છે ઉધાડો જ અન્યાય; (૩) એ યુગનાઓએ પોતાને મળેલા લાભોનો અને તે વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરીને પોતાનું કેટલુંક ઉત્તમ કાર્ય કારકિર્દીનાં પહેલાં વીસેક વર્ષમાં કરેલું તેમ આ યુગવાળામાંથી સ્વાભાવિક લેખનવૃત્તિ ધરાવનારાઓ પોતાનું એવું પ્રદાન એટલા સમયમાં, કદાચ જુદી રીતે પણ પોતાના પ્રિય વિષય પ્રત્યે પૂરી ભક્તિપૂર્વક, કર્યું છે એમ સામાન્યતઃ કહી શકાય; (૪) કેટલેક અંશે ૧૯૨૧થી (ખી. એ.માં ગુજરાતી દાખલ થતાં) ને બાકી ૧૯૩૭થી (ફ. ઇ. થી જ એ દાખલ થતાં) કોલેજોમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકો સંખ્યામાં વધ્યા છે તેટલા, પહેલી પંક્તિના કે જાંચી ખીજી પંક્તિના લેખકપણાની દૃષ્ટિએ, શુભવૃત્તામાં વધ્યા નથી એટલે શાસ્ત્રીય વાસ્તવ્યના વિકાસમાં એ વર્ગનું પ્રદાન હાલ તો ઇચ્છીએ તેટલું તીવ્રસંવેગી નથી ને સતત પણ નથી. વળી કોલેજોમાં ખીજા વિષયો શીખવનાર ગુજરાતી અધ્યાપકોનું માતૃભાષાનું જ્ઞાન કે એના સાહિત્યનું વાચન એટલું થોડું ને નજરે છે અને એ ભાષા પ્રત્યેના કર્તવ્યની એમને લાગણી નથી, ૨, એની પ્રત્યે માન તો નથી પણ કેટલાક ઉધાડો તિરસ્કાર જ કેટલાક તો રાખે છે-એટલે પણ એ વર્ગને હાથે શાસ્ત્રીય અન્યો લખાતા નથી ને લેખો જૂજ લખાય છે. આ છેટલા કારણે જ, સૌથી વધુ તો, તેમનાં લખાણથી ભાષા વંચિત રહે છે. બાકી તો, પોતાના વિષયો ગુજરાતીમાં નહોતા શીખવતા તે આ. ધ્રુવે ને પ્રા. દાદારે ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનનું કે ઇતિહાસનું માનપાત્ર પ્રદાન ગુજરાતીને કર્યાં નથી કર્યું?

ઋગ્વેદભાષા બદલાતી ગઈ હોય તો ?—

તા. ૧૦મી જુન : “ઋગ્વેદ ૨૫ હજાર વર્ષ જોડેશે જૂનો હોય તો

તેની ભાષા કેં એટલો બધો વખત એકસરખી રહી હોય, આપણને એ મળી છે તેવી ?" થોડાં અઢવાડિયાં પર આ શંકા ક્યાંકથી ફરતી ફરતી આવીને મારા સુધી પહોંચી ત્યારે જ મને “એન્સ સિક્સ-પેની સીરીઝ”- માંની મનુષ્યની જાતિઓ વિશેની એક પુસ્તિકામાં કેટલાંક વર્ષ પર વાંચેલો (આર્યોના અતિપુરાણા પૂર્વજો વિશેનો) શબ્દ *waros* યાદ આવ્યો હતો. વીર: શબ્દ બહુ જૂના કાળમાં મનુષ્યવાચક ‘વિરોસ’ હશે ઇત્યાદિ અનુમાનાત્મક સંશોધનનું એ પરિણામ. આ ન્યાય ઋગ્વેદભાષાને પણ લાગુ પડાય. તેની આપણને મળી છે તે, ધનપાઠ જટાપીઠ આદિને કારણે બદલાવી અશક્ય બની છે તે, ભાષા (“અમિયલ્લિ પુરોહિતમ્” વગેરે) ને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ની અને એ ભાષાનું પૂર્વરૂપ જો (જે વર્ષ પર અમદાવાદ આવેલા તે ડો. ચાતુર્જ્યોએ સૂચવેલું ને હવે આપણને કેકા શાસ્ત્રીકૃત હમણાં જ પ્રગટેલા ‘આપણા કવિઓ’ના ઉપોદ્ધાતર્માં સુલભ)-જો “અગ્નિમ્ રૂદૈ પુરઙ્ગ-ધિતમ્ ” એવું, તો આ જાતની, ધારો કે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ની, ભાષાનું વધારે જૂનું રૂપ એવો પણ જુદેજુદું ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦ કે ૨૦ કે ૨૫ હજાર વર્ષ પર કેમ ન હોય ? એવા વધારે પલટા ઉપરકલા ધનજટાદિ પડિાની શોધથી જ આગળ વધતા રોકાયા હોય એ સંભવિત છે ... બહુ લાંબા ગાળા સુધી એ વેદની ભાષા વંચુઅદસાર્થ રવાનો પ્રશ્ન, એટલે જૂનો ઋગ્વેદકાળ સૂચવનાર ડો. દાસને યથો હતો કે કેમ ને યથો હોય તો તેનો ખુલાસો તેમણે કેવી રીતે આપ્યો એ જાણવાનું સાધન આ લખતી વખતે પાસે નથી; પણ ઉપલી ભાષાવિષયક ચર્ચાસરણી જો જરાખરલાગે તો ડો. દાસે પોતાના ખર્ચીસ હજાર વર્ષવાળા દલિબિન્દુ માટે રજૂ કરેલાં ઇતર શાસ્ત્રીય પ્રમાણો સમજા હોઈ, તેનો સ્વીકાર કરવ આ વિષયના કોઈ પણ વિશાળહેદય વિચારકને ‘વાંધો’ હોવો જોઈએ નહિ.

[રચનાભાવે વાસુદેવની કેટલીક નોંધો છાંદી દેવી પડી છે. સં. માનસી]

નિકષ ધીર કવિ

૧

કલાના ઇતિહાસે એકબે વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી છે : એકમાંથી અનેક કલા-
ગતિઓનો ઉદય અને ભાવકના રુચિત્રમાં થતો ફેરફાર. નૃત્ય સંગીત
કવિતાના પરસ્પરાશ્રિત કલાપ્રકારમાંથી આત્મવૃક્ષની કલમ થાય તેમ એકે
અંતે પ્રધાન લક્ષ આપે નવા કલાપ્રકારો ઉદભવ્યા. મહાકાવ્યની અંદર
પ્રસંગાતુકલ આવતાં નીતિવ્યવસ્થામાંથી સ્વતંત્ર યોષક મુક્તકો અને દુહા
અને છાંપાની રચના કવિએને પ્રિય લાગી. મિશ્રમાંથી અમિશ્ર કલાપ્રકારોની
જેમ અમિશ્રમાંથી મિશ્ર કલાપ્રકારો પણ જન્મે, જેમકે સંવાદ સંભાષણ
આદિમાંથી કિંવા નૃત્ય સંગીતમાંથી નાટ્ય.

વળી આ પ્રગતિ એવી ગતિ નથી કે પાછળ મૂક્યું તે છેડ્યું જ.
સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં કદ્યું પાછળ મુકાયું જ નથી; કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ રૂપે
જીવન સાથે સંલગ્ન રહે છે અથવા તેના મૂળ સ્વરૂપમાં અણધાર્યું ફેરફાર
દે છે, વળન ગરબી ગરબા તેમની સામાજિક જોડમાંથી લગભગ જીખડી
મળ્યા. આત્યારે વિદ્યાર્થીઓના હિતસંવેલું અંગ બન્યા છે અને રેડિયોદ્વારા
થોડું નવું જીવન પામતા રહ્યા છે.

કલાના રસની અમરતાથી આકર્ષાઈ સાહિત્ય કવચિત્ કવચિત્ જૂતકાળ-
ના લોકપ્રિય સાહિત્યપ્રકારને પુનર્જીવન આપે છે, અપનાવે છે, અનુભાવે
છે. તેમાં વિષય ધણી વખત નવો હોય. છે પણ પદ્ધતિ બરાબર જૂની
હોવાથી સામાન્ય વાચકને સાહિત્યમાત્ર વિશે ખોટો ખ્યાલ બંધાઈ જાય છે
કે આ જે કાલિદાસ, કે નરસિંહ કે દલપતરામની જેમ લખાયું તે જ ખરું
સાહિત્ય, બીજું કપટસાહિત્ય. આ પૃથગ્જનની વૃત્તિથી નાનાશાલ, કાઠોર જેવા

લેખકને અન્યાય થવાનો બહુ સંભવ રહે છે. હકપની ટેવાને જે કવિતા અનુકૂળ લાગે તે સારી, ન લાગે નહારો કહી રાસસંગ્રહથી નાનાકાલની, કે “અષ્ટક” “વૈશાખી પૂર્ણિમા” જેવાં થોડાં ગીતથી વા “હામુ વકીલનો કિસ્સો” જેવા વિનોદકાવ્યથી કે, અરે, ‘કેફકા’થી હાકોરની કોઈ કિંમત કરે ખરા ! પણ એવી કિંમતમાં પૃથગ્ગન કવિપ્રતિભાનો એક અંશ જુએ છે જે હોય કદાચ અતીવ ગૌણ. તાત્પર્ય કે કવિની પ્રણાલિકા-પરાયણ કાવ્યપ્રવૃત્તિ અવલોકવી અવશ્ય, પણ અવલોકનની સમગ્રતા માટે જ નહિ, કવિપ્રતિભાની સર્જકતા અને વિલક્ષણતાનો ક્યાસ કાઢવા માટે રુચિતંત્રને આઘાત આપતાં કાવ્યોનું સમતાથી પરિશીલન અપરિહાર્ય છે.

રુચિતંત્રને આઘાત આપતાં કાવ્યો પણ ઘાટમાં ઔચિત્યવાળાં અને અંતસ્તત્ત્વમાં નિષ્ઠા, ખુદવશાઈ, અનુભવની સમ્યાઈવાળાં હોય તો આઘાત આપતાં છતાં આકર્ષે, ડોકું ધૂણે પણ વળીવળી વાંચવાનું મન થાય, અને પરિણામે ભાવકના રુચિતંત્રમાં જ ફેરફાર કરે. નવા વિલક્ષણ લયો તેના મનમાં રમતા થાય; અત્યાર સુધી છુપાઈ રહેલા ભાવોનો ચિત્તમાં સત્કાર, અનુભાવ વધતો જાય; અને સૌન્દર્યવિવેક નવું પ્રચાન કરી શકે. કાવ્યમાં વાતચીતનો મરોડ, પદાવલિમાં બોલીનો રણકાર, ગમે તે છંદમાં સળંગ ને પ્રલમ્બ વાક્યરચના, પૃથ્વી આદિ વૃત્તોનો લય, વિચારપ્રધાન માત્ર પણ નહિ પણ ભિન્ન-હૃદયનારસી કવિતા—આ બધું હવે એટલું પરિચિત છે, ગ્રા. હાકોર પછીના સારા કવિઓએ, કેટલાકે ખુદ હાકોરની કવિતાના દોષો ગાળી કાઢીને, એટલું પરિચિત બનાવી દીધું છે કે ‘આ કવિતા આપણી ભાષાની વ્યક્તિતાને અનુકૂળ નથી, નરસિંહ કે સામળ કે ગ્રેમાનંદની પરંપરામાં બળતી નથી તેથી જ કુકવિતા છે’ એમ કહેવું સુક્ત નથી. તે વાત હવે અનુભવવિરુદ્ધ છે. આનો કોઈ એમ તો ન જ અર્થ કરે કે પદ્યપ્રસંગી, વાક્યરચના, વિચારઅભિવ્યક્તિમાં હાકોરની કવિતા હિતમ છે કે સાવ દોષરહિત છે. અર્થ એટલો જ કે તેની દિશા ખોટી નથી, તે અને તેની અનુયાયી કવિતાથી આપણા રુચિતંત્રનું જેમ શોધન થયું છે તેમ તેના વિપર્યયનું ક્ષેત્ર પણ વિપુલ બન્યું છે.

હાકોર પદાવલિનો પક્ષપાત હાકોરની કવિતાનું લક્ષણ બની જાય તેટલો બધો તેમના સ્વભાવમાં રહ થયો છે. અનેક કાવ્યોમાં એ હાકોરતા ભાવ કે

વર્ણનવિષયને ઉચિત છે. મિરનાર ચઢવાનું કે જીવનની ખડકો જેવી આધ્યાત્મિક કટોકટીમાંથી પસાર થવાનું કવિ સુયોગ્ય પદાવલિમાં વર્ણવે છે.

ચૂંકું હપર. હા! સખે, વિકટ આ ચક્રાને તહમે,
નહીં નિકટ; કર ખડે તમ ખજો જુની ટેવથી.
નથી પગપિયાં રમ્યાં; મથર ધારવાળા સિસા,
અને અણિલ કંટકી નિબિડ ઝાડિ આ કારમાં!

અથવા હિટલર ઓજરવી કે ડંકાશની વાણી કાઢે ત્યારે કઠોરતા જ પ્રયોજે:—

ગભૂં જ ક્યું એ ચણાકિપુર લાલ ટાપૂતણું
ટયાર રહિ બિલકુલકીય મુજની કરે સામનો!
કહે નિજ મુખે “હું સિંહ!”—ફટકારું જ્યમ ફૂતરો!
કરે વધુ મુજને કંપત જ બહુ મુજ આટલો!

પણ

બદ્ધમ, પથસર બચ બચ પીએ
મુખપાલિ બારિ બારિ ધટિ ઠલવે.

—માં ‘બદ્ધમ’ ની કઠોરતા માટે કશું પ્રયોજન નથી. “જૂનું પિયેરધર”- માં તેથી પણ ઓછું છે, છતાં પહેલી સાત પંક્તિઓમાં પ્રત્યેકમાં એકબે ટક આવે છે. કાબો અસામાન્ય સૌન્દર્યવાળા અને વિષય મધુર પદાવલિમાં દીપી જોડે એવો, તથાપિ કઠોર વર્ણનો પક્ષપાત કવિ દાખી શકતા નથી. એ કાબમાં અર્થ વસ્તુરપર્ણ કરવા “શિશુસમયના ભાવના સોજતીઓ” પાઠ બદલી— “શિશુસમયનાં ખટમિઠાં સોજતીઓ” કરે છે એ જ આ પક્ષપાત રચનાવમાં ફેરફાર જોડે જોતર્યો છે તે જણાવે છે. આ અપ્રતિરુદ્ધ વલણનું શું કારણ હશે? ક્યારેનુંક શબ્દોયો? છેતરતી યોગી કવિતાનો આ પ્રતિભાવ (reaction) હશે? કે કવિતા વિશે પદાવલિવિષયક ભાવકની ટેવ તોડવાના જાણેચેજાણે પ્રયોગ હશે?

ગ્રે. કાઠોર અવિશદ નથી એમ પણ નહિ કહી શકાય. અર્થની અભિપ્રેતતા કે યોગ્યતાની નજીકમાં નજીક જવા માટે, અથવા સુધડતા માટે તેમણે કાબોમાં ફેરલા ફેરફારો એમની નિષ્ઠા ને ચીવટની, તો સાથે થોડી અવિશદતાની પણ સાક્ષી પૂરે છે. “બણકાર” ધારા ૧લીના પાઠ સાથે “મારા સોનેટ”ના અને તેની સાથે “બણકાર”ની છેલ્લી આવૃત્તિના પાઠો સરખાવવામાં

પાડિલપ્રેમીને મજા પડે પણ અહીં એવા વિરતારનો પ્રસંગ નથી. “પ્રેમનો પ્રાતઃકાળ” આ વિષયમાં સંપૂર્ણ નમૂનો છે. પહેલી પંક્તિમાં ‘પણ’નું દ્વિત્વ કાઢી, કવિએ સુરેખતા આણી:

પ્રિયે, દેહો અર્ધા, હૃદય પણ અર્ધા, મન પણ

તેનું ધ્યુ—

પ્રિયે, દેહો અર્ધા, હૃદય મન અર્ધા હૃદયનાં

પાંચમી પંક્તિમાં ‘મલે’નું દ્વિત્વ કાઢી નાખ્યું; છઠ્ઠીમાં ‘પ્રણય’ અને ‘રતિ’ એ સમાનાર્થ શબ્દ લાઝવાથી ‘હૃદયપથ’ મૂકી અર્થમાં વધારે રેહસ્ય આણ્યું. પછીનું વાક્ય “મારાં સોનેટ”માં સુધારી આ સર્વગ્રાહી આવૃત્તિ-માં પુનરપિ સુધાયું” છે:

“બણકાર” આવૃત્તિ-૧.

સ્વયંભૂ પ્રેમાગ્નિ જિગર-યુગલે સાશ્વત હતો;
પ્રિયે એ વેદીમાં તનમન-હરાતમા અરધિયાં
તદમારાં ને ગદારાં ધરી, દ્રવ કરી, શોધન કરી,
નવા લગ્ને સાધી, વિમલ રતિનયોતિ પ્રકટિયે.

“મારાં સોનેટ”

સ્વયંભૂ પ્રેમાગ્નિ શકલ યુગલે એકલશિખ,
અને તે વેદીમાં તનમન-હરાતમા અરધિયે,
પ્રિયે, તદારાંગદારાં, ધરિ, દ્રવ કરી, શુદ્ધ તપતાં,
પુરા લગ્ને સાધી વિમલ રતિ-એકયે વિદરિયે:

“બણકાર” (છેલ્લી આવૃત્તિ)

સ્વયંભૂ પ્રેમાગ્નિ પ્રકટ દ્વયમાં એકલશિખ,
ધરી એ વેદીમાં તનમન-હરાતમા અરધિયે,
પ્રિયે, તદારાં ગદારાં દ્રવ કરિ મિલાપી ન તપતાં
પુરાં લગ્ને સાધી વિમલ રતિ-એકયે વિદરિયે.

અર્થ સુરપટ કરવા કવિએ કેટલો બધો ફેરફાર કર્યો! આને તેમનું તપ અણી મૂળ વાક્યની અરપટ્ટતા પણ બેગી કપૂલી લઈએ. “પ્રેમનો પ્રાતઃકાળ”ના બીજા દલમાં પણ ફેરફાર ઘણા અને સૂચક છે. એમાં અર્થ વિશદ પણ અતીવ સંક્ષિપ્ત રૂપનો અને પ્રતિરોપ (images) ને દારા સુંદર કાવ્યનું નિયોજન થયું છે—તે ઉત્તમવલ આકારમાં ચમુપલંકિત થતાં નથી. કેટલાંક સ્થળે ઉપરકાર (ellipsis) થી અવિશદતા આવે છે. “પ્રેમની ઉપામાં”ની

આ પંક્તિઓમાંની

આયુઃ પાયાં જિગર જિગરે અમૃતો સામસામાં :

—દૂદાડો નહે ત્યાં, નહિ પણ નિશા, પ્રેમ કરી ઉપામાં,

હેલી પ્રે. ઠાકારે આમ ફેરવી—

નહે ત્યાં ચાંદાસુરજ હજિ, એ પ્રેમ કરી ઉપામાં.

છતાં કવિના દિપ્પણ વગર પૂરતો અર્થ ઊગી નથી આવતો. ઉત્તમ પ્રેમની શાન્તિ, સ્વસ્થતા કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આ આછા પ્રકાશવાળા નવપરિણીત સુમલના પ્રેમમાં સંભવતી નથી, હજી એને વાર છે એ અર્થ રમણીય છે, પંક્તિમાંથી ઘટે છે પણ તેમાંથી સહજ સ્ફુરતો નથી.

૨

ગીતોમાં પ્રે. ઠાકાર ઝોછા સફળ છે અને ત્યાં તેમની પ્રતિભાનાં કેટલાંક લક્ષણો, એ કવિતાગતિને અનુકૂળ નહિ હોવાથી, ઊપસી આવે છે. કવિતાના બિન્નબિન્ન અનેક વિષયોનું ઘણું ઉપયોગી સૂચન કરતા “કવિઓના રાસ”માં આ પંક્તિઓમાં કરો છલાસ કે ભાવ નથી:

સુંદરિયોનાં વીતક લાકણ, ચરપક વારાફર અતિશય,

સત્તાપ્રપંચપેચો નિર્ધુણ સાગન ! ગાઈયેં જવાડિયેં

બ્યદિસમદિ અખાડો જીચો નાતવનારામણત્વ ટાચો,

મયાંદોલન જીવનહીચો સાગન ! ગાઈયેં જવાડિયેં

આ વિચાર મંભીર છે પણ ગીતમાં દીપતો નથી; કિંવા આ પદ-ન્યાસવાળા ગીતમાં દીપતો નથી. એ જ અભિપ્રાય “કવિનું કર્તવ્ય”માં પૂરા ઔચિત્યથી ઊતરી રાકત. ત્યાં લગભગ એ જ વિચાર નિશ્ચયી દેદતાથી ઉદ્બોધનના સૂરે કવિ મૂકે છે.

સલાહ કવિ આયુઃ ને રગરણ કાવ્ય કવતાં ધરે,

ન વરતુ કદિ રોધે કાવ્યતણું આત્મચિતાન્તરે;

વિશાળ જનતા વિલોક મમતાયિ, સન્માનથી,

x

x

x

મક્કા સુર મિલનજી મનુજીવિતસારે મિલક,

બધાં કલક માપને મનુજીવિતસીમીતણાં.

વિચારને અનુરૂપ ઢાળામાં આ કાવ્ય છે “એ તો ખરું જ, પણ કાવ્યત્વ કવિની આત્મશ્રદ્ધા અને મિત્રભાવે થયેલ વિશાળ દૃષ્ટિની અપીલમાં છે, જેમાં ચેતવણી પણ છે કે કવિપદસ્થ સૌન્દર્યસર્જનનું ધ્યેય રખે ભૂલે:

રખે વિસરતો કાણે શરણ એક સૌન્દર્યનું.

ગીતમાં અર્થપ્રવાહ આપવાનો સળંગ ને સફળ પ્રયત્ન “ રાસ-સમુત્ક્રાન્તિ દિગ્દર્શન ”માં છે, જે કવિ નાનાલાલના ઝનઝન ઝનઝન કરતા “ વિશ્વગીતા ”-ના એક કાવ્ય સાથે વિરોધાવવા જેવું છે. અહીં એકેએક કડી સમુત્ક્રાન્તિયું અફેક્ટ પદ કણ્ઠરોચક વાણીમાં વણીવે છે. સર્વત્ર પ્રકૃતિ અને પુરુષનો રાસ છે: નારા અને સૂર્યમંડળોનો, જડ પ્રકૃતિ અને નર સુધીની પ્રાણિસૃષ્ટિનો, નરદેહ અને અને અસ્મિતાનો અહંકારનો, વ્યક્તિ અને સમાજનો, વ્યક્તિના વાસનાપોષણ અને વાસનાત્યાગની વ્યવસ્થા સાધતા આશ્રમોદ્ધારા વિકાસનો, કાયદો અને સ્વતંત્રતાનો, એમ અનંત કોટિનો રાસ કવિ આલેખે છે; અને અંતિમ કક્ષામાં તો એ રાસ બ્રહ્મનો બ્રહ્મની સાથે જ સમન્વય છે. અહીં લય વિલાસી, પદાવલિ કણ્ઠરંજક અને અર્થ કલ્પનાપોષક અને ધ્યેય તરફ ધસતો છે, એટલે ઠાકોરનાં ગીતની લાક્ષણિક નિયોજનપદ્ધતિયું આ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે, પણ સ્વતંત્ર રીતે જોતાં એમાં વક્તવ્ય કથનરૂપે જ આવે છે તેથી ગીતના ઊંચા નમૂના તરીકે એને લઈ શકાશે નહીં. સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય ‘ખેતી’ લગભગ એ જ કક્ષાનું નિખંધ જેવું ખોષક કાવ્ય છે. પ્રસ્તુત ખોખને અમુક મર્યાદા છે તે કવિ જાણે છે, અને એ મર્યાદા જાણ્યા વગર વાચકને ગળે જોતરે તેમ નથી, છતાં તેમાં માનદેહ્યનું વાત્સલ્ય અથવા, બીજી રીતે કહીએ તો, કવિની દેશપ્રીતિ ઊછળે છે, અને તેવી લાગણીની અનુવૃત્તિ (reappose) પણ વાચક પાસેથી મેળવી લે છે, પણ વક્તવ્યનો એક મુખ્ય સૂર કે “ ફિકર તહમારે રાજકાજ ને રાજઅજની શી છે આજ ! ” તેને ગંભીર સૂચના કરતાં કટાક્ષની પંક્તિ તરીકે લેખવા આજનો વાચક લલચારો.

છુદ્ધિવ્યાપાર એ વૃત્તિઓને સમધારણ રાખનારું બળ છે, ને એ બળ ઠાકોરમાં જેવુંતેવું નથી; ગીતમાં યે કવિ છુટી કલંમે લખતા નથી; પરિણામે વાચક પણ તેમની સાથે તથાતો નથી. સામે પક્ષે ઠાકોરની કવિતામાં ઢાળ ચઢાવીને આંજવાની વાત જ નથી; તેમના આદરપાત્ર વિષયને પણ તે અહોભાવથી નીરખતા નથી; તેમનાં ચક્ષુ પ્રિય પાત્રનાં પ્રકાશ ને છાયા બંને જોઈ શકે છે. નાનાલાલ અને ખખરદાર, દાખલા તરીકે, પ્રિયજનનાં ચિત્રોમાં શુભનાં કૂંડાં ઢાળે છે અને બહુ તો બાહ્ય રેખામાં વાસ્તવિકતા લાવી શકે છે; પાત્રોને બાવાત્મક બનાવી દેવાની તેમને કવિસુલભ દેહ પડી ગઈ છે. અમૃતલાલ પઢિયાર માટે નાનાલાલનો ઉદ્દ્યોગ-“ નામે શુભે નિધિના અમૃત સરી-

ખડો દેવી પઢિયાર છે ત્યાં " કે તેમના માટે ખજરદારનો " અમૃતમય, આત્મજા ! તાતપત તેમના ! તારકા તું જ મુજ આંખકેરી " એ એક પદ્ધતિના નમૂના છે. " અ. સૌ. નર્મદા બદ " માં ગ્રા. હાકોર સાદી સામગ્રીએ એક વસ્તુદર્શી અને વધુ સ્વાભાવિક અને છતાં સન્માનપ્રેરક છબી દોરી દે છે.

દેખાડયો કર મઢને એકદા:-

હોક ધુણાવી ધરી મ્હાનવા

ધાતો પીડાઓ કહિ સતધા : ધરીળ ન્હાની.

માની થઈ ગઈ રોવા નેવી :

વહી, 'બાઈ, એ તો રો નેવી

પડશે ને, વેઠારો તેવી દેહેણાદેવી.

પણ દહિ આ રહિ રેખ થણીયે

કહે છે કંઈ નેખૂં કોઈ એકે

કે ના સૌ કોઈ મુઈ સંપીલી એ મોઢી ન્હાની.

'હડાસા સમ, કહેને બાઈ સાચું !'

મેં જે ખાલી વેણ જ નાખ્યું:

'એવાં ઘો !' ધીમેથી સાખ્યું, 'હા, છે ન્હાની

આ રેખા દેખાય અતેરી;

અખંડ પતિસેવાની દોરી :

કપરી પણ : પૂરેપૂરી કરશે, ન્હાની '

તુલ્ જ્વાનિ મધ જીવી કિદરિ !

પતિમતા ખિલિ આખી કાયે;

વહી, બહે તો પીડ બધાં જે, શરી ન્હાની.

રૂપે છુદ્ધિએ સાધારણ સ્ત્રી પતિવ્રતાધર્મને બવોબવનો ધર્મ અને આકાંક્ષામાંની આકાંક્ષા ગણતી હતી એમ કથન જ હોત તો એમાં કવિતા તરીકે કંઈ વિશેષ નહોત. ચઢી આવેલાં વાદળ પર એકાએક સોનેરી રેખા પ્રગટે અને વાદળને પણ રમ્ય બનાવે એમ પાતિવ્રત્ય સગિર્ધાગિ પગારો એવા બનિષ્ય કથને, અખિલ દુઃખની કલ્પનાથી મ્હાન થયેલું મુખ પ્રકુલ અને તેજસ્વી બની ગયું. પાતિવ્રત્યની બાવના કેટલી જીંડે ઉતરેલી હતી ? એ કેવી રૂપકાત્મક પદ્ધતિએ કવિએ દર્શાવી ! સાદા પ્રસંગોનું સચોટ આલેખન અને પાત્રોચિત બાષા, લય, આદિ હાકોરને પાત્રલક્ષી ભિન્નિકવિતામાં અગ્રેષ્ઠ બનાવી દે છે. આ શક્તિ આલિનિમ નેવી છે, તો હાકોરમાં આલિનિમનું અરખ્યડાપણું પણ નિભાવી લેતું પડે.

રાક્ષસના બળનું માપ બળુતાં છતાં તેની તરફ તિરસ્કારથી જોતા કવિના હિટલર ઉપરના ઓળસપ્રધાન કાવ્યમાં પ્રાસંગિક કરતાં વધુ મૂલ્ય છે. ત્યાં હિટલરનું સ્વભાવલક્ષણ ડંકાશ (જે “ ફ્રાન્સ પડતાં હિટલરના મનસૂઆ ”- માં એકધારી સખળતાથી આલેખાયું છે), સ્વાભાવિક ઉક્તિઓની પરંપરા સાથે અર્થ અને ઢાળના ચમત્કારક સુમેળવાળી એક જ કડીમાં પૂરતું આવી જાય છે :

સમરસદેશ ત્યાં ટકટકે, હિટલર :

‘વાટ આ જાગિ !’ ‘આ રેલ ટૂટી !’ ‘જલ્લાં પેલ આ !’ ‘તેલ અંદિ ખૂંવામાં !’
‘સેન્ય અધલખ ગયું !’ ‘ટેન્ક આ ખોટકમાં !’

‘મોખરા સકલ ગાડે-’ ‘નવી કુમળ કમાં !’

‘હયાં ન પાણી ! ખુટયું અન્ન અંદિ !’ દાઝોળા, ન સેના ય પુરતી અંદોયાં !’
‘મોકલ મોકલ !’ દેત્ય કહે, ‘દયગણાં ! સોગણાં યે હું હોમું પસકમાં !’
આ ત્રિમાસે જ ઇંગ્લાંદ ને ફ્રાન્સ રમદોળિ કરવાં ફના, ને તમે ના,
અથ રાખો અદને સેવતા કિકરો !—આ વડા જે ય બેવડ કહેં દા !”

ટકાર માફ, “બટુમ ગીતાવલિ” કાઠિારની લલિત કલ્પના અને ચિત્રણ-શક્તિનો સરસ નમૂનો છે. બાળકને અંગે માતાના લાક્ષણિક અનુભવો થોડા શબ્દોમાં પણ આળેહૂબ જીતયાં છે. તેની ધાવવાની અને ‘પાપા’ની કોડા, તેનાં નિદોષ અને સસ્મિત બિંધવાં, તેનાં પારવગરનાં રડવાં, તેની કાચી નવલી મધુર વાણી, વગેરે વાતો કવિએ વણી લીધી છે; અને તે પણ માસદળ બોલ અને લહેકામાં.

બટુમ, જ તું તો લાઇ આડો,-

વેરલ, ફેંદલ, ફાડલ, તોડલ,

ખેંચલ, ખૂંદલ, ખૂંદલ, ખૂંચલ;

અટક યતાં કચવાઈ રિસાહ

ગુસ્સે ગુસ્સા લત લમાવલ;

આધાતે ખતે જ ધવાહ

મુકે મેંકડો ખલે માડો !

એ ‘પાડો’ કવચિત ફિલસૂફ જતી જાય છે, તેની સ્થિર આંખો અગમ્યની શોધમાં છે, કે ન પકડાય એવા પવનને પકડવા માંગે છે. સુરખે અને સુમગ છપી આપી કવિ કલ્પનાને લડાવે છે :

બટુમ, શું વં મય છ પકડવા,

સર લયલી, ધિર કરિ ચલ એખવા ? બટુમ :

તરુપાને રસજાંત પવનડા,
સરસ ! ખડકડા !
મંદ કદી, કદિ ડોલત લેલત,
કદિ સેલત, ઉચ્છન્નત ગગનવાઃ
બદ્ધમ, શું વું ચઢછ મય છં એ
અનિલ રમણની ગમણું પકડવા ? બદ્ધમ૦

અને અરિયર અનિલ જેવો બદ્ધમ આપણે વીસરી શકતા નથી.

નરસિંહરાવ જેવા કવિઓ કાવ્યમાં અગ્રંભીર વૃત્તિ દાખવી શકતા નથી; બલ્લવંતરાય વિનોદ મટિ કાવ્યનું વાહન સ્વીકારે છે અને ત્યાં પેલા બાળક પેડે નિર્દોષ રમત કરે છે. “ પાંચ વારનો રાત્ર ” ને “ કછો ” જેવાં કેટલાંક કેવળ રમત છે, તો કેટલાંક કાવ્યોમાં એમની પ્રતિબાનું એક લક્ષણ, કલ્પના-તરંગ-ફેન્સી-સારું દેખા દે છે. “ દામુ વડીલનો કિસ્સો ”, “ વડીલોને ”, “ ભમતારામ ”, “ બંદાની લવરી ” ખૂબ નિર્દોષ ગમ્મત આપે છે. એમાં સ્પર્શ ધણે હળવો છે—છોક જ ટાળનો કે પાતળા કટાક્ષનો, અથવા ધણે નાજુક, બાણે સહરણોરો ફૂલને અડક્યો.

સૂરજ પ્રકાશે છે ને ત્યારે બંદા ભ્રમર !
મહારે તે વળી ધર ? એ લાકડાં એ રંગ
બંદા અડખંગ !

બાપડાં મરમરે ને ત્યારે બંદા પતંગ !

(બંદાની લવરી)

અથવા શેક્સપિયરના એક ગીતનું (Where the bee sucks, there suck I.) રમરણ કરાવતી પંક્તિઓ લઈએ:

ને વળી હું ઊઘિ જું નિહાળું સ્વપ્ન એ સુરાવલિ વિષે,-
પતંગમાં પતંગ, રૂન સાયમાં બની પ્રસૂત,
ચંદ્રચાંદલે ખચેલ વિશ્વમાં હિચન્ત ઝાળ-
હાળ પાનપાંદડે લફૂં લફૂં વદૂં લફૂં,
લપાળું વૃક્ષકોટરે, પિંચું તુષાર મોતિ નલ,-
(વડીલોને)

હાકોરની કવિતા એક મૂલમામી પ્રશ્ન ઊભો કરે છે: ઔચિત્ય તે જ સૌન્દર્ય ? હાકોર કંઈ કવિતાની ગણાતી મેઘધનુષ્યની દુનિયામાં વસતા નથી; આ જમાનાના મૂંઝવતા પ્રશ્નથી બાગી ભૂતકાળ કે પ્રકૃતિ કે કુટુંબની કૃષ્ણ

લાગણી સેવતા નથી. કઠોર ક્રોધ, નઠોર પ્રેમ, સિન્ધુ સામે રહેતો લડતો. ઐતિહાસિક માનવબળ એ વિચારે છે:

સિન્ધુ હે ! હર દુઃખ વિશાળ શીતળ !

દુઃખ આગળ મનુ હસતો રહેતો 'વિજયિ વિજિત પણ કેવળ

કણ રેતનું, છાંદ શીલની, રવિકિરણે નયું' કરતર;

અસંખ્ય મનુભય પ્રેમશાસ્ત્ર પણ

કરતર, ફરફર, રજકણ:

સિન્ધુ

લહે હલય ત્યાં જે પ દારતા, જે ય મરે મારીને,

અમર એક પછડાતો પહેલો, અવર ફુલે પણ નિતિને,

એ અમ વિજય પરાજય ગાયા:

નિગળત રગત પતાકા:

સિન્ધુ

હા પણ આ દુઃખ સ્વસ્થ તટસ્થ ન રાક્ય જ ગૌરવ અમને,

ચઘપિ રાક્ય, ન છુટ કદાપી; હે વળગ્યો મનુ મનુને,

માયા કે વૈર પ્રેરતો

સહ સામે દોરાતો:

સિન્ધુ

(સિન્ધુ હે !)

આમાં છેલ્લી કડીનો અતિશય સંક્ષેપ અને ગદ્યમયતા વિચારપ્રધાન કવિતાનું ભયરચાન સ્પષ્ટ થાય છે. ગીતમાં તો આવી ગદ્યમયતા ઘણી સાથે પણ આપણો પ્રશ્ન સૌન્દર્ય અને ઔચિત્યનો છે. ઉપરની પહેલી કડીમાં કાવ્યતત્ત્વ તો છે જ. 'ખીણ પંક્તિને અંતે અર્થ પૂરો નથી થતો, ખૂબ અપૂર્ણ છે એમ 'કેવળ' સખ્દ સૂચવે છે. જે એ પંક્તિ તોતમાં આવી જઈ જેત્રણ વખત બોલ્યા, તો ગીત ગયું ને કવિતા પણ ગઈ જ. પણ એક જ વખત બોલે લલકારીને બોલો તો 'કણ રેતનું' ઉપર આવતો વાક્યભાર (emphasis) માનવબળની ક્ષુદ્રતા છતી કરવામાં પૂરી સહાય કરે છે. એટલે પદાવલિમાં પૂરું ઔચિત્ય તો છે જ; પણ સૌન્દર્ય ? ગીત-ઉચિત સૌન્દર્ય ? ઉચ્ચ ગીતોમાં જે સ્વરોની મૈત્રી અને પદોની શય્યા અર્થની રમણીયતાને વરેલી હોય છે તે અહીં નથી. એ સ્વરમૈત્રી અને સુસ્વનતાની ગીતમાં અપેક્ષા રાખવામાં ભૂલ નથી થતી. ગાવાનું મન ના યાય અને પાઠ જ કરવો પડે તો એ નવીનતા ખરી, ગીત ખરું ? આ દૃષ્ટિએ તો " બહુમ પદાવલિ " કાઠારનાં ગેય કાવ્યોમાં અવનવું છે. [અપૂર્ણ]

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

ચૌલાદેવી-બે કે ત્રણ

૧

આજથી આશરે પાંત્રીસ વર્ષ પર અમે ડેટલાક ગુજરાતી કુમારો ગુજરાતનો જે ઇતિહાસ એક પાતળી લંબચોરસ ચોપડીમાંથી બણેલા તેમાં તે સોલંકી વંશના રાજાઓ વિશે જ્ઞાન પામતા તેમનામાંના એક સંબંધી એટલું જ બણેલું સાંભરે છે કે તે બોગો બીમ કહેવાતો, મોટો બાણાવળી હતો અને તેના અમલ દરમ્યાન મહમદ ગઝનીની ચઢાઈ ગુજરાત પર થઈ હતી. આને બણી શકાય છે કે આચાર્ય હેમચન્દ્રને હાથે રાજધિરાજતું મોંઘું. બિરુદ પામનાર એ સોલંકીવંશભૂષણ બીમદેવમહારાજ તો મધ્યકાલીન ગુજરાતના એવા અદ્ભુત ગુજરાતી હતા કે તેમનાં પરાક્રમે તથા પ્રણય એકસાથે બે નવલકથાઓનાં પ્રેરકબળ બની શકે છે. એ કથાઓ એટલે કે નૈયાલાસ મુનશીકૃત 'જય સોમનાથ' અને 'ધૂમકેતુ'ની 'ચૌલાદેવી'. મહારાજ બીમદેવ તથા એમના રાજ્યકાળ વિશેનું આ હરેક સર્જન, જુદીજુદી રીતે, આપણને મનપસંદ વાચન પૂરું પાડવા ઉપરાંત એ યુગનાં અમુક જીવનસ્વરૂપો, આદેષી વીરસિક મનોહર કે ભયાનક શબ્દચિત્રો પણ દોરે છે અને તેથી એક કરતાં વધુ દૃષ્ટિએ આવકારને પાત્ર છે.

મુસ્લીમ તવારીખનવેશોનાં લખાણ પરથી મનાય છે તેમ, ઈસવી સન ૧૦૨૪માં ગઝનીના યમિનુદ્દીન મહમ્મદે મૂર્તિભંજનની પોતાની અબળખા પૂરી પાડવા સોમનાથ પર સવારી કરી હતી, ત્યાંનું જ્યોતિર્લિંગ તોડ્યું હતું અને લૂંટમાં અઢળક સમૃદ્ધિ પામી, ત્યાંથી વળતાં રણને રસ્તે કુદરતનો ઠીક-ઠીક ત્રાસ વેડી, ૧૦૨૬માં તે તે પાછો સ્વદેશ પછ પહોંચી ગયો હતો. એ 'ગેરજનના હમ્મીર'નું એવું, પ્રચલ એક ઝંઝાવાત સમુદાયે આક્રમણ થયું હતું તે તેનો જે પ્રતિરોધ કે સામનો ગુજરાતે એ કાળના એક ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ બીમદેવ તથા એક બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ગંગ સર્વજ્ઞના નેતૃત્વ હેઠળ કયો હતો.

૧. તા. ૨૭-૨-૧૯૪૧નું રિપોર્સ બાપુજી, શ્રી. ઈ. રિપોર્સના સ્થાનવ્યયી. એની જા-કલાઈ મર્યાદામાં બે લાંબી નવલોને અમૂરો જ ન્યાય થઈ શકે એટલું સમજવાની સુજતા ધરાવનાર વાચકો આ વિવેચનની અનિવાર્ય બાબતો પર ભાર નહિ મૂકે. એ કથા છે ઠીકઠીક મોડું, તે એટલા મોટે કે હમણાં સુધી બીમ લખાણો માટે લખ્યા કરવાની હતી-સં. માનસી.

તેની કરુણ છતાં પ્રેતસાહક કથા એટલે 'જય સોમનાથ.' એ બનાવોના જાણે અનુસંધાનરૂપ હોય તેમ 'ચૌલાદેવી'નો આરંભ જ ઉપરકથા ઇસલામી આક્રમણ પછી "ગુજરાત પાછું કાંઈક થાળે પડી ગયું હતું" સારે થાય છે અને તેથી એમાં યુદ્ધની 'કથા રમ્યા' નથી પણ રાજ્યખટપટની રમતર કથા છે અને પાટણપતિના ચૌલાદેવી પ્રત્યેના સાર્વિક પ્રેમની રમતર પ્રણયકથા છે. આ છેલ્લો કથાપ્રકાર 'જય સોમનાથ'ના કર્તાએ પણ અજમાવ્યો છે. એ કથાભાગ એમની કૃતિનું કિતભાગ નથી એટલું જ અહીં નોંધી આગળ ચાલીએ.

૨

'જય સોમનાથ'ના આખા ય કથાવિસ્તાર પર સોમનાથભગવાન પ્રત્યેની અદ્ભુત શ્રદ્ધા, વિશાળ છાયાની જેમ, ઝૂકી રહી છે. પાત્ર ક્ષત્રિય હોં કે બ્રાહ્મણ, યુવાન કે પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ, ગુજરાતનું કે રાજપૂતાનાનું—પણ એ દરેક પોતાને એ હૃદયેવી કૃપાનું બાળન, તેની રક્ષાનું અધિકારી અને તેને નામે કોઈ ને કોઈ રીતે પ્રાણ પાથરવા તત્પર હોય છે. આપણને પૂરી કદાચ સમગ્રય પણ નહિ તેવી એ ધર્મશ્રદ્ધા કોઈ વાર બાલિકા જેવી લાગે છે અને તેનો અતિરેક પ્રાણપાતક નીવડ્યો કહેવાય એ ખરું, પણ જૂલું ન જોઈએ કે એ જ સખળ ને અખૂટ ધર્મતન્ત્રએ ત્યારના નેતાઓ તેમ જ ભોકાને સંઘટિત રાખ્યા હતા. આ રિચતિનું તાદશ પ્રતિબિમ્બ, રવીકારેલી રચલભર્માદર્મા પડાય તેટલું સાચું, પાડવાનો માનાઈ પ્રપત્ન એ નવલમાં થયો છે. એ પ્રપત્ન આપણું જ્ઞાન સૌથી પહેલું એંએ છે એ તેની મુખ્ય વિશેષતા છે.

ખીજી વિશેષતા છે કેટલાંક રમરણીય વર્ણનો અને પ્રસંગચિત્રોની ઉત્તર રાજપૂતાનામાંના 'રણના રાજવી' મહાન ચૌહાણ વીર ઘોષાખાપાના 'રોત સળગનસિંહને રણની મજલો કાપતાં ત્યાંની બીષણ ને નિઃશબ્દ એકલતાના અને રેતીની આંધીઓથી વીંટાઈ જવાના અનુભવો થાય છે તે આપણને પણ એટલી ક્ષણો અટૂલા રણવાસીઓ બનાવી દે તેવી સચોટ કલાથી વર્ણવાયા છે. ઇસલામી સમશેરે અને આગે જે પામ્યાલીનાં ભોગ કિન્દનાં ભમ્ભરિયા વગેરે ગામડાંને બનાવ્યા હતાં તેનું હૈયાના ધનકાર જાણે ચંભાવી દે તેનું સળગનપુત્ર સામંતનું દર્શન એ આપણું પણ 'દર્શન' બની જાય છે—કારમું અને કષ્ટદાયી. ઘોષાખાપાની વીરંવ અને કારુણ્યભરી જશગાથા પણ

સહેને જીલાય તેવી નથી. એવાં જ સરસ ને સચોટ છે છેવટનાં પ્રકરણોમાંનાં વીર તથા અદ્ભુત રસે રસ્યાં યુદ્ધવર્ણનો જેમાં બીમદેવ, તેના સહાયકારીઓ તથા સૈનિકો અકલ્પ્ય શૌર્યથી તેમ જ સમયસૂચકતાભરી વ્યૂહરચનાથી સોમનાથગઢનો બચાવ કરે છે-અડગપણે કરે છે, (તેમની સામે આપણા નવલકારે કલ્પ્યા મુળજ) દગો રમતાં ગઢ આખરે પડે છે ત્યાં સુધી બલકે ત્યાર પછી કેટલાક વખત સુધી પણ.

૩

‘જય સોમનાથ’ એ આ રીતે નવસો વર્ષ પહેલાંના ગુજરાતનાં રસીલાં ચલચિત્રોનું ચિત્રપટ છે તો ‘ચૌલાદેવી’ નવસો વર્ષ પહેલાંના ગુજરાતના એક જાનરમાન સ્ત્રીરત્નની તેજસ્વિની પ્રણયકથા છે. એ જ પાત્ર ‘જય સોમનાથ’નાં પૂણ્ય મુખ્ય પાત્રોમાંનું એક છે; પણ સૌંદર્ય ને શંકરભકિતની, વાસના અને નાદાનીની એ વિચિત્ર મેળવણી, પ્રેમી નહિ પણ કામી બીમદેવની શિકાર થઈ પડેલી, “ચન્દ્રકિરણોમાંથી ધડાઈ હતી” વગેરે આપણી પાસે એના સર્જકે વારંવાર રટવું પડે છે, ત્યારે ‘ધૂમકેતુ’ તો હિમાવંત એક સૂર્ય-કિરણની વચ્ચેની લીલાનો સાક્ષાત્કાર, રમરથાંકિત થઈ જાય તેવા પ્રસંગો દ્વારા, આપણને કરાવે છે. પેલી ચૌલા વિના આપણે ખુશીથી ચલાવી શકત; આ ચૌલા વિના આપણું સાહિત્ય જિલ્લું રહી જત.

વળી, વધારે ગંભીર ફરિયાદ તો એ કરવાની છે કે પહેલી ચૌલાનું સ્વભાવચિત્ર જેવું છે તેવું નિભાવવા આપણે તૈયાર હોઈએ તો પણ એની આલેખનકલામાં નાટકીયતાનું અનિષ્ટ તત્ત્વ અનુભવાય છે. બીજી ચૌલા તેવી નથી. તે સ્વાભાવિકપણે જ આપણા રસસંવેદનનો અંશ બને તેવા એન્ડ્રુ ઉદ્દગાર છે, તેવાં એનાં કાર્યો છે, તેવી એની જીવનદષ્ટિ છે. વિશેષ ખૂબી તો એ છે કે તેને ધર્મનાં અંગની ને એવી પ્રકૃતિની એ પ્રેરણામૂર્તિ મનુષ્ય-લોકથી દૂર ને દૂર રહી એ શૂન્યતામાંથી ધુમ્મસિયા સંદેશ પાઠવતી નથી. તેનું પ્રગલ્ભ, પ્રગલ્ભ છતાં સિદ્ધાંતનિષ્ઠ ચારિત્ર, અનેકનાં સ્વાર્થરત ચારિત્રનું પલટનાર નીવડે છે; તેં પરાક્રમોની પ્રેરિકા છે; અને, કથાને અંતે જોઈએ છીએ તેમ, નિજ પ્રીતમ બીમદેવનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર પણ તે પિત્રયોત્સવે વહેલો વળે ત્યારે જ કરવાની આકાંક્ષા સેવતી, ઠોડીલી પણ દબસંયમી ગુર્જરપુત્રી છે. ને સ્ત્રી ઇતિહાસમાં વારાંગના તરીકે ઓળખાવાઈ છે તેને દબસંયમી ‘ધૂમ-

કેતુ'એ ચીતરવી ને મારે કહેવી એ કાઢને વધારેપડતું લાગે. પણ, હું શ્રોતાગણતું ભારપૂર્વક ધ્યાન ખેંચું છું કે ઇતિહાસસામગ્રી તરીકે જેતું સ્થાન જાયું ને અગત્યનું છે તે 'પ્રગન્ધચિન્તામણિ'ના કર્તા મેરુતંગાચાર્યની જીજ્ઞાસા અમારા પક્ષમાં પડે છે, અમારી વિરુદ્ધ જનતી નથી. તેના ચોથા પ્રકાશ એટલે મકરણના આરંભમાં ચૌલાદેવી વિશેના જે ટૂંકા ઉલ્લેખ છે તે પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે : (૧) તે પાટણમાં રહેતી વારાંગના હતી; (૨) કુલવતી કરતાં પણ વધી જાય તેવી મર્યાદા એ કલાવતી જનવતી; (૩) એ જાળતમાં બીમદેવે તેનું પારખું લીધું હતું, ચોગ્યરીતે અને બે-વર્ષ જેટલી લાંબી મુદત વચ્ચે વીતવા છતાં; અને, (૪) ચૌલા એ કસોટીમાંથી સફળતાથી પાર ઊતરતા, રાજાએ તેને પોતાના અંતઃપુરમાં પૃથરાવી રાણી કરી હતી.

૪

મેરુતુંએ જે ચૌલાનો આવી સુલક્ષણી નાર તરીકે પરિચય આપ્યો છે તે જન્મે વારાંગનાપુત્રી હશે પણ ઉપવસાયે-‘પૃથ્વીમા’માંની રાજેશ્વરીની જેમ-વારાંગના નહિ બની હોય-વિશેષે કરી એટલા માટે કે તે સોમનાથ ભગવાન ને સમર્પિત અસામાન્ય, ચારિત્રવાન અને ભક્તિરંગી નર્તિકા હતી. આવું સ્વાભાવિક અનુમાન બાંધીને ‘ધૂમકેતુ’એ તેનું આલેખન વિરલ માનિતી તરીકે, નિજ નગર પાટણના ગૌરવની અભિમાનિની તરીકે, પ્રણયને ખાતર જેટલી સાહસિક તેટલી જ સ્વાર્થત્વાગી અનન્યસુંદર રમણી તરીકે કહ્યું લાગે છે. આવી એ કથાનાયિકા કથાપૃષ્ઠે જ એક સરસ પાત્ર બનીને અટકે છે એવું નથી; એ પૂજાર્હ બાવનાલક્ષ્મી તો એવાં સામર્થ્યની ધારનાર છે કે સહૃદય વાયકની કલ્પનાભોમે ચિરકાલ અમીઝરતી જીવનસંગાધિની બની શકે.

આવા સ્ત્રીરત્નનો રાણીવાસનો માર્ગ ફૂલડે સોહતો નહોતો એ પણ કર્તાએ આપણને બતાવ્યું છે. ખરી રીતે આખી ૫ વાર્તા એ માર્ગે જવા ચાહતી અને મહાવિધ્નો ટેકથી ને ધિરથી વટાવી આગળ વધતી ચૌલાની જીંબેશની જ કથા છે. બીમદેવમુદ્દારાજ તેને રાણીપદે સ્થાપે તેમાં મહારાણી ઉદયમતીનો તીવ્ર વિરોધ તો હોય જ, પણ, સોલંકીઓની કીર્તિના બે ત્રાયા-ફરેલ રક્ષણહારો વણિગીર વિમલમંત્રી તથા ક્ષત્રિયવીર કેસર મકવાણાનો વિરોધ પણ એણે તીવ્ર નહોતો. બિચારા બેળા બીમતું તો ગેબું શું કે દિવસે નહિ તેટલા રાત્રે ને રાત્રે નહિ તેટલા દિવસે વધે જતા એ ધરકંઠાસને સફળતા-

થી પહેાંતી વળે ? એટલે, તેના પ્રેમપ્રયોગને કળદાયી બનાવવામાં વાર્તાકારે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ડાહ્યા ડમરાનો-રા. સુનશી સરખા સ્વાભિમાની ભાગવને હાથે પણ 'નાગરશિરોમણિ'નું બિરુદ 'જય સોમનાથ'માં પામી શકેલ દામોદર મહેતાનો-સદુપયોગ કર્યો છે. એ 'ડામર મહેતાના વ્યાવહારિક સુદ્ધિચાતુર્ય'ના પ્રજલ્લિત દુગંધા તે 'અવન્તીનાથ'માં સુર્ય કલાથી વણાઈ ગયેલા આપણે વાંચ્યા જ હતા; અહીં તે નવું જ માનપાત્ર સર્જન બનીને પળેપળે આપણને વિરમય અને આનંદ પમાડે છે.

આ સિવાય 'ચૌલાદેવી'ની નવલમાં બીજું ધણું છે : તત્કાલીન ગુજરાતી જીવનનાં ચિત્રો, અદ્ભુતરસિક ને ભયાનક પ્રસંગો, નકુલ ને માલવાનાં રાજ્યપ્રકરણ, બસમાંકેવ ને પ્રતાપદેવી જેવો વિશિષ્ટ પાત્રો. આ સર્વ વિવેચનના નહિ પણ સ્વાનુભવે રસારવાદના વિષયો અને એ જ ઉત્તમ, તેથી અહીં જ વિરમવું હિચિત છે ને ઇષ્ટ પણ છે.

વિ. ક. વે.

સ્વીકાર અને નોંધ

'નમકોશ' (અર્થ :-): તેની બીજી આવૃત્તિ ગયા જુનમાં, મૂળમાં કેટલાક મહત્વના ઉમેરા સાથે, મુબારકીથી 'ગુજરાતી' પ્રેસે ર. ૪)ની કિંમતે બહાર પાડીને, તેની હસ્થતર પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ તથા અનન્ય નર્મદાસેવાતું એક વિશેષ પ્રમાણ આપ્યું છે. મુબારક-યુનિવર્સિટી-પ્રકાશિત રા. ખબરદારનાં કક્કર-આપ્તાનો 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા'માં (એન. એમ. ત્રિપાઠી કં.) આપણે એ વિષય પરનાં 'મહાવિદ્વાનો'નાં સંશોધન તેમ જ કર્તાનાં પોતાનાં દીર્ઘકાલીન અનુભવ-સત્યો પામીએ છીએ. ચૌલાદેવીના અનુસન્ધાનરૂપ કોતુકપ્રિય નવલ 'રાજસંન્યાસી'માં ('ધ્રુમકેતુ': ગુર્જર ઇ. ર. કાર્યા; ર. ૩) વિવિધરસિક પ્રસંગે ગૂંચાયલાં એ જ સમર્થ પાત્રો લીમદેવ ને કેસર, દામોદર ને ચૌલા પુનરપિ પ્રાણવન્ત બની, વાચન-સંભવના કલાકો ને કલાકો લગી વાંચનારનાં સાથી થઈ રહી, તેને રસનિમગ્ન રાખે છે. 'શ્રી રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ અભિનુદનમન્ય'ના (આર. આર. રોક; ર. ૨૫) સાથી મૂલ્યવાન અર્થો તે એનો અર્થેજ વિભાગ ને 'સંસ્મરણો.' એ માટે સમા-રંભસમિતિને અમારાં આનન્દયુક્ત અભિનન્દન; અને, એ બિચારી અસુક કવિ-રાજના લેખ. અગ્રે પોતાની કર્તવ્યજીવિ-મિશ્રિત મહત્વાકાંક્ષા અને અતિસૌગન્ધ-નો ભોગ બની ગઈ છે એ માટે તેને અમારાં અંતઃકરણપૂર્વકનાં આશાસન-વડોદરાની સાહિત્યસભાએ ગ્રે વર્ષે ઉજવાયલા રજતપર્વપ્રસંગેના 'રજતમહોત્સવ સમારંભમન્ય' એટલે બહુ, એ પ્રસિદ્ધ નગરીને સારકારિક લઘુજ્ઞાનકોશ. એ માટે હરેક સાહિત્યપ્રેમી ને ઇતિહાસપ્રેમી સહાનો ખણી રહેશે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં નવાં પુસ્તકોમાં માનાહ અન્વેષણનાં છે અને ઉપયોગી ભાષાન્તરો છે: નરસિંહ મહેતા પહેલાંના કવિઓ વિશે એકત્રિતરૂપે સર્વ પહેલું પ્રગટલું સંકલનાત્મક નિરૂપણ, પં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીકૃત 'આપણા કવિઓ, ખંડ પહેલો' (૩. ૧); દૂકા પરિચયલક્ષી ઉપોદ્ધાતસહિતનો, ૧૯૧૨-૨૩નાં દફતરો-માંથી ('ફાઈલિ'માંથી) અમસાધ્ય વીજ્ઞાપિત, પ્રાધ્યાપકો નવલરામ ને અનંતરાય-સંપાદિત 'સુદ્ધિપ્રકાશ-લેખસંગ્રહ'નો બીજો ભાગ (૩. ૧); મધ્યકાલીન વૃત્તો વિશેની રા. સંડેસરાની કીમતી પુસ્તિકા 'પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના' (છ આના); વિષયને ગુજરાતીમાં પહેલી જ વાર વિસ્તારથી ને ચિદ્રતાથી નિરૂપતું ડૉ. મન્મદરત્ન 'જીવવિજ્ઞાન' (૩. ૧૬; અનુક્રમે, મરાઠી પરથી ફિલસૂફીનું, તથા અંગ્રેજી પરથી ઇતિહાસનું, 'કેનોપનિવર્ડ' (મણિલાલ છ. ભટ્ટ; ૩. ૦૧) તથા 'સુધલ રાજ્યવહીવટ (રામલાલ ચુ. મોદી; ૩. ૦૧) એ ઉપયુક્ત ભાષાન્તરો.

નવજીવન પ્ર. મંદિરનાં ભાષાન્તરોમાં નાગરિકધર્મવિષયક પહેલું ગુજરાતી પ્રકાશન વિખ્યાત વિચારક ડૉ. એલ. પી. નેક્સકૃત 'કન્સ્ટ્રક્ટિવ સિટિઝનશિપ' પરથી થયેલું 'સર્વોદયની જીવનકળા' ગિપાલદાસ જી. પટેલ; ૩. ૨) તથા આચાર્ય રાધાકૃષ્ણનના 'હિન્દુ બ્યુ ઓફ લાઈફ' પરથી રા. ચન્દ્રસેનકર પ્રા. શુક્લે કરેલું, એકંદરે સારા પ્રમાણમાં સંતોષકારક પણ ક્યાંક ૧ અધિક પરિશ્રમે ન્યૂન સિધ્ધિ-તાવાળું 'ઈર્ષ સર્કયુ' હોત તે 'હિન્દુ જીવનદર્શન' (દસ આના) છે. "સામાન્ય રાજકારણનાં પુસ્તકોથી જુદો જ વાત પાડનાર" વિનોબા બાવેકૃત 'સ્વરાજ્યદર્શન' (પાં. જ. દેસપાંડે; ૭ આના) અપરતંત્ર ને મર્મગામી વિચારણાપુરુષ છે. રા. મગનલાલ પ્ર. દેસાઈ-સંપાદિત, ખંને મધ્યકાલીન કવિકૃત (દસ આના) 'સુદામા-ચરિત' ને નરસિંહકૃત 'સુદામાજીના કેદારા' (દોઢ આનો), 'હિન્દુ લિપિસિક્ષિકા' (જૈન ને કિશોર સાત આના) અને રા. મરાઠવાળાની પુસ્તિકાનું 'હિન્દી નિર્મયતા' (૭ આના) પણ મોંઘવાં નેઈએ.

આણંદના શ્રીઅરવિન્દ કાર્યાલયે ગયા થોડા માસમાં પ્રજ્ઞાયાગની દાર્શનિક રમ્પાવાલિ (અ. બા. પુરાણી; ૩. ૧૧૧), 'શ્રીઅરવિન્દનું યોગદર્શન' (નાયા-લાલ દવે; ૩. ૦૧) તથા 'મા' (અ. પુરાણી; ૧૦ આના) આપ્યાં છે. પહેલાંમાં હિંદી, ગુજરાતી, બંગાળી ને મરાઠીમાં વિવચના અંગ્રેજી રાખેલો સાથ નામદ.

૧. એવાં થોડાંક રચણાનાં ઉદાહરણ: પૃ. ૨૨મે 'બિનિનિટી'નું 'પ્રેમસ્વરૂપ' છે તે (વિશેષજી જ લેવું હોય તો) 'ક્રષ્ણાણુ' તથા એ જ પાને 'બિન્દિસન્સ'નું 'ક્રષ્ણાનિધાન' છે તે 'કલ્યાણકર'—એમ વિશેષ સારાં યાય; પૃ. ૬૫, ૬૬મે 'કારટ'નું 'વણુ' કહ્યું છે તે ભાગ્યે ચાલી શકે ને બીજા દાખલા પણ છે; પૃ. ૧૨૬ના થોડામાંથી એ દાખલા એટલે 'રમિટ્ટિકેશન્સ'નું 'રૂપો' તથા 'એલિકેશન'નું 'પ્રયોગ'; છે તે બરાબર ન ગણાય.

છે ને તેમાં છેવટે કેટલાક ચબ્દો કે ચબ્દગુચ્છની દૃઢી, સ્પષ્ટ સમજૂતી પણ અંગ્રેજીમાં મળે છે; બીજામાં પ્રભુ'યોગ વિશે ભાષાન્તરરૂપ ચાર સુગમ, મહત્વના લેખો છે ને 'શ્રીઆરવિન્દચરણે' નામક પ્રેરિત તેમજ પ્રેરક એક સુંદર સ્વતંત્ર કાવ્ય છે; અને ત્રીજી એટલે એ અપૂર્વ'યોગદ્રષ્ટાદૃષ્ટ, વિશ્વજનનીનાં ચાર સ્વરૂપો-માહેશ્વરી, મહાકાળી, મહાલક્ષ્મી ને મહાસરસ્વતી (જે અનુક્રમે જ્ઞાન, શક્તિ, સંવાદ ને સિદ્ધિનાં ગુણધારક છે તે)—વિશેની 'ધ મધર' એ દિવ્યદૃષ્ટિમન્ત ગ્રંથિકાનું વાંચવા-સમજવામાં એકાગ્રતા ભાગતું પણ મળી તો પૂરતો બદલો આપતું ભાષાન્તર.

નવલિકાઓની પીઠિકા સાહિત્યથી માંડી લેખારશજગાર તથા લોકપ્રિય રાજ્યપ્રકરણ સુધીના વિષયોની, અને, મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગી પાત્રોના મનોભાવોનું આલેખન કોઈ વાર ઠોડાંજરપદ, ('એ આખી વાત'), કોઈ વાર સંયમી દર્દશયુ ('અર્ધદંધા'), તો કોઈ વાર ('નવા કાલિદાસ') મર્મવેદનવન્તઃ આરા, ગુલાબદાસે શોકરના, પહેલા 'લતા'-સંમદ કરતા ય અધિક આવકારાદો 'વસુ-ધરા અને બીજી વાતો'નાં (શિષ્ટ સાહિત્યમંડાર; રૂ. ૨-૩-૦) મુખ્ય લક્ષણો છે. બીજે નેવો નવલિકાસંમદ રા. ગોવિંદભાઈ અમીનને 'રંગનાં ચટકો' (આર. આર. રોહની કં. રૂ. ૧૧) છે. વસ્તુચુંદન સાફ, કલા જગૃતામય, રોહી સોએ ટકા નિરાડ'બર અને પાત્રોમાંનાં કેટલાંકની વિશિષ્ટતા એ કે તે ચાલુ સમાજ-વ્યવહારથી અલિપ્ત ભેવાં, વિચિત્ર મગજનાં હોય છે; આ ગુણોવાળી એમાંની સોને નાનીરી રચનાઓ રસપૂર્વક વાંચી જવાય તેવી છે. મનોહર પુસ્તિકા 'બાપુને'ના (ગોવિન્દ હ. પટેલ, ધર્મજ; ૭૪ પાઈ.) સંગ્રહ ને ગળીર રવે વહેતા ૭૪ શિખ-રિણી-સેફોમાં પ્રાસંગિક કે અલ્પસરવ લઘુગદ્યો નથી પણ ગાંધીજી તથા એમના જીવનસંદેશ વિશે કેટલીક રમ્ય કવિતા છે.

સ્વીકાર : Development of Gujarati Literature, 1907-38 : D. B. K. M. Jhaveri's Reviews Ed. by Prof. M. R. Majmudar (N. M. Tripathi & Co. Bombay 2). તરંગ : પ્રા. મોહનલાલ પા.દેવે (ગાંધીવ સા. મંદિર; રૂ. રૂ. ૧૧).—સંસ્કૃતિ : સુન્દ પારારાય (રૂ. ૨).—સમાજનાં મૂળ : રવ. બ્યોમેરાચન્દ્ર પાઠકજી, (સુગાન્તર કાર્યા. રૂ. ૨).—રસોષનું રસાયણ : વંદિતાગૌરી દેસાઈ (ત્રિપાઠી કં. રૂ. ૩.૩).—મંજુષા : મોદિનીચન્દ્ર (આર. આર. રોહની કં. રૂ. ૨).—શ્રી સયાજી બાલજાનભાણામાં શુરુઓ નાનક ને ગોવિંદસિંહ તથા રેહિયો-ટેલીવિઝનની પુસ્તિકાઓ, દિરેક્ટો ૩. ૦૧૧)—મહેરામણ : એમ. ઓ. સુરેયા (એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. રૂ. ૨).—સુકાયેતું કુલ : મમનલાલ નાયક (દસ આના.)

એક વિહંગદષ્ટિ

[તંત્રીનેધરૂપે લખવા માંડેલું આ લખાણ તંત્રીલેખ ખૂબી જતાં, એ લેખવિભાગમાં જ છપાય છે.—સં. માનસી]

રા. મુનશીએ ગુજરાત પ્રત્યે ખરી પ્રાન્ટિક દેશભક્તિથી અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અચાગ પ્રેમથી 'સાહિત્યસંસદ' સ્થાપી છે, અને એ સંસદના કાર્યને અંગે એ દ્રવ્ય સમય અને મુખનો અનેકવિધ ભોગ આપે છે; આ વસ્તુ-સ્થિતિની હપેક્ષા કરે કે કર કરતાં ચૂકે તે કૃતમ્મ છે; પણ કૃતમ્મ ગણાવાને ભોખમે પણ તે મિત્ર એમને ભૂલ કે ભ્રમભો ન બતાવે તે એમનો કે સંસદનો ખરો મિત્ર નથી.^૧

નર્મદથી માંડીને આજનાં કેટલાક સૌથી નવા સાહિત્યકારોના પ્રેરક અને આશાસ્થાન મુંબાઈમાં. માર્ચ ૧૯૨૨માં, ત્યારે પણ પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્યકાર તરીકે સ્વીકારાયલા રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી. એ ગુજરાતના સાહિત્ય અને સંસ્કારનો વિકાસ-વિસ્તાર સાધવા-સાહિત્યસંસદ સ્થાપી હતી, અને તેના મુખપત્ર 'ગુજરાત' માસિકનો પહેલો અંક ચૈત્ર ૧૯૭૮નો^૨ નીકળેલો; એટલે આ વર્ષે, આપણા વાઙ્મય-જીવનના મોહનયુગની^૩ સૌથી અમત્યની પ્રવૃત્તિઓમાંની એ એકને પીસે ત્રણ

૧. સ્વ. આનન્દરાંકર બા. દ્રુવઃ કાવ્યતત્ત્વવિચાર, પૃ. ૪૨

૨. ત્યારથી આરંભાયલાં બે વર્ષ એ તેનો સમુજ્જવલ કીર્તિકાળ; વચ્ચે એ ત્રણ કે ચાર વાર બંધ પડી પડી પાણું ચાલુ થયેલું; થોડો વખત ત્રૈમાસિક પણ એ દરમિયાન હટું. ઉપરનું બંધ થયું, એના સંસ્થાપક રા. મુનશી છલાકાના એક પ્રધાન થવા સાથે, સને ૧૯૩૭ના ઉત્તરાર્ધમાં.

૩. મહાત્મા મોહનદાસ ક. ગાંધીના નામ પરથી—એ ગણવાનો એમના ૧૯૧૪ આખરના સ્વદેશાગમનથી અને પૂરો કદાચ ૧૯૪૩થી થયો ગણાશે, એ વર્ષે વાઙ્મય પર પણ પ્રબળ અસર કરતું રાષ્ટ્રજીવન કેટલુંક મૂલગત પરિવર્તન પામતાં.

પૂરા થાય છે. આ વીસીના ગાળામાં સંસદને હાથે જે જે સત્કાર્ય થયાં છે, તે માટે એને અભિનન્દન આપતાં અમને આનન્દ થાય છે; અને, એ કાર્યો સિવાયનાં કે એને જ બુદ્ધિ રંગે રંગતાં એનાં જે કાર્યો છે એને નિશેષે જોઈ લખવાનો પણ, એની પણ પહેલાં જે વર્ષે પુત્રકારજીવન 'ચેતન' દ્વારા આરંભનાર પત્રકાર તરીકે, અમારો ધર્મ સમજીએ છીએ. ઉપરના અવતરણમાં જેને 'ખરો મિત્ર' કહ્યો છે તે સ્વરૂપે પણ તેના કાર્યને પ્રત્યેક સર્જન-ચિન્તન-પ્રેમીએ વિલોકવાનો આ પ્રસંગ ગણ્યા એટલે એ રીતે યથા-શક્તિ વાચકોના સહાય થવાનો નમ્ર ઉદ્દેશ પણ આ નોંધ લખવામાં રહેલો છે.

૧૯૦૬-૧૦ના બંગલગણના રાષ્ટ્રીય સંચલને જે વિદ્યાર્થી મુનશીને ઘડવા માંડેલા તેમનું વિશેષ ઘડતર, ભારત-જગત ઉભય માટેનાં ઐતિહાસિક વર્ષો ૧૯૧૪-૨૧માં એંગ્લો-ઈન્ડિયન નવલકથાકાર મુનશીરૂપે થયું હતું; અને આ બીજા સમયાવધિનાં હિપર સ્વચ્છાં તેવાં અભિનવ આન્દોલન જેમણે શાળા-કોલેજમાં, ઝીણેલાં તેમાંથી સંસદને તેના કેટલાક તરુણ રથાપક-સભ્યો મળેલા તેમ જ આગળ જતાં અન્ય સભ્યો મળ્યા તે પણ સમાનધર્મી હતા. જે પ્રભાવ એ સર્વને પ્રેરતો હતો તે બાદ સ્વરૂપે ચાલુ અર્થમાં રાષ્ટ્રીય કે રાજકીયવત્ હોવા છતાં અંતરતત્ત્વે તો સારકારિક જ હતો. અને નવજુગ-રાતની વિકસતી સંસ્કારિતાને સાહિત્યની અથવા સામીય લેખનની રચનાઓ વડે એમને હાથે સમૃદ્ધ કરાવતો. તેમનામાંનાં ઘણાખરાંએ યુરપના સાહિત્યનો પણ વત્તોએછો રસ ચાખ્યો કે પરિચય માધ્યો હતો અને એવી દષ્ટિરીક્ષીની કૃતિઓ માતૃભાષામાં રચવાના કાંડ પણ તેમને હોયે ઊછળતા હતા. આ કારણે પોતાની જન્મભૂમિ ગુજરાતમાં તો સંસદપ્રણેતા મુનશી જ એમને મન નવાં યુગની મૂર્તિમાન સર્જકતા હતા. પરિણામે, પોતપોતાની લેખનશક્તિની મુગ્ધાઈ કે જ્ઞાતયૌવના ય દશામાં બહુમાઈ ઉમરવાડ્યાએ, સૌ. લીલાબહેને તથા ત્રિજયરાંયે એક રીતે, તો ધનશુભલાએ બીજી રીતે, મનહરરામ અને શંકરપ્રસાદ રાવળે પોતપોતાની શાન્તરસિક ને પછીથી જ્યોતીન્દ્ર તથા મુનિકુમારે તેમની હાસ્યરસિક રીતે-પછી આપણી નજીકના સમયમાં આદરાયણે નિજ કાવ્ય-દેહીએ વિચરતાં તો યશવન્ત પંખાએ ને રમણ વડીલે નાટકરચના-

૪. આ વિશેષણો, સાધી વિશેષ ને, મુખ્યત્વે તો, ગણાવેલા લેખકોમાંથી પહેલા ત્રણને લાગુ પડતાં ગણવા એ ઉચિત છે.

માં નસીબ અજમાવતાં—એમ પ્રત્યેકે નિરનિરાળી રીતે એ એક જ શક્તિ-
નિધાન તેજોરાશિનાં તેજ હોંશોહોંશે હૃદયમાં ધારીને જે રસપ્રદ ને બલપ્રદ
નવરસુરણ અતુલબળ્યાં હતાં તેમાંથી તેમણે પોતપોતાનાં એકાંકી નાટકો કે
રેખાચિત્રો રચ્યાં, સર્જનલક્ષી વિવેચનો વિસ્તાર્યાં કે હાસ્યલક્ષી તેમજ અન્ય
પ્રકારનાં અક્ષરનિર્માણ કર્યાં.

વસ્તુરચિતિતું આ ત્વરિત રેખાદર્શન આજના વાચકને સ્પષ્ટ કરશે કે
“સંસદ એટલે મુનશી” એ સત્યાંશી સૂત્રનો વાચ્યાર્થ જેમ લેવાનો છે તેમ
લક્ષ્યાર્થ પણ ભૂલવાનો નથી—વિશેષે કરીને એટલા માટે કે એ જ મુનશી-
પ્રણીત સાહિત્યસંસદ જેમ ઉદયમાન મુલેખદોનો સાથ ‘ગુજરાત’ તથા
પોતાની ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં માટે પામી શકી હતી તેમ પહેલેથી જ નરસિંહ-
રાવ જેવા વયોવૃદ્ધ સાહિત્યકારનો અને દુર્ગાસંકર શાસ્ત્રી જેવાં પ્રૌઢ, આદ્ય
અભ્યાસકોનો નિત્યતત્પર સહકાર ભોગવવા પણ ભાગ્યશાળી થઈ હતી.

મંરકારી ગુજરાતના ઇવનને વાક્યમયનાં મનહર ને મનભર રૂપો દ્વારા
નવી દિશા દેખાડવા ને નવો વેગ આપવા એ સર્વની શક્તિઓને કેન્દ્રિત અને
ક્રિયાશીલ કરી શકે તેવી કલ્પનાત્મક અન્તર્દષ્ટિ, પ્રતિષ્ઠાસંપન્નતા અને કાર્ય-
કુશળતાનો ધારનાર એક જ પ્રતાપવન્ત ગુજરાતી આ કાલ્યવધિ ગુર્જરાતી-
ઓમાં એ સમે હતો; અને તેણે એ ધુરા ઉઠાવી—આજન્મ એક નરનાયકના
વર્ચસ્વથી, એવા પવનવેગી સાહસથી, એવી વ્યવસ્થાશક્તિથી, એવી અચલ
દૃઢતાથી, એવી અલૌકિક શી પ્રેરણા અને પ્રેરકતાથી.

એ વિશે વરાયલા વાક્યમયના એ સકળ ઋત્વિજોએ તેમજ બીજા
બહુસંખ્ય સમર્થ હોતા-અધ્વર્યુ આદિએ મળીને ‘ગુજરાતની’ જે દોઢ દસકાની
કારકિર્દીને દીધાવી-વચ્ચે બે વર્ષ (૧૯૩૩-૩૫) દત્તક મુખપત્ર ‘ઠોમુદી’ને
પણ શોભાવ્યું—તે સઘળું કાર્ય આપણા હિચ્ચતર, સાહિત્યપ્રધાન પત્રકારત્વનું
અમોઘું અંગ સદાને માટે ગણાશે—એની અનિવાર્ય તેમજ નિવારાત્ત તેવી
કેટલીક મોટીનાની મર્યાદાઓ છતાં.

૨

સંસદની સાહિત્યસેવાનું એ એક સ્વરૂપ. બીજું સ્વરૂપ તે એનાં પ્રકાશનો.
રા. મુનશીએ જ જેમને એક અન્યાયપૂર્ણમાં ‘મિત્ર અને મહાત્મા’ કહી
ખિરદાવ્યા હતા તે રણજિતરામના નિબંધસંગ્રહથી શરૂ થએલી એ સંસદ-
અન્યાયલિમાં છેક બારમો અન્યાયક બિનમુનશી નરસિંહરાવના ‘રમરણમુકુર’-

તો કેમ આવે છે, જાહેરાતદારો જેમને 'મુનશીદ' પતી' જ કહી પિછાનાવવાનું, ચોખ્ખું ગણે છે તે યુગલ જ અન્યાયવિનો મોટો ભાગ-ઉપર દર્શાવ્યું તેમ જીજ્ઞા કેટલાક સંસદીય ભાવનાવાળા લેખકો^૫ સુલભ હોવા છતાં-કેમ રોકવું હશે, બીજું કે નહિ તો ઉપરકહ્યા પુસ્તકના પહેલા આગતી પ્રસ્તાવનામાં મુચવાયલો રણજિતરામના કીમતી લેખોનો બીજો ભાગ ગુજરાતને આપવાનું સંસદને કેમ પછીથી કદી પણ સૂઝ્યું નહિ હોય: આ સર્વ પ્રશ્નોને માત્ર પ્રશ્નો તરીકે રજૂ કરીને જ આગળ ચાલીએ તો કહેવું જોઈએ કે એ અન્યાયલક્ષના તેમ જ રા. મુનશીની બીજી કેટલીક કૃતિઓના ઉત્તરમાં શો એટલે મોહનયુગનું સર્જનશિખર. રસકલ્પનાના એ તેજોમય ગિરિશૃંગથી વહતી પ્રાણુત્રદ અને ઉભાવન્ત આનન્દલહરીઓનો સંતર્પક આસ્વાદ, પ્રેમ અને પુરુષાર્થ ઉભય વિષયોમાં, સેંકડો ગુજરાતી નરનારીઓને જીવન-વિધાયક-ત્રાસાહક તેમ કર્તવ્યપ્રેરક-નીવલ્યો છે એ નિઃશંક વાત છે.

૩

સંસદના સાહિત્યમાં જે અંશો ઉત્તમ છે તેની એ સિદ્ધિઓ છે, તો એવા નથી. તે અંશોની અપસિદ્ધિઓ પણ ઠીક સંખ્યામાં છે ને વિશિષ્ટાર્થ-માં સંસ્કારી ગણાય તેવા વિચારોની સંરચામાં તો સવિશેષ શોચનીય છે. આ ટીકાના અનુમોદનમાં ત્રણચાર સહેજે યાદ આવતાં ઉદાહરણ આપવ બસ થશે.

મનુષ્ય સ્વભાવતઃ સર્વોગશુદ્ધ હોય અને રહે તેના કરતાં તે મનથી ક્ષણ બે ક્ષણ કે અધધડી પણ પ્રલોભનવશ યાય ને પછી તે જિતેન્દ્રિય બને તેમાં એની ખરી મહત્તા છે- અથવા સિદ્ધાન્તને આધારે થએલા સુકન્યા તથા હેમચન્દ્રના આલેખનમાં-જેમ, નરસિંહહૃદયમાં ભક્તિગ્ન્વાલા કયાંથી ઉદ્ભવી એ પ્રશ્ન-અંગેના તીક્ષ્ણ વિવાદમાં, -જે આર્થ જીવનદર્શનનાં કેટલાંક પ્રતાપો ને મહેરબાવન્ત સ્વરૂપની પિછાન સંસદે જ અનુકરણીય અભિનિવેશથી આપણને કરાવી છે તે જ જીવનદર્શનના. કર્મસિદ્ધાન્તની (પૂર્વજ-મોતી લાખેણી કમાણીરૂપ જિતેન્દ્રિયતા કે બકિતેસીત આ જન્મે આરંભથી જ સકય

૫. એમનામાંથી રા. બટુભાઈના લેખો તો અવશ્યમેવ સંસદે પુસ્તકરૂપે આપવા જોઈતા હતા; એ ન થયું તેથી કાચખી ઘોઠ ગઈ છે. આ કથન રા. મુન. કુમારની નવલિકાઓ તથા 'લલિતાપારવ' ને પણ સર્વોંશે લાગુ પાડવાનું છે.

છે ને ગમે તેવા પ્રલોભન સામે પણ અવિચળ રહે છે એ ઉચ્ચતર સિદ્ધાન્તની) સંસદીય સાહિત્યકાર નિરર્થક ને અક્ષમ્ય અવગણના કરે છે. એ સિદ્ધાન્ત ને સાહિત્યકારને સ્વીકાર્ય હોય નહિ તે બેશક એને અનુસરીને પાત્રસર્જન કરવા બંધાયેલો નથી; પણ તો પછી તેણે પોતાના ઉપર્યુક્ત પ્રલોભનવિષયક સિદ્ધાન્ત નેવાના દૃષ્ટાન્ત તરીકે સર્વોચ્ચ કાદંબનિક પાત્રો સર્જવાં ધટે નેથી કરી, ધર્મ ઇતિહાસ તથા અધિકારે યોગીજનોની અનુભૂતિને આધાર લઈ કથોત્તર રખલન-એ જીવનભાગોની પાકી સાધનાના પ્રયાસને અભાવે થએલું -તેને હાથે થઈ જાય નહિ.

સંસદનાં એવાં જ કેટલાંક વિશેષ રખલન ભક્તિભાવના-નિરૂપણના, યોગવિચારણના, ઐતિહાસિક પાત્રનિરૂપણના, અખ્યાની પરલોકાભિમુખતા ને સંસારદૈવના, દયારામના પ્રેમાનુભવના ઈત્યાદિ વિષયોમાં થયાં છે. એ સર્વને ગુજરાતે વગરપડકારે પસાર થવા દીધાં નથી અને ભવિષ્યમાં નવીનતાના આભાસવાળા એ ભાવનાનામી ભાવનાઓનું વિશેષ તાત્ત્વિક સંશોધન થતાં, એમ જ સિદ્ધ થશે કે સંસદે એ દષ્ટિબિન્દુઓ વિચારે વગેરે, પ્રધાનતા, લોકોને આધાત આપવાનો પોતાનો શોખ પૂરો પાડવા સારુ પ્રજામાં પ્રસારવા યત્ન કર્યો હતો. સંસદની મનોવૃત્તિમાં ગાંભીર્ય ને જિંડાણ પૂરતાં ને જિંદગી કક્ષાનાં હોત તો આ શોકકારક પરિણામ ન આવત.

કલાવિષયમાં નીતિના સ્થાન વિશેની સંસદની દષ્ટિ યોગ્ય રીતે અર્થવા માંડીએ તો એ મહાપ્રશ્નનાં કેટલાંક મૂલતરત્વોનું વિવરણ આદરવું પડે ને અહીં અશક્ય છે; એટલે બે ચાર સર્વસામાન્ય વિધાનો જ બસ થશે: એ દષ્ટિ સારા અર્થમાં જલ્દીથી વિલાસપ્રિય છે, તેણે ધણી બે વાર શિષ્ટતાની મર્યાદા જાળવીને ચંદ્રાવરસનું ને દાંપત્યપ્રેમનું હૃદયૈકમય આલેખન કર્યું છે, તેમ નરસા અર્થમાં કેટલીક વાર વિલાસપોષક બની છે, ગ્રામ્ય જીવન નિકૃષ્ટ કોટિનું વારતવદર્શન કરાવવામાં સરી પડી છે. આ પ્રકારનાં તેના રમૂજ્યત્વો પણ કોષકોષ વાર જનરુ કહેવા પડે તેવા બન્યા છે. સમભાવી ને સદસહવિવેકી વાચકો આનું થોડુંધણું નિભાવી લે છે એમાં એમની તો લાયકી છે, પણ ને સંસદપ્રવૃત્તિએ ગુજરાતમાં સતત પ્રયત્ન વડે ઉત્તરકર આત્મ-જ્ઞાન જગાડ્યું અને આર્યત્વનું કેટલુંક કલાત્મક દર્શન કરાવ્યું તેણે એવાં-એવાં લખાણો વડે પોતે જ પોતાની જિંડગના અમુક અંશે કરી હોય તેવું નથી લાગતું?

૪

‘ગુજરાત’ અને ગ્રન્થાવલિ હિપરાત, ‘મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ’ પણ-એની ફેટલીક નિવાર, અંબીર મર્ધાઓ છતાં-સંસદનાં સારાં સેવા-કાર્યોમાં મળાવવો જોઈએ. તેણે માથે ઉઠાવેલા સાહિત્યના ઇતિહાસનો બાકાનો બાગ-અને શબ્દકોષનો બધો જ બાગ-તેના નેતાઓને પણ હવે તો સાંભરતો નહિ હોય એટલે બીજા કોઈએ એ બોટથી દુઃખી થવામાં ઝાઝી શક્તિ કે સમય રોકવા જેવું નથી. અતિયાચર્યને બદલે રથેય^૧ એ જો તેમનો મુખ્ય ગુણ હોત તો તેમની આવી ફેટલીક કર્તવ્યમ્યુનિ ન થાત; બીજી રીતે કહેતાં, જે સાહિત્યસેવામાં ફેટલીક ટ્રાર પહેલું^૨ સ્થાન નમદ કાર્યસિદ્ધિને નહિ પણ ચમકામકને અને કીર્તિવાંજાને અપાતું હોય, તેમાં બીજું^૩ ધાય પણ શું?

વાર્ષિક ઉત્સવપ્રસંગોનાં પ્રમુખનાં વ્યાખ્યાનોમાં^૪ એકદેશીય ને માત્ર ભલકમ્બુ^૫ ધણું હોય છે પણ એ દોષોથી ચેતીને ચાલીએ તો તેમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય, અભિનવ દૃષ્ટિબિન્દુ, વિષયનો કલ્પનાશીલ ગ્રાહ અને સચોટ તથા ફેટલીક વાર સાચાં તેજે સુહાતી લેખનશૈલી જેવા જે ફેટલાક ગુણો અનુભવાય છે, તેણે ગદ્ય વીસીના સંખ્યાબંધ લેખકોને જીવન અને સાહિત્યની (એમાંના જ એક બાષણમાંથી શબ્દો લઈએ તો) “સ્વતંત્ર અને સજીવન ભાવનાઓ” અર્પી છે તેમજ સેંકડો વાચકોને-વિશેષે ઠરી યુવાનો-ને-અર્વાચીનતાનાં પદ્ય પ્રગતિકારક તરવા સમજવાની સાહિત્યદૃષ્ટિની લક્ષણ ઠરી છે. અને અહીં જ સ્મરી લેવો યોગ્ય ગણાશે સંસદનો દ્વિશ-વર્ષ-સત્ર, જેના પ્રસંગોમાં સારા સાહિત્યસંમેલનનાં ફેટલાંક લક્ષણો હતાં ને જે નરસૈયા વિશેના નાટ્ય-રાસકથા તો ધણીને લાંબા વખત સુધી સવિરોધ પાદ-રહેશે.

૫

સાહિત્યસંસદની વિશદબ્દી નિમિત્તે કરવા માંડેલું તેના કાર્યનું આ વિદ્વાદગાવધોકન તેના નૂતન (ફીરિસંટ)^૬ મંગલભાષણ (નૈતિન વિશ્વવ્યવસ્થા અને

૬. બાષણશ્રદ્ધિ એ કહી સંસદનું સભ્ય અંગ થઈ શક્યું નથી એટલે તેણે પુસ્તકોના ‘ફોરવર્ડ’ માટેનો સ્વ. ચન્દ્રસેનકર ન. પંડ્યાનો ‘આદિવચન’ અપનાવ્યો છે, (એના અસલ ધડનાર ગ્રેણ છે એ બધા વચરજ, બ્રાથ.) inabagpura ના પર્થાપ તરીકે; પણ, આ ઉદ્ધાને માટે સ્વ. નરસિંહસવ-પ્રણેજિત-મંગલ ભાષણ^૭ કે ‘મંગલ વ્યાખ્યાન’ ખરો શબ્દ છે.

અર્વાચીન દષ્ટિસ્વરૂપના ૭ ઉદ્દેશ્ય વિના અધૂરું જ ગણાય. એ વ્યાખ્યાનમાં સંસદના પ્રમુખશ્રીએ અર્વાચીન એટલે સુને ૧૫૦૦ પછીના દુરપમાં પ્રવર્તેલી રાજ્યનૈતિક કુટિલતા માટે દુષપ્રખ્યાત ઇટાલિયન વિચારક મેકિયાવેલીને તથા એના ભૌતિકશાસ્ત્રવાદ (‘સાયન્સ’વાદ) માટે વિખ્યાત ઇંગ્લિશ ફિલસૂફ બેકનને ઉત્તરદાયી કરાવી, સાંપ્રત જગદવ્યાપી યાદવીનાં જાડાં મૂળ બનેના ઉપદેશોમાં જોવાનો યત્ન એમની છટાદાર વાણીમાં કર્યો છે અને જગત શ્રોકૃષ્ણ, ભુદ ને ધનુનાં જીવન તથા સદ્બોધથી કેટલું બધું દૂર આજને દહાડે પહોં ગયું છે એ પણ ઉત્સાહપૂર્વક ને અનિવાર્ય ઝાણિ સહિત દર્શાવ્યું છે. વર્તમાન માનવજાતિના રોગગું એમ નિદાન શોધ્યા પછી તેનાં ને ઉપાય સૂચવવામાં આવ્યો છે તે વ્યાખ્યાનના, અન્તર્ભાગના થોડા શબ્દોમાંથી સમજી શકાય છે:

મનુષ્યત્વ, આ કયું અને પેલું કયું એમ સંતોષ લેવામાં નથી, માનવી થવામાં છે. કરવું એના કરતાં થવું, એમાં જ એનો મોક્ષ છે.

આ સાદાં પણ અર્થમર્મવચનો સંબંધી કોઈથી વાંધો લેવાય તેમ નહીં, કેમ કે તેમાં પશ્ચિમના એકદેશીય ને ઉચ્ચધ્યેયહીન પ્રવૃત્તિધર્મ સામે સખળ ટીકા છે અને-સમજાય તો-પૂર્વના નિવૃત્તિધર્મનું પણ સજીવ સ્વરૂપ નિર્દેષ છે. ઉપરાંત, એ આખા ય વ્યાખ્યાન વિશે એક દષ્ટિએ જોતાં તો એમ પણ કહી શકાય કે (હમણાં સુધી આપણી વચ્ચે હતા તે ગાંધીજીને અનુપમ અપવાદ તરીકે સ્વીકારીએ એટલે) ને સમયમાં એકાદ સમ ખાવા પૂરતો પણ એવો ગુજરાતી વિચારક-કે પત્રકાર-સમર્થ ને સુપ્રતિષ્ઠિત, જિંવી ભૂમિકાએથી જગતને જોઈને વિષયને છાજતી રીતે એ વિશે બોલી શકનારો-નજરે પડતો નથી કે ને સાંપ્રત રિચાત પર કેંક પણ વાંચવા-વિચારવા જેવું આપણને આપે, તે સમયમાં રા. મુનશી જેવા આજના ગુજરાતના એક મૌન-નીય સંસ્કારનેતાની એ વિચારણા આવકારને પાત્ર છે જ.

૬

પરંતુ એ વ્યાખ્યાન એક બીજી દષ્ટિએ. પણ જોવાવું જોઈએ-પ્રત્યેક ઉત્તમ વિચારણામાં આવશ્યક એવી બૌદ્ધિક પ્રામાણિકતાની દષ્ટિએ. એ રીતે

૭. કેટલાક વચ્ચેએ જોની અસલ અંગેજી આવૃત્તિ ‘યુરોપીઅન સિવિલિઝેશન એન્ડ ધ ડિઝિટી ઓફ મેન’ (સોશલ વેલ્ફેર: ૧૯-૬-૪૨) પણ વાંચી હશે એટલે અહીં તેનો સાર કે વિગતે મુદ્દા પણ આપવાની જરૂર નેજ નથી.

જોતાં કહેવું પડે છે કે સંહારક ટેકા અને જોત્તોનો એકએક જનાવનાર... પોતાની પ્રયોગશાળામાં કે કારખાનામાં 'નોર્મ ઓર્ગેનન'નો જ મુખપાઠ શોધો કરતાં યા તો શત્રો જનાવતાં કર્યા કરતો હોય, અથવા તો, 'લ'ડન પેરિસ ને રોમની પાલ્સમેટો ને રાજ્યકચેરીઓએ 'ધ પ્રિન્સ'માં છે એ સિવાયની રાજ્યનીતિ કદી લેશમાત્ર પણ જોઈ-જાણી-ચિચારી કે આચરી જ ન હોય તેવી રીતે વ્યાખ્યાનકારે હિંમોધન કરવા પ્રયાસ કરી છે એ વસ્તુસ્થિતિ ધણી સુધારણા અને સંગીન પૂર્તિ માગી લે છે. તેમણે સોળમાં સદીમાંથી વીસમીમાં જન્મરી થી હલગ મારી તો છે, પણ, વચ્ચેના ચારસો વર્ષના યુરપમાં જેમ જડવાદ-સામ્રાજ્યવાદના કે એકાંગી 'સાપન્સ'-પ્રચારના દુષ્ટ આચારો ધર્મ બધા છે તેમ ધર્મ ને રાજ્ય-પ્રકરણ, સાહિત્ય, અર્થશાસ્ત્ર ને ભૌતિકશાસ્ત્ર એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં-થોડા જ ને અનાયાસે સૂઝતાં જાય તેમ નામો ટપકાવીએ તો પણ-સ્પષ્ટ ને વૈસ્તેપર, કાશીર્મલ રરિકન ને ટોલ્સટોય, બર્કલી અને બર્ગસો, શેલી ને રિવિન્ઝન, બર્ક મેક્લિન અને ગ્લેડસ્ટન, ઓલિવર લોન્ગ, જેમ્સ જન્સ ને એડિંગ્ટન જેવા પણ થયા છે તેમ જ એ સર્વેએ પોતપોતાની નેકદિલ રીતે માનવજીવનને— અને તે માત્ર યુરપના માનવીના નહિ પણ જે કાષ્ઠ તેમનો અમર સન્દેશ (પોતાને માટે તેમ ખુદ યુરપને પડકારવા માટે) સુણવા સમજવા ને સ્વીકારવા જેટલી સંસ્કારિતા ધરાવતા હોય તે સર્વ માનવીઓના જીવનને— સાંસ્ત્રિક, ભાવનાભિમુખ, સ્વાતંત્ર્યવાંછુ અને જડતાવિમુખ કરવામાં ભાગ ભર્યો છે— આ હકીકતો વ્યાખ્યાનકારને કાં તો ઝેમના ઐતિસાહસે દેખવા દીધી નથી, અથવા તો, તે શ્રોતાઓને આંજ દેવાના તેમના લાક્ષણિક મોહમાં જાણી-જૂઝીતે તથાયા છે. એમને પક્ષે જો તે પોતે કે ખીજું કાષ્ઠ એમ કહેવાતું હોય કે એવા મહાન ભાવનાદ્રષ્ટાઓ છતાં યુરપ ભાવનાપતિત થયું એ તો એ દ્રષ્ટાઓની કમતાકાત સાબિત કરે છે તો સામો ઉત્તર આપી શકાય છે કે, (૧) અત્યારનું અધઃપતન તો દેશોની જેમ ખ'ડેના જીવનમાં આવતી ચઢહિતર કલાઓમાંની જ એક છે; કે, (૨) પૂર્વોક્ત દ્રષ્ટાઓ (તે તેવા ખીજા ટેટલાક) હતા તો જ સમકાલીન યુરપમાં રોમાં રોલાં, વેલ્સ ને શૉ, સિડની વેબ દંપતી, હીન ઇન્જિ, સી. ઇ. એમ. જોડ, મિડલ્ટન મરી, આલ્ડસ હક્સલી, હેરોલ્ડ લારકી ઇત્યાદિ વત્તાઓના નિઃસ્વાર્થ ભાવનામકતોનો પ્રાદુર્ભાવ શક્ય બન્યો છે; કે, (૩) આ છેલ્લા ગણાવ્યા તેવા ટેટલાકનાં જીવન

તથા ચિન્તનમાં અને પૌરસ્ત્ય તેમ પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિના ઉત્તમાંનો ધારતા શ્રી-
અરવિન્દ અને રવીન્દ્રનાથ, માંધીજી અને રાધાકૃષ્ણનનાં જીવન અને જીવન-
સન્દેશમાં પણ ગયાં ચારસો વર્ષના યુરોપમાં જે સર્વોત્કૃષ્ટ હતું તે એકરસ
થયું હોવાથી જ એ ભાવનાવીરો વર્તમાન અને ભાવિ જગતની જાળજા-
માન આશાઓ છે. ૭

આટલે સુધીની ચર્ચાનું તથ્ય જે વાચકો ગ્રહણ કરી શકશે તેઓ આ
સંદર્ભમાં ખર્ચની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિનું અહીં સંયોજનપૂર્વક કરવા જેવું
રમરણુ પણ યોગ્ય સ્થાને ગણ્યું કે આપણે આખા ખંડને માથે અપવાદ
ઓઢાડી શકીએ નહિ, સાચી અને સ્વીકારપાત્ર રિચતિ આવી હોવા
છતાં આપણી વતી આજના જગતને અંગે નૈતિક વ્યવસ્થાનું દૃષ્ટિસ્વરૂપ
વિચારનાર તથા માર્ગદર્શન કરાવવાનો આકર્ષક કલ્પનાશીલતાથી યત્ન
કરનાર નેતાને હાથે તેવો અપવાદ ઓઢાડાઈ ગયો છે કેમ કે અમુક સિદ્ધાન્ત
કે સિદ્ધાન્તો દરમિયાં સ્વીકારી લઈને એ ચોકડામાં ગોઠવવા માટે પોતાને
અનુકૂળ દર્શાવેલા સેવા ને સર્વ પ્રતિકૂળને છોડી દેવી એ તેમની હવે તો
આપણને પરમ પરિચિત થઈ ગયેલી નિર્બંજનતાને તે વશ થયા છે. આખું
ખન્યા ખદલ ખેદ પ્રદર્શિત કરીએ છીએ; વિશેષ વ્યાખ્યાનચર્ચાનું, પથ્ય
પ્રસોબન જતું કરીએ છીએ કેમ કે એ તો અટપટા આર્થિકથી માંડી
સૂક્ષ્મતમ આધ્યાત્મિક મહાપ્રશ્નો બધી અમને વિચરાવે જેને માટે વૃત્તિ
બધી પણ શક્તિ થોડી છે ને હવે સ્થળસમય બિલકુલ નથી; અને એ
વ્યાખ્યાન દ્વારા જે કેટલુંક ખરેખર રસમય ને વિચારણીય આપણને મળી
શક્યું છે એ માટે સાભાર આનંદ વ્યક્ત કરીએ છીએ.

અન્તમાં એટલું જ ઇચ્છવાનું કે તેજસ્વી ને ઉચ્ચાબિલાષી સાહિત્ય-
સંસદ દીધાંયુ થાય તેમ જ તેનું અને તેણે પોતાની ગુજરાતગૌરવરૂપ ને હૃદયો-
જનક સિદ્ધિઓમાં ગણાવેલ ગુજરાતી સાહિત્યપરિવદ તથા ભારતીય વિદ્યા-
બવનનું હવેનું જીવન “નૂતનતા સાધવાના મોહમાં” તણાય નહિ, તે “રંગબેરંગી
ચળકતા ‘સજીવન’ પતંગીઆના ચંચલ જીવનચો” જીવવું છોડી દે કે છેક
જોણું કરે, “સ્વ-સ્વના સ્વચ્છંદી તરંગ ઉપર ન તણાતાં પ્રમાણ મહાન પથ
ઉપર દઢ પગલે ચાલે” અને “મનુષ્યનાં દેવી તેજથી દીપતા મનનાત્મક જીવન”નું
અનુકરણીય દર્શાત શિષ્ટ ગુજરાત સમક્ષ ધરવાનું સાત્ત્વિક સામર્થ્ય સત્વર
ફળવતી થઈ જાય. ૮

૮. “You cannot pass an indictment against a whole nation.”

૯. ઇતિહાસના અવતરણચિન્દિત ચબ્દો ઇન્ડિયનવિચારમાંથી (પૃ. ૪૩) છે.

સાહિત્યપરિષદ

અમારા ગયા અંક પછી તુર્ત ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખશ્રીનો એક પરિપત્ર (તા. ૧૭-૬-૪૨નો) અને જુન અંકથી તેની પત્રિકા પણ મળી છે. એ બંને માટે અમે પરિષદના આભારી છીએ.

પરિપત્રમાં સામયિકોનો સહકાર જે બાબતોમાં મળાયો છે તે બે છે : સાહિત્યસંસ્થાઓની સંઘટના (સામાન્ય રીતે 'સંગઠન' કહેવાય છે તે.), તથા, સભ્યસંખ્યાની વૃદ્ધિ. સંસ્થા-સભાસદોની માત્ર સંખ્યા બેઠકોએ તો (સપ્ટેમ્બરની પત્રિકા પરથી જણાય છે તેમ) એ ગયે વર્ષે ૧૦ હતી ને આ વર્ષે ૨૩ થઈ છે, તથા ને બૃહદ્ એમ બંને ગુજરાતોમાં મળીને એ સ્થૂળ માપથી જ માપીએ તો, પરિષદના (જેવો છે તેવા) પ્રભાવનો નકશો દોરતાં કહી શકાય કે દક્ષિણે પુના-નાશિક સુધી અને પૂર્વપશ્ચિમે કલકત્તા ને કરાચી સુધી તેની સીમા વિસ્તરી ચૂકી છે; સુક્ષ્મતાથી જોતાં, વિસ્તાર નથી પણ સંઘાય છે. તે આ રીતે : એ સંસ્થાઓ પરિષદમાંના પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પરિષદની નિત્ય કે નૈમિત્તિક, એકે પ્રકારની કાર્યનીતિ ધડપ્તામાં-પોતપોતાના વિશિષ્ટ બક્ષિત્વવાળો કે વગરનો, ડોઢ જ જાતનો-ભાગ લેવાં. કદી તણખણુ યે તોડતી નથી; અને, બીજું કે નહિ તો સંમેલનના દિવસોમાં પણ પરિષદનો સન્દેશર પોતપોતાને સ્થળે સક્રિય રીતે પ્રસારવાને

૧. એ બંને અમને મોકલાયાં હોવાથી અહીં એ નિમિત્તે જ ટીકા યામ એ દેખીતું છે; બાકી, પરિષદનાં સુદયોગી નોંધ પણ અમે જ તા. ૪-૧૦-૪૨ના 'ગુજરાતી'માં લીધા છે એ બુલાવું જોઈએ નહિ.

૨. આ કથનનો ડોઢ ગોણ અપવાદ જડો-જેમ કે પરિષદના કાર્યક્રમમાંની મૂળરાજ-સદસ્યાબ્દીને અંગે તો બુલાવણી સૂરતની નર્મદસભામાંનું ૨૧. મુનશીનું 'એ વિષય પરનું' બાપણુ; પણ સામાન્ય નિયમરૂપ સ્થિતિ તો હમર કહી તેવી જ છે.

નામે જૂન્યો પાપડે બાંગતીનથી. આવી માત્ર પૈસામરુ ને માનજૂખી સભાસદ-
સંસ્થાઓ માટે પરિવહનતાઓને પણ પછી કેટલું માન રહે એ સમજી શકાય
તેવું છે. આ છેલ્લા ક્યનતો એક દાખલો ટાંકીએ છીએ. કરાચીવાળા સંમે-
લન પછી પરિષદે તળ ગુજરાતમાંની એક સભાસદ-સંસ્થાને સ્વયંત્રે કે હવેનું
સંમેલન તમારે ત્યાં બંરો; સંસ્થાએ એ માટેની વિચારણા એક બાજુ કરી
અને એનું પરિણામ જાણવાની પરવા વિના, બીજી બાજુ, નેતાઓએ પાટણમાં
હૈમસત્ર-વેળા જાહેર કરી દીધું કે હવેનું સંમેલન મુંબાઈના ઉપનગરમાં મળશે.
પેલી સંસ્થાને આ લાત એટલી મીઠી લાગી કે પોતા બહોળા પરિવહિયા
વર્તન સામે તેણે ન ક્યું 'મું' કે ત્યાં-નહિ જાહેર રીતે, ન તો વિરોધનો પત્ર
લખીને પણ.

ટૂંકી વાત આટલી: આપણે જેવી સાહિત્યપરિવહને લાગના છીએ તેવી જ
આપણને મળી છે. આપણને જ દાસપણું વહાણું છે તો આપણી પરિવહ-સર-
કાર સુતાધીશતાને શીદ વહાલી ન કરે ? એ સરકારના આવા માનસને કારણે
જ વર્ષો ને વર્ષોથી એવું બને છે કે સંમેલનપ્રસંગો સિવાયની મધ્યસ્થ સભાની
(જેમાં આખા સંસ્કારી ગુજરાતનું પ્રતિનિધિત્વ હોવાનો દાવો થાય છે તે
સભાની) લગભગ હરેક એક, જાણે પૃથ્વીભરના ગુજરાતીઓ એકલા મુંબાઈમાં જ
આવી વસ્યા હોય તેમ, એ શહેરમાં બરી ન ખાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા
છતાં આપણી પાસેથી તો આશા એવી રખાય છે કે આપણું સંપૂર્ણ સાંસ્કારિક
કલ્યાણ પરિવહદેવી સિદ્ધ કરી ચૂકી હોવાથી આપણે તો એને લગાલગીને
પ્રણમતા, એનાં પાદારવિંદે આપણી સહમાઈના ચચ્ચાર રૂપિયા દર એ વર્ષે
ધરતા-ધરતા, આટલો જ જાપ જગ્યા કરવાનો છે: નમસ્તુમ્યં નમસ્તુમ્યં નમસ્તુમ્યં
નમોનમઃ ॥

બીજી બાબત સભ્યો વધારવાની. પરિષદે માગેલા એ હજાર ને મુખ્યા-
યોગે મોડે ચાળીસ, આટલો બે ટકા ઉત્સાહ પણ શિક્ષિત ગુજરાતનો ઉભ-
રાઈ શક્યો એ માટે તેને ચાખ્યાસી આપવી ઘટે. બાકી તો સાહિત્ય અને
સાક્ષરતાની પ્રવૃત્તિઓ સાથે આ આન્ધ્રવાસીઓને, તમે એમને ખરાબર ઠંદોળો
નહિ ત્યાં સુધી, એવી લહેણાદેણી છે કે દસ સભ્ય પણ સ્વેચ્છાએ થાય નહિ
અને ન થયા હોત તો નવાઈ જેવું નહોતું. અમને યીદ છે તેમ પાછળથી,
લાક્ષણિક ગુજરાતી રીતે, લોકો સામે એવું પ્રયોજન લગાડાવવામાં આવેલું કે

પરિપદનાં પુસ્તક સંખ્યાને અસુક લાભથી મળશે. એ જાળમાં એ-પણ બાળાં-
બોળાં પણ ફસાયાં કે નહિ એ બાળુવામાં આવ્યું નથી.

પણ અમારે આમ હથોડી ચલાવ્યા કરવી જોઈએ નહિ એ સમજાવે
છીએ; એ વાપર્યા વિના છૂટકો નથી, કાલની મોટી વાતો મોટા-મોટા
દેખાવ ને નાનાં કામવાળા ફુદંદા ટાળવી હોય તો; એ પણ વાંચનારને
રોશન કરીએ છીએ; અને હવે, છટ-ચૂના ને લેલાનો ચથારથળ-સમય
હવેયોજ કરીએ છીએ.

ગુજરાતી સાહિત્યપરિપદે ગુજરાતી પ્રજાના ધણા સાહિત્યપ્રેમીઓને સમ્ય-
ક રૂપે આકર્ષવા હોય તો તેણે નર્મદ, ગોવર્ધનરામ અને માંધીજીની માતૃભાષાના
સેવકોને શોભતી ઊંચી ભાવનાંથીલતા અને સાત્ત્વિકતા પોતામાં કેળવવી જોઈએ.
પરિપદનો ગયાં ૧૮ વર્ષનો ઇતિહાસ^૧ પોઝારીને બોલે છે કે એ ગુણો તેનામાં
જોવામાં આવ્યા નથી. આ કારણે સ્વમાનથીલ સાહિત્યપ્રેમીઓમાં તેને ખોટો
જાતો ને સ્થાયી રસ ઉત્પન્ન થતો નથી. સરથાઓ સમ્યક યાચ છે તેના
મૂળમાં પણ, ઉપર વર્ણુવાઈ ગઈ એ મનોવૃત્તિ ઉપરાંત કાચી લાગણીવશતા
ધણી છે-શક્તિશાળીને આત્મીય ભાવ નથી તેમ એ કેળવવાનો પ્રયાસ નથી,
તો પૂછી સક્રિય ને કાર્યસાધક સહચાર તો ક્યાંથી જ હોય ?

ખીલું, સર્વેસામાન્ય જનતામાંથી સાહિત્યની પરિપદ ખોટા ઝાઝા સંખ્યાની
આજ્ઞા રાખવી એ બરાબર લાગતું નથી. લેખનપ્રવૃત્તિ અને શિક્ષણક્ષેત્રો
સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ ધરાવનાર જે વિશાળ વર્ગ છે-પત્રકારો, વિવિધ
કક્ષાના વિદ્વાનો ને લેખકો, શિક્ષકશિક્ષિકાઓ અને પ્રાધ્યાપકો-તેમનાં
ધરના હંબરા ધણી નાંખવાતી ધીરજ, ચિવ્વટ ને સાહિત્યબક્ષિત પરિપદના
કાર્યકરોમાં કદી પ્રગટશે (અને, ફીના એકસામટા ચાર નહિ પણ એકેક
રૂપિયો છ-છ મહિને આપો એવી ચાચના કરવાનું બ્યવહારુ જ્ઞાન તેમનામાં
જમશે)-ઉપરાંત, એ વર્ગના પણ પંડિતથી માંડીને બધા ચરોને સ્વાભાવિક
રૂપનું આકર્ષણ કરે તેવો કાર્યક્રમ પરિપદ કદી ધડો અને અમલમાં મૂકી
શકશે, તો જ તે ચેતાલની હસલિલું વાગજીયણું તથા હવેયોગિતા
સાબિત કરી શકશે.

૧. એ ઇતિહાસ એવરો જ હોય, ૩૭ વર્ષનો ન હોય, તેમ સાહિત્યસંસદના
પ્રમુખશ્રીએ ચોડા દિવસ પહેલાં પરિપદને સંસદની 'સિદ્ધિઓ'માં-નહો એને
સ્થાપી પણ ચોતે હોય તેમ-જણાવી, એ વખતે તે ભૂલી ગયા કે ચોતે માત્ર
નિયામિત હતા ત્યારે, ૧૯૦૫માં, પરિપદ સ્થાપાયલી ગોવર્ધનરામને પ્રમુખપદે.

પત્રિકા જેટલું કરી શકે છે તેટલાથી હાલ તો સંતોષ માનવો રહ્યો. પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ પ્રમુખશ્રી તેની દ્વારા એકલે હાથે શક્ય તેવો વાક્ય-મયિક લોકમત ધડવાનું જે થોડું કાર્ય કરી શકે છે તે જોઈને તેમને ખોટું માન થયા વિના રહેતું નથી. પત્રિકા જેમતેમ પણ ચાલુ રહેશે તો તેમાંથી જ આપણે પરિવહના ગૌરવને શોધે તેવું હિતમ માસિક અનુકૂળ દેશરચિતિમાં પામીશું.

૨૧. સંજનનાનાં વ્યાખ્યાનો

એ વિષયને આ અંકનાં ૨૨ પાનાં બહુ ધુશીથી આપ્યાં છે. તેમ કરવાનું પહેલું કારણ એ કે થોડા માસ પર એ અપાયાં ત્યારે એ વિશેષ એલી ટીકાઓમાં તથ્યાતથ્ય કેટલું છે એ વિચારવાની અંતરિયાળ (એટલે એ ગ્રન્થાકારે પ્રગટતાં સુધીની) પણ આવશ્યક તક, એના યોગ્ય સંક્ષેપ દ્વારા મથાશક્ય પ્રમાણમાં, વ્યાખ્યાનવિષયોમાં રસ ધરાવનાર સર્વને મળી શકે; અને ખીજું એકે એક પ્રગલ્ભ ને સન્નિષ્ઠ ગુજરાતી અભ્યાસકના આપણને બંધે અણગમતા તો પણ અપરતંત્ર વિચારો 'માનસી' દ્વારા વાચકવર્ગને પહોંચાડવા એ આવે સર્વ પ્રસંગે અમે અમારો ધર્મ સમજાવે છીએ. એ ધર્મ બળવવામાં, જે એ વ્યાખ્યાનો આ વખતે આપી શકાયાં તેનો સામાન્ય ઝોક અને વિશિષ્ટ વિધાનો ધ્યાનમાં લેનાર સૌ કોઈ જોઈ શકશે તેમ, અમુક જોખમ-ને તે એક કરતાં વધારે પ્રકારનું, વધારે દિશાઓમાંથી આવનારું-રહેલું છે જ. પણ એવાં જતાંઆવતાં જોખમોની બિના તો ગૌણ છે; પ્રધાન છે તે તો, વ્યાખ્યાનમાં છે તેવી વિચારણાનો વાદવિવાદનયો તત્ત્વજોષ. એ આપણને સૌને પરિણામે મળવાનો છે એવી પ્રતીતિ હોવાથી જ સંક્ષિપ્ત રૂપે પણ વ્યાખ્યાન-પ્રકાશનને અમારો મધુર કર્તવ્યધર્મ ગણ્યો છે.

આર્યત્વના તથા નર્મદજીવન-કવનનાં તત્ત્વનો એ જોષ ધરઆંગણથી જ (જે કે આ પ્રસંગે, વિષયોના મહત્ત્વને મુકાબલે, અતિ દૂંઠામાં), લેવોદેવો શરૂ કરીએ તો આ એક સર્વસામાન્ય કથન કરી શકાય તેમ છે કે વિદ્વાન-વ્યાખ્યાનકારનું દૃષ્ટિબિન્દુ, વિચારસરણી તથા નિર્ણયો (એ છે તો નેક-દિલ પણ) એકદેશીય બની ગયાં છે. એમના સરખા સુપંડિતને અમારે યાદ આપવાની બાગ્યે જરૂર હોય કે એક ઓક ચિન્તકને (કે નાટ્યકારને;

૧. ત્રીજું દલપતરામ પરંતુ આવશે, તો તે, ને-અર્વાચીન કવિતા વિશેનું આવી ગયું છે તે, આવતા અંકમાં છપાશે.

સોફોક્લીસ ૧) આધારે 'એએટે તથા એથુ આનોઈડે ફરીફરીને આપણું સ્વ ખેંચુ' છે તેમ, જીવનનું સ્થિરદર્શન કરવું ને સમગ્રદર્શન કરવું (To look at life steadily and look it whole.), એ પ્રત્યેક સંસ્કારી ઓપુરુષની સૌથી પહેલી ફરજ છે; એક જીવનક્ષેત્ર એવા અભ્યાસ-વિષયમાં, પ્રત્યેક વિચારી ને ઉત્તરદાયી ('રીસ્પોન્સિબલ') વિદ્વાનની પણ એ પહેલી ફરજ છે. આપણા સંમાન્ય વ્યાખ્યાનકારે એ ફરજ પૂરતી મનઃગતિ સાથે પૂરતા પ્રમાણમાં બળવી હોત તો પ્રકૃત વ્યાખ્યાનોના બંને વિષયો સંજ્ઞાની તેમજ ને પ્રતિકૂળ કહ્યું છે તેની સાથે જ તેનાથી અર્ધ ભાગનું તો અનુકૂળ તેઓ પોતે જ કહી શકત, જેથી કરી એમની પર ને થોડીક વાગળી ટીકાની ઝડીઓ વરસી છે (ને વધારે વહેલીગોડી વરસશે) તે છટાંછવાયાં આપટાં જ બની જાત એમ થઈ શક્યું હોત તો તેમાં આમદે આર્થત્વ, નર્મદ ઈત્યાદિ ઉપરાંત, વ્યાખ્યાનકારની પોતાની પણ અભ્યાસશીલતા તથા પ્રતિષ્ઠા-ભૈતને વિશેષ લાભ થાત એમ અમે માનીએ છીએ ને પૂરી માનવૃત્તિથી કહેવાની રજા લઈએ છીએ.

નહરો. હવે તો આપણે માટે એ જ ભાગ રહ્યો કે બંને તો હમણાં નહિ તો વ્યાખ્યાનગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ થયે પહેલી તકે, એમાંનાં વિધાનોને પૂર્વપક્ષ માની, ઉત્તરપક્ષ એ વિષયોના સમર્થ ને કર્તવ્યનિષ્ઠ અભ્યાસીઓ રજૂ કરે. એ માટે જેઓ આ પત્રનો ઉપયોગ કરવા ચલાતા હોય તેમને પૂરેપૂરો સત્કાર મળશે જ.

વ્યાખ્યાનોના આ વખત છપાયતા સંક્ષેપ 'અધિકૃત' છે અને નથી : છે, કેમ કે રા. સંજ્ઞાનાએ અમારી માગણીથી પોતાનાં ત્રણે અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનો (ત્રણે એક બીજા વિદ્વાને કહ્યું છે.) સંક્ષેપકારે રા. મશવન્ત શુક્લ જેવા આપણા એક શક્તિશાળી, પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકને આપેલાં, તે પરથી જ અમારા એ યુવાન મિત્રે ઘણી ઉપાધિઓ વચ્ચે પણ, બંને સુવાચ્ય સંક્ષેપો કરી આપ્યા છે; અને નથી, કેમ કે ગુજરાતી સંક્ષેપો રા. સંજ્ઞાના તપાસી જાય તેવી અમારી ખાસ ઈચ્છા હતી તે અમારી કેટલીક સંજ્ઞેગાધીનતાને કારણે જરૂર આવી શકી નથી. આવું બન્યા બેઠલ એ બંને લેખકોની ને વાચકોની લામા પ્રાર્થાએ છીએ.

• એમાંના નર્મદ વિશેના શબ્દો એ ત્રણ જગ્યાએ, એ સંખેપનું મૂળ અંગ્રેજી લેખની આવશ્યકતા છતાં અશક્તિને લીધે, કાઢી નાખ્યા છે.

છેવટ, 'મધુરેણુ' સમાપન કરવાના શિષ્ટાચાર-લોભથી નહિ પણ ખરા દિલથી આપણી યુનિવર્સિટીને તથા રા. સંજ્ઞાનાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો માટે અભિનંદન આપીએ છીએ કે તે આપણાં તો જ એ વિષયો પરત્વે (એમનાં કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓમાં સંજ્ઞાન તથ્ય પણ છે તેથી) આત્મનિરીક્ષણની તેમ જ પુનર્વિચારની તક આપણને મળે છે ને મળશે.^૧

શ્રી કેળકરનું અલીપ્તચિન્તન

મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાન નેતા અને પ્રતિભાશાલી સાહિત્યકાર શ્રી નરસિંહ ચિંતામણુ કેળકરે ગયા ઓગસ્ટ મહિનામાં પોતાની ઉમરના એકોતરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. આ આનંદકારક સુપ્રસંગે અમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ અને એવી હાર્દિક પ્રત્યક્ષ વ્યક્ત કરીએ છીએ કે તેઓ હજુ ઘણા લાંબા સમય સુધી ઉત્કૃષ્ટ આરોગ્ય અને આરામમાં હોવે અને પોતાનો યથેચ્છ વાક્યમવિહાર ચાલુ રાખી મરાઠી સાહિત્યની વધારે અને વધારે અભિવૃદ્ધિ કરે !

શ્રી કેળકરની રાજકીય પ્રવૃત્તિ અને સેવાનું વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી. લોકમાન્ય દિળકના સચિષ્ઠ્ય, સ્નેહી, સહકારી અને મંત્રી, 'કેસરી' જેવા સામર્થ્યવાન અને અગ્રગણ્ય સામાજિકના તંત્રી, મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્ય, ટ્રેસેસના એક ભૂતપૂર્વ કાર્યકર્તા, સ્વરાજ્યપક્ષના એક અધ્યક્ષ, હિંદુમહાસભાના અધ્યક્ષ ઈત્યાદિ જુદી જુદી રીતે એક પ્રતિષ્ઠિત રાજકારણી પુરુષ તરીકે તેઓ કીર્તિ પામ્યા છે. રાજકીય આંદોલનોની અસ્થિરતાના અને ચંચલતાના ભોગ બની અનેક રાજપુરુષો નિર્મોલ્લસત બની ગયાના દાખલાઓ છે. શ્રી કેળકરની કિંમતી રાજકીય સેવા લોકરમૃતિની બહાર કદાચ થોડીઘણી જાય એમ માનીએ તો પણ મરાઠી સાહિત્યમાંનું તેમનું પ્રથમ પંક્તિનું સ્થાન એટલું ઉચ્ચત્ત્વ અને શ્રેષ્ઠ છે કે વિરમૃતિનાં વાદુર્જાની છાયા તેના પર કદી પડી શકે નહીં; તે ચિરંતર અને અચલ રહેશે.

ગયા લગભગ અર્ધશતક સુધી શ્રી કેળકર મરાઠી ભાષામાં સતતપણે લખતા રહ્યા છે. એવા દીર્ઘકાલમાં રચેલો તેમની લેખનનિર્મિતિનો વિસ્તાર છાપેલા ૧૪-૧૫ હજાર પાનાં નોટલો વિપુલ થઈ ગયો છે અને હજુ પણ તેનો

૧. અને 'ત્રેણીનું' (ખાસ જૂલો વિશેનું) શબ્દપત્રક, આ અંગની મનુકંમલિકાની નીચે મુક્યું છે.

પ્રવાહ વલે જાય છે. કેવળ પૃષ્ઠસંખ્યાની સ્થૂલ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ આ સંપ્રાપ્તિ ('એચીવમેન્ટ') ઘણી અભિમાનારૂપદ અને વિરલ ગણાય. પણ શ્રી કેળકરની સાહિત્યસેવાની મહત્તા સંખ્યાગણતરીમાં જ નહીં પણ ઉચ્ચ અભિજાત ગુણોત્કર્ષમાં છે, મૂલ્યવાન રસપરિપોષમાં છે. નાના પ્રકારના વિષયો ઉપર તેમણે અંચરચના કરી છે અને આ વિષયોની વિવિધતા જોઈને મનને અચંબો લાગ્યા વગર રહેતો નથી. ઇતિહાસ, ચરિત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર, ગ્રંથસમીક્ષા, નિબંધ, નાટક, નવલકથા, નવલિકા, હાસ્યવિનોદ, કાવ્ય, વક્રોક્તિ જેવાં વિવિધ અને સામાન્ય જગતને વિસદ્દશ લાગે એવાં અદ્વાદ ક્ષેત્રોમાં શ્રી કેળકરે સહેલાઈથી સંચાર કર્યો છે. તે ઉપરથી તેમની રુચિનું વૈચિત્ર્ય, બુદ્ધિની વિશાલતા અને જ્ઞાનસંપાદનની તીવ્ર અભિલાષા વ્યક્ત થાય છે.

મરાઠી ભાષા પરનું શ્રી કેળકરનું પ્રભુત્વ એટલું ગાઢ અને અસરકારક છે કે ગમે તેટલી ક્લિષ્ટ કલ્પના હોય, ગમે તેટલો સૂક્ષ્મ વિચારતંત્ર હોય, ગમે તેટલી કામલ ભાવના હોય, તેનું યથાર્થ સમ્બદ્ધશન અને સ્પષ્ટીકરણ એમના લેખનમાં યથા વગર રહેતું નથી; આપણને લાગે કે સમ્બદ્ધશિના તેઓ એક ખરાં સ્વામી અને જાદુગર છે ! 'કેસરી' જેવા પ્રખર રાજકીય પત્રમાં પણ તેમણે ભાષાસૌંદર્ય, ઉપમા, અલંકાર, સમર્પક અવતરણ, વિનોદ, વ્યંગ્યોક્તિ ઇત્યાદિ લક્ષિત ગુણોની શીતલ મૃદુતાને સ્થાન આપ્યું અને તેથી 'કેસરી'ની લોકપ્રિયતા વધતી જ ગઈ. વિદ્વતા, વિનય, વિનોદ, સમતોલ વિચારશક્તિ, તર્કનિષ્ઠ મુક્તિવાદ, ઉદાત્ત સાદાઈ, કલાવિલાસ, જનમગ્નત સૌજન્ય ઇત્યાદિ કેળકરવ્યક્તિની વિશિષ્ટતાઓ. તેમના લેખોમાં અને ગ્રંથોમાં પ્રતિબિંબિત થાય, છે એમાં નેવાઈ શી ? મહારાષ્ટ્રમાં તેમને સાહિત્યાચાર્ય, સાહિત્યસંપ્રદાયના પદવીઓ લોકો તરફથી મળ્યા ગઈ છે. અને તે યથાર્થ નથી એમ કોણ કહી શકે ?

સવ્ય અને અપસવ્ય

૧.

.પૂરા થવા આવેલ વર્ષ ૧૯૪૨ના ડેટલાક વાર્ષિક પ્રસંગો પર આ પત્રમાં અમે કે લેખકમિત્રો લખી જ શક્યા નથી એ માટે ખેદ કરવો નિરર્થક અને ખુલાસા કરવા અનાવશ્યક ગણી એમાંના મુખ્યતમ વિશે થોડું થોડું લખીશું.

જાન્યુઆરીમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ અપાવેલા વિદ્યાવિસ્તાર-
વ્યાખ્યાન 'આચાર્ય' આનંદશંકરનું 'ધર્મચિન્તન' (પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી:
બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ-માર્ચ ૧૯૪૨) એ વિષયનો સર્વપ્રથમ સ્વાધ્યાયક્ષેપ
હોવા ઉપરાંત નિશ્ચિતમાર્થયુક્ત પણ છે. ગુજરાતના આ 'હેતુસાવેલા
બ્રાહ્મણપ્રેક્ષકની' ૧ અનુપમ પ્રતિભા અને જીવનદર્શન પ્રત્યે ગુજરાત-સૌથી
પહેલું તો, શિષ્ટ ને શિક્ષિત ગુજરાત-હજી ઘણું ઝણુ વાળવાનું બાકી છે-
એમના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરીને, એમનાં જીવન તથા ચિન્તનને અનુસરીને.
એ પ્રવૃત્તિમાં સાચી સાદાશ્ચ કરે તેવા પ્રકૃત વ્યાખ્યાનમાંનું વિશદ અર્થ-
ઘોતન ઘણું વંચાય, વારંવાર વિચારાય ને આચરાય એમ હૃદયીએ છીએ.

સાહિત્યસેવકની ૫૦મી (કે ૬૦મી ઇત્યાદિ) જયંતીના ઉત્સવને લીધે એ
વ્યક્તિને જ મહત્વ મળતું હોય તેમ મનાવા લાગ્યું છે એ યોગ્ય થતું નથી. એવા
પ્રસંગે જે વર્તાઓછા કાવ્યમી મહત્વનાં કાવ્યો થાય છે તેની ગણના કરવામાં
કાર્પેયદોષી થવું જોઈએ નહિ. માત્ર હમણાંના દાખલા લઈએ તો: ૧૯૪૦માં
રા. ધનસુખલાલ સબંધી 'માનસી'વિભાગ, ૧૯૪૧માં 'શ્રી રામચુરા ગોદડમ
જ્યુનિટી પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ' અને આ વર્ષના તેવા પ્રસંગો નિમિત્તે એપ્રિલમાં
સહયોગી 'નવચેતન'કારનો વિશેષાંક ને દ્રવ્યનિધિ-પ્રવૃત્તિ તેમ જ મેમાં રા.
રમણલાલ વહેસારી સંગ્રહી ઉપયુક્ત અભિનંદનગ્રન્થ તથા એક માસિકનો
તેવા વિશેષાંક-આ સર્વ મળ્યું છે અને તેનાથી પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ સાહિત્યસેવા
થઈ છે એ દ્રશ્યકત તરફ દુર્લક્ષ કરી શકાય તેમ નથી.

ઓગસ્ટમાં ગુજરાત સાહિત્યસભાએ રંગતરંગકાર જ્યોતીન્દ્ર દવેને
૧૯૪૧નો રણજિતચન્દ્રક આપ્યો એ માટે બંનેને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ
અભિનંદન. ચન્દ્રક સ્વીકારતાં અપાયેલા 'કવેતાઈ' આત્મપરિચયને કારણે
પ્રસંગ સવિશેષ રસિક બન્યો ને રમણીય પણ રહેશે.

1. "The last of the learned Brahmanas of Gujarat"—K.
M. Munshi. Bharatiya Vidyā. May 1942.

૨. આ પણ નોંધવું જોઈએ કે એના પ્રકાશનથી આપણને મળેલી એક
તથરપર્થી અવલોકનનોંધ દ્વારા (પ્રા. વિ. ર. ત્રિવેદી, 'ધી ઈન્ડિયન પી. ઈ. એન.'
એક્ટો. ૪૨), આપણે ખોવા પ્રસ ન જ, હોત તેવું ગાગર-સાગર-ગુણી મૂલ્યાંકન
એ નવલકારનું આપણને મળી આવે છે.

ઓગસ્ટમાં કેપ્પરાઈ કાળરાજી (૧૮૪૨-૧૯૦૪) તથા છોટાલાલ સેવક-રામની (૧૮૪૨-૧૯૧૦) જન્મશતાબ્દી હતી. અધીશતકથી થે વધુ સમયે સુધી સમયે 'શરત ગોસ્વામી'કાર, નવલકથાકાર, નાટ્યલેખક, તથા સંગીત-પ્રચારક લેખે સુકીર્તિ પામના કાળરાજીની જેવા, ગયા જમાનાના હિંદુ સાહિત્યસેવકો પણ માતૃભાષાપ્રેમ, સાહસ ને ચીવટ તથા ખર્તની દૃષ્ટિએ, થોડા જ છે. 'ગુજરાતી ચંદ્રમૂલદર્શક'કાર છોટાલાલ એ અખા પછીના કદાચ પહેલા જ સોની જ્ઞાતિમાં થએલા સાહિત્યસેવક હશે. તેમની કવિતા બોધક ને સામાન્ય પ્રતિની છે, પણ, રજીછોડભાઈ ઉદયરામ અને મણિભાઈ જયભાઈની સહલેખકરૂપે, •૧૮૭૮માં, 'શેક્સ્પીઅર કયાસમાજ' ('લેખન ટેક્સ 'ક્રોમ શેક્સ્પીઅર') દ્વારા જન્મતના એક મહાકવિનો પ્રથમ પરિચય ગુજરાતી વાંચનારને કરાવનાર તરીકે એ લેખક હમેશાં યાદ રહેશે.

૨

• ગુજરાતના સાહિત્યજીવનને વિરલ આત્મભોગી રા. મહાદેવભાઈ હ. દેસાઈ, સમય પત્રકાર રા. મણિલાલ ઇ. દેસાઈ, કલાપીનાં પ્રસિદ્ધ રનેહમાજન શોભના તથા આચારપદ તરુણ લેખક રા. હરજીવન સોમૈયાનાં અવસાનથી ગએલી ખેટની નોંધ જોડા ખેદ સાથે લખએ છીએ.

ભાવનગરના અમ્રણી થીઓસોફિસ્ટ, સુર જ્ઞાતિસેવક અને એક ગુજરાતી સુવક્તા રા. ગુણવન્તરાય ગુલાબરાય દેસાઈ તા. ૨૬મી સપ્ટેમ્બરે ૧૯૧૧ વયે અચાનક પરલોકવાસી થયા. રાજકીયેતર વિષયોમાં પણ આપણી બાપા સુન્દર વક્તૃત્વની શક્યતા ધરાવે છે એવી સાક્ષી સ્વ. મણિશંકર બટ્ટ, સ્વ. મર્મદાશંકર મહેતા, સ્વ. નૃસિંહ વિભાકર તથા સ્વ. ચન્દ્રશંકર પંખ્યાનાં તેમ જ સુદ્દમતનાં બાપણો સંભળવાનો લાભ અમારી જેમ પાત્રી શકનાર હરેક શ્રોતાજન પૂરશે. પોતે 'કૌમુદી' તથા 'માનસી'ના હંમેશ સક્રિય સહાનુભાવક હતા. એ વૌત્તનું પણ અહીં કૃતજ્ઞતાપૂર્વક, સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી. પ્રજા એ ધર્મનિક આત્માને અખંડ શાન્તિ અપો.

મન્દિર-વૃત્ત

• ૧. વિશેષ મદદ લેખે ૨. દસ-દસ રા. છોટાલાલ દેસાઈ, પ્રા. સુરેશ

દીક્ષિત તથા 'એક બન્ધુ'ના અને રૂ. પચીસ રા. મનહરલાલ મહેબાબના મળ્યા છે તેની પહેાંચ સાબાર સ્વીકારીએ છીએ.

૨. આગલાં પુસ્તકોની જેમ 'લીલાંસૂકાં પાન'ની આવક પણ 'માનસી'ની ખોટ પૂરણમાં જવાની હોવાથી સાહિત્યપ્રેમીઓ એ વિષયમાં વિના વિલંબે ઘટણું કરશે એવી આશા છે.

૩. પૈસાની મૂંઝવણુ તેમ જ સાર્વાજિક અશાન્તિને કારણે ડિસેમ્બરનો અંક જાન્યુઆરી ૧૯૪૩ પહેલાં પ્રગટાવી શકાશે નહિ.

સૂરતઃ તા. ૨૮-૧૦-૪૨

—સં. માનસી

સ્વીકાર-પૂર્તિ

મુદ્રક અને ગ્રામર્થઃ રામરાય મો. મુનશી (ગ્રામસજ્જન સા. કાર્યા. રૂ. ૦૧).—
ઉચ્ચ જીવનઃ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ (ગુજ. સા. સભા, ૧ આનો)—નિબંધમાલા
(આ. ૩૯): વિજેનાથ મ. ભટ્ટ (એન. એમ. ત્રિપાઠી ઠ. રૂ. ૧).—ધરત્કંઠીઃ ઉમેરા
કવિ (રૂ. ૧-૧૦-૦). માનવગીતઃ સુમનશર્મા ન. પટેલ (છ આના).—ગુજ. સા. સભા
(૧૯૪૨-૪૩) તથા ગુજ. વર્ના. સોસાયટીના (૧૯૪૦-૪૧) અહેવાલો. પ્રજાદેશઃ ૨.
૨. ગૌતમ (શ્રી સચાલ સા. મા. પુ. ૨૭૬; રૂ. ૧-૨-૦).—વીર વનરાજઃ
'ધૂમકેટ' (શ્રી સચાલ બા. જ્ઞા. મા. ૧૭૪; ગુર્જર મં. ૨. કાર્યા. છ આના).—
કર્તવ્યનાં કારણેઃ દિગ્વિજયારાવ રૂ. મહેતા.

વીરા બાવીસ હજાર

સર રૅટકડં કિષ્તની, યાદગાર દેરખારતોની વાટાઘાટ દરમ્યાન
હિસાહમાં આવી જઈ હજારો ગુર્જરાની સેના તૈયાર કરવા સંબધે ગુજરાત
ના પ્રખર કવિ શ્રી નાનાલાલ દ. કવિએ હિદ્ગાર કહેલા તે પરથી, લે. કવિ
મોનાલાલ.

૧. વીરા, ચાલો ઝટ રણમાં,
—ગોખીના કે સહરાના—
અરિને હણવાને કાણમાં,
યા સત્તજ, જરી ગભરા ના.
• નદિ ખગમા ત્યાં ઠા કૂહેરો,
નદિ આવારણ આ વાર,
બહેનાં ના રમરો લેરો,
વીરા બાવીસ હજાર.

૨. બીડું ચડાધુ' મેં આળે
—કે બહુ તો કાલે રાતે—
ગુર્જરક્ષાને કાળે
સેના સંજલું જ પ્રભાતે.
• નથી હથિયારો તો હાથે
પણ પગમાં ભેર અપાર
સમરાંગણ ધારો સાથે
શ્રીરા બાવીસ હજાર.

૩. સાખરમતીના મથદાને
કરણું જઈ ખૂબ “પરડ”
“રાઈફલ” બન્યો ડંડા ને
૨ શ્રીફળ “હૅડ મેનેડ” ।
• છાંટા “બેલેનો” ને “ટકા”

પ્રદાનની નયોત લગાર
આપણને દેરો ટેકા
શ્રીરા બાવીસ હજાર.

૪. અધ્યાત્મ સદા છે જીવો
જ્ઞાતિક તેને આધીન
આત્માનાં બલથી શોધો
જે ખોટ પડે સંગીન.
સ્તુતિયો ને આશીર્વાદો,
અમ એક પૂરા આધાર,
ત્યમ ગાળો-ચાપો લાદો
પૂરા બાવીસ હજાર.

૫. વાણીનો મહિમા મોટા
છે રાષ્ટ્ર અજેય હતાજ
અક્ષરનો ચાલે સોટા
ને સધળે તેવું રાજ.
સહ મંત્ર જ એક પુકારો
જોગાર તણો ઉચ્ચાર
બહુ એકી સાથ ડાકારો
પૂરા બાવીસ હજાર.

માન રા

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૭ : ગ્રંથાંક ૪

દિસેમ્બર ૧૯૪૨

પૂર્ણિમા ૨૮

મંચાલક

પ્રકાશક વિજયરાય કલ્યાણરાય વેંઘ

પ્રકાશનસ્થાન : આનંદ-પ્રેસ : મેદાનરોડ : ભાવનગર.

લાં છું આ યુ પ્ય
સુંદર રમરણશક્તિ
ખલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંડુનું કેસરી જીવન

વાપરે
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિદ્ધર, અમક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઔષધો મેળવેલાં છે.

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુંબઈ નં. ૧૪

ભાવનગર એજંટ,

મેસર્સ જયંતીલાલ ગ્રંથિતલાલની, કું. આંબાચોક

મરાતા જાન, માલ અને
મિલકતની સલામતી માટે
'ઈન્ડિઅન ઝેલોખ'ની
વીમાની પોલિસી સંપૂર્ણ
પ્રકારની ગેરંટી છે.

વીમાનું તમામ

પ્રકારનું કોમકાગ

૧૦૦% સ્વદેશી

અને

સેફર

ધી ઈન્ડિઅન ઝેલોખ ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી.

સુરત બ્રાંચ
સુરત

૩૧૫/૩૨૧ હોર્નબી રોડ
કાંઠ, સુરત

અમદાવાદ બ્રાંચ
હવેલી બોર્ડીંગ ક્લાર્ક સ્ટ્રીટ

શાખા અને એજન્સી બોર્ડીસો અગત્યના દરેક સ્થળોએ છે.

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેન્કરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ

મુંબઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૮૮૨

તારનું સરનામું : “દાઆસ”

કચ્છાણની ઊંચી બતની ટેબલ ઈટે

અને સાત પાટીનો ઊંચા પ્રકારનો

ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

— ઓરીએન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘સી’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,

ગોવાલિયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૮

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખતી-રેતી વગેરે કિશ્મયત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક ફેટીંગ અને એક્સકેવેશન.

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાનાં સર્જનો ।

છેલ્લો ફાલ

Δ પ્રવાસી તેટલી જ પહેલદાર શૈલીમાં
કુશળ શબ્દશિક્ષીની કલમે લખાયલી
સ્ત. ગદ્ય અને રંગબેરી વૈવિધ્ય
અને વારનવિસ્તારથી છલકાતી વીસ
વાર્તાઓ અને આર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ

મૂલ્ય રૂ. ૧૫૦

મીઠી નજરે

Δ સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગભૂમિ અને નૃત્યકલા
વિષયક વિશદ વિવેચનો, સાહિત્ય અને કલા કૃષ્ણનાં
સંપ્રેરણા અને પ્રાસંગિક કાવ્યોનો સંગ્રહ

સંપાદક : શ્રી. વિ. ક. વૈદ્યના

'દળવી કલમે' ગીર્ણદ આમુખ સાથે

કલામય મુદ્રણ

મૂલ્ય રૂ. ૭૫

રંગલીલા

શ્રી નટવરલાલ પંડ્યા, રમણભાઈ નીલકંઠ, ભગીરદાર
ગ્યોર્તીન્દ્ર દવે, ધનસુખલાલ મહેતા અને ચન્દ્રવદન મહેતા

આ ૭ લેખકોનાં દારપરસિદ્ધ લખાણોમાંથી

મુંદર પ્રસંગો જિંદગી અને તેમની એક

ખીલ સાથે બાંધીબાળ મૂંઝવણી દરેક

રંગેકું દારપરસથી કલકાતું પ્રદસન :

મુંદર રૂપરંગ

મૂલ્ય રૂ. ૧૦ આના

એન.એમ. ત્રિપાઠી એન્ડે કંપની, મુંબઈ ૨

વિજયરાયનાં બે વિશિષ્ટ પુસ્તક

લીલાંસૂકાં પાન

નર્મદયુગ વિશેના આ વીસ નિબંધોમાં ગુજરાતનો એ મહાપુરુષ ને એના સમર્થ સમકાલીનો પુનર્જીવિત થાય છે. એમાં તમે એ સમયની વિવિધ સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિનો નિકટ પરિચય રસાળ શૈલીમાં પામશો.

ઋગ્વેદકાલનાં

જીવન અને સંસ્કૃતિ

પ્રા. ડાહ્યારાય રે. માંકડ :

- “વિદ્યત ત્રિપુરીના મનનું વિવેકપૂર્ણ સંદોહન... આપણે એ વિષયનું પહેલું પુસ્તક... રીતિમાં અભિનવ પ્રસાદ સાર્વત્રિક છે. વિશિષ્ટ વિષયને વિશિષ્ટ રીતિમાં મંરિત કરતો આ ગ્રન્થ સર્વથા આવશ્યક છે.”

કિંમત : દરેકના રૂપિયા બે

• એન.એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબઈ નં. ૨

અનુક્રમણી

પ્રકરણ ૧	...	૨૭૨	પ્રકરણ ૫	...	૩૨૩
પ્રકરણ ૨	...	૨૮૦	પ્રકરણ ૬	...	૩૩૪
પ્રકરણ ૩	...	૩૦૭	પ્રકરણ ૭	...	૩૫૦
પ્રકરણ ૪	...	૩૧૭	પ્રકરણ ૮	...	૩૬૫

મા ન સી

‘વર્ષ ૭, સં. ૪’ [ડિસેમ્બર ૧૯૪૨]

પ્રાસ્તાવિક નોંધ

‘મેપ્સ ઓફ સોય’ના (કેલિફોર્નિયામાં સોનાની શોધમાં જતા મન્દોના સમુદાયની વાતનાંઓ વિશેની એ સુવિખ્યાત નવલકથાના) કર્તા જોન સ્ટાઈન-બેકની આ કૃતિ (‘ધ મૂન ઈઝ ડાઉન’) તેની બીજી કૃતિઓ કરતાં વધારે જુદાં આપણા સમયની છે ને અત્યંત હૃદયસ્પર્શી છે. આ વાર્તાનું વસ્તુ કોઈ પણ કાળે, કોઈ પણ પ્રજા પર બીજી પ્રજાએ કરેલા આક્રમણનું છે. આઝાદ ને બહોદુર માણસો સદા અગ્રેય છે એ તેનો શ્વનિ છે. તેનાં પાત્રો-પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ-અપ્રમા જેવાં મનુષ્યો છે અને નાકઃ મેયર ઓર્ડન જાતનાં કલ્પના-સર્જનોમાં અનેરતા મેળવી જાય તેવો છે. અમને લેશમાત્ર રાંધા નથી કે ‘માનસી’-પ્રીત્યર્થ ‘શશી જતાં-’ શોધી આપનાર ને એનું આટલું સુંદર ભાષાન્તર કરનાર આપણા સમર્થ યુવાન સાહિત્યકાર હો. જાણનાર મણિશંકર ભટ્ટની રસજ્ઞતા ને પરિશ્રમની પૂરી હદ વાતનો આનન્દ માણનાર હરેક વાચક કરશે જ.

મંચાલક માનસી

પ્રકરણ પહેલું

પોણ અગિયાર વાગ્યામાં તો અધું પતીયે ગયું. શહેરનો કબજો લેવાઈ ગયો, રક્ષકો દારી ગયા અને લઠાઈ-ખતમ થઈ ગઈ. મોટા સંગ્રામોની જેમ આની તૈયારી પણ ચઢાયકોએ ખૂબ ખંતથી કરી હતી. આ રવિસવારે શહેરના ટપાકી અને પોલીસ જાણીતા દુકાનદાર મિ. કોરેજની દોડીમાં મચ્છી પકડવા ઝિપડી ગયા હતા. તેણે પોતાની તાગુક નાવ આખા દિવસને સારુ એ સાંકળે આપી હતી, અને દરિયામાં ઘણે દૂર નીકળી ગયા ત્યારે જ તેમણે લક્કરી સિપાહીઓથી બરેલા નાના વડાણને શાન્તિથી પસાર થતું જોયું. ગામના જવાબદાર અક્ષરે તરીકે એની ખબર લેવાનું કામ તેમનું હતું અને તેઓ તરત પાછા ફર્યા પણ અંદર પર પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં તો પેલી દુકાનીએ કબજો લીધો હતો. ટપાકી અને પોલીસ યોગેશની પોતાની કચેરી સુધી પણ જઈ ન શક્યા ને પોતાનો હક્ક સાબિત કરવા ગયા કે તેમને ગિરફતાર કરવામાં ને ગામની જગ્યામાં પૂરવામાં આવ્યા.

ગામનું રક્ષકદળ-ગારેય જલ્લુનું-પણ આ રવિવારે બહાર ગયું હતું. કેમકે પેલા પ્રખ્યાત દુકાનદાર મિ. કોરેજે, શહેરથી ત્રણેક કોસ દૂર પોતાની મુન્દર વાડીમાં ઉત્તણીની ગોઠવણ કરી હતી ને નિશાનગાજી સારૂ કારતુઓ ને ધનામો રાખ્યા હતાં. એ રક્ષકદળે દૂરથી વિમાનના અવગ્નિ સાંભળ્યા, ક્ષત્રીધરોરને જિનરતા જોયા ને પૂર જડપે દોડતા તે પાછા ફર્યા. પણ ગામને પાદર પહોંચ્યા ત્યારે ચઢાયકોએ રસ્તાની આગુ પર વ્યાંત્રિક અંદકોડ ગોળી વીધી હતી. ગામના એ જવાબદારને લખાઈનો થોડો જ અનુભવ હતો, અને

૧. લકન હોલ. ૨. પરચટધારીઓ. ૩. મશાનગત.

પંદરામળી લગીરે નહોતો, એટલે તેમણે તો પોતાની બંદૂકો છોડી યાંત્રિક બંદૂકનો ઘડીબર દડુડુ દડુડુ અવાજ આવ્યો ને છ જણા તો ગોળાથી આરપાર વીધાઈ ગયા, ત્રણ અધમૂઝા થઈ પડ્યા ને બાકીના ત્રણેય બંદૂક લઈ ટેકરીઓમાં નારી ગયા.

સાડા દસે તો અદાયકોનું જોડ મામના ચોકમાં સુન્દર ને સુંવાળું સંગીત વગાડવા લાગ્યું હતું, અને પુરજનો આશ્ચર્યચકિત બની એ સંગીત સાંભળતા હતા અને નાની યાંત્રિક બંદૂકધારી, ખૂબરી દેએટરવાળા સૈનિકો તરફ નેઈ રહ્યા હતા. સાડા દસ ઉપર આડ મિનિટે તો છબે મરેલા રક્ષકોનું દેખ થઈ ચૂક્યું હતું, છત્રીઓ સંકેતાર્થ ગઈ હતી અને દુકડીઓએ બંદર પાસેના ઊંમિ કોરેલના બંડારમાં પોતાનો અડી જમાવ્યો હતો. તેમના માટે ખાટલાઓ અને અભરાઈઓ પર ધાળળા તૈયાર હતા.

પોણા અગિયારે છુટુર્ગ મેયરડ ઓર્ડન પાસે શિષ્ટાચાર-પૂરતી એક ધિનંતી પહોંચી કે તેમણે લદાયકોના ફર્નલ સેન્સરને મુલાકાત આપવી. મુલાકાતનો વખત બરાબર અગિયારનો હતો અને સ્થળ તેની પાંચ ખંડની હવેલી.

હવેલીનું દીવાનખાનું પથ્થું આસાનીબધું હતું. સોનેરી રંગવાળા ખુરશીઓ ગૂંતાં કારીગીરીનાં વસ્ત્રોથી ઢંઢાએલી હતી અને વધારે પડતા નોકરો દયા ખાસ કામ વગર અડકડ કીબા દેખ તેમ એ ગોળાઓલી હતી. કમાન-આકારી આરસના એક અગ્નિસ્થાનમાં જ્વાલા ચિનાનો લાલ અંગાર વળ્યા રહ્યો હતો અને તેની નજીક લાયથી ચીતરેલો કોત્રસા નાખતોનો પાયડો પડ્યો હતો. તેની ઉપરની છત પર સ્થૂંઝ ફૂલદાની હતી અને વિચ્છે એક મોટું ચિત્રા-મળવાળું કાચનું ઘડિયાળ હતું. દીવાલપરનો રંગ છેક સાફ હતો અને વચ્ચે જરૂર સોનેરી આકૃતિઓ હતી અને લાકડાં પરનો સફેદ રંગ ધણે સ્વચ્છ અને સુન્દર, દીસતો હતો. ટાંગેલાં ચિત્રો વિશાળ બચાવન આગાંઠા અને ફેંટરાઓનાં હેરતદર પરાક્રમે દાખવતાં હતાં. જ્યાં લગી ડાઘિયા હોય ત્યાં લગી આગ પૂર કે ધરતીકંપ બાળકોને કેમ કંપારી શકે?

અગ્નિસ્થાનની નજીક ડૉ. ચિંટર પેશાં હતા. સરજ, ઉદાર અને મોટી દાઢીવાળા, મામના ચિકિત્સક અને ઇતિહાસવેત્તા બોળામાં અંગૂઠા ઉપરનીચે કરનાં તે બધું નેઈ રહ્યા હતા. તેમની સરજના એવા પ્રકારની હતી કે કેઈ પ્રશાન્ત અસ્થિ જ તેમની અગાધના પિછાની શકે. તેમણે મેયરના પરિચારક

૧. સખમશીનગન. ૨. માથાંના રક્ષણ માટેની પેનશની ટાપી. ૩. નગરપતિ.

તેનો મોત પ્રકટ કરવાનો અવસર તેને મળતો ન હતો. આગળ ઉપર જોસફ જો પાકશાસ્ત્રીને કહે કે “કાળબાનવાળા લોકો, હો, એની” તો એનો કંઈ અર્થ ન થાય. એની સામું પૂછે કે “કોણ?” ને “શા માટે?” ને છેવટે “આપું વાહિયાત કયાંથી લાવ્યો જોસફ?” જોસફે પહેલાં પણ, ડો. વિંટરના મન દાદર નીચેની આલમ પર અજમાવ્યા હતા અને દરેક વખતે એમ જ થતું. એનીને એ વાહિયાત લાગતા.

ડો. વિંટરે અંગૂઠા પરથી ઊંચું જોયું અને જોસફને, ખુરશીઓ વ્યવસ્થિત કરતો જોયો. “મેયર સાહેબ શું કરે છે?” તોયું પૂછ્યું.

“હા, કર્નલ સાહેબને સત્કારવા પોશાક પહેરે છે.”

“અને, તું તહેનાતમાં નથી? એકલા તો દેખાય જગાડી મૂકશે.”

“બાઈસાહેબ તેમને મદદ કરે છે, અને સારા બેશ દેખાય એમ હવે છે,” અને જરા શરમાઈને જોસફે ઉમેયું, “બાઈસાહેબ તેમના કાનના વાળ કાપે છે. તેમને ગલીપચી થાય છે અને મને અડવા નહોતા હતા.”

“ગલીપચી તો થાય જ” ડો. વિંટરે કહ્યું.

“પણ બાઈસાહેબનો આગ્રહ છે.” જોસફે ભાર મૂક્યો.

અને ડો. વિંટરે એવિયિંતું દસી દીધું. શિબા ચર્ચને અસિ આગળ હાથ ધર્યા અને જોસફે ચપળતાથી પહોંચી જઈ ખુરશીને તેના નિયત સ્થાને મૂકી દીધી.

“આપણે એવા ચમત્કારી લોકો છીએ” ડો. વિંટરે કહ્યું “આપણે દેશ દારે છે, આપણું ગામ કબજે થયું છે, ચિત્તેતા ને મેયર હમણાં મળનાર છે ત્યારે બાઈસાહેબ વિરોધ કરતા મેયરને ગરદનથી પકડી તેના કાનના વાળ કાપે છે!”

“પણ જુડ મેન્ટું થતું હતું ને બમ્બર મુદ્દાં. અને નામદારને બમ્બરના વાળ વચ્ચાનું વધારે લાગી આવે છે. વાગે છે એમ કહે છે, અને બાઈસાહેબ કાપી મૂકશે કે નહિ તે કોણ જાણે.”

“પ્રયત્ન તો જરૂર કરશે.” ડો. વિંટરે કહ્યું.

“હા, આરા બેશ દેખાય એવી એમની મજા છે ને.”

દરવાજા પરના કાચમાંથી એક હેલ્મેટધારી મસ્તકે અંદર જોયું અને દરવાજા પર ટકોરા સંબળાયા. એ પળે એમ લાગ્યું કે જાણે જ્યોતિની ઉપમા એ ખંડમાંથી એસરી ગઈ અને થોડી થંડી બુખરાઈ ત્યાં વ્યાપી ગઈ.

ડો. વિંટરે ધડિયાળ તરફ જોયું “એ વહેણા આવ્યા લાગે છે. અંદર આવવા દે, જોસફ.”

તેસરે દરવાજે ખેલ્યો. લાંબા ડગલાવાળો એક સૈનિક દાખલ થયો. તેણે હેઠમેટ પહેરી હતી અને તેના હાથમાં તાલી ચાંચિયમંદૂક હતી. જલદી આગુમાગુ વેગે તે એક તરફ ખસી ગયો અને તેની પાછળ એક અક્સર દ્વારમાં દેખાયો. તેનો પોશાક સામાન્ય હતો અને તેનો હોદ્દો તેના ખભાપર દેખાતો હતો.

અક્સર અંદર આગ્યો અને ગે. વિંટરને વોઈ રહ્યો. તે એક અગ્રેજ ગૃહસ્થના કુટુંબના જોડા સામેલ હતો. જરા સ્થૂણ, લાલ મોં અને લાંબું નાક, પણ જરા મગે તેવું. તેના કમરે પોશાકમાં તેને એક પગલું લાગતું ન હતું, ધમ્માખરા બ્રિટિશ અક્સરોની માફક. દરવાજામાં ઊભાં ઊભાં તેણે ગે. વિંટર સામે નાકના ધ્યુ ને પૂછ્યું, “આપ મેયર ઓફ ન?”

ગે. વિંટરે હસીને કહ્યું, “ના ના, હું નહિ.”

“ત્યારે આપ કોઈ અમલદાર છો?”

“ના હું તો ગામનો દાખતર છું ને મેયરનો મિત્ર છું.”

“ત્યારે મેયર ક્યાં છે?” અક્સરે પૂછ્યું.

“તમારા આદરની તૈયારી કરે છે, તમે જ કનૈસ ને?”

કેળેન એટલે પૂછ્યું, “અહીં કંઈ જાહેર દરો કે?” અને ખિરસામાંથી એક ચામડાની ચોપડી કાઢી અંદર જોયું.

ડો. વિંટરે કહ્યું, “તુમે બધી વિગતો પર ધ્યાન આપો છો.”

“હા. અમારો અહીંનો આદમી થોડા વખતથી કામ કરતો આવ્યો છે.”

ડો. વિંટરે પૂછ્યું, “તેનું નામ તો તમારાથી ન કહેવાય ખરું?”

“તેનું કામ તો હવે ખતમ થયું છે. હું નથી ધારતો એ કહેવામાં કંઈ વાંધો હોય. તેનું નામ કોરેલ.”

અને આશ્ચર્યચકિત થઈ ડોક્ટરે પૂછ્યું, “બ્યોર્ન કોરેલ? એ તો બને જ કેમ? આ ગામ માટે તો તેણે કેટલું ક્યું છે! અરે આજે સવારે જ હુંગરાઓમાં ગોળાગારની હરીફાઈ માટે તેણે ઇનામો આપ્યાં હતાં.” અને એ ઉચ્ચારતાં જ તેને કંઈ નવી સમજ પડતી હોય તેમ તેની આંખ ફરી અને હોહ દેખાવી તેણે ઉમેર્યું, “સમજ્યો; એટલા માટે તેણે ગોળાગારની હરીફાઈ અહીંથી દૂર ગોઠવી હતી. ગરાગર સમજ્યો. પણ બ્યોર્ન કોરેલ! એ તો માનવામાં નથી આવતું.”

ડાખી યાજુનું ખારણું ઊઘડ્યું અને મેયર ઓડને પ્રવેશ કર્યો. દયણી આંગળાંથી જમણે કાન ખોતરતાં ખોતરતાં; એમના હોઢાને અનુરૂપ વસ્ત્રો તેણે પહેર્યાં હતાં અને તેમની સત્તાની સાક્ષીરૂપ સાંકળ ગળામાં પહેરી હતી. તેને એક લાંબી, સફેદ, વિસ્તૃત મૂંછ હતી અને બીજી એ નાની, દરેક આંખ પર હતી. તેમના આઠા સફેદ વાળ તરતના જ બેસાડેલા હતા અને કાઈ કાઈ તો પાછા ઊભા થવા માંડ્યા હતા. એટલા લાંબા વખતથી તે મેયર હતા કે ગામમાં મેયર એટલે એ જ એવી ભાવના થઈ હતી, અને હોડો ‘મેયર’ રાખે જોતા કે સાંબળતા ત્યારે મેયર ઓડનની છબી જ તેમની આંખ આગળ ખડી થતી. તે અને તેની કચેરી બધું એક જ હતું. તેમાંથી તેમને પ્રતિબા સાંપડી હતી ને તેને તેમણે ઉઘા આપી હતી.

તેની પૂછળ ગાઈસાહેબે દેખાવ આપ્યો, સ્પષ્ટ, કરચળિયાળ પણ ભીપણ. તેને લોગતું હતું કે આ માણસને તેણે જ આણું રૂપ અપાવ્યું છે. તેની ખાતી હતી કે બીજવાર કરવું પડે તો વધારે સારી રીતે એ કામ કરી બતાવત. ત્રિંદગીમાં એક બેયારે જ તેને સમગ્રને તે સમગ્ર શકી હતી પરંતુ જોટલાને ‘જનણતી’ તેને તો અગાળર પિઠાનતી, ‘કેઈ નાનું’ દર્દ કે ખાસ, નફરત કે નાનપ કશું તેની નજર અદાર ન હતું, કેઈ ભાવના કે સ્વપ્ન કે આરમ્બ એ કંઈ તેને

પહોંચતું નહિ. અને છતાં છવનમાં થોડી ઘણીવાર તેને તારા દેખાઈ ગયા હતાં.

તે મેયરની આગ્રુ પર આસી પહોંચી અને કાનમાંથી તેની આંગળા ખેંચી કાઢી હાથ સીધો ફેરાવ્યો; કેમ જાણે આજકાલ મોંમાંથી અંગૂઠો લઈ લેતી ન હોય.

“મને નથી લાગતું કે તમે કહો છો તો ‘એટલું’ વાગતું હોય” અને ડો. વિંટરને કહ્યું, “ભરમર તો ફીક કરવા હતા જ નથી.”

“પણ વાગે છે,” મેયર ઓડને કહ્યું.

“ભરમે, તો તમારે એવા જ દેખાવું હોય તો પછી હું શું કરી શકું?” એમ કહી તેની “ટાઈ”, જે સીધી જ હતી તેને ફરીથી ખેંચીને ફીક કરી. “સારું થયું” ડોક્ટર તમે અહીં છો. કેટલાક આવશે એમ ધારો છો?” અને એ પછે જ કેપ્ટન જોટિકે પર તેની નજર પડી. “અરે! કર્નલ સાહેબ!”

કેપ્ટન જોટિકે કહ્યું, “હા, ના. હું તો માત્ર તેમના આગમનની તૈયારી કરું છું. સાઈન્ટ!”

સાઈન્ટ અત્યાર લગી તકિયા જાયકતો હતો અને છખીઓની પાછળ જોતો હતો તે સત્પર મેયર પાસે પહોંચ્યો અને તેના ખિરસા પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

કેપ્ટન જોટિકે કહ્યું, “તેને માફ કરજો છા; એ તો નિયમન છે.” તેની ચોપડીમાં તેણે પાછું જોયું. “નામદાર આપની પાસે અંદકો છે? ઘણું કરીને બે?”

“અંદક? હા. હા. શિકારની બેએક છે તો ખરી.” ને પછી વિવચને ઉતારી પાડતાં ઉમેયું, “જુઓને, હવે કંઈ બહુ શિકાર કરતો નથી. દરવખતે એમ થાય કે ફરીશ, મોસમ શરૂ થાય ને તો થે બહાર નીકળાય નહિ. હવે પહેલાં જેટલો એમાં રસે થ પડતો નથી તો.”

કેપ્ટન જોટિકે ફરીને પૂછ્યું, “એ અંદકો ક્યાં છે, છા?”

મેયરે માથું ખંજવાળી ન્યાફ કરતા પ્રયત્ન કર્યો. “અં. ઘણું કરીને—” ને ખાઈસાહેબ તરફ ફરી પૂછ્યું, “સૂવાના ઝોરડામાં પેલા કંખાટમાં લાકડીઓ જોડે નથી?”

ખાઈએ ટાપરની પૂરી, “હા સ્તો, ને કંખાટમાંનું એકે એક લૂગડું તેજ તેજ વાસ મારે છે. બીજે ક્યાંક મૂકો તો સારું.”

કેપ્ટન જોટિકે કહ્યું, “સાઈન્ટ!” અને સાઈન્ટ તરત શયનખંડમાં ગયો.

“મોંઘ કરજો. માત્ર કરજો બનવું હતું.” કેપ્ટને કહ્યું.

સાર્જન્ટ પાછો આવ્યો તેના હાથમાં બે નળાની એક બંદૂક અને પટ્ટો ચઢાવેલી એક ખીંચ શિકારની બંદૂક હતી. દરવાજા પાસે તેને તેણે બિંબા મૂકી દીધી.

કેપ્ટન બેટિકે કહ્યું, “બસ એટલું જ; આભાર, નામદાર. આભાર બાઈસાહેબ.”

ફરીને તેણે ડો. વિંટરને નમન કર્યું “આભાર, ડોક્ટર. કર્નલ લેન્સર હમણાં જ આવી લાગશે. સલામ,” એમ કહી તે બહાર ગયો. તેની પાછળ સાર્જન્ટ પણ જમણા હાથમાં યાંત્રિક બંદૂક અને ડાબામાં ખીંચ બેઉ બંદૂક લઈ ગયો.

બાઈસાહેબે કહ્યું, “ઘડીબર મને યશુ કે એ જ કર્નલ હશે. ફીક જીવાનીઓ લાગ્યો.”

ડો. વિંટરે થંડકથી કહ્યું, “ના. ના, એ તો માત્ર કર્નલનું રક્ષણ કરતો હતો.”

બાઈસાહેબ વિચારતાં હતાં. “કેટલાક અફસરો આવશે?” તેણે જોસફ સામે જોયું અને તે બેસરમ બની બધું સાંભળતો દેખાયો. બમરે તાણી માથું હલાવી તેણે રોપ બતાવ્યો અને જોસફ પોતાના કામે વળગ્યો. તે ફરીને બધું સાફસૂક કરવા મંડ્યો.

બાઈસાહેબે પૂછ્યું, “કેટલાક લોકો આવશે?”

ડો. વિંટરે એક ખુરસી દિશ્મનથી આગળ ખસેડી કાઢી ને તે પર બેસી કહ્યું, “મને ખબર નથી.”

“વારુ, વિચાર તો અમે” જોસફ તરફ કરડાકાથી જોઈ બાઈએ કહ્યું, “એ કરતાં હતાં કે એ લોકોને આ પાતી કે મદિરા ધરવી? ધારો કે આપણે કંઈ આપીએ, પણ કેટલા આવશે તે તો ખબર નથી અને કંઈ ન જ આપીએ તો પછી શું થશે?”

ડો. વિંટરે માથું ધુલાવી રિમન કર્યું, “કાણે જાણે કેટલાય જમાનાથી આપણે કોઈ પર રૂત મેળવી નથી, કે નથી કોઈએ આપણને પરાજિત કર્યા એટલે શું કરવું જોઈએ તેની આપણને ખબર જ નથી.”

એવર ઓડનની આંગળી તેના કુનમાં પાછી પહોંચી ગઈ. “આપણે કંઈ કરવું જોઈએ એમ મને લાગતું નથી. લોકોને પર્ણ એ ગમે નહિ, ને મારે

એ લોકો જોડે સુરાપાન તો કરવું જ નથી. કોણ જાણે કેમ એમ થાય છે.”

બાર્ડસાહેબે ડૉક્ટરને ધિનન્યા “જૂના વખતમાં લોકો-કે લોકનાયકો-એ કપ્પીજાને અભિનન્દતા અને સાથે ખાલી પીતા ખરું ને?”

ડૉ. વિંટરે કહ્યું, “એ ખરું, પણ એ વાત જુદી હતી. અંગ્રેજો જેમ શિકાર ખેલે છે એમ રાગઓ મુદ્દ ખેલતા હતા. શિકાર પૂરો થતાં બધા સાથે ખાણું લેતા. પણ મેયર ઓર્ડનેની વાત સાચી છે: વિજેતાઓ જોડે એમનું સુરાપાન લોકોને પસંદ ન થે પડે.”

બાર્ડસાહેબે કહ્યું, “લોકો તો લોકમાં જઈ સંજીત સાંભળે છે, એનીએ મને કહ્યું. જો એઓ એમ કરે તો આપણે શું કામ શિષ્ટ પ્રથા ચાલુ ન રાખવી?”

મેયરે તેની સામે કાણુબર દોષા કહ્યું અને તીક્ષ્ણ અવાજે કહ્યું: “બાર્ડ, આપની અનુજાથી અમે સુરાપાન નહિ કરીએ. લોકો અત્યારે ગભરાઈ ગયા છે. એટલા વખતથી આપણા લોકો શાન્તિમાં રહ્યા છે કે લડાઈને માની શક્તા નથી. એમને બાન આપશે ને પછી ગભરાટ મટી જશે. ગામના છ નૌજવાનોનાં આજે ખૂન થયાં છે. તે પછી આપણે શિકારનું ખાણું જિજ્ઞાસીએ? લોકો કંઈ ગમ્મત ખાતર જંગ ખેલતા નથી.”

બાર્ડસાહેબે રહેજા નમન કહ્યું. તેના કવનમાં કેટલીક વખત તેના બરથારે મેયરનું રૂપ ધારણ કયું હતું. એ જોને અજગ રાખવાનું જ્ઞાન તેને થયું હતું.

મેયર ઓર્ડને પોતાની ધડિયાળ સામે જોયું, અને જોસફ કોરી લઈને આવ્યો ત્યારે વિચારમાં હોય તેમ લઈ તેણે પી લીધી. “મને રપટ થયું જોઈએ”--એમ કહી અટકી ડૉ. વિંટર સામે જોઈ ઉમેયું, “અદાયકો પાસે કેટલાંક માણસો હશે?”

“બહુ નહિ,” ડૉક્ટરે કહ્યું, “અદાસોથી વધુ નહિ, પણ બંધાય પેલી નાની યાંત્રિકખંદકવાળા.”

મેયરે કોરી પીતાં ચક્કાચું, “દેશમાં બીજે શું થયું હશે?”

ડૉક્ટરે પોતાના ખભા ઊંચા કરી પોતાના અંગૂઠાની સંજ્ઞા કરી.

મેયરે વળી લાચારીથી પૂછ્યું, “ક્યાંય કોઈએ સામનો ન કર્યો?”

અને ડૉક્ટરે વળી ખંભા ઊંચા કર્યા, “મને ખબર નથી, તાર કપાઈ ગયા છે. કોઈ જાતના સમાચાર નથી.”

“ને આપણા રખેવાળોનું શું થયું?”

“કર્મ જ ખબર નથી,” ડૉક્ટરે કહ્યું.

જોસેફે ટાપશી પૂરી, “હા, મેં સાંભળ્યું—એટલે કે એનીએ સાંભળ્યું કે” —

“શું જોસેફ?”

“હા મરાયા, ને પણ ધવાયા ને પકડાઈ ગયા.”

“પણ દતા તો ખાર!”

“એનીએ સાંભળ્યું કે તણ છટકી જતા પામ્યા.”

મેયરે એકદમ તેની તરફ ફરી પૂછ્યું, “કોણ કોણ?”

“એ ખબર નથી. એનીએ એ સાંભળ્યું નથી.”

ખાઈસાહેબે ટેબલ પર મજાણો છે કે નહિ તે જોયા આંગળી ફેરવી અને કહ્યું, “જોસેફ એ લોકો આવે ત્યારે તારી ઘંટડીની પાસે જ રહેજો, ગમે તેની જરૂર પડે, ને તારો ખીજો ડગલો પહેરી લે, મેજો અટનવાળો.” ને ઘડી વિચાર કરી ઉમેર્યું, “અને જોસેફ, તારું કામ ખલાસ થાય ત્યારે એવરડાની અદાર જાજો. કોબો કોબો સાંભળતો હોય તો ખરાબ લાગે, ગામડાંની રીતમાન લાગે, સમજીએ?”

“હા, હા, ખાઈસાહેબ.”

“નેંદાર ફેરવવાનો તો નથી. પણ પેત્રી પેત્રીમાં સિગારેટો રાખજો, પણ ફર્નલની સિગારેટ ચેતાવવા તારા જોડાથી દીવાસળી ના સળગાવતો. ઘંટડીની પેત્રી પર પેટાવજો.”

“હા, હા, ખાઈસાહેબ.”

મેયરે ઓડરે ડગલાનાં અટન છોડી ઘડિયાળ દાઢી જોયું. ઘડિયાળ પાછી મૂકાને અટન બંધ કર્યાં પણ એક અટન કિચું ચાલી ગયું. ખાઈસાહેબે જર્મી તે કીધું કહ્યું.

“કેટલા વાગ્યા?” ડૉ. વિંટરે પૂછ્યું.

“અગિયારમાં પાંચ.”

“સમયના સખ્ત બાનવાળી એ પ્રજા છે, અગાબર વખતસર આવી લાગશે. મારે જંતું જોઈએ ને?”

“જણું જોઈએ?” ચમકાને મેયરે પૂછ્યું, “ના, ના, રોકાઓ.” ને જરા દરડી ઉમેર્યું, “મને ખીક લાગે છે...એટલે કે ખરેખર ખીક નહિ પણ જરા હોભ થાય છે...આપણે કેટલાય વખતથી પરાજિત થયા નથી” ને હંઈ સાંભળવા એણે રાદ જોઈ. દરથી જોડના મૂરો સંભળાતા દર્દી; કૃત્યું ગીત વાગતું હતું.

ગધા એ દિશામાં વળ્યા ને સાંભળવા લાગ્યા.

બાઈસાહેબે કહ્યું, “આ આવ્યા એ કોણ. ગધા ખૂબ ભરાય નહિ તો સારું. આ ઓરડો ક્યાં મોડો છે?”

ગોકરે જરા કટાક્ષમાં પૂછ્યું, “તમને તો વેસાઈ* નો આવનાનો આલિશાન ઓરડો ગમે ખરું ને?”

બાઈસાહેબે તો જાણે ઓરડામાં આગનુકેને ગોઠવતાં હોય તેમ મનમાં ગણતરી ચાલુ રાખી ને કહ્યું, “બહુ નાનો ખંડ.”

બેંડ વધારે જોરથી સંભળાયા લાગ્યું અને પછી પાછું આછું થઈ ગયું. દરવાજા પર આસેથી ટકોરા થયા.

“કોણ હશે વળી? જોસફ, જો તો, જો હોય તેને જરા મોડેથી આવવા કહેજો. અમે બહુ કામમાં છીએ.”

ફરીને ટકોરા થયા. જોસફે દરવાજાની તડ ખોલીને પછી વધારે ઉઘાળ્યો, એક હેડમેટ અને હાથ મોળાધારી આકૃતિ દેખાઈ.

તેણે કહ્યું, “કર્નલ લેન્સરના સત્તામ. આપ નામદારની મુલાકાતનું તેઓ માન આહે છે.”

જોસફે દરવાજા વધુ ઉઘાળ્યો. સિપાહી એકદમ અંદર આવ્યો, ઓરડામાં જલદી આગુબાગુ જોયું અને એક બાગુ પર ઊભો રહી ગયો. તેણે પુકાર્યું, “કર્નલ લેન્સર.”

એક હેડમેટધારી આકૃતિ દાખલ થઈ અને ખબા પર જ તેના હોદ્દાની નિશાની હતી. તેની પાછળ સાદા વેપારી જેવાં કપડાંમાં એક માણસ આવ્યો. કર્નલ આધેડ ઉમ્મરનો હતો, સખ્ત પણ થાકેલો દેખાતો. એક સેનાની જેવા પહોળા ખબા તેને હતા, તેની આંખમાં સામાન્ય પણ લશ્કરી સિપાહીની ચર્ચતા ન હતી. તેની સાથેનો માણસ ટાલપીવાળો અને લાલ ગોટા જેવો હતો. તેની આંખો ઝીણી અને મોં વિલાસી હતું.

કર્નલ લેન્સરે હેડમેટ ઉતારી નમન કર્યું. “નામદાર!” બાઈસાહેબને નમન કરી કહ્યું, “બાઈસાહેબ” અને પછી ઉમેર્યું, “મહેરબાની કરી બારણું બંધ કરો કોર્પોરલ.” જોસફે જલદી જઈ બારણું બંધ કર્યું અને ગર્વથી પેલા સિપાહી સામે જોઈ રહ્યો.

* ફ્રેંચ રાજ્યોના પેરીફે પાર્ટનું મશહૂર નિવાસસ્થાન.

લેન્સરે ડોક્ટર તરફ સાચાંક નજર કરી એટલે મેયર ઓડને કહ્યું, “ડોક્ટર વિંટર.”

“અમલદાર છે?”

“પોતે ડોક્ટર છે તે સાથે સાથે અહીંના ઇતિહાસવેત્તા પણ છે.”

લેન્સરે રહેઠા નમન ક્યું ને કહ્યું, “ડોક્ટર વિંટર, હું ધૂષ્ટ થતો નથી પણ આપના ઇતિહાસમાં કદાચ એક નવું પાનું જીધડે છે.”—

“કદાચ પાનાં પાનાં” ડોક્ટરે હસીને કહ્યું.

કર્નલ લેન્સરે પોતાના સાચી તરફ ફરતાં પૃષ્ઠ્યું, “આપ મિ. કોરેલને તો તાબો છે ને!”

મેયરે કહ્યું, “કોણ ન્યોર્ગ કોરેલ? વાલ, સારી રીતે. કેમ છે ન્યોર્ગ?”

ડોક્ટર વિંટરે તરત વચ્ચે પડી ખજર આપ્યા, “નામદાર, આપણા મિત્ર કોરેલે જ આ ગામ પરની ચટાઈની તૈયારી કરી હતી. આપણા ઉદાર ન્યોર્ગ કોરેલે ચક્કોને દૂર નિશાનગાહ સારૂ મોકલી આપ્યા હતા. આપણા મહેમાન ન્યોર્ગ કોરેલે ગામમાંનાં એકે એક હથિયારની યાદી કરી છે. એ આપણા મિત્ર ન્યોર્ગ કોરેલ!”

કોરેલે શરૂઆતમાં જવાબ આપ્યો, “હું માનું છું તે ખાતર દામ કરું છું એમાં ખોટું શું છે?”

ઓડનનું મોં પડી ગયું: તેને ગબરાટ થઈ આવ્યો. લાચારીથી તેણે વિંટરથી કોરેલ તરફ નેત્રું. “એ અને જ નહિ, ન્યોર્ગ, આ શું સાચું છે? તું અમારો મહેમાન થયો છે, અમારી સાથે તે ખાધું પીધું છે. અરે તેં મને દરિપનાજની યોગનામાં પણ મદદ કરી આ સાંબળું છું તે સાચું કેમ હોય?”

સ્થિરતાથી એણે કોરેલ સામે નેત્રા ક્યું અને કોરેલ તે સામે કરડી દૃષ્ટિથી નેત્રું રુબો. સાંખીવાર શાન્તિ રહી અને પછી મેયરના મુખ પર સખ્તાર્થ પ્રસરી: તેનું આખું શરીર સફળ થતું લાગ્યું અને અતિશય શિષ્ટ બની કર્નલ લેન્સર તરફ કરી તેણે કહ્યું, “આ ગૃહસ્થની હાજરીમાં હું કંઈ દેવેલ માગતો નથી.”

કોરેલે કહ્યું, “મારે અહીં રહેવાનો હક્ક છે. બીજાઓ જેવો હું પણ એક સિપાઈ છું. માત્ર હું હસકરી પોશાક પહેરતો નથી.”

મેયરે ફરીને ઉઠ્યાવું, “હું આ ગૃહસ્થની હાજરીમાં બોલવા ચાહતા નથી.”

કર્નલ લેન્સરે કહ્યું, “નમે દવે જાઓ, મિ. કોરેલ!”

કોરેસે કહ્યું, “અહીં રહેવાનો મને હક્ક છે.”

લેન્સરે તીક્ષ્ણતાથી પૂછ્યું, “તમે જશો, મિ. કોરેસ? મારા દરતાં નમારો દોઢો ઊંચો છે?”

“હા, ના.”

“ત્યારે મહેરબાની કરી જાઓ,” કનસે કહ્યું.

ગુરુસામાં કોરેસે મેયર સામે જોયું અને પછી જલદી કરી ચારણામાંથી પાસ્ય કરી કહ્યું, “આજશે.” કનસે લેન્સરે તેના સામે દષ્ટિપાત કર્યો પણ કનસે કનસે નહીં.

જમણા હાથ ઉપરનું બીજું દાર ત્યાં તો ઘિઘડ્યું અને સ્ત્રીધા દડક વાળા વાળી કાસ આંખવાળી એનીની કોધી મુખાકૃતિ દેખાઈ. “આપણા વાગમાં સિપાઈઓ છે. કકત ઊભા છે.” તેણે કહ્યું.

કનસે લેન્સરે ચોખવટ કરી, “એ લોકો અંદર નહિ આવે. એ તો કસકરી રિવાજ છે.”

બાઈસાહેબે કહ્યું, “ને એની, તારે કંઈ રહેવાનું હોય તો જોશું જોડે કહેરાવજો.”

પણ એનીએ ચાકુ રાખ્યું, “પણ મને કાગ્યું કે એ અંદર આવશે. એમને કાંઈની મુગધ આવી હશે.”

“એની!” બાઈસાહેબે રાડ નાખી.

“હા, બાઈસાહેબ” કહી તે પાછી ચાકી ગઈ.

“હું ખેસી શકું?” પૂછી કનસે સમજવ્યું, “અમને ઘણા વખતથી નિંદર મળી નથી.”

મેયર પોતે જ જાણે નિંદરમાંથી જાગેલા હોય એમ તેમણે કહ્યું, “હા, બરોબર; બેસો, બેસો.”

કનસે બાઈસાહેબ તરફ જોયું અને તેમના બેઠા પછી પોતે ખૂબ ચાક્રી ખુરશીમાં ગોઠવ્યું. મેયર ઓડને તો, અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થામાં, ઊભા રહેવાનું ચાકુ રાખ્યું.

કનસે શરૂ કર્યું, “અમારે બે તોટલી સરળતાથી કામ આગળ ચલાવવું છે. જુઓ ને આ તો એક વેપારના બેઠા જેવું છે. અમારે અહીંના કાલસો જોઈએ છીએ અને માહત્તી. એ મેળવતાં જોટલી એકી ખટપટ થાય તેટલું સારું.”

મેયરે કહ્યું, “મને કંઈ ખેતર નથી. દેવના ખીન બાગમાં શું થયું છે?”

“બધું સેવાઈ ગયું છે.” કર્નસે કહ્યું, “યોગના આગાદ ઘડવામાં આવી હતી.”

“ક્યાંય પણ સાચનો નહોતો થયો?”

કર્નસે તેના તરફ સદય રીતે બોલ્યું, “ન થયો હોત તો સારું: થોડા ઘણા થયા હોત ખરે. પણ એથી તો નકામું કાંઈ રેડાયું. અમે બધું ખાંતથી બધી તૈયારી કરી રાખી હતી.”

ઓર્ડને પૂછ્યું જ રાખ્યું, “પણ થોડા મેં સામનો થયો હતો ને!”

ડોક્ટર પિંટરને મેયરની આ કુદા પડતી ધમકીનો એવ કાચો ને તેણે પૂછ્યું: “મૂખાઈ હતી ખરી પણ કાઈ સામે તો થયા હતા ને?”

“બધું થોડા, ને તે તો ખત્રાસે ય કર્યું મયા. જાણી કાંકા તો મોરે બાગે શાંત રહ્યા છે.”

ડો. પિંટરે કહ્યું, “શું થયું છે તેની કોઈને હજી ગમ જ નથી પડી!”

“ધામે ધામે પડે છે ને એટલી મૂખાઈ આછી કરશે.” કર્નસે કહ્યું ને ગળું ખંખારી જરા બેસતી ચલાવ્યું, “હવે તો મારે ખરેખરે કામે લાગ્યું બોઈએ. હું ચાકી તો ખૂબ ગયો છું પણ ઉધનાં પહેલાં મારે બધી મોઝાણ કરી લેવી બોઈએ. જુઓને લશ્કરી સિપાઈ હું તો છું પણ ખાસ કરીને હજનેર છું. અને આ આખી છત એક હજનેરી કામ જેવી વધારે છે. ખાણુમાંથી કાઢેલા નીકળવો બોઈએ અને પહાણ પર ચડવો બોઈએ. અમારી સાથે તેના સંગા-લંકા છે પણ આઠીના કોડીએ ખાણોમાં કામ કરવાનું ચાલું રાખવું બોઈએ. સમજાણ પડી? મને નકામું સખત થયું નથી ગમતું.”

ઓર્ડને કહ્યું, “હા, સમજાયું. પણ મારે કે કોડી કામ કરવા ન માગે તો?”

“એઓ કામ કરવા માગે એમ કહ્યું છું કેમકે એમણે કરવું જ પડશે. અમારે કાલસો તોઈએ જ.”

“પણ કામ ન કરે તો?”

“કરવું જ પડશે. નિયમનને દેવાએલા તમારા કોડી છે. એ કમાલ નો નદિ માગે.” મેયરની જવાબની ગુદ બોનાં જરા થંબી કર્નસે પૂછ્યું, “ખરું ને?”

મેયરે ઓર્ડને મોં દેખાવી કહ્યું, “હું જાણતો નથી. એમનું પોતાનું જ

રાજ હોય તો તો એ બધા નિયમન ગળાવે. પણ તમારા રાજમાં એવું કરશે તેની મને ખબર નથી. એવો પ્રયોગ હજી કયો જ નથી ને. અમારો જ અમલ ચાર્મો વરસે તો બંધાએલો છે.”

કર્નલે ઝડપથી કહ્યું, “એ જરાજર છે ને એટલે તો અમે તમારો અમલ અપનાવવાના છીએ. તમે મેયર જ રહેશો, હુકમો તમે જ આપશો, તમે જ સગા અને ઇનામો આપશો. ને એ રીતે કંઈ તોફાન થશે નહિ.”

મેયરે ડૉક્ટર વિંટર સામે જોયું, “શું વિચાર કરો છો?”

“કાણુ જાણે. જોવું પડશે. મને લાગે છે કે ધમાકા થશે. લોકો કદાચ ઠંડા નીપડે.”

“મને પણ સમજાતું નથી.” મેયરે કહ્યું, ને કર્નલ તરફ ફરી કહ્યું, “લોકો એટલે હું જ; પણ એઓ શું કરશે તેનો મને ખ્યાલ નથી. તમને કદાચ હશે. અથવા તમને કે અમને ખ્યાલ હશે તેથી જુદું જ કંઈ થાય. કેટલાક લોકો નિયુક્ત નેતાઓને સ્વીકારી શકે છે ને તેમને આધીન રહે છે, ને મારા લોકોએ મને નિયુક્ત કર્યો છે. મને તંઓ જનારી અને અણુજનારી શકે છે. તમારી સાથે બળા ગયો છું એમ એમને લાગે તો કદાચ મને અણુજનારી દે. મને સમજાતું નથી.”

“પણ એમને નિયમનમાં રાખ્યા તો એમનું તમે બહુ કરશો.”

“બહુ?”

“હા, બહુ. એમને કંઈ દરજ્જા ન આવે એ જોવાની ફરજ તમારી. એ સામા થશે તો ખતરામાં પડશે. અમારે કોમસો જોઈશે જ. એ કેમ મેળવે. એ અમારા નેતા અમને હરેતા નથી; એ તો હુકમ કરે છે કે લાવે. પણ તમારે તમારા લોકોનું રક્ષણ કરવાનું છે, તમારે એમની પાસેથી કામ લઈ તેમને સલામત રાખવા જોઈએ.”

“પણ ધારો કે એમને સલામત રહેવું ન હોય તો?” મેયરે પૂછ્યું.

“તો તમારે તેમને બદલે વિચાર કરવો જોઈએ.”

“બીજાઓ તેમને બદલે વિચાર કરે એ અમારા લોકોને ખબર નથી.” મેયરે જરા ગર્વથી કહ્યું, “કદાચ તમારા લોકોથી એ જુદા હશે. હું મુંઝાએલો છું પણ આટલાની તો મને ખાતરી છે.”

એ પછે જોસફ જલદી અંદર આવ્યો અને કંઈક કહેવા માટે શાહુ શાહુ થતો હોય તેમ આગળ આવી જોમો રહ્યા. બાઈસાહેબે પૂછ્યું, “શું છે જોસફ?”

પેલી સિગરેટની પેટી લાવ તો."

"માફ કરો નામદાર. માફ કરો બાઈસાઈડેજ" તે બબડી ઉઠ્યો.

"પણ છે શું?" મેયરે પૂછ્યું.

"એની રતો. એ ગુસ્સે થવા લાગી છે."

"શું થયું છે તે?" બાઈસાઈડેજે જવાબ માગ્યો.

"પાછલી પરસાળ પરના સિપાલીઓ એનીને નથી ગમતા."

"એઓ કંઈ ધમાક કરે છે?" કર્નલે પૂછ્યું.

"એઓ બારણામાંથી એની સામે બેઠા કરે છે. એનીને તે જરાય ગમતું નથી."

"એ તો બિચારા આજાને આંખીન ચર્મ ડિગા છે; કંઈ નુકસાન તો નથી કરતા."

"પણ એનીને કોઈ તેની સામે તાક્યા કરે તે સામે તિરસ્કાર છે."

"વેસફ, એનીને કહે બાન રાખે." બાઈસાઈડેજે ફરમાવ્યું.

"હા, હા" કહી વેસફ ચાલતો ગયો.

ચાકથી કર્નલની આંખો ડગવા લાગી હતી. "એક બીજી વાત છે." તેણે મેયરને ઉદ્દેશી કહ્યું, "મારે ને મારી સાથેનાં થોડા માણસોને રહેવાની સગવડ થઈ શકશે?"

મેયર ઓડને જરા વિચાર કરી કહ્યું, "આ જગ્યા તો નાની છે, બીજાં મોટાં ને વધારે સગવડવાળાં રથાને છે."

વેસફ સિગરેટની ચાંદીની પેટી લઈ આવ્યો ને ઉધાડીને કર્નલ આગળ તેણે ધરી. કર્નલે એક સિગરેટ લીધી ને વેસફે બપોરથી તે પેટાવી આપી. કર્નલે ઊંડો શ્વાસ લઈ ધુમાડા કાઢ્યા.

"વાત એમ નથી." તેણે કહ્યું. "કોઈ રથાનિક સત્તાની સાથે જ અમારાં માણસો રહે તો શાન્તિ રહે છે એ અમે જોધી કાઢ્યું છે."

"એટલે કે કોકોને એમ થાય કે એઓ મજાને કામ કરે છે?"

"હા, એમ જ હતો."

મેયર ઓડને ત્રાચારીથી ડોકટર વિંટર સામે બેસું પણ તેણે માત્ર સૂકું શ્મિત કહ્યું. મેયરે આંખેથી પૂછ્યું, "આ માત્ર નકારવાની મને રત છે?"

"ના, હું દિલગીર છું, અમારા નેનાનો દુકમ રૂપ છે."

"કોકોને એ ગમશે નહિ." મેયરે કહ્યું.

“વળી પાછા લોકો! લોકો લોકો ને લોકો! એમની પાસે નથી શસ્ત્રો, એમનું કંઈ ચાલશે નહિ.”

મેયર ઓડને માથું ધુણાવી ઉઠ્યાર્યું, “ત્યારે તમે જાણતા નથી.”
બારણામાંથી એક ગુસ્સામાં આવેલી સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો, પછી કંઈ પડવાનો ને પછી કંઈ માણસની ચીસનો. જોસફ ઝટ ઝટ અંદર આવ્યો.
“એણે ઉકળતું પાણી નાખ્યું.” તેણે કહ્યું. “એ બહુ ગુસ્સે થઈ છે.”

દરવાજામાંથી લસકરી લુકમે છૂટવાના અને જોડા ઘસડાવાના અવાજ આવ્યા. કર્નલ લેન્સરે મુસ્કેલીથી ટદાર ચતાં પૂછ્યું, “તમારા નોકરો પર તમારો કંઈ જ કાબૂ નથી?”

મેયર ઓડને જરા હસીને કહ્યું, “બહુ જ થોડો. એની ત્યારે ખુશમિજાજ હોય, ત્યારે સરસ રસોઈ કરે છે.” જોસફ તરફ ફરી તેણે પૂછ્યું, “કોઈને કંઈ ઈન થઈ?”

“હા, પાણી ઊકળતું હતું.”

“અમારે તો અમારું કામ કરવું છે.” કર્નલ લેન્સરે કહ્યું.

“એ ઇંગ્લેન્ડની કામ માત્ર છે. તમારે તમારી રસોઈધણીને સીધી કરવી પડશે.”

“એ નહિ જાને.” મેયરે કહ્યું. “એ ચાલી જશે.”

“પણ આ અત્યંત જરૂરી કામ છે. એનાથી જવાબ ન નહિ.”

“તો એ પાણી ફેંકશે.” ડોક્ટર વિંટરે ટાપસી પૂરી.

બારણું ઊઘડ્યું અને એક સિપાહી વચ્ચે ઊભો રહ્યો.

“આ બાઈને પકડું, સાહેબ?”

“કોઈને ઈન થઈ?” લેન્સરે પૂછ્યું.

“હા, હા. એક દાઝી ગયો ને બીજાને તેણે ખચકું ભર્યું. અમે એને ધરી રાખી છે.”

લેન્સર લાચાર લાગ્યો; તેણે કહ્યું, “તેને છોડી મૂકો, બહાર જાઓ ને પાછલી પરસાગમાંથી નીકળી જાઓ.”

“હા, હા.” કહી સિપાહી ગયો ને બારણું બંધ થયું.

“હું એને જોગાથી દાર કરી શકું અથવા કોટડીમાં પૂરી રખાવી શકું.” લેન્સરે કહ્યું.

“તો આપણે રસોઈયા વિનાના થઈ જાત.”

“જુઓ, અમને એવો હુકમ છે કે ત્રોડો સાથે દળામળાને કામ કરવું.”
કર્નલે સમજાવી આપી.

બાઈસાહેબે કહ્યું, “માફ કરો છ. હું જરા ભેઈ આવું; સિપાલીઓએ
એનીને કંઈ ઈંગ્લિશ તો નથી કરીને.” ને તેણે ઓરડો છોડ્યો. કર્નલ લેન્સરે ઊભા
થતાં કહ્યું, “મેં કહ્યું ને હું બહુ થાકી ગયો છું, મને આરામની જરૂર છે.
આપણા સહુના બહા ખાતર અમારી સાથે સદકાર કરો.” અને મેયર તરફથી
જવાબ ન મળ્યો એટલે ફરીથી કહ્યું, “આપણું સહુના બહા ખાતર કરશો
સદકાર?”

“આ એક નાનું ગામ છે. કોણ જાણે. ત્રોડો મુંઝાએલા છે ને હું પણ.”

“પણ સદકાર કરવાનો પ્રયત્ન તો કરશો ને?”

ઓર્ડને માથું ધુણાવ્યું, “કંઈ કહેવાય નહિ. જ્યારે શું કરવું તે ત્રોડો નક્કી
કરશે ત્યારે કહેવાય બતી શકશે.”

“પણ તમારા હાથમાં જ સત્તા છે.”

“તમે માનશો નહિ પણ આ સાચું છે. ખરી સત્તા ગામ પાસે જ છે. શું
કામ ને શી રીતે એ મને ખબર નથી પણ છે એટલું જાણું છું. એટલે કે તમારા
જેટલી ઝડપથી અમે વર્તી શકતા નથી, પણ દિશા નક્કી થાય કે અમે સૌ સાથે
કામ કરી શકીએ છીએ, પણ હું મુંઝાએલો છું. મને હજી ગમ પડતી નથી.”

કંટાળાને લેન્સરે કહ્યું, “મને આશા છે કે આપણે મળીને કામ કરી શકશું.
બધાને માટે એ સરળ થઈ પડશે. તમારા પર અમે બરોસો રાખી શકીએ તો
સારું. વ્યવસ્થા સારુ લસકર શાં પગલાં લેશે તેનો ખ્યાલ કરવો એ મને
ગમતો નથી.”

મેયર ઓર્ડને સૌન જ એન્ધું. એટલે લેન્સરે ફરીને કહ્યું, “મને આશા છે
કે અમે તમારા પર બરોસો રાખી શકીએ.”

ઓર્ડને જાનમાં આંગળીથી ખંભાળ્યું ને કહ્યું, “કંઈ કહેવાય નહિ.”

એજ પછે બાઈસાહેબે અંદર પ્રવેશ કર્યો. “એની બહુ ગુસ્સે થઈ ગઈ છે.
બાળુને ઘેર ફિટ્ટીન જેઠે તે વાત કરે છે. ફિટ્ટીન પણ બહુ જ ગુસ્સે છે.”

“ફિટ્ટીન એની કરતાં યે સારું દોષી જાણે છે.” મેયરે કહ્યું.

પ્રકરણ બીજું

મેયરના નાના એવા મહેકને ઉપર મળ્યે કર્નલ લેન્સરના રસાલાએ પોતાનો અડીજમાએ. તેમાં કર્નલ ઉપરાન્ત બીજા પાંચ હતા. એક તો મેજર હંટર. તે આંકડાની સૃષ્ટિમાં વસનાર હતો; કદમાં નાનો હતો ને પોતાના પક્ષમાં વિશ્વાસુ ગણાતો. તેની એવી માન્યતા હતી કે માણસો કાં તો વિશ્વાસુ હોય અથવા તો જીવવાને નાલાયક. એ ઇંગ્લેન્ડ હતો અને લડાઈ ન હોત તો તેને માણસો પર હકુમત આપવાનો કોઈ ખ્યાલ સુધાં ન કરે. કારણ કે મેજર હંટર માણસોને પણ આંકડાની માફક હરોળમાં ગણાવતો ને પછી તેમાંથી સરવાળા બાદબાકી ગુણાકાર વગેરે કરતો. તેનામાં ગણિતશાસ્ત્રી કરતાં અંકગણિત-શાસ્ત્રીના ગુણો વધારે હતા. ઉચ્ચ ગણિતશાસ્ત્રનાં મુખેળ સંગીત, તેનો નર્મ વિનોદ કે તેના ગૂઢ રહસ્યોને તેના મગજમાં સ્થાન ન હતું. માણસો વચ્ચે જિંવાઈ, વજન કે બહુ તો વર્ણનો બેદ હોય, છ ને આ વચ્ચે હોય તેવો, પણ એ સિવાય બીજો દરો જ નહિ. તેનાં લગ્ન અનેકવાર થયાં હતાં પણ એનો ખબર નહોતી પડી કે તેને છોડી જતા પહેલાં તેની પત્નીઓ એટલી કુબ્ધ કેમ થઈ જતી હતી.

કેપ્ટન જેટિક ખાસ કરીને કુટુંબગ્રેમી માણસ હતો; કૂતરાઓ, લાલ ગાંધવાળાં બાળકો અને નાતાલના ઉત્સવનો તેને શોખ હતો. કેપ્ટનના દરબનના પ્રમાણમાં તેની ઉંમર મોટી હતી, પણ મહત્વાકાંક્ષાની કોઈ યોક્ષસ ઊંચુપને લઈને તે આગળ વધ્યો ન હતો. લડાઈ પહેલાં તે અંગ્રેજ જમીનદારવર્ગનો પ્રથાંસક હતો; અંગ્રેજો જેવાં તે કપડાં પહેરતો, અંગ્રેજ કૂતરાં પાળતો, અંગ્રેજ અનાવટની હોકલીમાં ખાસ લાંડનથી આવતી તમાકુ તે પીતો અને બાગબગીચામાં વર્ણનો આપતાં સામયિકો તે મંગાવતો. તેની રજાઓ તે ઇંગ્લેન્ડ-સરેક્સ-માં ગાળતો અને છુડાપેટ કે પેરીસમાં બૂલયી અંગ્રેજ લેખાવાનું તેને પસન્દ હતું. લડાઈને લઈને આ બધામં તેને ફેરફાર કરવા પડ્યા પણ તે બાલ ન; પણ એટલો બધો વખત તેણે હોકલી પીધી હતી ને લાકડી ફેરવી હતી કે તેનો સહસા ત્યાગ કરવાનું તેને માટે મુશ્કેલ હતું. પાંચ વરસ પહેલાં એક વાર તેણે લાંડનનાં મશહર અખબાર “ટાઈમ્સ” ને મિડ્લેન્ડનાં નષ્ટ થતાં ઘાસ વિશે પત્ર લખ્યો હતો ને નીચે એડ્મંડ ટિવ્વેલ, એસ્કવાથર, એવી સહી કરી હતી. ખૂબી તો એ હતી કે “ટાઈમ્સ” એ પત્ર છાપ્યો હતો.

એક દેખના પ્રમાણમાં એટલેની ઉંમર ઘણી વધારે હતી તો દેખના લોકોની ઘણી ઓછી હતી. ડોઈ દેખના વિચાર કરે ને મિત્ર ખડું ચાપ તેવી જ દેખના લોકોની મૂર્તિ હતી. તેની રંગેગમાં ને શાસેશ્વાસમાં દેખનાત્વ દેખાઈ આવતું. લશ્કરી નંદિ એવી એક પણ પળ તેને ન હતી. એક પ્રખર મહત્વા-શંકાથી તે બધી સરણીઓમાંથી ઉપર ચઢ્યો હતો. હૃદય પર મહાઈ ચઢે તેમ એ ચઢ્યો હતો. ડોઈ નૃત્યકારની છટાથી તે બૂટની એડીને અડાળતો. લશ્કરી રીતબાતની બધી વિગતોથી માહિતગાર હતો ને તેનો ઉપયોગ કરવાનો તે આગ્રહ રાખતો. એક સિપાહીએ કેમ વર્તણું તેની તેને વધારે ખચર હતી એટલે જનરલે પણ તેનાથી ડરના. પ્રાણી-જીવંતવું સૌથી ઉત્કૃષ્ટ રૂપ સિપાહી છે એવી એની દૃઢ માન્યતા હતી. તે જોઈ શકેનો વિચાર કરતો તો તેને એક જુઝુગું ને સન્માનિત જનરલ તરીકે કહ્યો-અજાન અત્યારે સંન્યસ્ત લીધેલો એવો, પોતાના પુરાણા વિગતની કમૂતિ સેવતો, ને વરસમાં અનેકવાર તેના લેફ્ટનન્ટની કબજા પર ફૂલો ચઢાવતો હોય એવો. દેખના લોકોને મતે દરેક જી લશ્કરી પોશાકના પ્રેમમાં પડતી ને એથી કિલ્લું કેમ બની શકે એનો એને ખ્યાલ ન હતો. બધું બરોબર આસે તો પિસ્તાળાસમે વરસે તો એ બ્રિગેડીયર જનરલ બનવો જોઈએ—સચિત્ર સામયિકમાં તેની છબીઓ આવવી જોઈએ. આશુભાવુ લાંબી, ફિઝી, પુરુષ જેવી દેખાતી નાજનીનો હોય તેવી.

લેફ્ટનન્ટ પ્રેક્ટ અને લેફ્ટનન્ટ ટોંડર પ્રમાણમાં નાના હતા. તેઓને ઊગતા જમાનાની રાજનીતિની કેળવણી મળી હતી અને તેમાં તેમને અગ્ર વિશ્વાસ હતો. એક એવજી હુદિશાળાએ એ આખી યોજના ઘડી હતી કે તેનાં સત્યાસત્ય જોવાની તેમણે તરદી સુધાં નહોતી લીધી. એ જાને જરા ઊર્મિલ હતા ને આંસુ અને આવેશ તેમને સુજાળ હતા. લેફ્ટનન્ટ પ્રેક્ટ તેની ધડિયાળનાં પાછલાં લોકોની અંદર, ખૂસા મખમલમાં ચોટાળી, વાળના એક ગૂંચળાને રાખી મૂકતો. પણ વાળ ઘણીવાર હુદા થઈ બહાર નીકળી પડતા ને ચંત્રમાં અટવાઈ જતા એટલે વખત જાળવવા તે ડાંડાપર બીજી ધડિયાળ રાખતો. એ સાડું નાચી જાણતો ને આનંદી હતો. શ્રેયશાસ્ત્રી જેમ તે રોય બનાવી શકતો ને તેની માફક મૂઢ વિચારમાં પણો હોય તેમ દેખાતો. શુગરનાં ચિત્રોનો તેને તિરસ્કાર હતો ને ઘણી કલાકૃતિઓનો તેણે નાશ કર્યો હતો. નૃત્યશૈલીમાં પોતાની મહત્વનીઓનાં તે ઘણીવાર ચિત્રો દોરતો ને તે એટલાં સારાં થતાં કે ઘણાઓ

તેને કહેતા કે તેણે કલાકાર થવું જોઈતું હતું. તેને ગૌરવણી બહેનો હતી ને તે માટે એ એટલો મગરુર હતો કે ક્યારેક તેમનું અપમાન થયું છે માની તે લડી બેસતો. જો કે બહેનોને તેથી મુંઝવણ થતી કેમકે કોઈ તેમને અપાયલાં વિશેષણો સાબિત કરવા જાય તો મુશ્કેલી પડે તેવું ન હતું. લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષક ઘણાખરો વખત દિવાલવખોમાં ગાળતો, ખાસ તો લેફ્ટેનન્ટ ટોંડરની ગૌરાંગી બહેનને ફસાવવાનાં, પણ, તેને પ્રેક્ષકની જેમ વાળ વીંળી ન નાખે તેવા, મોટી ઉંમરના માણસોને હાથે ફસાવાનું ગમતું હતું.

લેફ્ટેનન્ટ ટોંડર કવિ હતો, 'પણ જરા કટુતાવાળો. તે સંપૂર્ણ ને આદર્શ પ્રણયનાં સ્વપ્નો સેવતો જેમાં ઉચ્ચ શક્તાના તરુણો ગરીબ કન્યાઓના પ્રેમમાં પડ્યા કરતા. તેના અનુભવ જેટલી જ વિશાળ તેની ભાવના હતી. દાષ્ટનિક સ્ત્રીઓ સમક્ષ તે મનમાં કવિતા ગણગણતો. રણમેદાન પર મૃત્યુ થાય, તેનાં માખાપ સાથુ ઊભાં હોય ને બહાદુર પણ ખિન્ન લોકનાયક હાજર હોય એમ એ પોતાનો અર્થ કંપતો. આનો તે ઘણીવાર વિચાર કરતો. તૂટેલાં લશ્કરી આયુધો પર અસ્ત થના સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોય ને તેની નીચેનાં માણસો માથાં નમાવી શાન્તિથી આસપાસ ઊભાં હોય, માતા અને માધરનાં એકદમ જેવી મદાસ્તની મૂર્તિઓ વિશાળ વાદળ પરથી કોઈકે રહી હોય અને વેગવરના સંગીત જેવી ગર્જના પાછળ સંભળાતી હોય! મરતી વખતે કહેવાના શબ્દો સુંદાં તેણે તૈયાર રાખ્યા હતા.

રસાલાનાં આટલાં માણસો હતાં. છોકરાં સંતાકૂકડી રમે તેમ દરેક લડાઈ બેઠતો હતો. મેજર દંડર લડાઈને એક અંકગણિતનો હિસાબ લેખતો ને તે પનાતી હર્ સગડી પામે જઈ આરામથી તાપવા ધારણા રાખતો. સારી રીતે ઉછેરાએલા તરુણ માટેની એક સારી કારકિર્દી તરીકે કેપ્ટન લોહટ લડાઈને ગણતો અને લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષક-ટોંડર તેને સ્વપ્નું સમજતા જેમાં કશું બહુ સાચું ન હતું. તેમની લડાઈ અત્યાર લગી બેઠ જેવી જ હતી—નિઃશસ્ત્ર, નિર્યોજન શત્રુ સામે સુંદર આયુધો, સુંદર આયોજનોવાળા : એઓ કશે હાર્યા નહોતા કે ન તો તેમને કંઈ ખાસ નુકસાન થયું હતું. જરા ભીંસ આવે તો દરેકની જેમ તેઓ પણ ભીરુ કે હિંમતવાન થઈ જાય તેવા હતા. તે બધામાંથી માત્ર કર્નલ લેન્સરને લાંબે ગાળે લડાઈ સ્ત્રી ચીજ છે તેને ખ્યાલ હતો.

વીસ વરસ પહેલાં તે બેલ્જિયમ અને ફ્રાન્સમાં હતો અને તેણે જે જીત્યું હતું તેનો વિચાર તે કોરે મૂક્યો—એ કે લડાઈ એટલે ધિક્કાર ને દગલખાણ,

નીત્રાયક સ્વરદારોની ગદ્યલક્ષ્મી, બીમારી, ખૂન, યાદ અને ત્રાસ અને તે પછી બધું ખલાસ અને વળી પાછા નવા ધિક્કારો ને અથાગ યાદ. લેન્સર મનને મનાવતો કે પોતે સિપાઈ છે ને આત્માનું પાલન કરવાનો પોતાનો ધર્મ છે. વિચાર કરવાનું કે પ્રશ્ન કરવાનું તેનું કામ ન હતું, પણ માત્ર આજ્ઞાનો અમલ કરવાનું હતું. એટલે આગલી લડાઈનાં મંજવતાં રમણેને તે આ લડાઈનો ફેવ પણ એ જ દશે એ ખાતરીને તે આત્મ પર રાખતો. દિવસમાં પચાસેક વાર તે મનને કહેતો કે આ લડાઈ જુદી જાતની થશે, ઘણી જ જુદી જાતની.

કૃત્ય વખતે, ટોળાંઓમાં, ફૂટગોલના ખેલમાં ને ખાસ તો લુદ્ધમાં બહારની રેખાઓ અસ્પષ્ટ બની જાય છે, હસ્તી ધરતલી ચીંતે કાંઈપણ કંઈ જાય છે અને મન ઉપર જાણે ધુમ્મસ ફરી વળે છે. ધર્મણ અને ઉસ્કરાટ, યાદ અને હલન-ચલન—એ બધું એક વિશાળ ભરમરંગી સ્વપ્નમાં ભળી જાય છે અને એ પૃથુ યાય છે ત્યારે સાંભરવું આકરું થાય છે કે કેમ માણસોને મારી શકાયું હશે ને મારવાના હુકમો આપ્યા હશે. ત્યારે ત્યાં ન હોય તેવાઓ તમને કહેશે કે આમ થયું ને તેમ થયું ને તમે અસ્પષ્ટ જવાબ આપો, “હા, હા, એમ જ હશે એમ સામે છે.”

મેયરના મહેલમાં ઉપજા મગલાના ત્રણ ઓરડા આ રસાલાએ લઈ લીધા હતા. શનખડમાં એમણે પોતાના ખાટલા, ખિસ્તરા, બૂસો અને બીજાં સરંજામ ગોઠવ્યા હતા. એની બેડેના ઓરડામાં તેમણે જરા અગવડવાળા એવી “કલ્પ” બનાવી હતી. ત્યાં એક ટેબલ ને થોડી ખુરસાઓ હતી. અહીં એઓ કાગળો લખતા ને વાંચતા, વાતો કરતા, કોરી પીતા, યોજના ઘડતા ને આરામ કરતા. બારીઓ વચ્ચે દીવાલો પર સરોવરો, કૃષ્ણદેવો ને ગાયોનાં ચિત્રો ટંગેલાં હતાં, ને છેક દરિયા સુધીનું દૃશ્ય નજરે પડતું—ડક્કામાં પડી રહેલાં વહાણો, જે ડક્કામાં કોલસા બરવાના મજવાઓ આવતા ને માલ લઈ પાછા જતા; ચોકથી-કિનારા લગીતો ગામનો ભાગ ત્યાંથી દેખાતો ને મચ્છીમારોની છૂટા સદવાળા હોડીઓ પડેલી દેખાતી; ને સુઝાની માફલીની વાસ બારીમાંથી સીધી ચાલો આવતી.

ઓરડાના મધ્યમાં એક મોટું ટેબલ હતું. મેજર હંટર તેની આતુમાં બેસી, બેળામાંનું નકશા દોરવાનું પાટિયું તેની પર ટેકવી, કાટખૂણને ત્રિકોણ પાસે રાખી રહેતા એક નવા સાર્જીન્ટનો નકશો બનાવી રહ્યો હતો. ટેકાવવાનું પાટિયું અચિર હતું અને મેજરને ઝેરી ગુસ્સો આવતો હતો. માથું ઝીંચું કરી

તેણે ખૂબ મારી, “પ્રેક્ષ!” ને પછી “લેફ્ટનન્ટ પ્રેક્ષ!” શયનખંડનું ખારણું ખૂટ્યું ને લેફ્ટનન્ટ બહાર આવ્યો. તેનું અધું મોં હળમતના સાબૂથી છવાયેલું હતું. એક હાથમાં ઘસ પકડેલું હતું ને તેણે કહ્યું, “હ.”

મેજર હંટરે નકશાનું પાટિયું દલાવ્યું, “આપણા સામાનમાં આ પાટિયું રાખવાનું ત્રિપાદમેજ હજી નથી આવ્યું?”

“મને ખબર નથી, સાહેબ. મેં જોયું નથી.” પ્રેક્ષે કહ્યું.

“ત્યારે તપાસ કરશો? આપા પ્રકાશમાં એક તો કામ કરવું પડતું હોય! આને પાકું કરું એ પહેલાં ફરીને વળા દોરવું પડશે.”

“હળમત પૂરી કરીને તરત જોઈ છું.” પ્રેક્ષે કહ્યું.

“તારા દેખાવ કરતાં આ સાઈડીંગ વધારે મહત્ત્વનું છે. પેસે પૂણે હગડામાં ફેન્સાસની થેલી જોયું કંઈ દેખાય છે. જો તો.”

પ્રેક્ષ પાછો ગયો. જમણી બાજુનું ખારણું બિધાયું ને કોષ્ટન લોફ્ટ બહાર આવ્યો. તેણે પોતાની હેલ્મેટ પહેરી હતી; દૂરબીનનાં ને બીજાં પાકીટો તેના શરીર પર છવાયેલાં હતાં. દાખલ થઈને તેણે આ સરંજામ એક પછી એક કાઢવા માંડ્યો.

“પેસો બેંટિક તો પાગલ છે, ખબર છે?” તેણે કહ્યું. “બહાર રહેતા ઉપર કામે જતાં હેલ્મેટને બદલે સાદી ટોપી તેણે પહેરી”તી.”

લોફ્ટે દૂરબીનને ટેબલ પર મૂક્યું, હેલ્મેટ ઉતારી, “ગેસ-માસ્ક”નું પાકીટ કાઢ્યું. ને અધું ટેબલ પર જમા થવા લાગ્યું.

હંટરે કહ્યું, “એ બધું અહીં ના મૂકશો. મારે અહીં કામ કરવું છે...ને એ ટોપી શું કામ ન પહેરે? કંઈ ધમાક તો થઈ નથી. આ પતરાંની ચીજોથી તો હું થાકી ગયો. કેટલો બાર લાગે ને દેખાય કંઈ નહિ.”

“એને છોડી દેવાની ટેવ સારી નહિ.” લોફ્ટે ચોક્કસાધી કહ્યું. “અહીંનાં કાકા પર તેની ખરાબ અસર થાય. આપણે તો લશ્કરી ધોરણ ટકાવી રાખવું જોઈએ, સાવધાન રહ્યા કરવું જોઈએ ને તેમાં ફેર પડ્યા દેવો ન જોઈએ. એમ નહિ કરીએ તો જલ્દી ધમાક બિની થશે.”

“એમ શા પરથી ધારો છો?” હંટરે પૂછ્યું.

લોફ્ટ ટકાર થઈ ગયો. તેના હોઠ નિશ્ચિતતાથી ખિડાયા. તેની આટલી ખાતરી માટે દરેકને ક્યારેક તો તેને ધુઓ મારવાનું મન થઈ આવતું. તેણે કહ્યું,

*ઝેરી વાયુ સામે રક્ષણમાં નોખાં.

“હું ધારતો નથી. હું તો કબજો કરેલા દેશોમાં કેમ વર્તુ” તે “લરકરી મૂળતરવો,” ક્ષ ૧૨, માંથી કહેતો હતો. તે બહુ સંભાળથી તૈયાર કરેલું છે. તમારે” ને ત્યાં અટકી, સુધારી કહ્યું, “દરેકે ક્ષ ૧૨ બહુ ધ્યાનથી વાંચ્યું જોઈએ.”

“મને થાય છે કે જોણે એ લખ્યું તે કદી કબજો કરેલા પ્રદેશમાં રહ્યો હશે કે નહિ. આ બધા લોકો તો છેક જ શાન્ત છે; ગિયારા બસા ને આશ્ચર્યિત છે.” હંટરે કહ્યું.

પ્રેક્ષક અંદર આવ્યો; તેનું અધુ” મોં હજી સાજુવાળું જ હતું. તેના હાથમાં એક પીળા કેન્ડાસની થેલી હતી, ને પાછળ લેફ્ટેનન્ટ ટોંડર હતો. “આ જ કે?” તેણે પૂછ્યું.

“હા. તેને જરા છોડી ને જોડી આપો તો.”

પ્રેક્ષક અને ટોંડર ત્રિપાદ થોડીને જોડવા લાગ્યા ને તેને જરાજર ચક્રાક્રી જોઈ હંટર પાસે તેમણે ગોલી. મેજરે પોતાનું પાટિયું તે પર લગાડ્યું, રૂઠું ચડાવ્યા, આમતેમ હસાવી જોયું ને પછી તેની પાસે બુકાડ્યું.

ફેફડન લોફ્ટે પૂછ્યું, “લેફ્ટેનન્ટ, તમારા મોં પર સાજુ છે, તમને ખબર છે?”

“હા, હા.” પ્રેક્ષકે કહ્યું. “મેજરે મને થોડી લાવવા કહ્યું ત્યારે હું હળમત કરતો હતો.”

“ખેર, જટ સાફ કરી દો. ફર્નલ જુઓ તો?”

“હા. તે ડંઈ કહે નહિ. એમને એવી બાજતોની પરવા નથી.”

હંટર કામ કરતો હતો તે ટોંડર તેના બાબા ઉપરથી જોઈ રહ્યો હતો.

“એ કહે નહિ. પણ આ કીંક તો નથી દેખાતું.” લોફ્ટે કહ્યું.

પ્રેક્ષકે રમાક્ષ લઈ ગાલ પરનો સાજુ લૂછી નાખ્યો. ટોંડરે મેજરના નકશાના ખૂણાપરની એક આકૃતિ જતાવી. “આ સુંદર પુત્ર છે, મેજર. પણ એ પુત્ર વળી જમાવવાનો કયાં છે?”

હંટરે ચિત્ર તરફ નીચે જોયું ને ખજો ટોંડર સામે જોઈ કહ્યું, “હે ? એવ. એ કંઈ આપણે જમાવવાનો યુદ્ધ નથી. આ અહીં રહ્યો તે મુખ્ય નકશો છે.”

“ત્યારે આ પુત્રને શું કરે છે?”

હંટરે જરા મૂંઝાએલો લાગ્યો. “જુઓને મારે ઘેર પાછળના વાડામાં એક

નાની રમવાની રેલવેલાઈન છે, ને ત્યાં એક ખાઈ પર હું પુલ કરવાનો હતો. લાઈન છેક ખાઈ સુધી આવી હતી પણ પુલ રહી ગયો હતો. મને થયું કે ક્યાંક બહાર ગયો હોઈશ ત્યારે તેનો નક્શો કરી રાખીશ.”

લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષે પોતાના ખિસ્સામાંથી એક છખી દાઢી, જરા આગળ ધરી તેને નિહાળી. પુષ્કળ પગ, થોડાં કપડાં ને બનાવટી બવાંવાળા એક છોકરીની છખી હતી. ઉઠેલાં બદનવાળા એ યુવતીએ ઊંચે સુધીનાં મોઝાં પહેવાં હતાં ને તે પર નીચી એવી કાંચળા. એક કાળા પંખા પાછળથી એ કોકિયાં કરતી હતી. તેને હજી આગળ ધરી તેણે પૂછ્યું, “તેમ ચીજ છે ને?” લેફ્ટેનન્ટ ટોંડરે ધ્યાનથી જોયું ને કહ્યું, “ના મને નથી ગમતી.”

“એનામાં શું નથી ગમતું?”

“અસ એમ જ નથી ગમતી. તારે એની છખીનું શું કામ છે?”

“તેમકે મને ગમે છે.” પ્રેક્ષે કહ્યું. “ને મારી ખાત્રી છે કે તને પણ ગમે છે.”

“ખિસકુલ નહિ.” ટોંડરે કહ્યું.

“ત્યારે શું તારું સાથે તો એની સાથે ન જાય એમ?” પ્રેક્ષે પૂછ્યું.

“ના.” ટોંડરે કહ્યું.

“પાગલ છું પાગલ.” પ્રેક્ષે કહ્યું ને ખારી પાસેના પડદા પાસે ગયો. “હું આને અહીં ચોટાડવાનો છું. ખજી જોઉં કે તને સતારે છે કે નહિ.” એમ કહી તેણે છખીને પડદા પર લગાડી.

કેપ્ટન લોકેટ પોતાનો સરંજામ હાથમાં એકઠો કરી લીધો હતો; તેણે કહ્યું, “લેફ્ટેનન્ટ, એ ચિત્ર અહીં શોભતું નથી. બહેનર તેને લઈ લે. ગામ લોકો પર એની સારી અસર નહિ થાય.”

“શાની નહિ થાય?” પાટિયા પરથી કાંચુ જોઈ હંટરે પૂછ્યું, ને તેની નજર છખી તરફ ગઈ. “એ કાણ છે?”

“એક નટી છે.” પ્રેક્ષે કહ્યું.

હંટરે જરા ધ્યાનથી જોઈ પૂછ્યું, “ઓહ! તું એને ઓળખે છે?”

“કાઈ રખડેલ છે.” ટોંડરે કહ્યું.

“ત્યારે તું એને ઓળખે છે, એમ.” હંટરે કહ્યું.

ટોંડરે સામે પ્રેક્ષક ધારીને જોઈ રહ્યો હતો. “એ રખડેલ છે એમ, તને ક્યાંથી ખબર? કહે.”

“એમી દેખાય છે તો.” ટોંગરે કહ્યું.

“તું એને ઓળખે છે?”

“ના. ને ઓળખવાની ઇચ્છાયે નથી.”

પ્રેક્ષે પૂછવા માંડ્યું, “ત્યારે કેમ ખબર પડી?” ત્યાં લોકો વચ્ચે ઝુકાવું.
“બહા થઈને એ છપી લઈ લે. જોઈતું જ હોય તો તમારા પગને લટકાવો.
આ ઓરડો તો કામ માટેનો છે.”

સામે થવાનો હોય એમ લોકો સામે જોઈ એ કંઈ બોલવા જતો હતો.
ત્યાં લોકો કહ્યું, “એ દુકમ છે, લેફ્ટેનન્ટ.” ગિયારા પ્રેક્ષે છપી ઉતારી લીધી
ને ખિરસામાં પાછી મૂકી દીધી. પછી વિષય અદ્વિતીય પ્રયત્ન કરતાં તેણે
કહ્યું, “બહે, આ ગામમાં એ થોડી સુંદર છોકરીઓ છે. આપણે જરા ફરી કામ
થઈએ ને અહીં ખરાબર ચાલે કે થોડીની ઓળખાણ કરીશું.”

“પહેલાં તો ૬ ૧૨ વાંચી જાઓ. જાતીય સંબંધ માટે તેમાં એક ખાસ
પ્રકરણ છે.” એમ કહી, પોતાનો અસમાજ ઉચકી લોકો સામે યથો.
હંદરના ખબા ઉપરથી જોતાં જોતાં લેફ્ટેનન્ટ ટોંગરે કહ્યું, “એ આખ્યાદ છે.
કાલસાની ગાડીઓ ખાણમાંથી સીધી વહાણ પર પહોંચે છે.”

હંદરે ધીમેથી કામમાંથી જાયે જોઈ કહ્યું, “આપણે તાકીદ રાખવી
જોઈએ. એ કાલસાને ખસેડવા માંડ્યા જોઈએ. એ કામ બારે છે. ત્યાંના
લોકો શાન્ત ને સમજ છે એટલું સારું.”

પોતાનો સામાન મૂકીને લોકો પાછો આવ્યો. ગારી પાસે બેસી બંદર
તરફ ને ખાણ તરફ નજર કરી તેણે કહ્યું, “એ લોકો શાન્ત ને સમજ છે કેમકે
આપણે શાન્ત ને સમજ છીએ. એનો જશ આપણને છે. એટલે તો હું
આપણા વર્તન ઉપર આટલો બાર મૂકું છું. એ ખૂબ જ ખતરી યોગ્ય છે.”

જાણ્યું ક્રિયાત્મક ને દર્શક લેન્સરે કાલ કાલતાં અંદર પ્રવેશ કર્યો. તેનાં
માંથોએ તેને લશ્કરી સત્તા આપી : બહુ કડક નહિ પણ પૂરતી. “કોટન
લોકો, તમે નીચે જઈ જરા ગેટિફો છોડો કરશો? તેને ફિક નથી, ચક્કર આવે
છે એમ કહે છે.”

“હા, છ સાહેબ. પણ એટલું કંઈ કે હજી દમણાં જ હું કામ પડેથી ચાલ્યો
આવું છું.”

“જવામાં વંધા નહિ હોય એમ આશા રાખું છું.” તેની સામે ધ્યાનથી
જોતાં લેન્સરે કહ્યું.

“ના, છ સાહેબ, ગિલ્લકુલ નહિ. માત્ર નોંધ ખાતર જ એટલું બેઠાવું છું.”

“હેવાલો જાન્ય એમાં તમારું નામ આવે એ તમને ગમે છે, નહિ?” જરા નરમ પડતાં ને હસીને લેન્સરે કહ્યું.

“એમાં કંઈ તુકસાન તો નથી સાહેબ.”

“ને પૂરતી વાર તમારું નામ આવે એટલે છાતી પર નાનો શો ચાંદ લટકશે.” લેન્સરે કહ્યું.

“લસકરી કારકિર્દીના એ માર્ગ-ચંબો છે, સાહેબ.”

“હા. એ ખરું.” જરા નિઃશ્વાસ મૂકી લેન્સરે ઉમેર્યું, “પણ એ તમે યાદ નહિ કરો. કેપ્ટન.”

“એટલે છ?” લોકો પૂછ્યું.

“એનો અર્થ તમને પછી ખબર પડશે—કદાચ.”

“છ, સાહેબ.” કહી તેણે પોતાનો સરંજામ ઝટઝટ લટકાવી દીધો ને તે બહાર ગયો. લોકડાંના દાદર પર તેના જોડાનો ચડચડ અવાજ જરા આનન્દથી સાંભળતાં લેન્સરે કહ્યું, “આ ચાક્યો એક આજન્મ યોદ્ધો.”

હંદરે જિયું જોયું, કલમને અદ્ધર રાખીને કહ્યું, “આજન્મ ગદ્દો!”

“ના.” લેન્સરે કહ્યું. “ઘણાઓ જેમ મુસદ્દી થવા જાય છે એમ એ યોદ્ધો થવા જાય છે. થોડા વખતમાં એ યુદ્ધસંચાલન એનાની ખતી જશે. પછી દૂરથી લડાઈ ને જોશે ને હંમેશાં તેનાથી ખુશ રહેશે.”

“લડાઈ ક્યારે ખલાસ થશે, સાહેબ?” લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષે પૂછ્યું.

“ખલાસ? ખલાસ? એટલે શું?”

“એટલે આપણી ક્યારે છૂત થશે?” પ્રેક્ષે ચલાવ્યું.

લેન્સરે માથું ધુણાવ્યું ને કહ્યું, “કેવળ જોણે. હજી દુનિયામાં દુસ્મનો છે.”

“પણ આપણે તેને સાફ કરી નાખીશું ને?”

“એમ?” લેન્સરે સામું પૂછ્યું.

“નહિ ત્યારે?”

“હા. હા. આપણે હંમેશાં જીતીએ જ છીએ ને.”

પ્રેક્ષે જરા ઉત્સાહમાં આવી ઉમેર્યું, “જો નાતાલ સુધીમાં અધું શાંત થઈ જાય તો લાંબી રજા મળી શકશે ખરું ને?”

“કંઈ કહેવાય નહીં.” લેન્સરે કહ્યું. “દેશથી લુકમો આવે તે પર આધાર છે. તમારે નાતાલ પર ઘેર જવું છે?”

“જરા ગમે તો ખરું.”

“ધણું ખરું તો જઈ શકશો... ધણું ખરું.” લેન્સરે ક્યું.

“લગાઈ પૂરી થશે પંડી આપણે કંઈ કંઈને નહિ છોડીએ, ખરું સાહેબ?”

લેફ્ટેનન્ટ ટોંગરે પૂછ્યું.

“શી ખબર! કેમ?” કર્નલે સામું પૂછ્યું.

“આ સુંદર દેશ છે: લોકો પણ સારા છે. આપણામાંના કેઈ અહીં રહી પણ પડે.”

“કેઈ મનપસંદ જગા જડી મઈ છે કેશું?” લેન્સરે પૂછ્યું.

“હા. અહીં થોડી સરસ વાડીઓ છે. ચારપાંચ સામડી કરી હોય તો જરૂર રહેવા જેવું થાય.” ટોંગરે ક્યું.

“તમારે આપીકી જમીન નથી?” લેન્સરે પૂછ્યું.

“જી ના, હવે નથી. નાણાંના ટુગ્ગામાં બધું નણાઈ ગયું.”

જવ્વાઓ જેડે વાત કરીને લેન્સર કંટાળ્યો હતો. તેણે ક્યું, “ખેર, હજી તો આ લગાઈ લડી લેવાની છે. હજી કોલસા બહાર કઢાવવા છે. લગાઈ પતી જાય ત્યાં સુધી એ વાડીવછડા કરવાની રાહ જોઈ શકશો ને? ઉપરથી જ એ જાતના દુક્રમે આવશે. કેપ્ટન લોક્ટ એ તમને કહી શકશે.” ને બોલતાં તેનો બાપ બદલાયો. “હંટર, તમારું લોખંડ કાતે આવી જશે. આ અંગ્રાજિયામાં તમારા પાદાનું કામ શરૂ કરી શકશો.”

બારણાં પર દોકોરા ચયા ને એક પહેરેગીરે ડોકિયું કર્યું. તેણે ક્યું,

“મિ. કોરેલ આપને મળવા માગે છે, જી.”

“અંદર મોકલ.” કર્નલે ક્યું. ને બીજાઓને ઉદ્દેશીને ઉમેર્યું, “અહીંની બુધી પૂર્વતૈયારીનું કામ આ માણસે કર્યું હતું. એ કંઈ ધમાલ કરશે ખરો.”

“એણે કામ બરાબર ઠીક કર્યું હતું?” ટોંગરે પૂછ્યું.

“હા. અને અહીંનાં માણસોમાં એ લોકપ્રિય નહિ થાય. મને થાય છે કે આપણામાંથી થશે કે કેમ.”

“એને જાણ તો જરૂર થતે છે.” ટોંગરે ક્યું.

“હા. ને એ વસ્ત્ર ક્યાં વિના રહેશે એમ ધારે છે?” લેન્સરે ક્યું.

હાય મસળતો કોરેલ અંદર આવ્યો. દોસ્તી ને બહાઈનાં તેનામાંથી જાણે ફિરજો ફૂટતાં. ધંધાદારીઓના જેવી કાળો ડગલો તેણે હજી પહેર્યો હતો પણ તેના માથા પર સફેદ પંદી લગાડેલી હતી. આગલી બધું સુધી આવી તેણે ક્યું,

“સલામ કર્નલ સાહેબ, નીચેની ધમાલ પછી ગઈ કાલે જ મારે આવવું હતું, પણ મને લાગ્યું કે તમે બહુ કામમાં હશે.”

કર્નલે તેની સલામીનો સ્વીકાર કર્યો ને પછી અર્ધગોળાકારે હાથ ફેરવી કહ્યું, “આ અમારા અફસરો, મિ. કોરેલ.”

“ફક્કડ જુવાનિયા છે,” કોરેલે કહ્યું. “તેમણે આખા કામ કર્યું છે. મેં પણ તૈયારી કરવામાં કીક મહેનત લીધી હતી.”

હંટરે તેનાં પાટિયા પર નજર ઢાળી દીધી, કલમ કાઢીને નકશા પર શાહીની લીટી દોરવા માંડી.

“હા, તમે કીક કર્યું હતું. ને પેલા છ માણસોને ય મરાવ્યા ન હોત તો સારું થાત. એ સિપાઈઓ પાછા આવ્યા જ ન હોત તો સારું એમ મને થાય છે.”

કોરેલે પોતાના હાથ પ્રસારી કહ્યું, “આવડા ગામને સારુ છ નાં મોત એ કંઈ બહુ નથી. ને વળી અહીં કોલસાની ખાણ પણ છે.”

લેન્સરે જરા સખ્તાઈથી કહ્યું, “જો ત્યાંથી પત્તી જ જતું હોય તો માથિસેદ માદવાની હું વિરુદ્ધ નથી. પણ કોઈક વાર એ ન કરવું બહેતર છે.”

કોરેલ અફસરોને જોયા કરતો હતો. આંખના ખૂણામાંથી લેફ્ટેનન્ટો સામે જોઈ તેણે પૂછ્યું, “આપણે—જાને તો—એકલા વાત કરી શકીએ, કર્નલ સાહેબ?”

“હા, તમારી ઇચ્છા હોય તો. લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષ, લેફ્ટેનન્ટ ટોંગર, તમારા ઓરડામાં જશે?” કર્નલે કોરેલને કહ્યું, “મેજર હંટર તો કામમાં છે, ને એ કામમાં હોય ત્યારે કંઈ સાંભળતા નથી.” હંટરે પાટિયા પરથી નજર ફરી, આસપોસપી હતી દીધું ને પાછું નીચું જોયું. લેફ્ટેનન્ટો ગયા એટલે લેન્સરે કહ્યું, “જોશો, હવે, પણ એસો તો ખરા.”

“મહેરબાની સાહેબ.” કહી કોરેલ ટેબલ પાછળ બેઠો.

લેન્સરે તેના માથાપરની પટ્ટી જોઈને સ્પષ્ટતાથી પૂછ્યું, “એ હોકોએ તમને મારી નાખવાની કોશિશ શઈ થે કરી દીધી કે શું?”

કોરેલે પટ્ટીને અડી પૂછ્યું, “આ? અરે એ તો ટેકરી પરથી આજ સવારે એક પથ્થર પછો તેની ચોટ ઢાગી છે.”

“કોઈએ ફેંક્યો તો નહોતો ને?” કર્નલે પૂછ્યું.

“એટલે?” કોરેલે પૂછ્યું. “આ કંઈ અત્યારી સોડો નથી. સો વરસથી તો

એહી લગઈ થઈ નથી. લડયું શું એ પણ તેઓ જૂલી ગયા છે.”

“હશે તમે એમની સાથે રહ્યા છો. તમે ગયો.” કહી કર્નલે કોરેલની વધારે નહક નઈ કહ્યું, “પણ બે તમને સજામત રહેવા દે તો આખી દુનિયા કરતાં આ જુદી જ જાતના લોકો હોવા બોઈએ. બીજું દેશો ક્યારે કરવામાં મેં પણ અગાઉ મદદ કરી છે. વીસ વરસ પહેલાં હું એલિઝાબેથમાં હતો ને ક્રાન્સમાં પણ.” તેણે જરા માથું ધુણાવ્યું ને પછી જરા હસકઈથી ઉમેર્યું, “તમે અમલું કામ કરી ગયાં છો. તમારો પાડ. તમારા કામની તોંધ, મેં મારા હેવાલમાં મોટલી છે.”

“ઉપકાર સાહેબ, મેં મારાથી જનતું ક્યું.”

જરા કંટાળાથી લેન્સરે કહ્યું, “પણ હવે આપણે શું કરીશું ? તમારે દેશ પાછા જવું છે ? ઉતાવળ હોય તો કોલસાના વડાણમાં તમને એસાડી દઈએ. ને રાહ બેવી હોય તો વિનાશિદાની સગવડ કરાવું.”

“પણ મારે પાછા જવું જ નથી. મારે તો અહીં રહેવું છે.” કોરેલે કહ્યું.

દાણબર તેની સામે બોઈ લેન્સરે કહ્યું, “તમે ગયો છો ને મારી પાસે જલ્દ માણસો નથી. તમને બોઈએ તેટલા રક્ષકો નહિ અપાય.”

“પણ મારે રક્ષકોની ચે જરૂર નથી. હહું છું ને કે આ હિંસાદમ્ન હોશે

“હં. હા. કુદરતી રીતે જ; પરિસ્થિતિનું પ્રયક્ષરણ કરતાં.”

લેન્સરે વચ્ચે જ કહ્યું, “અમારા આખા પછી કોઈ ગામ લોકો જોડે તમારે વાત થઈ?—એટલે કે મેયર સિવાય કોઈ ખીજા જોડે?”

“ના. એ તો બધા હજી જરા ડઘાએલા છે, એમને આખું કંઈ થશે એવો ખ્યાલ જ ન હતો.” જરા હસીને ફરી કહ્યું, “ના સાહેબ, એમને બિલકુલ ખ્યાલ જ નહોતો.”

પરંતુ લેન્સરે પોતાના મુદ્દાને પકડી રાખ્યો “એટલે લોકો અત્યારે શું ધારે છે એની તમને ખબર નથી એમ જ ને?”

“કેમ, એ તો ડઘાએલા જ છે—જાણે સ્વખાવરથામાં છે.”

“તમારે માટે એમનો શો મત છે એ જાણો છો?” લેન્સરે પૂછ્યું.

“મારે અહીં ઘણા દોરતો છે. હું દરેકને ઓળખું છું.”

“તમારી દુકાનમાંથી આજે કોઈ એ કંઈ ખરીદી ફરી?”

“અધો ધંધો તો અધ જ છે ને : કોઈ કંઈ લેતું નથી.”

લેન્સરે ઓચિન્તી ઢીલ છોડી ખુરસી પર એસી જઈ તેણે શાન્તિથી કહ્યું; “તમારી સેવાની શાખા મુસ્કેલ પણ ગદાદુરી બરેલી છે. તેનો મુંદર બદલો મળવો જોઈએ.”

“આભાર, સાહેબ.”

“ધીમે ધીમે લોકો તમને ધિક્કારતા થશે.”

“એ હું જીવંતી સહીશ, સાહેબ. એઓ તો દુસ્મનો છે.”

એક લાંબી પણ સુધી ચોબી આસ્તેથી લેન્સરે કહ્યું, “મેં અમારું માન પણ તમે ખોશો.”

ઉશ્કેરાટમાં કોરેલ ખુરસી પરથી ઊભો થઈ ગયો. “નાયકના વચનથી ત્યાં વિરુદ્ધ છે.” તેણે કહ્યું. “નાયક કહે છે કે સેવાની બંધી શાખાઓ સરખી માનારૂપ છે.”

લેન્સરે શાન્તિથી ચામુ રાખ્યું. “નાયકની જાણમાં આવે તો સીરું. હું ઇચ્છું છું કે એઓ સિપાહીઓનાં મન વાંચી શકે.” ને જાણે દયા ખાતો હોય તેમ ફરી તેણે કહ્યું, “તમને પૂરેપૂરો બદલો મળવો જોઈએ.” ક્ષણેક શાન્ત રહી જરા તંગ બની તેણે કહ્યું, “અને હવે આપણે નક્કી વાત પર આવીએ. આ બધું મારા હાથ નીચે છે. મારું કામ કોલસો ગેજવવાનું છે. તે માટે વ્યવસ્થા અને નિયમન જાળવવાં જોઈએ અને એ માટે લોકોના મનમાં શું છે

“તે માટે જાણુ” જોઈએ. જાંડની મારે અપેક્ષા રાખવી જોઈએ. તમને એ સમજાય છે?”

“આપને જોઈતી ખાતમી હું લાખી આપી શકું, સાહેબ. મેયર તરીકે હું હોઈશ તો ફેર પડશે.” કોરેલે કહ્યું.

લેન્સરે માથું ધુણાવ્યું. “મને એ ખાખન કંઈ દુઝમ નથી. મને કીક લાગે તે મારે કરવાનું છે. મને થાય છે કે અહીં શું ચાલે છે તેની તમને હવે કદી ખબર નહિ પડે. તમારી સાથે કોઈ વાત નહિ કરેઃ અને માત્ર પૈસા ખાતર જીવના, જીવી શકતા, લોકો સિવાય કોઈ તમારી પાસે નહિ આવે. રક્ષણ વિના ફરવું તમારે માટે સલામત નહિ રહે. એના કરતાં દેશ ખાજા ફરે તો અમે જાણા ખુશી થઈશું ને તમારી સુંદર સેવાનો તમને ખદ્દો મળશે.”

“પણું મારું સ્થાન તો અહીં છે.” કોરેલે કહ્યું. “મેં મારે માટે જગ્યા બનાવી છે. મારા હેવાલમાં એ બધું છે.”

સાંભળ્યું ન હોય તેમ લેન્સરે ચત્તાવ્યું, “મેયર ઓર્ડન એક મેયર કરતાં વિશેષ છે, એ એટલે લોકો. લોકો શું કરે છે, વિચારે છે, પૂછે છે તે બધું એ જાણે છેઃ કેમકે લોકોની જે બાવના છે તે તેની છે. તેને જોયા કરીને હું લોકોને ઓળખી શકાશ. એણે જ રહેવું પડશે. એ મારો નિર્ણય છે.”

“આમ વિદાયગીરી કરતાં સારે ખદ્દો મારા કામને થરે છે.”

“હા, તે ખરું.” લેન્સરે આગતેથી કહ્યું. “પણ જે મુખ્ય કામ હવે બાકી છે એમાં તમે અંતરાય થઈ પડશો. લોકો હજી તમને ધિક્કારતા નહિ હોય તો ધિક્કારશે. કોઈ પણ નાના હમકલાંના તમે પહેલા બોગ થઈ પડશો. તમે પાછા જાઓ એવું જ હું તો સૂચવવાનો છું.”

“મારા મોકલેલા હેવાલનો જવાબ દેશથી આવે એટલી તો રાહ જોવા દેશોને?” કોરેલે અકકડ થઈ પૂછ્યું.

“હા. અવગત. પણ તમારી પોતાની સલામતી ખાતર પાછા જવાની હું બહાનુ કરીશ. ખરું કહું તો હવે તમારું અહીં કંઈ જ કામ નથી. પણ—ને બીજાઓનાઓ ને બીજા દેશો ફરે. કોઈ નવા દેશના નવા ગામમાં કદાચ તમારે જવાનું થશે. ત્યાં ક્ષેત્રમાં નવો વિશ્વાસ મેળવશે. કદાચ તમને મોટું ગામ કે શહેર આપવામાં આવશે. એટલી જવાબદારી વધારે. અહીંના તમારા કામ માટે તો હું ખૂબ જ બહાનુ કરીશ.”

સંતોષથી કોરેલની આંખો ચમકવા લાગી. “આભાર, સાહેબ.” તેણે કહ્યું.

“મેં ખૂબ મહેનત કરી છે. તમારું કહેવું કીક છે. પણ દેશથી જવાનું આવે એટલી રાહ જોવા દેવી પડશે.”

લેન્સરે તંગ અવાજે કહ્યું, “હેલ્મેટ પહેરો, ઘરમાં રહો, રાતના તો બહાર જશો જ નહિ ને ખાસ તો દારૂ ના પીશો. કોર્થ સ્ત્રી કે પુરુષનો વિશ્વાસ કરશો નહિ. ગળે બિતરે છે?”

લાચારીથી ફોરેસે કર્નલ સામે જોયું. “આપ સમજ્યા નહિ. મારે નાનું શું ઘર છે. એક ગ્રામ્ય ગોરી મારી સેવા ચાકરી કરે છે. મારા પર તેને થોડું હેન પણ છે. આ તો સાદા ને શાન્ત લોકો છે. હું તેમને ઓળખું છું.”

લેન્સરે કહ્યું, “દુનિયામાં શાન્ત લોકો છે જ નહિ, એ તમે ક્યારે શીખશો? મૈત્રી રાખના લોકો પણ નથી. એ ક્યારે સમજશે? આપણે આ દેશ પર આક્રમણ કર્યું છે. તમે, આ લોકો જેને દગો કહે છે તેનાથી તે માટે તૈયારી કરી હતી.” તેનું મોં કામ થઈ ગયું ને મોટે અવાજે તેણે કહ્યું, “તમને ખ્યાલ નથી કે આપણી ને આ લોકોની વચ્ચે લડાઈ ચામે છે?”

ફોરેસે હંડે કસેજે જવાબ આપ્યો, “આપણે એમને હરાવ્યા છે.”

કર્નલે કામા થઈ જઈ લાચારીથી આમતેમ હાથ વીંઝ્યા એટલે હંડરે કાંચું જેઈ પાટિયાનું રક્ષણ કરવા પોતાનો હાથ આગળ ધરી દીધો. “જો જો, સાહેબ. હું શાહીથી દોરું છું. એ ગધું કરીને કરવું આશરું થઈ પડશે.”

લેન્સરે તેની સામે જેઈ દિલગીરી બતાવી ને કોર્થ વર્ગને શીખવતો હોય તેમ ચલાવ્યું, “હાર એ ક્ષણિક વસ્તુ છે. હાર બહુ લાંબી ચાલતી નથી. આપણે ચે હાર્યા હતા ને હવે પાછા હસ્તો કરીએ છીએ. હારનો કંઈ અર્થ નથી. તમને એટલું સમજતું નથી? આરણ પાછળ એઓ શું કહે છે ને જાણો છો?”

“આપ જાણો છો?” ફોરેસે પૂછ્યું.

“ના. પણ મને વહેમ છે કે શું.”

ફોરેસે અર્થસૂચકતાથી પૂછ્યું, “કર્નલ સાહેબ, આપને બીક લાગે છે? આ તાબે કરનાર લડકરના સેનાપતિને ખબર લાગવો જોઈએ?”

લેન્સરે ખેસી પડ્યો ને તેણે કહ્યું, “કદાચ એ હશે.” ને પછી કંટાળેસે અવાજે કહ્યું, “લડાઈમાં ફદી ગયા ન હોય પણ લડાઈ વિશે બધું જાણના હોય એવા લોકોથી તો તોખા.” હાથ પર પોતાની દાઢી ટેકવી તેણે આગળ કહ્યું, “અસેસની એક નાનુક ડોસ્ટી મને યાદ આવે છે—મીકું મોં, સફેદ વાળ, બહુ કામી નહિ, ને કામળ કસ્યણિયાળ હાથ. ચામેડી નીચેની નેસો લગભગ આરપાર

દેખાતી હતી. તેના માથા પર તે કાળા શાશ્વ ઓઢતી ને મીઠા ફૂલતા અવાજો ને અમારાં રાષ્ટ્રગીતો ગાતી. સિગારેટો ને કુંવારિકાઓનો તે પતો મેળવી હતી.” ઘડી પરથી નેનો હાથ જાણે પડી ગયો હોય, કાંધમાંથી ઝગડી ગયો હોય તેમ તેણે ચકાચું, “અમને ખબર નહિ કે એના દીકરાને દારૂ કરવામાં આવ્યો હતો. અને આખરે અમે બ્યારે નેને પણ દારૂ કરી ત્યાં સુધીમાં તો તેણે એક કાળા સોયાથી ખાર વાળુને મારી નાખ્યા હતા. હજુ ઘેર પણો છે, તેના ઉપર લાલ-મૂંઝા પક્ષીનાં ચિત્રવાળું એક ખડન છે.”

“પણ તેના પર તમે ગોળી ચલાવી હતી ને?” કોરેકે પૂછ્યું.

“હા અમે તેને દારૂ કરી હતી.”

“ને પડી ખૂનો અટકી ગયાં ને?” કોરેકે પૂછ્યું.

“ના. ખૂનો અટક્યાં નહિ. અને છેવટ અમારે પાછા હાથું પડ્યું ત્યારે કોકોએ પાછળ ફરી ગયેલા સિપાઈઓને રોકેલી નાખ્યા. કેટલાકને આળા મૂક્યા, કેટલાકની આંખો ફાટી નાખી ને કેટલાકને ચાંબલા પર ખીસા ફેંટી ‘જડી દીધા.’”

“આ બધી વાતો અત્યારે કરવા જેવી નથી.” કોરેકે કહ્યું.

“એ બધી યાદ કરવા જેવી થે નથી.”

“તમને ખીંક લાગતી હોય તો તમારે સેનાપતિ રહેવું ન જોઈએ.”

“મને કેમ લાગ્યું તે આવડે છે, સમજ્યા.” આસ્તેથી સેન્સરે કહ્યું.

“એ આવડતું હોય તો તમે એવડું બૂઝો તો ન કરો.”

“તરુણ એકસરે સાથે પણ તમે આ રીતે વાતો કરો છો?”

“ના. તેઓ તો એ માને જ નહિ.” સેન્સરે માથું ધુણાવી કહ્યું.

“ત્યારે મને કેમ કરો છો?”

“કેમકે તમારું કામ પતી ગયું છે, મિ. કોરેક. મને યાદ છે એકવાર”—

ને એ વાચક પૂરું કરે તે પહેલાં દાદર પર પગનો ધડધડ અવાજ આવ્યો ને ગારુણ એકદમ ખૂંટી ગયું. પહેરેગારિ અંદર જોયું ને દોટન લોકટ નેને આવુ પર હાથની ઓરડા આવ્યો. તે ફડો, અંકુસ, હસકરી હતો. “સાહેબ, ધમાલ ચાલે છે.” તેણે કહ્યું.

“ધમાલ?”

“દોટન ખેંચેલું ખૂન થયું છે, સાહેબ.” હસકરી દેવાલ દેવાતી રીતથી લોપટે ઉચ્ચાર્યું.

ને કહો કે આરે તેને તરત મળવું છે. બહુ જ અગત્યનું છે.”

મેજર હાંટરે જોયું જોયું, શાહીવાળી ક્ષમ ધ્યાનથી ઝૂંઘી ને મખમલની એક પેટીમાં તેને મૂકી દીધી.

પ્રકરણ ત્રીજું

ગ મમાં સોડો ચડેલે મોંચે ફરતા હતા. તેમની આંખમાંથી અન્યબીની અમક દૂર થઈ હતી પણ હજી તેમાં રોષ બરાચો ન હતો. કોઝસાની ખાણમાં મજૂરો માત્રગાડીને રીસમાં ધકકેલતા. નાના હુકાનદારો સોડોને માત્ર આપતા પણ કોઈ કંઈ બોલતું નહિ. વાતો થતી તો એક બે શબ્દોમાં. દરેક લગાઈતો વિચાર કરતું, પોતાનો વિચાર કરતું, જૂતકાળનો વિચાર કરતું ને બધું કેવું સદૈવ અદ્વાઈત ગયું હતું તેનો.

મેજર ઓડનની હવેલીના દીવાનખાનામાં આતસ જળા રચો હતો ને દીવા બળતા હતા; કેમકે દિવસ ધુમ્મસવાળો હતો ને દંડી પુષ્કળ હતી. એ ઓરડામાં પણ ફેરફાર શરૂ થઈ ગયો હતો. બરતકામવાળી ખુરસીએને પાછળ લકાવી દીધી હતી; નાનાં ટેબલો દૂર થઈ ગયાં હતાં અને આરણ્યામાંથી એક મોટું ચોરસ જામવા માટેનું ટેબલ જોડેલું અને એની અંદર લાવવા મથતાં હતાં. તેને એક બાજુ પર વાળી લીધું હતું. જોડેલ દીવાનખાનાની અંદર આવી ગયો હતો ને એનીનો રતૂમડો ચડેલો આરણ્યામાંથી દેખાતો હતો. જોડેલ ટેબલના પાયાને સિફતથી અંદર લીધા ને કહ્યું, “ધકકો માર મા ને એની? હાં. આવવા દે હવે.”

“લે હવે મૂઆ.” લાલ આંખવાળો, લાલ નાકવાળો, રીસભરી એનીએ કહ્યું. તે થોડીધણી તો હાંમેશાં ગુરૂસે રહેતી જ; અને આ સિપાહીઓ ને તેમણે લીમિત્તા કપાતથી તેનો સ્વભાવ સુંધરો ન હતો. ખરું જોતાં તો ધણું વરસથી જેને ખરાબ મિત્તજ ગણવામાં આવતો હતો તે હવે દેશભક્તિની લાગણી બની ગયો હતો. સિપાહીઓ પર ધગધગતું પાણી છાંટીને સ્વાતંત્ર્યની હિમાયતી તરીકે તેણે નામના મેળવી હતી. તેણે તો જે કોઈ તે પરસાળ પાસે આવ્યું હોત તેના પર છાંટ્યું હોત પણ જનવા કાળ એવો હતો કે એ વીરાંગના ગણાઈ ગઈ, અને કોધથી તેની સફળતાની શરૂઆત થઈ હતી એટલે તે વધુ ને સતત રજેશુ દાખવતી હતી.

“નીચે બટકાય નહિ.” જોડેલે કહ્યું. ટેબલ આરણ્યામાં સવવાઈ ગયું. “આરતે, સમાધ.”

“મેં તો સમજાયું જ છે.” એનીએ કહ્યું.

તેસે જરા દૂર ખસી ટેબલને નિહાળ્યું ને એનીએ અદ્ય વાળી તેની સામે નેહ રાખ્યું. તેસે એક પાયાને ચંદ્રાસી જોયો. “અંહ, ઘડકા ના માર, અં જોઈથી નહિ.” તેસે કહ્યું. ને પછી એકે જ હાથે ટેબલ અંદર આપ્યું ને એની અદ્ય વાળી તેની પાછળ આવી. “હવે કરી દો ઊભું.” તેસે કહ્યું. ને એનીએ તેને ઊભું કરી ઓરડાની વચ્ચેવચ્ચ ગોઠવવામાં મદદ કરી. “લો.” એનીએ કહ્યું. “નામદારે કહ્યું ન હોત તો હું કંઈ લાવત આવત નહિ, હોં. ટેબલો ખસેડ્યા કરવાનો તેમને વળી શો હક્ક છે?”

“અરે, પહેલાં તો અહીં આવવાનો જ શો હક્ક છે?” તેસે પૂછ્યું.

“જરા મે નહિ.” એનીએ કહ્યું.

“જરા મે નહિ.” તેસે કરી ઉચ્ચાણ. “મને લાગે છે કે હક્ક તો નથી, પણ એમ કરે છે. કારણ શું? એમની કને જાંદક છે ને છત્રીધારીઓ એટલે રતો આમ કરે છે.”

“એમને હક્ક જ નથી.” એનીએ કહ્યું. “ને વળી ટેબલને અહીં લાવીને શું કામ છે? આ કંઈ જમવાનો ઓરડો નથી.”

તેસે એક ખુરશી ટેબલ પાસે ખસેડી ને પછી તેને ધ્યાનથી ખરાબર નેહ એ તેટલા અંતરે ગોઠવી. “એઓ તો અહીં કામ ચલાવવાના છે.” તેણે કહ્યું. “એસેક્શન ઓફિસ પર કામ ચલાવવાનો છે.”

“મોલી મોડનના વર પર?”

“મોલી મોડનના વર પર.”

“પેલાની કુદાડીથી કાશ કાઢવા સારુ?”

“હા, એમ જ.” તેસે કહ્યું.

“પણ એ તો સરસ માણસ છે. એના પર કામ ચલાવવાનો એ સોડાને હક્ક જ શું છે? મોલીની વરસમાં ઉપર તેને એણે સરસ લાત્ર પોશાક આપ્યો હતો. એના પર કામ ચલાવવાનો એ સોડાને હક્ક શું છે?”

“પણ એણે પેલાને મારી નાખ્યા ને!” તેસે સમજાવ્યું.

“ધારો કે માર્યો; પણ એણે એને દુકમ કર્યો. મેં એ વાત સાંભળી હતી. પણ એસેક્સને કોઈ દુકમ કરે તે નથી ગમતું; એ તો એકવાર મુખી હતો ને તેનો આપ પણ હતો ને મોલી મોડન કેવી સરસ મીકાઈ બનાવે છે?” એનીએ જમા ઉદારતાથી કહ્યું, “પણ તેની ચાસણી જરા કડક

થઈ નય છે. એલેક્સને એ લોકો શું કરશે?"

"ગોળીએ દેશે." જોસફે દુઃખી અવાજે કહ્યું.

"એ તે એ લોકોથી કેમ કરી શકાય?"

"ખુરસીઓ લાવ, એની...હા. અહું મેં એ તો કરી શકે. અને ધરોર કરશે જ."

એનીએ તેના મોં આગળ આંગળી ધરી ગુરુસામાં કહ્યું, "જો જો, મારું કહ્યું યાદ રાખજો. એલેક્સને આંચ પાણુ આવી તો આપણા લોકોને ફીક નથી લાગવાનું. લોકોને એલેક્સ ગમે છે. એણે કોઈને કદી કંઈ કહ્યું છે? એ કહ્યો."

"ના." જોસફે કહ્યું.

"હ્યો, ત્યારે પછી. જો એઓ એલેક્સને કંઈ કરશે તો લોકો કંઈનું કંઈ કરી બેસશે, ને હું મેં. મારાથી એ ખમાવાનું નથી."

"તું શું કરશે?" જોસફે પૂછ્યું.

"જો, હું જ ઘોડાકેના જાન લઈશ." એનીએ કહ્યું.

"ને પછી એઓ તને ગોળીએ દેશે."

"જો જો ને, હું ખરું કહું છું જોસફ, બહુ કરવામાં માત્ર નહિ. આખો દો આપજા કર્યા કરવી ને લોકોપર ગોળી ચલાવવી."

ટૂંક સમયે આગળ જોસફે એક ખુરસી ગોઠવી ને જાણે કાચવામાં બળનો હોય એમ તેણે ધીમેથી કહ્યું, "એની."

તે અટકી પડી ને તેના અવાજ સમગ્ર તેની પાસે ગઈ. જોસફે કહ્યું, "એક ખાનગી વાત છે. કોઈને કહીશ નહિ ને?"

પ્રશંસાથી એનીએ તેની સામે જોયું, કેમકે જોસફ પાસે કદી ખાનગી વાતો ન હોતી. "ના, ના. શું છે?"

"વિલિયમ ડીલ ને વોલ્ટર ડોગલ દ્રાણ રાત્રે છટકી ગયા."

"છટકી ગયા? ક્યાં?"

"દરિયાપર એક હોડીમાં."

એની તો ખુશખુશ થઈ ગઈ. "અધાને આની ખબર છે?"

"અધાને તો નહિ. એટલે કે"—તે છત તરફ આંગળી બતાવી. "એ સિવાય અધાને."

"ક્યારે ગયા એ? મને કેમ ખબર ન પડી?"

“તું બહુ કામમાં હતી.” હંડે અવાજે જોસડે ઉમેર્યું. “પેલા કોરેસને આગળે છે ને?”

“હા.”

“એની આવરણ મેં લાંબી નથી.” વધારે નજીક આવી જોસડે કહ્યું.

“એટલે શું?” એનીએ પૂછ્યું.

“સોડોમાં પાન થાય છે.”

“આ-આ-હ.” એક નિઃશ્વાસ એનીએ મૂક્યો.

જોસડેને પણ પોનાનો મતલબો ખરો. “સોડો બેગ થાય છે.” તેણે કહ્યું. “તમને તાગે થવું ગમતું નથી. બહાર કંઈક થવાનું છે. આંખો ખાલી રાખજો એની, તારે પણ કંઈક કરવું પડશે.”

“ને નામદારનું શું ત્યારે? એ શું કરશે? એ કોની તરફ છે?” એનીએ પૂછ્યું.

“કોઈને ખબર નથી.” જોસડે કહ્યું. “એ કંઈ કહેના નથી.”

“આપણી મામે તો ન જ દોય.” એનીએ કહ્યું.

“એ કંઈ ખોસના નથી.” જોસડે ફરીને કહ્યું.

કાળી તરફનું આગળું ત્રિધનું ને મેયર ઓડને આરનેથી પ્રવેશ કર્યો. તે યાદશા ને ધરડા થઈ ગયેલા લાગના. તેની પાછળ ડો. વિંટર અંદર આવ્યા. ઓડને કહ્યું, “એ ખરાબર છે, જોસડ. કીક કહ્યું, એની. આ સારું લાગે છે.”

એ બંને ચાલી નીકળ્યાં ને આગળું બંધ કરતાં પર્વેલાં જોસડે અંદર જરા નજર કરી લીધી.

મેયર ઓડને આનંદ પાસે જઈ ને રોક કરવા માટે પીડા ફેરવી. ડોક્ટર વિંટરે ટેબલ પાસેથી એક ખુરસી ખેંચી કાઢી ને તે પર જમાવ્યું. ઓડને કહ્યું, “કાણુ જાણે કેટલો વખત આ જગ્યા હું નિલાવી શકીશ. નથી સોડો મારામાં પૂરો વિશ્વાસ મૂકતા કે ન તો હુરમતો મૂકતા. એ શું સારું કહેવાય?”

“શો ખબર?” ડો. વિંટરે કહ્યું, “પણ તમને તમારા પોતામાં તો વિશ્વાસ છે ને? એ બાબત તો શક નથી ને?”

“શક? ના. હું મેયરનું પણ મને ઘણી ઓછોની ગમ નથી પડતી.” ટેબલ તરફ આંગળી બતાવી આગળ ચલાવ્યું. “આ કામ અહીં શા વારતે એ સોડો ચલાવવા માગે છે તે જાને ખબર નથી. એઓ અહીં એમેક્સ ઓડને પર.

ખૂનને માટે કામ ચલાવવાના છે. તમને એકેકસ યાદ છે ને? એને એક સુન્દર સ્ત્રી છે—મોતી.”

“મને યાદ છે.” વિંટરે કહ્યું. “નિશાંજમાં એ શીખવવા જતી. મને અરાબર યાદ છે. એ એટલી સુન્દર છે કે જરૂર પડી ત્યારે ચરમા પહેરવાં તેને નહોતાં ગમતાં. પણ એ તો ખરું કે એકેકસે અફસરનું ખૂન કર્યું. કોઈએ એની ના નથી પાડી.”

ઓર્ડને કડવાશથી કહ્યું, “ના નથી પાડતાં. પણ એ સોડા જ કામ શા વાસ્તે નથી ચલાવતા? એને ગોળાથી મારી કેમ નથી નાખતા? આ કંઈ સદેહ કે ખાત્રીનો, ન્યાયાન્યાયનો સવાલ નથી. એ તો-કંઈ છે જ નહિ. તો પછી તેના પર શા સાબુ કામ ચલાવે છે—ને તે ય મારા જ ઘરમાં?”

વિંટરે કહ્યું, “મને થાય છે કે તે અદારના દેખાવ સાડુ છે: એ પાછળ એક ભાવના રહેલી છે. તમે કોઈ ચીજને ધોરણસર કરો તો એ ચીજ તમને મળતી લાગે છે ને કોઈવાર સોડાને વસ્તુઓના જાણ રૂપથી સંતોષ થાય છે. આપણે ય લરકર હતું—અંદરવાળા સિપાહીઓ હતા—પણ એ કંઈ લરકર હતું ખરું? અદાઈ કરનારા કામ ચલાવશે જ ને સોડાને સમજાવશે કે એ ન્યાયપુર:સર છે. એકેકસે કેપ્ટનને સાચે જ માર્યો હતો પછી?”

“હા. એ સમજાય તેવું છે.” ઓર્ડને કહ્યું.

“ને તમારા ઘરમાં એ થાય તો સોડા ન્યાયની આશા રાખે”—ગો. વિંટર વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં જમણી બાજુનું એક આગળું ઊંઘડયું ને એક જુવાન સ્ત્રી અંદર આવી. ત્રીસેક વરસની તે એક સુન્દર સ્ત્રી હતી. તેના ચરમાં તેણે હાથમાં રાખ્યાં હતાં. સાદી છતાં છટાદાર રીતે તેણે કપડાં પહેર્યાં હતાં ને જરા લુકેરોએલી હતી. “એનીએ મને અંદર આવવા કહ્યું, ઇ.” તેણે જટજટ બોલી નાખ્યું.

“બહે, બહે. તમે મોતી મોર્ડન કે?” મેયરે પૂછ્યું.

“હા. સોડા વાત કરે છે કે એકેકસ પ્રર કામ ચલાવી તેને ગોળાએ દેશે.”

ઓર્ડને ઘડીબર જમીન સામે બેયું. મોતીએ ચલાવ્યું: “સોડા તો કહે છે કે તમે તેને સગ્ન કરશો. તમારે કલે એને જવાનું થશે!”

ઓર્ડને ચમકીને ઊંચું બેયું. “એટલે? કોણ એમ કહે છે?”

“ગામના સોડા.” ટદાર થઈને અર્ધ ત્રિનીન અર્ધ ઉત્ત ભાવે મોતીએ

પૂછ્યું. “આપ એમ નહિ કરો ને?...ખરું ને, સાહેબ?”

“જે હું નથી જાણતો તેની શોધોને ક્યાંથી ખબર?” તેણે કહ્યું.

“એ જ એક મોટો બેદ છે ને.” ડૉ. વિંટરે કહ્યું. “દુનિયાભરના શાસક-વર્ગને એ જ બેદ મૂંઝવ્યા છે કે શોધોને ખબર કેમ પડે છે. કહે છે કે આ ચઢાઈ કરનારા અત્યારે મૂંઝાય છે કે આટલા જાણતા છતાં વાતો કેમ બહાર આવે છે. કોઈ બાબતની સત્યતા કેમ છટકી જવા પામે છે, એ મોટો બેદ છે.”

પેલી સ્ત્રીએ ઊંચું જોયું, કેમકે ઓરડામાં એકદમ અંધારું થતું લાગ્યું ને તે બંધાઈત ધઈ. “વાદળું આવ્યું.” તેણે કહ્યું. “કહે છે કે બરફ પડવાની તૈયારી છે, આટલો વહેરો આ ફેરે.” ડૉ. વિંટરે ખારી સુધી જઈ બહાર ગયો. “હા, મોટું વાદળું છે. પણ પસાર થઈ જશે.”

મેયર ઓર્ડને બત્તી પેટાડી ને પ્રકાશનું એક નાનું વર્તુલ માંત્ર નીચે થયું. તેણે પાછી બત્તી બંધ કરી. “દિવસના બત્તીથી અડવાડું લાગે છે.”

મોલી તેની નજદીક આવી. “એસેક્સ કંઈ ખૂનો કરે તેવો માણસ નથી.” તેણે કહ્યું. “જરા ગરમ મગજનો છે પણ તેણે આપણા કાયદાનું કદી ઉલ્લંઘન ક્યું” નથી. શોધો તેને માન આવે છે.”

ઓર્ડને તેના ખબા પર હાથ મૂકી કહ્યું, “એ નાનો છોકરો હતો ત્યારથી હું એસેક્સને ઓળખું છું. તેના આપને ને દાદાને ધ હું ઓળખતો હતો. તેનો દાદો જૂના વખતમાં રીંછનો સારો શિકારી હતો, એ ખબર છે?”

સવાલનો જવાબ ઉઠાવતાં મોલીએ પૂછ્યું, “આપ તેને દંડશો નહિ ને?”

“ના, હું તેને કેમ દંડી શકું?”

“શોધો કહેનાં તો કે તમે દંડશો વ્યવસ્થા ખાતર.”

મેયર ઓર્ડને ખુરશીને પાછળથી મજબૂત પકડી કહ્યું, “શોધોને વ્યવસ્થા જોઈ એ છે મોલી?”

“ખબર નથી. ઇ, એમને તો આઝાદ થયું છે.” મોલીએ કહ્યું.

“એ કેમ થયાય તેની એમને ખબર છે? સશસ્ત્ર દુસ્ત્રમ સામે શી રીત પાપરવી એ તેઓ જાણે છે?”

“ના, એ તો નથી લાગતું.” મોલીએ કહ્યું.

“તું ચમરાક છે, મોલી. તને ખબર છે?”

“હ, ના. પણ શોધોને લાગે છે કે જો નરમ રહ્યા તો મરાયા. શોધો આ સિપાહીઓને બનાવવા માગે છે કે અમે હાથી નથી.”

“ હુડવાનો વારો જ એમને આવ્યો નથી તે. મશીનગન સામે જવું એ કંઈ જંગ ન કહેવાય.” ડૉ. પિંટરે કહ્યું.

“ લોકો શું કરવા માગે છે એ જોખમર પડે, મોક્ષી, તો મને કહેજો ?” મેયરે પૂછ્યું.

જડા સંદેહથી તેની સામે જોતાં તેણે કહ્યું, “ હા. — ”

“ તારે કહેવી છે ના. તને મારા પર વિશ્વાસ નથી.”

“ પણ એવેકસનું શું ?” મોક્ષીએ પૂછ્યું.

“ હું એને નહિ કંઈ. આપણા લોકોનો તેણે કંઈ શુનો ક્યો નથી.” મેયરે કહ્યું.

મોક્ષીએ અચકાતાં પૂછ્યું, “ એ લોકો શું એવેકસને મારી નાખશે ?”

ઓર્ડને તેની સામે જોઈ કહ્યું, “ એટા, મારા વલ્લભા એટા.”

તે મોક્ષીએ દટાર ચર્ચ ઉપકાર માન્યો.

ઓર્ડને તેની નજીક આવતાં જોઈ તેણે ધીમેથી કહ્યું, “ મને અડકશો નહિ, ખસા ચર્ચ અડના નહિ.” મેયરનો હાથ નીચે પડી ગયો. ઘડીભર સ્થિર રહી મોક્ષી પાછી ફરીને પારખા બદાર આવી ગઈ.

“ તેણે પારખું બંધ કર્યું કે તરત જોસફ અંદર આવ્યો. “ માફ કરજો સાહેબ, પણ કન્ટ્રી આપને મળવા માગે છે. મેં કહ્યું કે આપ કામમાં છો. મોક્ષી અહીં હતી તે મને ખબર હતી. ને બાઈસાઈઝ પણ આપને મળવા માગે છે.”

“ બાઈસાઈઝને અહીં આવવાનું કહે.”

જોસફ બદાર ગયો કે તરત બાઈસાઈઝ અંદર આવ્યાં. “ આમાં ઘર કેમ ચલાવવું એ હું સમજતી નથી.” તેણે કહ્યું. “ અહીં માય તેના કરતાં વધારે માણસો છે. એની બધો વખત વિગતોથી રહે છે.”

“ શૂ શૂ શૂ.” ઓર્ડને કહ્યું.

બાઈસાઈઝ તાવટળ ચર્ચ જોઈ રહ્યાં. “ કેણુ જાણે આ ” —

“ જૂ ચૂપ !” મેયરે કહ્યું. “ સેરા, તું એવેકસ મોર્ડનેને ઘેર જા, સમજ. ને મોક્ષી મોર્ડનેની પાસે રહે, એને તારી જરૂર છે. વાન જાન ન કરતી, માવ ત્યાં રહે.”

“ મારે હજુ હાનર ચીજ ” — બાઈસાઈઝે કહેવા ક્યું પણ મેયરે ફરી કહ્યું,

“ સેરા, મોક્ષી મોર્ડને પાસે તું જાજ એમ હું ચાહું છું. એને એકલી ન રહેવા દેતી. હમણાં જ જા.”

ધારે ધારે તેને ગર્જે જાનવું. “ હા, હા, જાજ મારું બધું ક્યારે પતી જશે ?”

“કેમ કહેવાય? વખત થશે ત્યારે હું એનીને મોકલીશ.” મેયરે કહ્યું.
મેયરને ગાંઠ પર આસનેથી બચ્ચી કરી તે બહાર ગઈ. ઓડને બારણાં
મુઠી જઈને કહ્યું, “લેસર, હવે કન્યા સાહેબને કહે.”

લેન્સર અંદર આવ્યો. તેણે નવાં, ઈસ્વીઅંધ કપડાં પહેર્યાં હતાં ને તેના
પટામાં એક શોભાની અરછી હતી. તેણે મેયરને સલામ કરીને કહ્યું, “તમારી
સાથે થોડી વાત કરવી છે.” ને ડૉ. વિંટર સામે જોઈ ઉભેલું, “એકલા વાત
કરવી છે.”

“ડૉ. વિંટરે બહાર જવા માંડ્યું : તેના બારણા મુઠી પહોંચતામાં ઓડને
પુકાર્યું,

“ડૉક્ટર!”

“હા.” પાછું વળી વિંટરે કહ્યું.

“તમે સાંજે પાછા આવશો ને?”

“મારે સારું કંઈ કામ છે?” ડૉક્ટરે પૂછ્યું.

“ના, ખાસ નહિ. પણ મને એકલાં ગમશે નહિ.”

“હું આવીશ ત્યારે.” ડૉક્ટરે કહ્યું.

“ને ડૉક્ટર, મોલીની તબિયત તમને બરાબર લાગી?”

“હા, હા. જો કે જરા “હિસ્ટીરિયા” જેવું લાગ્યું ખરું. પણ તો અચ્છા
કુટુંબમાંથી આવે છે, સારા મજબૂત કુટુંબમાંથી. એ કેંડલી છે તે ખબર છે ને?”

“અરે એ તો બૂઝો.” ઓડને કહ્યું. “હા, કેંડલી છે, ખરું.”

ડૉ. વિંટરે બહાર જઈ બારણું આસનેથી બંધ કર્યું.

લેન્સરે વિવેકપુરઃસર રાત જોઈ હતી. બારણું બંધ થતું તેણે જોયું.
દેખત ને આસપાસની ખુરશીઓ તેણે જોઈ. જ્યાં બધાં માટે હું કેટલો દિલગીર
હું એ આપને નહિ કહું. એ કંઈ ન જાણું હોત તો સારું.”

મેયર ઓડને તમન કર્યું ને લેન્સરે આગળ ચલાવ્યું, “આપનાથી અમે
ખુશી છીએ ને હું આપને માન આપું છું પરંતુ અમારે અમારું કામ કરવાનું
છે. એ તો આપ કબૂલ કરે છે ને?”

ઓડને જવાબ ન આપ્યો. તેણે લેન્સર સામે સીધું જોઈ રાખ્યું.

“અમારે એકલા કે અસને ચોખ્ખા લાગે તેમ વર્તવનું નથી.”

બોલતાં વચ્ચે-વચ્ચે ને જવાબની રાત જોનો પણ એ આવ્યો નહિ.

“અમારે સારું નિયમેલ ઘડાયેલા છે, દેશમાં ઘડાયેલા છે. આ માંજો

એક અકસરને મારી નાખ્યો છે."

આખરે ઓર્ડને ઉચ્ચાર્યું, "ત્યારે તમે તેને હાર કેમ ન કર્યો? એ જ વખતે કરવો જોઈતો'તો."

લેન્સરે માથું ધુણાવ્યું. "હું તમારા મતનો હોજી'તો એ તમાં ફેર ન પડત. તમને ને મને ખબર છે કે સર્વે કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાવિ ગુનેગારને અટકાવવાનો છે. એટલે જ જેને સજા થાય છે તેને સારું નહિ પણ ખીમને સારું છે ને તેને પૂરતી જાહેરાત અપાવી જોઈએ. તમાં રંગભૂમિના અંશો પણ આણુવા જોઈએ." પદાની અંદર તેણે આંગળી નાખીને નાનું ખંજર બદાર કાઢ્યું.

ઓર્ડને ખીજી બાજુ ફરી બારીમાંથી આકાશ તરફ નજર કરી. "આજરાત્રે બરફ પડશે." તેણે કહ્યું.

"મેયર ઓર્ડન, તમે જાણો છો કે અમારા દુકાનો અટકા છે. કોઈપણ રીતે અમારે કોનસો મેળવવો જ જોઈએ. તમારા લોકો જો શાન્ત નહિ રહે તો બજારબરીથી અમારે અવરથા બેસાડવી પડશે." કહેતાં કહેતાં તેના અવાજમાં સખ્તાઈ આવી. "જરૂર જણાય તો અમારે લોકો પર ગોળા થે ચલાવવી પડે. એ જુલસાનમાંથી તમારે લોકોને અચાચરા હોય તો અમારી સાથે સહકાર કરો. અમારે ત્યાંની સરકાર એમ માને છે કે સજા દેશની રથાનિક સત્તા મારફતે થવી જોઈએ. એથી અધુ વધારે અવરથિત થાય છે."

"ત્યારે લોકો જાણતા હતા, કોણ જાણે કેમ." આરનેથી ઓર્ડને કહ્યું ને પછી મોટેથી કહ્યું, "તમારી ધ્વજા એવી છે કે એલેક્સ મોર્ડન પર અહીં કામ ચલાવી મારે તેને મોતની સજા કરવી?"

"હા. ને એમ કરશો તો તમે પછી ચતારી ઘણી ખૂનામરફી અટકાવી રૂંદશો."

ઓર્ડને ટેન્જ પાસે જઈ તેના નાકા પરની મોટી ખુરમી ખેંચી કાઢી ને તે પર બેઠી કહ્યું—ઓર્ડન તને કાઢ્યું કે.એ ન્યાયાધીશ છે ને લેન્સર ગુનેગાર છે. ટેન્જ ૧૨ આંગળીથી તાક દેતાં તેણે કહ્યું, "તમને ને તમારી સરકારને ખબર નથી. આખી દુનિયામાં તમારા લોકો ને તમારી સરકાર કંઈ સૈદ્ધાંતથી હાર પર હાર ખાતાં બાળ્યાં છે. અને હર વખતે એક જ કાગળસર: તમે લોકોને સમજાવ શક્યા નહિ." જરા અટકી તેણે ઉમેર્યું, "આ તમારો નિયમ આજથી નહિ. પહેલાં તો હું ગેયર છું. દેલાંત હાંડ આપવાની મને સત્તા નથી. અમારે ત્યાં

સિપાહીઓને મારવામાં તમારી મશીનગન પર કેટલાં માણસો હતો?”

“ઓહ! હું ધારું છું ત્યાં સુધી વીસથી વધારે નહિ હોય.” લેન્સરે કહ્યું.

“ભલે ત્યારે. તમે જો એ વીસ માણસોને ગોળાએ દેશો તો હું ગોર્ડનને સમજાવી દેશ.”

“તમે મનક કરો છો.” કર્નલે કહ્યું.

“ના, ના. હું ખરું કહું છું.”

“પણ તમે જાણો છો, એ બની જ ન શકે.”

“હા. જાણું છું. ને તમે કહેો છો તે પણ બની નહિ શકે.” આર્ડને કહ્યું.

લેન્સરે કહ્યું, “મને લાગતું જ હતું. આખરે કોરલને મેયર બનવું પડશે.” ને જલ્દી આર્ડને સામે જોઈ પૂછ્યું, “કામ ચાલે ત્યારે તમે હાજર રહેશો?”

“હા, રહીશ. તો એલેક્સને બહુ એકલું નહિ લાગે.”

લેન્સરે તેની સામે જોયું ને જરા હસીને અફસોસથી કહ્યું, “અમે-ય કામ પહોંચું છે ને!”

“હારનો. દુનિયાનાં બધાં કામોમાં અશક્ત, બની ન જ શકે એવું.”

“એ કયું?”

“મનુષ્યના હૃદયને સહાને માટે તોડી પાડવાનું.”

આર્ડનેનું માથું ટેવણ તરફ જરા ઢબ્યું ને ઉપર જોયા વિના તેણે કહ્યું, “બરફ પડવા માંડ્યો છે. રાત પડવાની છે તેણે રાહ ન જોઈ. બરફની મીઠી ઢાંડી ખુશખો મને ગમે છે.”

પ્રકરણ ચોથું

અ ગિયાર વાગતા સુધીમાં તો મોટાં, પોચાં રૂંતાં પોત જોવા બરફ જોરમાં પડતો હતો ને આકાશ તો દેખાતું જે ન હતું. સાગર પડતા બરફમાં લોહી જલ્દી જલ્દી ચાલતાં હતાં. ઘરઆંગણે બરફ જમા થયે જતો હતો, ગામનાં ઘોડામાંનાં પૂતળાં આગળ જમા થતું હતું; ને ખાણથી બંદર સુધીના પાટા પર જમા થતો હતો. બરફ જમા થતા ને ગાડાનાં પૈડાં તે પરથી સરી જતાં. આખા ગામ પર મેઘ કરતાં જે ઘેરી એવી ક્યામજતતા છવાઈ ગઈ હતી ને ગામ બરમાં રોપતી લાગણી આપી ગઈ હતી; ને એક વાતનો નુખ્તો ધિક્કાર પ્રસરતો જતો હતો. સાંખે વખત મોકો રહેતામાં જિભાં રહેનાં નહિ પણ એઓ ગારબામાં ખેસી જતાં ને ગારબાં બંધ થઈ જતાં; ને જાણે

એ આપણને ખબર ન હતી. તેમાં પહેલું કપટ કામ તારું હતું. તારા અંગત રોમે જાહેર રોપનો આરંભ થયો. મને ખબર છે કે ગામમાં એવી વાર્તા ચાલે છે કે હું આ સોદા સાથે મળી ગયો છું. આમને તો હું જતાવી શકીશ, પણ તને—તારે તો મેન દૂર નથી. તને મારે ખબર આપવા હતા.”

લેન્સરે પૂછ્યું, “કુટ્ટી તૈયાર છે?”

“બહાર છે, છ.”

“કોની નીચે છે?”

“લેફ્ટેનન્ટ ટોંડર, સાહેબ.”

ટોંડરે માથું ઊંચક્યું. નેત્રી દાઢી દઢ હતી ને તેણે શ્વાસ મુંઢી રાખ્યો હતો.

ઓડનેન્માર્શથી પૂછ્યું, “ખીર લાગે છે, એલેક્સ?”

ને એલેક્સે કહ્યું, “હા, છ.”

“ખીયું નહિ એમ મારાથી ન કહેવાય. મને પણ લાગે અને આ-આ તરુણ, યુદ્ધ-દેવતાઓને પણ લાગે.”

લેન્સરે દુકમ આપ્યો, “કુટ્ટીને બોલાવો.” ટોંડરે જટ ધીલી દરવાજો ગયો. “આ રૂઢી સાહેબ.” કહી તેણે ખાસતું વધારે બોલ્યું ને બહાર હેડમેનધારી સૈનિકો દેખાતા હતા.

ઓડને કહ્યું, “એલેક્સ, જા, પણ જાણ્યો કે આ માણસો અર્ધાથી જશે નહિ અથવા મરશે નહિ ત્યાં મુંઢી જરા જાંપી થે શકશે નહિ. તારે લીધે સોંકા એક થશે. એ જાણવામાં દુઃખ છે ને તારે મારે બહુ નાની ભેટ છે. પણ દમીકત એ છે, એ જાંપી શકશે નહિ.”

એલેક્સે જોસથી આંખો મોંચી. મેયરે તેના ગાલ પર ચૂમી ભરી ને તેને વિદાય દાધી.

રક્ષકે તેને દાયથી પકડ્યો ને એ પડછંદ જુરાને આંખો જોસથી બંધ રાખીને તેઓ એને ખાસલામાંથી દોરી ગયા. સૈનિક કુટ્ટી પાછળ કરી ને ઘરની બહાર તેમણે કૃત્ય કરી ને ગરકમાં તેમનાં પગલાંનો અવાજ ઠંડાઈ ગયો.

ટેન્ક પરનાં માણસો શાન્ત હતાં. ઓડને ખારી તરફ જોયું ને જમીન એક નાનાં કુંડાળાં પરથી ઝડ ઝડ ગરક ખચ્ચેલા હતાં. એની નજર તે સામે જાણે ચોરી ગઈ ને પછી તરત તેણે દષ્ટિ ફેરવી નાખી. કર્તણવું-તેણે કહ્યું, “મને આશા છે કે શું કદાચ હોં તેનું તમને બાન હોય.”

કેપ્ટન લોહટે કાગળિયાં એકઠાં કર્યાં ને લેન્સરે પૂછ્યું, “ક્યાં, ચૌટામાં, કેપ્ટન?”

“હા, ચૌટામાં. એ જાહેરમાં જ બેઠે છે.” લોહટે કહ્યું.

“તમને બાન હેપ્પ એવી મને આશા છે.” ઓર્ડને ફરી ઉચ્ચાડ્યું.

“એ અમને બાન હોય કે ન હોય એ કંઈ જ છૂટકો છે.” ફર્નલે કહ્યું.

એરડામાં પાછી શાન્તિ પ્રસરી ને દરેક જણે કાન માંધા. બહુ વાર ન લાગી. દૂરથી અંદકના ખારનો અવાજ આવ્યો. લેન્સરે જીંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો. ઓર્ડને પોતાનો હાથ કપાળ પર મૂક્યો ને જીંડો શ્વાસ લીધો. ને બહારથી કંઈ ખૂબ સંભળાઈ. ખારીનો કાચ અંદર તૂટી પડ્યો ને લેફ્ટેનન્ટ ગ્રેકસ ત્યાંથી ખસી ગયો. પોતાનો હાથ તેણે ખભા પર દાખ્યો ને બેઠે રહ્યો.

લેન્સરે ખુરસી પરથી ઊછળી ઊઠ્યું, “એમ, શરૂ થઈ ચૂક્યું? લેફ્ટેનન્ટ બહુ વાગ્યું તો નથી ને?”

“મારો ખબો, સાહેબ.”

લેન્સરે સરદારી લીધી. “કેપ્ટન લોહટે, હજી બરફમાં પગલાં હશે, અને હવે દરેક ઘરમાં અંદક માટે તપાસ કરેલી પડશે.” ને જેની જેની પાસે હશે તેને બાન લેવા પડશે. “ને તમને” કહી તેણે મેયર સામે જોયું. “અમારા રક્ષણ નીચે લેવામાં આવે છે. ને એટલે ખ્યાલ રાખજો કે અમે પાંચ, દસ, સૌને એકને સારું દારૂ કરીશું.”

ઓર્ડને આતેથી ઉચ્ચાડ્યું, “અમુક ચોક્કસ સ્મરણવાળો વ્યક્તિ.”

હુકમ આપતાં વચ્ચે લેન્સર અટકી ગયો; મેયર સામે તેણે આતેથી જોયું, ને એક પળ તો બેઉ એકબીજાને સમજી ગયા. ને પછી લેન્સરે પોતાના ખભા કર્યા. “ક્યાં સ્મરણ વિનાનો માણસ.” તેણે તીણે અવાજે કહ્યું. ને પછી ઊઠ્યો. “ગામમાંનાં દરેકે દરેક સંજોગે એકઠાં કરો. જે કોઈ સામે થાય

પ્રકરણ પાંચમું

હિ વસેા ને અકુવાડિયાં ને મહિનાઝીડીને વેગે પસાર થયાં. અરફ પછો ને પીગળી ગયો, પછો ને પીગળ્યો ને છેવટે પછો તે પડી રહ્યો. ગાંમનાં ઘેરા રંગતાં મકાનો પર સફેદરંગી અરફની અવનવી અીકૃતિઓ થઈ ગઈ ને રસ્તામાં ઘરનાં આરણ્યં સુધી અરફ વચ્ચે ખાઈ ઓળી રહ્યો. અંદર પર કોલસાના મહવા ખાતી આવતા ને ભરાઈને પાછા ફરતા પણ ખાણુમાંથી કોલસા સફેદાઈથી નડેાતો નીકળતો. બસા કામગારેની જૂલો થઈ જતી. એમનું કામ બેહુકું ને લીકું થતું. યંત્રો લાંબી જતાં ને સરખાં કરતાં વાર લાગતી. જિતાયેલા દેશના લોકોએ એક ધીમી ને શાંત વેરતી વસૂલાત શરૂ કરી દીધી. જે લોકો દેશદ્રોહીઓ હતા, જેણે પરદેશી ચઢાઈ કરનારાઓને સહાય કરી હતી—અને ઘણા તેા એમ માનતાં કે એમની રાજ્યપદ્ધતિ ઘણી ઉમદા છે—એમને લાગ્યું કે એમની સત્તા સક્ષાત ન હતી: જે લોકો તેમને ઓળખતા તે પણ તેમની સામે લાગણી વિના બેઈ રહેતા ને કદી વાત સુદા કરતા નહિ.

તે મોતની હવા સારા દેશ પર આવરતી, રાહ જોતી, પ્રસરતી રહી. પર્વત પરથી પથરાયેલી રેલવે પર અકસ્માતો થતા, પાટા પર અરફના પહાડ ગમડી પડતા ને પાટા પડોળા થઈ જતા. પાટાની પહેલી તપાસ થયા પહેલાં ગાડીઓ જઈ શકતી નહિ. એના અદક્ષામાં લોકોને મારી નાખવામાં આવતા પણ તેા એ કશો ફેર પડતો નહિ. થોડે થોડે વખતે કોઈ લુવાનિયાઓની ટોળી નાસી છૂટતી ને દરિયાકાના દેશમાં પહોંચી જતી. ને એ દેશનાં વિમાનો કોઈપાર કોલસાની ખાણ પર ઘોંઘ વરસાવતાં, થોડુંક તુકસાન કરતાં ને શત્રુને મિત્ર, એકને મારતાં. ને એનો કંઈ સારું ન હતો. શિયાળા ભરમાં એ ઠંડો ધિક્કાર, એ શૂન્ય, રોપવાળો, રાહ જોતો ધિક્કાર વધતો રહ્યો. ખાખાખોરાકી પર અંકુશો હતા. જે તાબે થાય તેને મળે, ને સામે થાય તેને નહિ—એટલે આખી પ્રજા દખાયેલી તાબેદારીમાં પંડટાઈ. પણ અમુક મર્યાદા પછી ખોરાકની ના પડાવ તેમ ન હતું કેમકે જૂએ મરતો આંજુસ કંઈ ખાણુમાંથી કોલસા કાઢી શકે નહિ, કંઈ એાને જાંચકી શકે નહિ, કંઈ લઈ જઈ શકે નહિ. ને અંદર-ખાનેથી લોકોની આંખમાં ઊંડો તિરસ્કાર વ્યાપત ગયો.

અને હવે જીતનારા ઘેરાઈ ગયા હતા. શાન્ત શત્રુસમૂહ વચ્ચે સૈનિકોની હુકડીઓ એકલી પડી ગઈ હતી, ને પ્રજાવાર પણ કોઈ ને નિરાંત મળતી નહિ.

• ને એમને લાગતું હતું કે જે ઘર બાંધ્યું કે નિરાંત રાખી કે વધારે પડતી નીંદર લીધી તો એમનાએ એ જ હાલ થવાના; ને રાત્રે ઊંઘમાં તે તરફડતા રહેતા; ને દિવસે જાગતાં બેએન જનતા. અહસરોને તેઓ જે સવાસો પૂછતા તેના જવાબ ન મળતા કેમકે અહસરોને ય ખબર ન હતી. ને બીજા ખબરે ય મળતા નહિ. ને દેશથી આવતા હેવાસો ય તેઓ માનતા નહિ.

એટલે એવું બન્યું કે છતનારાઓ જિતાયેલાઓથી બીજા લાગ્યા; તે તંગ દશમાં રહેવા લાગ્યા ને ઓળાઓ પર પણ ગોળા છોડવા લાગ્યા. તેમની યોગમ પેલી શીનળ, રીસબરી શાન્તિ છાઈ રહી હતી. ને પછી ત્રણ સિપાહીઓ એક અહવાડિયામાં ગાંડા થઈ ગયા ને દિવસરાત્ર તેમણે જૂમરાણુ ગયાવી મૂક્યું: ને છેવટ તેમને દેશ મોકલી આપવા પડ્યા. ને દેશમાં માયાણુ મૃત્યુ દાહ બુઝે છે એમ સાંભળ્યું ન હોત તો બીજાઓ દીવાના જતી ગયા હોત. ને માયાણુ મૃત્યુનો વિચાર માત્ર કંપારી છોડાવે એવો હતો. તેમનાં રહેણાણોમાં એ સિપાહીઓને બીક પેસવા માંડી ને તેથી તે ફર જનતા.

• ઘેરસ બદલાયું: ને રાત્રિઓ લાંબી થવા લાગી. જપોરના ત્રણ વાગે તો અંધારું થઈ જતું ને બીજે દિવસ સવારના નવ સુધી પ્રકાશનો પત્તો ન હતો. દિવસ ખુશ કરે તેવી રોશની જરૂર પર અમક્તી ન હતી કેમકે કાયદા પ્રમાણે જાંબધારી વિમાનો સામે દરેક બારીને અંધારપટ લાગી ગયો હતો. ને જ્યારે વિદેશી વિમાનો આવતાં ત્યારે કોતસાની આગળ તો અચૂક થોડા દીવાઓ દેખાવા પડતા રહેતા નહિ, કોઈ વાર પહેરેગીરો ફાનસ લઈ જતાં, માણસને ફાર કરતા ને એક વાર તો બીજાની હાથપત્તીવાળા એક છોકરીને તેમણે મારી નાખી. પણ મારી નાખવાથી કશું સુધયું નહિ.

• ને અહસરો તેમનાં માણસોનો પ્રતિજિગ રૂપ હતા; તેમની પૂરેપૂરી તાક્ષીમને લઈને તેમનામાં સંયમ વધારે હતો; તેમની જવાબદારીને લીધે તે તદબીરો રોધી કાઢતા; પણ અંતરમાં ઊંડે ઊંડે એમને પણ એ જ બીક વ્યાપી હતી, દિવસને જોડે એજ ઝંખનાઓ પુરાઈ રહી હતી. ને તેમના પર તો જમણો બોળને હતો કેમકે પરાજિત લોકો તેઓ બૂલ કરે છે કે નહિ તે જોઈ રહ્યા હતા ને તેમના સિપાહીઓ તેમની નજાઈઓ નિહાળી રહ્યા હતા; એટલે એમની દશા તો વૂટે તેટલી તંગ બની ગઈ હતી.

• ચેયરના મકાનના ઉપલા મજલામાંથી આસાની બિડી ગઈ લાગતી હતી. બારી આગળ કાળા કાંગળ લટકાવી રાખ્યા હતા ને ઓરડામાં કીમતી સર-

નમ પથરાયેલો પજો હતો—જોખમમાં ન નખાય તેવાં પત્રો, ઘરકરી સામાન, દુરખીનો, ઝેરી વાસુ સામેના તોળરા ને હેઝમેટ વગેરે. ને અહીંનું નિયમન જરાનરા દીકું હતું, કેમ જાણે અક્સરેને ખખર હોય કે ક્યાંક તો દીક જોઈએ નહિ તો તંત્ર આખું તૂટી પડે. ટેબલ પર પેટ્રોલના બે દીવા પડ્યા હતા. તેમાંથી સખત ને હિંમતવાળા પ્રકાશ નીકળતો હતો ને દીવાલો પર રાક્ષસી પડછાયા પડતા ને દીવાની અંદરથી આંતરિક સેર રૂપે એક સતત મુરમુરાટ ચાલ્યા કરતો હતો.

મેજર હંટરે તેનું કામ ચકાસી રાખ્યું હતું. હવે તેનું નકશાનું પાટિયું હંગેશાં નેમાર ન પડ્યું રહેતું, કેમકે પાટા જેવા તૈયાર થાય કે તરત જાંબ તેને તોડી પાડતા. ને તેથી તેને ખાસ અક્સોસ નહોતો થતો કેમકે નવું ચણતર તેને મન જીવતર રૂપ હતું, ને અહીં તો એ નકશા કરી શકે કે જાંબી શકે એના કરતાં થયું વધારે કામ હતું. પોતાની પાછળ પ્રકાશ ગોઠવી તે નકશાનાં પાટિયાં આગળ બેસી રહેતો, તેનો કાટખૂણો ઉપર નીચે ફરતો ને તેની પેન્સિલ ચાલ્યા ન કરતી.

લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ટર ટેબલ પાસે બેસી એક સચિત્ર છાપું વાંચતો હતો. તેનો હાથ હજી આંધેલો હતો. ટેબલને છેડે લેફ્ટેનન્ટ ટાંડર કાગળ લખતો બેઠો હતો. તેની કક્ષમ તેણે ઝાંચેથી પકડી હતી ને થોડે થોડે વખતે તે કાગળ પરથી નજર લઈ, શબ્દની શોધમાં, છત સામે જોઈ રહેતો.

પ્રેક્ટરે સચિત્ર છાપાનું પાનું ફેરવ્યું અને કહ્યું, “આંખો બંધ કરીને વ આ રતનાની એકેએક દુકાન મને દેખાય છે.” હંટરે તેનું કામ ચાલુ રાખ્યું ને ટાંડરે થોડા શબ્દો લખ્યા. પ્રેક્ટરે ચકાવ્યું. “આની ગરાગર પાછળ એક રેસ્ટોરાં છે. આ છાંત્રીમાં એ દેખાતું નથી. એનું નામ ગર્ડન્સ.”

હંટરે ઝાંચું જોયા વિના કહ્યું, “મને એ જાણ્યાની ખબર છે. ત્યાં સરસ ખાવાનું મળતું.”

“ખરેખર.” પ્રેક્ટરે કહ્યું. “જાણું ન સરસ મળતું. કંઈ ન ખરાગબાદિ ને ડોરી”—

ટાંડરે કાગળમાંથી ઝાંચું જોઈ કહ્યું, “આપારે તો ડોરી કે સારું ખાવાનું કંઈ નહિ આપતા હોય.”

“એ તો કાળું જીજી.” પ્રેક્ટરે કહ્યું. “પહેલાં આપના ને હજી આપણે. ને ત્યાં એક પીરસનાર છેકરી હતી.” જે હાથની ઇશારતથી તેનો આકાર

પ્રેક્ષે બતાવ્યો, “એકદમ ગૌરવણી, આવી કે આવી” ને પાછું તેણે હાથાનાં ચિત્રમાં માથું નમાવ્યું. “પણ સૌથી તાજુન તો તેની આંખો હતી. હંમેશાં જરા ભીની ભીની જ રહેતી, કેમ જાણે થોડી વાર પહેલાં જ હસી કે રડી હોય.” છત સામે જોઈ તેણે આસ્તેથી ઉમેર્યું. “મારી સાથે તેને હું કરવા લઈ ગયો હતો. કક્કડ હતી. હવે થાય છે કે વધારે વાર કેમ નહિ ગયો હોય. હજીએ ત્યાં દશે કે નહિ, શી ખબર?”

ટોંડરે દુઃખી અવાજે કહ્યું, “ઘણું ખરું નહિ હોય. કોઈ કારખાનામાં કામ કરતી હશે.”

પ્રેક્ષે હસીને કહ્યું, “દેશમાં, બાગ પ્રમાણે છોકરીઓ મહેંચતા ન હોય તો સારું.”

“કેમ નહિ?” ટોંડરે પૂછ્યું.

પ્રેક્ષે રમતમાં જ કહ્યું, “તને કંઈ છોકરીઓની પરવા નથી, ખરું? ખાસ નહિ ને?”

ટોંડરે કહ્યું, “મને ય ગમે છે પણ રીતસર. હું તેમને મારા બીજા કામમાં માથું મારવા દઉં નહિ.”

પ્રેક્ષે મહેલું માર્યું, “મને તો લાગે છે કે તને ગદા વખત એ કેર કેર માથું માર્યા કરે છે.” વાત ફેરવવા ટોંડરે કહ્યું, “જાણ્યા આ કમખખત કાગળો મેજર, પેટ્રો ડાબનેમો તમે ક્યારે ફિક કરવાના છો?”

મેજર હંટરે પાટિયાં પરથી ધીરે ધીરે જિંચું જોયું અને કહ્યું, “હવે તો તૈયાર થઈ જવો જોઈએ. એના પર સારા કારીગરો કામ કરવા રાખ્યા છે પણ લાગે છે કે એ પર તપાસ રાખવા રક્ષકો જોવા કરવા પડશે.”

“પેટ્રા તોડી પાડનારનો પત્તો લાગ્યો ખરો?” પ્રેક્ષે પૂછ્યું.

હંટરે વિચારમાં જ કહ્યું, “એ પાંચમાંનો ગમે તે હોય. કોઈને આવડતું હોય તો ડાબનેમો તોડવામાં કંઈ અઘરું નથી...હવે તો બત્તી થતી જોઈએ.”

પ્રેક્ષે હાપું જોયે રાખ્યું. “આપણો ફાણ, જાણે ક્યારે છુટકારો થશે. થોડા વખત માટે ય ઘેર જવા ક્યારે મળશે? મેજર, જરા આરામ માટે ઘેર જવું તમને ના ગમે?”

હંટરે તેના કામમાંથી જિંચું જોયું : તેનો ચહેરો ઘડી બર કાચાર લાગ્યો. “અજાણત”, તેણે કહ્યું, ને પછી સ્વાસ્થ્ય મેળવી ઉમેર્યું, “આ બાજુના પાટા મેં ચાર વાર અંધ્યા. ફાણજાણે કેમ બૌંચ આવી એને જ તોડી જાય છે. હું તો

તેણે જિયું સુદાં ન જોયું ને જરા નમન કર્યું. પધારે જોરથી પ્રેક્ષે જૂસ પાડી,
“જોસદ, ધરમાં કંઈ દારૂ કે એંડી કંઈ છે?”

જોસદે માથું ધુણાવ્યું.

ટોંડર ટેવન પરથી જિભો ચઢી ગયો. તેના મોં પર અસીમ ક્રોધ હતો. તેણે
ત્રાડ નાખી: “જવાબ આપ, મૂવર! મોંએ બોલીને જવાબ દે!”

જોસદે જિયું જોયા વિના જ બાવલીન અવાજે કહ્યું, “ના છ, ના છ,
ધરમાં દારૂ નથી.”

ટોંડરે પાછી જૂસ મારી, “ને એંડી?”

નીચું જોઈને દૂર દૂર હોય તેવા અવાજે તંબું કહ્યું, “એંડી નથી,
સાહેબ.” ને તે તદ્દન ચુપચાપ જિભો રહ્યો.

“શું માગે છે તું?” ટોંડરે તેને પૂછ્યું.

“હું જવા માગું છું, છ.”

“ત્યારે જ ને, જુઓ છે શું?” તેણે શરસામાં કહ્યું.

જોસદ પાછો ફરી ચુપચાપ આરણ્ય બહાર ચાલી ગયો. ટોંડરે ખિરસામાંથી
રમાય કાઢી પોતાનું મોં જૂંક્યું. હંટરે તેની સામે જોઈ કહ્યું, “એટલી
સહેલાઈથી નેને દાથે દારૂ શું કામ ખાઈ લીધી? એમ નકોતું કર્યું.”

ટોંડર ખુરશી પર બેસી ગયો ને સમણા પર દાથ દબાવી ત્રુટેલા અવાજે
બોલ્યો, “મારે છોકરી જોઈએ છે. મારે ઘેર જવું છે, છોકરીનું કામ છે. આ
ગામમાં એક છે, મુંદરૂ છોકરી છે, હું તેને જોયા જ કરું છું. ગોરવણી સુનેરી
વાળવાળા છે ને જરીપૂરાણાની દુકાન પાસે રહે છે. મારે એ છોકરી
જોઈએ છે.”

“સાવધાન! તારા પર જરા ટાળૂ રાખ, ને પ્યાન રાખ.” પ્રેક્ષે કહ્યું.

એ જ પળે પાછા દીવા ફરી ગયા ને ઝોરડામાં બધે અંધારું ચઢી ગયું.
દીવાસળીએ ધસાતી હતી ને શાનસ સળગાવવાની કોશિશ ચતી હતી, ત્યારે હંટરે
કહ્યું, “મને લાગ્યું કે બધા ત્યાં છે, એકાદ રહી રહ્યો હશે. પણ કંઈ મારાથી
દૂર વખતે નીચે દોડી જવાય છે? ત્યાં સહુ સારા સાણસો કામ કરે છે.”

ટોંડરે પહેલું શાનસ ચેતાવ્યું, ને પછી બીજું. હંટરે સખ્તાઈથી કહ્યું,
“લેફ્ટેનન્ટ, તમારે કંઈ કહેવું જ હોય તો અમને સંબળાવો પણ દુશ્મન તમને
આમ બોલતાં સંબળા ન જાય એનું ધ્યાન રાખો. તમે હિંમત હારી બેઠા છો.
એમ એ જાણશે તો બહુ ખુશ થશે. દુશ્મનને તમારા શબ્દો સંબળવા ન દો.”

નીકળે તો તેના કુટુંબને ખાવાનું ચે ન મળે. માણસોને ખાણમાં જ ખવડાવીશું. કે ઘેર જઈ વહેંચી ન લે. આ દાંત્રાજીથી એ સીધા થવા લેઈએ. કામ કરે નહિ તો છોકરાં મરે. હમણાં જ એમને આ ટકી આપ્યો.”

“એમણે શું કર્યું?”

લોકદત્તની આંખો ઝીણી થઈ. “કહે? એ ટકી ક્યાં કંઈ કરે જ છે? કર્યું નહિ, લગીરે નહિ. પણ હવે કોણસો નીકળે છે કે નહિ તે આપણે લેઈશું. તેણે પોતાનો ડગલો ઉતાર્યો ને ખંખેર્યો; ને તેમ કરતાં અંદર આવવાનાં ગારણા પર તેની નજર પડી ને એક તડ જોટલું હિઠાડું દોડું. અવાજ કર્યો વિના તે ગારણાં મુઠી ગયો; જોસથી તેને હિઠાડયું ને પછી અંધ કર્યું. “મેં એને સત્કાર અંધ કર્યું” હતું એવો મને ખ્યાલ હતો.” તેણે કર્યું.

“હા, કર્યું હતું.” હંટરે કર્યું.

પ્રેક્ષક હજી ચિત્રોનાં પાનાં ફેરવતા હતા. તેનો અવાજ રોજ જેવો હતો. “પૂર્વની લડાઈમાં જુઓ આપણે કેવી જંગી તોપો વાપરીએ છીએ. મેં તો તે ટકી લેઈ નથી. તમે લેઈ છે, કોપ્ટન?”

“હા સ્તો.” કોપ્ટન લોકદત્તે કર્યું. “એ ફૂટનાં એ મેં લેઈ છે. અદ્ભુત છે. એની સામે કંઈ ટકી શકે તેવું નથી.”

“કોપ્ટન, ઘેરથી તમને ખૂબ ખજારો આવે છે?” કોંડરે પૂછ્યું.

“થોડા થણા, કેમ?” લોકદત્તે કર્યું.

“કંઈ નહિ. ક્યાં અધે ખેરિયત છે?”

આ બધાની તે વાતો કરતા ને તેમને જે કરવું પડતું હતું તે પ્રત્યે તિરસ્કારની ક્યારેક વાતો કરતા ને કેટલું એકલું લાગતું હતું તેની.

ઝરીપુરાણની દુકાન પાસે એક કમોત્પાળા છાપરાનું એક નાનું ઘર હતું. આકારમાં એ ખીર્ગા ઘરો જેવું જ હતું ને તેની ઉપરની કમાન પર બરફની ટાંપી થઈ રહી હતી. તેની બારીમાંથી પ્રકાશ આવતો નહોતો ને તેના બારણાં સળંગ બંધ રહેતાં. પણ તેની અંદર એક નાના રહેવાના ઓરડામાં દીવો બળતો હતો ને મૂવાના ઓરડા તરફ જવાનું બારણું ખુલ્લું હતું; ને રમોડામાં જવાનું બારણું ઉઘાડું હતું. દીવાલની લગોત્તગ એક ત્રોખાંડની સગડી હતી ને તેમાં આવશ જળી રહી હતો. એ ઓરડો ઉખાવાળો, ઝરીખીબયો પણ આસામેના આંખ તેવો હતો. જમીન પર પાથરેલી જાળ્ય ઘસાર્ક ગયેલી હતી ને દીવાલ પર જૂની લખનાં ફૂલોના ચિતરામણવાળા ભીંતકાગળ ચોંટાડેલા હતા. પાછળની દીવાલ ઉપર એ ચિત્રો ટાંગેલાં હતાં: એકમાં રક્ષાબંધીમાં પાતરાંની આંદર મરેલી માછલીનું અને બીજામાં ઝાડની ડાખળા પર મરવા પડેલા તેતરતું ચિત્ર હતું. જાળી બાજુની દીવાલ પર નિરાશ થયેલાં માંજીમારો તરફ દરિયાનાં મોઘાં ઉપર ચાલતા ઈશુ ખ્રિસ્તનું ચિત્ર હતું. ઓરડામાં જે સાદી ખુરશીઓ હતી ને એક લાંબો કાચ હતો ને તેના પર એક ચક્રચક્રિત કામળો પાથરેલો હતો. ઓરડાની બચમાં એક નાનું ગોળ ટેબલ હતું, તે ઉપર ઘાસતેલનું એક ફાનસ બળતું હતું. તેના ગોળામાં ફૂલોની આકૃતિઓ હતી; ને તેનો પ્રકાશ મૃદુ ને ઉખાવાળો લાગતો હતો.

બહાર જવાની ચાકીમાં જવાનું બારણું સગડીની પાસે આવેલું હતું.

ટેબલ પાસે ગાદીવાળા એક મૂલતી ખુરશીમાં મોટી મોડી એકઠી બેઠી હતી. એક જૂના ભૂરા રવેટરમાંથી તે કીન ઉખેળતી હતી ને તેનો દડો બનાખી તે પર ચીંટતી હતી. દડો સારો મોટો થઈ ગયો હતો. તેની બાજુએ પડેલા ટેબલ પર તેનું ચૂંથવાનું પડ્યું હતું. તેમાં તેના મોંથા ભરવેલા હતા, ને પાસે એક મોટી કાલર પડી હતી. પડખે તેનાં ચક્રમાં હતાં કેમકે ચૂંથતી વખતે તેનો ખંપ નહોતો. તે સુંદર હતી, બુલંબાન હતી ને સ્વચ્છ હતી. તેના મોંથેરી વાળ ઊંચા ઓળેલા હતા; એને એક ભૂરી પટ્ટી બાંધેલી હતી. તેના હાથ જલદી જલદી કામ કરી રહ્યા હતા, ને તેમ કરતાં તેની તરત વારે વારે ચાકીના બારણા તરફ જતી હતી. હુમાડો જવાના ભૂંગળામાંથી પચનતો સુસવાટ સંભળાતો હતો. પણ રાત્રિ શાન્ત હતી ને અંધા અવાજો બરફમાં

“શું રહી ગયું?”

જવાબમાં એક મરદનો અવાજ આવ્યો. તેણે દરવાજો ઉપાડ્યો કે એ માણસે કહ્યું, “હું કંઈ દરકત કરવા નથી આવ્યો, કંઈ દરકત કરવા નહિ.”

મોડી ઓરડામાં પાછી હકીને તેની પાછળ લેફ્ટેનન્ટ ટોંડર આવ્યો. મોડીએ પૂછ્યું, “તમે કોણ છો? તમારે શું જોઈએ છે? તમારાથી અહીં આવી શકાય નહિ. શું કામ છે?”

લેફ્ટેનન્ટ ટોંડરે તેનો બૂખરો મોટો કોટ પહેર્યો હતો. તે ઓરડામાં આવ્યો, તે પોતાની હેડમેટ ઉતારી આછછથી કહેવા લાગ્યો, “હું કંઈ દરકત તહિ કરું. મને બસ થઈ ચંદર આવવા દો.”

“તમારે કામ શું છે?” મોડીએ પૂછ્યું.

તેણે ખાસ જાણ કરી: “જાઈ, હું માત્ર વાતો કરવા આવ્યો છું, એટલું જ. તમને જોડવા માટે સાંભળવાં છે. મારે એટલું જ જોઈએ છે.”

“તમે પરાણે અહીં રહેશો?” મોડીએ પૂછ્યું.

“ના, જાઈ; પણ મને થોડી વાર રહેવા દો: પછી હું ચાલ્યો જઈશ.”

“તમારે જોઈએ છે શું?”

ટોંડરે ખુલાસો કરવા પ્રયત્ન કર્યો. “તમને સમજતો—તમે માની શકશો? થોડી વાર મારે આપણે આ લડાઈ જૂની શકીએ? થોડી જ વાર માટે! થોડી બર આપણે માણસની જેમ—સાથે—વાત ન કરી શકીએ?”

મોડી તેની સામે ઘણી વાર લગી જોઈ રહી ને તેના હોઠ પર એક દારૂય દરકત. “હું કોણ છું એ તમને ખબર નથી, ખરું?”

“મેં તમને ગામમાં જોયાં છે. જાણું છું કે તમે સુંદર છો. તમારી સાથે વાત કરવી છે એટલું હું સમજું છું.” ટોંડરે કહ્યું.

તે મોડીએ લગ્ન કરવા કહ્યું. આરતેથી તેણે કહ્યું, “હું કોણ છું એ તમે જાણતા નથી.” એ ખુરસીમાં બેસી રહી ને ટોંડરે બાળકની જેમ, કંઈ અણપડ લાગતો, ઝબો રળ્યો. મોડીએ મદદગારી બોલવાં ચાલુ રાખ્યાં. “તો, ત્યારે તમને એટલું લાગે છે? અધુ આટલું સરળ છે, એમ?”

ટોંડરે પોતાના હોઠ પર છબ ફેરવી ને કહ્યું, “જસ એ જ છે. તમે સમજો છો. તમે સમજશો એમ મારી ખાતરી હતી. તમારે સમજવું પડશે જ એમ લાગતું હતું.” ઉપરાઉપર તે શબ્દો ઉચ્ચારતો ગયો. “હું માંદો થઈ જાઉં. એટલું મને એટલું લાગે છે. આ શાન્તિમાં ને ધિક્કારમાં મને ખૂબ મનું લાગે

છે." આરજૂભરી રીતે તેણે ઉમેયું. "આપણે થોડી વાતો થ ન કરી. શપીએ?"

મોક્ષીએ પોતાનું મૂંચવાનું કાઢી લીધું ને આરણા તરફ નજર કરી. "તમારે રહેવું હોય તો રહો પણ પા કલાકથી વધારે નહિ. લેફ્ટેનન્ટ, બેસો તો જરા."

મોક્ષીએ પાછું આરણા તરફ જોયું. ઝગ્ગા પાટિયામાં ચરદ કરતા અવાજ આવ્યો. ટોંડરે તંગ બની કહ્યું, "કોઈ અહીં છે?"

"ના. છાપરા પર અરફ ખૂબ જમા થઈ ગયો છે. મારે ત્યાં હવે કોઈ માણસ નથી કે તેને ધકેલી પાડે."

"એ કોણે ક્યું? અમે તો કંઈ ક્યું નથી!" સદૃકાઈથી ટોંડરે પૂછ્યું.

"હા." મોક્ષીએ માથું નમાવી કહ્યું. ને તેની નજર દૂર દૂર હતી.

ટોંડર બેસી ગયો. "હું દિલગીર છું." કહી જરા થંબી ગયો ને પછી કહ્યું, "હું કંઈ મદદ કરી શકું? છાપરા પરથી હું અરફ કઢાવી નાખીશ."

"ના." મોક્ષીએ કહ્યું. "નહિ."

"કેમ નહિ?"

"કેમકે લોકોને યરો કે હું તમારી સાથે બળી ગઈ છું. મને એઓ કાઢી મુશ્કેલો. મેં મારે એ નથી જોઈતું."

"હા, એ તો ભારે થાય. તમે જ્યાં અમને ધિક્કારો છો. પણ મને રજા આપો તો હું તમારી સંભાળ રાખીશ." ટોંડરે કહ્યું.

હવે મોક્ષીને લાગ્યું કે તેનો હાથ ઉપર આવ્યો છે. તેની આંખ જરા ઝીણી થઈ ને નિર્દયતાથી તેણે કહ્યું, "શા સારુ એમ પૂછો છો? તમે વિજેતા છો. તમારે પૂછવાપણ ક્યાં છે? તમે તો જોઈએ તે લઈ લો છો."

"પણ મારે એ નથી જોઈતું." ટોંડરે કહ્યું. "મને એ રીત પસંદ નથી."

ને મોક્ષી વળી નિર્દયતાથી હતી. "હું તમને આહું એમ ધમ્મો છો ને લેફ્ટેનન્ટ?"

"હા." ટોંડરે સાદો ઉદ્ગાર કાઢ્યો ને કહ્યું જોઈ ઉમેયું, "તમારામાં શી સુંદરતા, શી ઉખા છે? તમારા કેશકેવા ચળકે છે! અરે કેટલાય વખતથી સ્ત્રીની આંખમાં દયા મેં જોઈ જ નથી."

"મારી આંખમાં તમને જરા યે દેખાય છે?" મોક્ષીએ પૂછ્યું.

"મારે જોવી છે." તેને ધ્યાનથી નિહાળી ટોંડરે કહ્યું.

મોક્ષીએ આંખો નીચે ઢાળી. "મારી સાથે તમે પ્રેમ કરો છો."

ખરું, લેફ્ટેનન્ટ ?”

ને બેઠ્ઠી રીતે તેણે કહ્યું, “મને ચાહો એવી મારી હમ્મણ છે; હું તમને ગમું એવી ખરે જ હમ્મણ છે. ને તમારી આંખમાં એ મારે ખમ્મસ જોવા છે. મેં તમને રસ્તામાં જોયાં છે. પાસેથી જતાં નિહાળ્યાં છે. તમને કોઈ હેરાન ન કરે એવા મેં હુકમો કાઢ્યા છે. કોઈએ છેડતી કરી છે?”

શાન્તિથી મોઝીએ કહ્યું, “પાડ તમારો; ના, મારી કોઈએ છેડતી નથી કરી.”

ટોંડરના શબ્દોનો ઝબરો ચાંચુ થયો. “ખજર છે? તમારે માટે મેં એક કવિતા બનાવી છે. એ કવિતા જોવી છે?”

મોઝીએ વક્તાથી કહ્યું, “લાંબી કવિતા છે? તમારે ઝટ જમું પડશે.”

“ના, તદ્દન નાની છે; એક દુકડા જેવી જ છે.” કહી તેણે ડગજાની અંદરથી ગડી કરેલો એક કાગળ કાઢ્યો ને તેને આપ્યો. દીવા તરફ નમી ચસમાં પહેરી તેણે ધીમેથી વાંચ્યું,

“ચમ્મુ દારા મહન દીસતાં, ગાહમાં શાં વિદારે.

બાવો કેરા કહધિ બલદે, ને બરે હાઈ બારે.”

વાંચી કાગળની ગડી કરીને તેણે નેને બાળામાં મૂક્યો. “આ તમે લખી, લેફ્ટેનન્ટ ?”

“હા.”

“મને ઉદ્દેશીને ?” જરા ઉપાસબમાં મોઝીએ પૂછ્યું.

“હા.” અસ્વસ્થ થતાં ટોંડરે જવાબ આપ્યો.

તેની સામે તાજી રાખી, જરા હસીને મોઝીએ કહ્યું, “લેફ્ટેનન્ટ, તમે નથી લખી, ખરું ?”

જૂહું કહેતાં પકડાયેલા જાળકની જેમ હસી ટોંડરે કહ્યું, “ના.”

“કોણે લખી છે ને જાણો છો?” મોઝીએ પૂછ્યું.

ટોંડરે કહ્યું, “હા. ‘હાઈન’ * લખી છે. ‘નીત્રસાગર’ના તેના સંપ્રદમાં છે. મને એ ખૂબ જ ગમે છે.” મૂઝવણમાં તેણે હસી દીધું ને મોઝી પણ હસી ને આર્થિકતાં બેઠે સાથે હસવા લાગ્યાં. એટલો જ આર્થિકતા એ હસનાં અટકી ગયો ને તેની આંખમાં પાંચી શુષ્કતા આવી લાગી. “કોણે જાણે ક્યારેના હું આમ હસ્યો જ નથી.” તેણે કહ્યું. “અમને કહેવામાં આવતું કે લોકો અમને ચાહશે,

* એક વિખ્યાત જર્મન કવિ.

અમને વખાણશે પણ એ કશું કરતા નથી. ક્રૂર અમને ધિક્કારે છે.” ઠી તેણે સમયનો લાભ લેવા જાણે પાછો વિષય બદલ્યો. “તમે શું સુંદર છો. એક રિમન જેટલાં સુંદર છો.”

“તમે તો પ્રેમ કરવા માડ્યા, સેક્ટેનંટ. ધડીમાં તો તમારે જવું પડશે.” મોલીએ કહ્યું.

ટોંડરે કહ્યું, “હશે. પ્રેમ કરવા હું માગતો હોઈશ. માણસને પ્રેમની જરૂર છે. પ્રેમ વિના માણસ મરી જાય. તેવું અંતર કોકડું થઈ જાય ને સૂકાં છોડિયાં જેવું તેવું દિલ થઈ જાય. મને ખૂબ મન લાગે છે.”

મોલી ખુસ્સી પરથી ઊભી થઈ ઈર્ષ્યા તરફ તેણે આતુરતાથી નજર કરી ને પછી સગડી તરફ ગઈ ને પછી આવી. તેવું મોં સખ્ત ખન્યું ને તેની આંખમાં સજ્જ હતી. તેણે પૂછ્યું, “મારી સાથે તમે રાત્રી કરવા માગો છો સેક્ટેનંટ?”

“મેં એમ ક્યાં કહ્યું? એ રીતે કેમ વાત કરો છો?”

મોલીએ નિર્દયતાથી કહ્યું, “તમને મારા પર તિરસ્કાર આવે માટે એમ કહેતી હોઈશ. હું પરણેલી હતી. મારા ધણીનું મોત થયું છે. હું કુમારિકા નથી, સમજાવો?” તેના અવાજમાં કટુતા ભારેભાર હતી.

“મારા પર તમે ખુશ રહો એટલું જ હું ચાહું છું.” ટોંડરે કહ્યું.

ને મોલીએ કહ્યું, “હું જાણું છું. તમે સંસ્કારી માણસ છો. સાથે ચાલના હોય તો દિલ્લગી વધારે સન્તોષકારક ને સંપૂર્ણ અને એ તમે જાણો છો?”

“એવી વાત ના કરો. મહેરબાની કરી એમ ના બોલો.” ટોંડરે કહ્યું.

મોલીએ ઝડપથી ચારણ તરફ જોયું ને કહ્યું, “અમે તો પરાજિત પ્રજા છીએ, સેક્ટેનંટ. તમે અમારો ખોરાક લઈ ગયા છો. મને ભૂખ લાગી છે. ખાવાનું લાવશો તો હું તમારા પર વધારે ખુશ થઈશ.”

“એ શું કહો છો?” ટોંડરે પૂછ્યું.

“તમને તિરસ્કાર છૂટે છે? હું કદાચ એ મૂંઝે મથતી હોઈશ. મારી રિમન એ “સોસેજ” છે.”

“આમ તે તમારાથી બોધાય?”

“ગઈ લગાઈ પછી ખુદ તમારે ત્યાંની છોકરીઓના શા હાલ હતા, સેક્ટેનંટ? રાટ્ટીનો કુકડો કે એક ઈંડું આપી મીણસ ગમે તે છોકરી પસંદ કરી શકેના.

* ખાવાની ચીજનું નામ.

મદનમાં મેને મેળવવી છે? મેં માગેલી કિંમત બહુ મોટી છે?”

ટોંડરે કહ્યું, “ઘડી ભર તમે મને બનાવ્યો. તમે પણ મને ધિક્કારો છો. ખરું? મને હવે કે તમે કદાચ તેમ નહિ કરો.”

“ના. હું ખાસ તમને ધિક્કારતી નથી.” તેણે કહ્યું. “હું ભૂખી છું ને તમને કોઠિાને તિરસ્કારું છું.”

ટોંડરે કહ્યું, “તમને જે જોઈએ તે હું આપીશ. પણ”—

મોક્ષીએ વચ્ચે જ કહ્યું, “તમારે માત્ર બીજું નામ આપવું છે. તમારે વેચ્યા નથી જોઈતી, એ જ કહેવા માગો છો ને?”

ટોંડરે કહ્યું, “હું શું કહેવા માગું છું તે જાણતો નથી. પણ તમારા શબ્દોમાં તો પૂરેપૂરો ધિક્કાર બર્યો લાગે છે.”

મોક્ષી હસી: “ભૂખમાં મુખ નથી. એ “મોસેજ,” સરસ, મોડા મોસેજ જગતમાં મહા મહાવાન બની શકે છે.”

“એમ ના કહો. મહેરબાની કરી ના કહો.” ટોંડરે કહ્યું.

“કેમ નહિ? એ સાચું છે.”

“સાચું નથી. સાચું હોઈ શકે જ નહિ.”

ઘડી ભર મોક્ષી તેની સામે જોઈ રહી ને પછી નીચે બેસી પોતાના ખોળા પર નજર માંડી તે મોક્ષી, “ના, સાચું નથી. હું તમને તિરસ્કારતી નથી. મને ય સ્વ નું લાગે છે, ને હાપરા પર અરફ ખૂબ મનમી ગયો છે.”

ટોંડરે કહ્યું, “મેં મોક્ષી નહીં મને. તેનો એક હાથ પોતાના બેક હાથ વચ્ચે દબાવી તેણે કોમળતાથી કહ્યું, “મહેરબાની કરી મને તિરસ્કારશો નહિ. હું તો એક માત્ર મેકેન્ટ છું. મેં કંઈ અહીં આવવાની માગણી નહોતી કરી. તમે કંઈ મારાં દુસ્મન થવાનું માગ્યું નહોતું. હું એક સાદો માણસ છું, વિનય કરતો માનવ નહિ.”

ઘણીબર તેના હાથ પર મોક્ષીની આંગળીઓ દબાઈ ને તેણે મૃદુતાથી કહ્યું,

“જાણું છું, હા, હું જાણું છું.”

ને ટોંડરે કહ્યું, “સર્વત્ર મોત પ્રસર્યું છે તેમાં જીવનનો આપણને થોડોક તો અધિકાર છે.”

તેના માત્ર પર ઘડી ભર હાથ મુકી મોક્ષીએ કહ્યું, “હા.”

“હું તમારું જ્ઞાન રાખીશ.” તેણે કહ્યું. “આ બધી ખૂનામરણીમાં આપણને જીવવાનો થોડો સોલ્ડક છે.” તેના હાથ મોક્ષીના ખભા પર જરા વાર

ચંબી ગયો. ઓચિંતી તે દડક જતી ગઈ ને કોઈ સ્વપ્ન જેવી લાગે તેમ તેની આંખો વિઝરી રહી, ને તે ટગર ટગર જોઈ રહી. ટોંડરે લાચ કઈ લીધો ને પૂછ્યું, “શું થઈ ગયું? શું છે?” મોક્ષીએ રીધું લેયા જ ક્યું ને ટોંડરે માછું પૂછ્યું, “પણ છે શું?”

સૂઝા અવાજે મોક્ષીએ ક્યું, “પહેલીવાર નિશાળે જતાં છોકરાની જેમ મેં તેને કપડાં પહેરાવ્યાં ને તેને ખીંક લાગતી હતી. તેના ખમ્બાસનાં યતન મેં અંધ કરી આખ્યાં ને તેને સ્નાત્તન આપવા કોશિશ કરી, પણ તે શાન્ત થાય તેમ નહોતું. ને તેને ખીંક લાગતી હતી.”

“તમે શું કહેો છો?” ટોંડરે પૂછ્યું.

મોક્ષીને માછું તાદશ દેખાતું લાગે તેમ તે મોક્ષી, “તેને ઘેર શું કામ આવવા દીધો એ હું સમજતી નથી. એ મુંઝાપેસો હતો. શું જાનતું હતું તેની તેને ખબર નહોતી. જતી વખતે તેણે મને ચૂમી મુઠ્ઠાં ન કરી. એને ખીંક લાગતી હતી ને પહેલીવાર નિશાળે ગયેલા છોકરાની જેમ તે જલ્દાદુર હતો.”

“ટોંડર કોમો થઈ ગયો. “તમે તમારા ધણીની વાત કરો છો.”

મોક્ષીએ ક્યું, “હા, મારા ધણીની. હું મેયર પાસે ગઈ પણ તેણે પોતાની લાચારી જાનાયી; ને પછી એને કઈ ગયા ને એની ચાલ અલુ રિથર તો ન હતી : પછી તમે તેને જલ્દાર કઈ ગયા ને તેના પર ગોળા છોડી. ત્યારે એ બચકર કરતાં વિચિત્ર વધારે લાગ્યું, ને પૂરેપૂરું માન્યામાં એ ન આવ્યું.”

ટોંડરે પૂછ્યું, “તમારા ઘર ને?”

“હા, ને અત્ર શાન્ત ઘરમાં હવે માન્યામાં આવે છે. હાપરા પર જરૂરના ચર મામ્યા છે ત્યારે માન્યામાં આવે છે. સવારની સૂનકાર વખતે ને રાત્રે અર્ધ-ઉપજુ પચારીમાં એનું મને બાન થાય છે.”

ટોંડર મોક્ષીની સામે કોમો હતો. તેનાં મોં પર ક્રોધની હાથા હતી. તેણે મોક્ષીને વિદાયની સલામ કરીને ક્યું, “જુદા નમને સલામન રાખો. હું પાછો આવી રહું?”

ને મોક્ષીએ દીવાલ તરફ જોયું; ને સ્મૃતિ તરફ જોયું ને ક્યું, “હું ન જાણું.”

“હું તો પાછો આવીશ.”

“હું ન જાણું.” મોક્ષીએ કરીને ક્યું.

ટોંડર મોક્ષી સામે જોઈ ને આંખો જલ્દાર રાત્રિની પસાર થઈ ગયો; ને

મોક્ષીએ દીવાલ સામે જોઈ કહ્યું, “બગવાન મારી રક્ષા કરે!” ઘડીભર તેણે દીવાલ સામે જોયા કર્યું. ખારણું કૂધડ્યું ને એની શુપચુપ અંદર આવી. મોક્ષીએ તેને જોઈ મુઠ્ઠાં નહિ.

નાખુશીથી એનીએ કહ્યું, “દરવાજે તો ખુલ્લો હતો.”

મોક્ષીએ તેની સામે જોયું, તેની આંખ દટી બિંદુસિત જ હતી. “હા, અરે હા, એની.”

“દરવાજે ખુલ્લો હતો, ને એક માણસ બહાર આવ્યો. મેં તેને જોયો. સિપાહી જેવો દેખાયો.”

અને મોક્ષી મોક્ષી, “હા, એની.”

“અહીં આવ્યો તો એ સિપાહી હતો?”

“હા, સિપાહી હતો.”

એનીએ સારાંક પૂછ્યું, “એ વળા અહીં શું કરતાં તો?”

“મારી સાથે પ્રેમ કરવા આવ્યો હતો.”

એનીએ કહ્યું, “અરે ગાર્ડ તું શું કરે છે? તું એમની સાથે બળા તો નથી ગર્ડ ને? પેલા કોરેક્શની જેમ એ કોડેની સાથે નથી ને?”

“ના, એની. એ કોરેક્શને નહીં.”

એનીએ કહ્યું, “નામદાર મેયર અહીં હોય ને એ પાછો આવે તો જે ચાપ તે તમારો વાંક ગણાશે. વાંક તમારો હોં.”

“એ પાછો નહિ આવે. હું આવવાનું નહિ દઉં.”

પણ એનીને દટી સદેહ રહ્યો. તેણે પૂછ્યું, “એમને હવે અંદર આવવા કહ્યું? અધું હવે સલામત છે એમ તમે કહો છો?”

“હા, હા. બધું સલામત છે. એઓ ક્યાં છે?”

“વાડીની પાછળ ઝાડીમાં.” અંતરેએ કહ્યું.

“અંદર આવવા કહે, ત્યારે.”

તે એની બહાર ગર્ડ ત્યારે મોક્ષીએ કહી પોતાના વાળ સમાયાં મેં માથું ધુણાવ્યું, જનકન, સજીવ જનકા મથાળા હોય તેમ. આકાશમાં ચીંટી અવાજ થયો. એ ઊંચા, ગૌર જુવાનિયા દાખલ થયા. એ કોડેએ અંદરના ડગલા પર ગળા મુઠી આવતાં ગરમ “રેવેનંટ” પહેરેલાં હતાં ને ઉપર કાન ઢાંકતી ટોપી પહેરી હતી. બહારના જીવંતથી એ ઘડાયેલા લાગતા હતા, કદાવર હતા, ને ચિત્ત એંડર્સને ટોમ એંડર્સ જેવું માછીમારો, જોડકાનાઈ જેવા દેખાતા હતા.

મોઝીને સત્તામ કરી તેમણે પૂછ્યું, “ખજર પડી ને ?”

“એનીએ મને કહ્યું, પણ જવા માટે આગલી રાત જલુ ખરાબ છે.”

ટોમે કહ્યું, “પાછાં વિનાલી રાત કરતાં આ અદેતર છે. ચોખ્ખી રાત તો પિમાનો લેઈ જાય. મેયરને શું કામ છે, મોઝી ?”

“મને ખજર નથી. મેં તમારા બાર્ઝનું સાંભળ્યું. જલુ ખાતું થયું.”

જેઠ બાર્ઝાએ સુપ ચર્ચ ગયા ને મૂંઝવણમાં પડ્યા. ટોમે કહ્યું, “તમે તો જાણો છો શી દશા છે. પણ ઘણા ખરા કરતાં સારી.”

“હા, હા. હું જાણું છું.”

એની પાછી અંદર આવી ને ઘોઘરા અવાજે બોલી, “આ આગ્યા.” ને મેયર ઓડન ને હોકટર વિંટર અંદર આગ્યા. ઉપરના મોટા ડગલાને ટોપી ઉતારી તેમણે કોચ પર મૂક્યાં. ઓડને મોઝી પાસે જઈ તેના કપાળ પર સુગંધ કર્યું, ને સાંભળી સત્તામ કરી.

એની તરફ ફરી તેણે કહ્યું, “ચાલમાં કાબી રહે, એની. પંડરેગીરે આવે ત્યારે એક ટકોરો કરજો. જ્ય ત્યારે પાછો એક ને લેખમના બે. જલારનો દરવાજો જરાક ખુલ્લો રહેવા દેજો કે કોઈ આવે તો તને સાંભળાય.”

એનીએ કહ્યું, “હા છ, સાહેબ.” ચાલમાં જઈ તેણે ઓરડાનું ખાસ પોતાની પાંખળ અંધ કર્યું.

હોકટર વિંટરે સગડી પાસે જઈ હાથ શેક્યા માથા દના; તેણે કહ્યું, “અમને ખજર પડી, કે તમે બાર્ઝા આજ રાત્ર જવાના છો.”

“અમારે જલુ જ પડે તેમ છે.” ટોમે કહ્યું.

ઓડને માથું નમાવી હા પાડી. “હા, ખજર છે. મિ. કોરેક્સને તમે સાથે લઈ જવાના છો એમ અમે સાંભળ્યું.”

ટોમ કહુતાથી હસ્યો. “એમ ફરીએ તો કીક એમ મને લાગ્યું. અમે એની ફોડી તો સર્જ જઈએ છીએ. એને કંઈ છૂટો મુકાય ? એ રસ્તામાં ફરે નો સાડું ખામતું નથી.”

ઓડને દિલગીર અવાજે કહ્યું, “એ ચાંચો ગયો હોત નો સાડું હતું. પણ એને સર્જ જવામાં તમારે માટે લેખમ વધારે છે.”

“એને રસ્તામાં ફરે તો લેવો એ કીક નથી.” પોતાના બાર્ઝના શુદ્ધનો નપચો પાડતાં પિત્તે કહ્યું, “એને અહીં લેવો એ કોફા મારું સાડું નથી.”

વિંટરે પૂછ્યું, “તમે એને સર્જ બંધ શકો ?” એનીને ચાલતો નથી.

“હો, એક રીતે તો એ એતેજો જ રહે છે. પણ ઘણું ખરું જારવાગે તેમે ઘેર એ ચાલ્યો જાય છે. અમે દીવાત્ર પાછળ હોઈશું. તેના ખીચાના પાણી તરફના નીચણા છેડા આગળ અમે એને પકડી લઈશું એમ હું ધારું છું. તેની હોડી ત્યાં ખાંધેલી રહે છે. આજે એમાં જઈ અમે એને તૈયાર કરી રાખી છે.”

ઓડને ફરી કહ્યું, “એ કરવું ન પડે તો સારું. એમાં જોખમ વધારે છે. એ કંઈ ગરબડ કરે તો પહેરેગીરો આવી લાગે.”

ટોમે કહ્યું, “એ ચું કે ચાં નહિ કરે ને એ દરિયામાં ગુમ થાય એ જ સારું છે. ગામના સોડો એને આંદી દે તો વળી વધારે જોગાવારો થાય. ના, એ જલ-સમાધિ લે એ જ સારું છે.”

મોલીએ ગૂંથણના સોયા હાથમાં ઝઈ પૂછ્યું, “તમે એને હોડીમાંથી ફેંકી દેશો?”

પિંક જરા શરમાયો. “એ દરિયાનો સ્વાદ આખશે એટલું જ” ને મેયર તરફ ફરી તેણે પૂછ્યું, “આપે અમને મળવા બોલાવ્યા હતા?”

“હા, મારે થોડી વાત કરવી છે. ડો. વિંટર ને હું એમ વિચાર કરતા હતા કે—ન્યાય, અન્યાય, પિતૃયતી આટલી અંધી પાતો થાય છે. આપણા દેશ પર આક્રમણ થયું છે એ ખરું પણ આપણે પરાગિત થયા છીએ એમ ‘હું’ નથી માનતા. આપણા પર ચડાઈ થઈ છે પણ હવે થઈ નથી.”

દરવાજા પર એક રપટ ટકોરો થયો ને ઝોરડો શાન્ત બની ગયો. મોલીના સોયા અટકી પડ્યા, ને મેયરનો લંબાવેલો હાથ હવામાં જ રહ્યો. ટોમ કાન ખંજવાળતો હતો ને તેનો હાથ ખંજવાળ્યા કરતો ત્યાં જ રહી ગયો. ઝોરડામાંનાં દરેક જણનું હસનચસન અટકી ગયું ને દરેકની નજર આજણા પર રિયર બની રહી. ને પહેલાં આરતે ને પછી મોટા થતો જતો પહેરેગીરોનો પગરવ, બરફમાં તેમનાં ખૂદનાં ચમચમ ને પાસેથી પસાર થતાં ચાલતી-વાતચીતનો અવાજ આવ્યો. તેમણે દરવાજો વટાવ્યો ને પગરવ અંતરમાં પિલીત થઈ ગયો. દરવાજા પર ખીજો ટકોરો થયો ને ઝોરડાની લંગ દયા ફૂટી.

ઓડને કહ્યું, “જહાર એનીને જાદુ ફાંડી જાગતી હશે.” કાચ પરથી તેણે પોતાનો ડગલો લીધો ને વચ્ચેનું જારણ ઉઘાડી તેણે એ લંબાવ્યો ને કહ્યું, “એની, ખબા પર આ વીંટી લે.” ફક્ત જારણ અંધ થયું.

“એના ચિનાં હું શું કરત તે મને સમજતું નથી.” તેણે ઉમેર્યું. “એ અધે પહોંચી જાય છે, અધુર જુએ છે ને ખૂં સાંબળે છે.”

ટોમે કહ્યું, “અમારે હમણાં જ જીપડવું પડશે, સાહેબ.”
 ને વિંટરે કહ્યું, “તમે કોરેલનું માટી વાજો તો સારું એમ મને લાગે છે.”
 “નહિ માંડી વળાય. રસ્તામાં એને જોવો એ સારું નથી.” ટોમે ફરીને
 કહ્યું, ને મેયર તરફ પ્રથમ પૂછતો હોય તેમ તેણે જોયું.

ઓર્ડને આસ્તેથી શરૂ કર્યું, “મારે મીંઘી સાદી જે વાત કરવાની છે. આ
 એક નાનું ગામ છે ને ન્યાયાન્યાય નાની આજનોને દિસામે હોય છે. તમારા
 બાઈને દારૂ દરવામાં આવ્યો છે ને એલેક્સ ઓર્ડને દારૂ થયો છે. દ્રોહ કરનારનું
 વેર લેવાયું. લોડોને રૂપ ચઝો છે પણ સામે લડવાનો તેમની પાસે માર્ગ નથી.
 પણ એ બધું નાની આજનોને દિસામે છે. લોક સામે લોક લડે છે, બાવના સામે
 બાવના નહિ.”

વિંટરે કહ્યું, “એક દાક્તર વિનાશની વાત કરે એ વિચિત્ર છે પણ મને
 લાગે છે કે જે જે દેશ પર આક્રમણ થયું છે ત્યાંના લોકો ચઢાઈ કરનારાઓ
 સામે થવા માટે છે. આપણી કને શસ્ત્રો નથી; આપણે જુસ્સો કે આપણાં
 શરીર પૂરતાં નથી. હથિયાર વિનાના માણસનો જુસ્સો હોંડો પડે છે.”

વિલ ઓર્ડને પૂછ્યું, “આ બધું શાને સારૂ કરે છે? અમારે શું
 કરવાનું છે?”

“આપણે ચઢાઈ કરનારાઓ સામે લડવું છે પણ લડી શકતા નથી.”
 ઓર્ડને કહ્યું. “લોડોના બૂખમરાનો એ અત્યારે ઉપયોગ કરે છે. બૂખથી
 નિર્બળતા આવે છે, તમે જુવાનિયા દરીયાપારને દેશ જાઓ છો. નમારું કદાચ
 કોઈ સાંભળશે તદિ પણ અમારા તરફથી—એક નાના ગામ તરફથી—ત્યાંના
 લોડોને કહેજે કે અમને હથિયાર આપે.”

ટોમે પૂછ્યું, “આપને હથિયાર જોઈએ છે?”

જૂના દરવાજા પર એક જલદી ટકોરો થયો ને હતાં ત્યાંને ત્યાં જ લોડો
 થીંછ ગયા; ને બહારથી પહેરેગીરોનાં પગજાનો અવાજ આવ્યો પણ એવડી
 ગતિથી એ દોડતા હોય તેવો. વિલ જલદી દરવાજા પાસે પહોંચી ગયો. લોડોનાં
 પગજાં ઘર નજીક આવી લાગ્યાં. લૂકમે છૂટ્યા ને આજી આજી સાંભળાયા ને
 પહેરેગીરો પાછા દોડવા લાગ્યા ને દરવાજા પર બીજો ટકોરો થયો.

ગોલીએ કહ્યું, “એઓ કોઈની પૂછળ પડ્યા લાગે છે. આ દેરે કોણ જાણે
 કોણ હશે.”

“અમારે હવે જવું જોઈએ” ટોમે અઠગરથ થતાં કહ્યું, “ને સાહેબ,

એની પાછળ રહી. મોક્ષી સામે જોઈ તેણે પૂછ્યું, “મોક્ષી, આ સિપાહીને શું કામ છે?”

“એને શું કામ છે તેની મને ખબર નથી.”

“એને કંઈ કહેશે?”

“ના.” અન્યથામાં મોક્ષીએ ફરી ઉચ્ચાર્યું. “ના.” ને પછી પાછું તીણે અવાજે ઉમેર્યું, “ના એની, ના.”

એનીએ ઘૂરકના અવાજે કહ્યું. “એને કંઈ કહેવું સારું નથી.” ને બહાર જઈ પોતાની પાછળ બારણું બંધ કર્યું.

મુખ્ય દરવાજા પર ટકોરા ચાલુ જ રહ્યા ને ત્યાંથી એક માણસનો અવાજ આવતો હતો.

મોક્ષી વચ્ચેના દીવા પાસે ગઈ ને તેના પર બેઠાને બારે હતો. દીવા સામે તેણે જોયું, ને ત્યાંથી પછી ટેબલ સામે; ને તેના શૂંઘણની પાસે પડેલી મોટી કાનર પર તેની તબક્કા ફરી. વિચારમાં ને વિચારમાં તેનાં પાનાં આગળથી તેણે એ ઉંચકી. આંગણમાંથી તેનાં પાનાં નીચે સધાં ને છરીના જોમ તે તેને એ પકડી રહી; ને તેની આંખો ત્રાસ વર્તાવતી હતી. દીવા સામે તેણે જોયું, ને તેનો પ્રકાશ તેના મોં પર ફરી વળ્યો. ધીમેથી તેણે કાનરને પોતાના પોશાકની અંદર મૂકી દીધી.

દરવાજા પર ટકોરા ચાલુ જ હતા. તેને બોલાવવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો. દીવા પર પળબર નહીં તેણે તે દારી નાખ્યો. ઓરડામાં અંધારું થઈ ગયું. માત્ર સગડીના અંગારાની લાલ જ્યોત જળી રહી હતી. તેણે બારણું ઉઘાડ્યું. તેનો અવાજ તંગ પણ મધુર હતો. “આ અદારી, સેફ્ટેન્ટ, આ આવી.”

પ્રકરણ સાતમું

અંધારી, સ્વચ્છ શક્તિમાં સફેદ, અર્ધફીણ ચન્દ્રનું તેજ થોડું જ પડતું હતું. મૂકા વાયુ બરફ પર સરસરાટ પસાર થઈ જતો અથવા ધ્રુવનાં બિન્દુથી ઠંડો પવન આસ્તેથી ને સતત ફૂંકતો. જમીન પર રેતી જેવાં મૂકા બરફના ઢગ ચડ્યા હતા. બાજુ પર ચડતી દીધેલા બરફની વચ્ચે ઘરો સંતાતાં હતાં ને હંડી સામે બારીઓ બંધ રહેતી હતી; ને અંદરના આતશમાંથી આછો આછો ધુમાડો ઉપર ચડતો હશે.

શહેરમાં પગથારો પર અરક સખત નામી ગયો હતો. રસ્તા છેડે જ શાન્ત હતા; ગામ બિચારા ધૂનતા પહેરેગીરો જતા તેનો અવાજ આવતો. રાતમાં મકનો કાળો દેખાતાં ને સવારમાં તેની અંદર થોડી ઉપ્પા રહેલી લાગતી. ખાણમાં જવાના દાર આગળ ચોક્કીદારો આદાર પર નગર રાખતા, ને તે તરફ પોતાના યંત્રો ફેરવતા, સાંભળવાનાં યંત્રો પણ તે જ દિશામાં ફેરવતા કેમકે ઝાંખ-વરસાદ સારુ રાત ચોખ્ખી હતી. આવી રાતે એ પીછાવાળા પોત્તાની ગોળા સુસવાટ કરતા નીચે આવતા ને જંગી અવાજ સાથે હુકડા થઈ ઊડી રહેતા. આજે આદારમાંથી જમીન અગમ્ય દેખાશે, જે કે અંદરનો પ્રકાશ તો ઘણો ક્ષીણ હતો.

ગામના એક છેડા આગળ, નાનાં ઘરોમાં એક ફૂતરો ફાંડી મારે ને એકલા પડ્યા મારે વળે ફરિયાદ કરતો હતો. પોતાના દેવતા નરક નાક ઉચ્ચ કરી તે પોતાને લાગતાવળગતા જગતની વાનનો લાંબો ચોડો હિસાબ આપતો હતો. ગળા પર તેને પ્રખર કાખ હતો ને શુદ્ધ મૂરે ગાન ગમવવાનો તેને સારો મહાવરો હતો. પહેરના છ માણસોએ એ શ્વાન-સંગીત દુઃખી દિસે આસનાં આસનાં સાંભળ્યું ને એક સિપાલીએ કહ્યું, “હર રાતે એની હાસન ધધારે ને ધધારે ખરાબ થતી લાગે છે. એને હાર મારવો જોઈએ એમ મને લાગે છે.”

ને ખીજનએ પૂછ્યું, “શા વારને? એને બસવા દો ને. એથી મને તો સારું લાગે છે. મારે ઘેર એક ફૂતરો હતો તે ખૂબ જ બસતો. હું એને સીધા કરી ન જ શક્યો. પીળો રેડ હતો. એના બસવા સામે મને વાંધો ન હતો. ખીજન ફૂતરાઓને લઈ ગયા ત્યારે મારને ય લઈ ગયા.” નિઃશ્વર અપાને તેણે પૂરું કહ્યું.

કોરખોરએ કહ્યું, “જોરાકનો જરૂર હોય તે ફૂતરા ખાઈ ગય તે કેમ પરવડે?”

“સે, હું કંઈ ફરિયાદ નથી કરતો. એ જરૂરનું જ દર્શ. નેનાઓની જોગ હું કંઈ ચોળના કરી જાણતો નથી. નો એનવાઈ તો એ છે કે આપણે છે એટલું ખાવાનું એ આ કોડો કને નથી છતાં કેટલાક પામે ફૂતરા છે. જે કે કેટલા મુકાઈ ગયા છે; માણસો ને ફૂતરા, સફ!”

“એઓ મૂંઝ છે.” કોરખોરએ કહ્યું. “એટલે તો આટલા જરૂરી દારી એટલા આપણી જેમ તેમને ચોળના ઘંટાં આવડતું નથી.”

“આ પતી જશે પંડી આપણે ફૂંચાં ફૂતરાઓ, સે કે કેમ એમ મને થાય છે.”

સિપાહીએ કહ્યું. “અમેરિકા કે ક્યાંકથી મંગાવી પાછી એની ઓસાદ પાડ કરવી પડશે. અમેરિકામાં કેવાકે ફૂતરા હશે?”

“એ ખર નથી.” કોરપોરને કહ્યું. “બીજા બધાંનો જેમ ત્યાંના ફૂતરા એ દીવાના હશે...ને કદાચ ફૂતરા રાખવા તે સારું નહિ હોય. થોડાં તપાસણીનાં કામ માટે રાખ્યા સિવાય એની ખટખટ ન કરીએ એ જ સારું.”

“અથવા એમ હોય.” સિપાહીએ કહ્યું. “સાંભળ્યું છે કે નાવકને ફૂતરા ગમતા નથી. એનાથી એને ખરબર ને છીંક ઝીપડી આવે છે એમ સાંભળ્યું છે.”

“બધી જાતની પાનો યાય.” કોરપોરને કહ્યું. “શુ શુ સાંભળો.” પહેરે અટકી પડ્યો, ને દૂરથી વિમાનોનો ગુંબરવ સંભળાયો; એ આગ્યાં. ક્યાંય દીવા તો નથી. એ પહેલાં આગ્યાં ને પખવાડિયું થયું ખરું ને?”

“બાર દિવસ.” સિપાહીએ કહ્યું.

ખાણ આગળના રક્ષકોએ વિમાનોનો ઊંચેથી આવતો અવાજ સાંભળ્યો. “જાએ ઊડે છે.” સાર્જન્ટે કહ્યું. ને કેપ્ટન લોકેટ પોતાની હેલ્મેટને ઊંચી કરી કે તેની કિનાર નીચેથી પોને જોઈ શકે. “પીસ હનર ફૂટથી વધારે હશે.” તેણે કહ્યું. “આગળ જતાં લાગે છે.”

“બહુ નથી તો.” સાર્જન્ટે ધ્યાનથી સાંભળ્યું. “ત્રણથી વધારે નથી લાગતાં. ગોત્રદાનેને ઘોઝાવું?”

“હોશિયાર છે કે નહિ તે જુઓ ને પછી કર્નલ લેન્સરનં બો—ના, બોલાવશે નહિ. કદાચ અહીં નહિ આવતાં હોય. ઉપર તો આવી લાગ્યાં ને હજી ઘૂમરી તો ખાવા માંડ્યાં નથી.”

“ચક્કર ચક્કર ફરતાં મને નાં લાગે છે. એથી વધુ નહિ હોય.” સાર્જન્ટે કહ્યું.

ખિજાનામાં લોકોએ વિમાનોના અવાજ સાંભળ્યા ને ધ્યાનથી કાન માંડ્યાં. મેયરના મહેલમાં એના અવાજથી કર્નલ લેન્સરની ઝિંધ જૂડી ગઈ ને. પડખું ફરી તેણે છત સામે જોયું; શ્વાસ ચંબાવી દીધો કે વધારે ધ્યાનથી સંભળાય ને પછી તેના છાતીના ધબકારા એના બિરથી ચલા લાગ્યા કે શ્વાસ ભેટી સંભળાવું એટલું એ કાને ન પડ્યું. મેયર ઓડને ઝિંધમાં જ વિમાન સાંભળ્યા; તેનું એક સ્વપ્નું રચાયું; તેણે પાગું ખદક્યું ને ઝિંધમાં જ દર્બે ઉઠ્ઠાવે કાઢ્યા.

હવામાં ઊંચે ઊંચે બેઠે વિમાનોએ ચકરી ખાધી ને ચંચનો અવાજ બંધ કરી ગોળગોળ કર્યાં કહ્યું; ને હરેકલા પેટામાંથી એક પછી એક સેંટડો નાંગી

વસ્તુઓ, પડી. થોડા ફૂટ સુધી એ જોરથી પડતી રહી ને પડી નાની નાની છત્રીઓ, ઝાંઘડી ને જમીન તરફ શાન્તિથી ને આસ્તે આસ્તે નાનાં પડીકાં ઝીતરવા લાગ્યાં. વિમાનોએ યંત્રો ચાલુ કર્યાં ને વધુ ઊંચે ચઢ્યાં; ને પાછાં તે અંધ કરી ચક્કર લીધાં ને વળી વધારે વસ્તુઓ સરી પડી; ને પછી વિમાનોએ દિશા બદલી ને ત્યાંથી આવ્યાં હતાં તે તરફ એ ચાલ્યાં ગયા.

ફૂલની પાંદડીઓની જેમ એ નાની છત્રીઓ લટકતી, અટકતી ઝીતરતી હતી ને હવાથી એ બધી આગુઆગુ પથરાઈ ગઈ; ને ગિયાંની જેમ છૂટીછવાઈ પથરાઈ જેમ તેમ એ વિખરાઈ ગઈ. એટલી આસ્તે એ ઝીતરતી હતી ને એટલી શાન્તિથી નીચે પડી કે ધ્રુવવાર ચુરંગના દસ તમુનાં પાદીરો અરક્ષમાં ઊભાં રહી જતાં ને તેની ઉપર નાની છત્રીઓ સંકેતાર્થ પડતી. અરક્ષની સામે એ સ્થામજ્જ લાગતાં હતાં. સંકેદ ખેતરોમાં ને ટેકરીઓની ઝાડીમાં ને ઝાડો ઉપર ને ડાળી ઉપર તે ઝીતરી પડ્યાં. ગાગના ઘરોનાં છાપરાં પર કેટલાંક કિનયાં ને તે ઉપર શિરપેચની જેમ શોભી રહ્યાં.

“એક છત્રી તો રસ્તામાં પડેરાયણાની આગળ જ ઝીતરી, ને સાઈન્ટે ક્યું, ‘હોશિયાર, વખત પર ફૂટે એવો ઓંગ છે.’”

“એટલો મોટો નથી.” એક સિપાહીએ ક્યું.

“તો ય એની પાસે જગો નહિ.” સાઈન્ટે ખિસ્સામાંથી બેટરીની બત્તી કાઢી ને પહેલી વસ્તુ પર પ્રકાશ નાખ્યો. રમાવથી મોટી નહિ એવી આછા ભૂરા રંગની એક છત્રી હતી ને તેની નીચે ભૂરા કાગળમાં પીટિયું એક પડીકું હતું.

“કોઈ અડકશો નહિ એને.” સાઈન્ટે ક્યું. “હેરી, ખાણ પર જ ને કોપ્ટનને બોલાવી લાવ; ત્યાંસુધી આ કમળખત ચીજની અમે નજર રાખીશું.”

મોડી મોડી ઉપા આવી ને લોકો થર બહાર નીકળવા લાગ્યાં ત્યારે અરક્ષ ઉપરના ભૂરા છાંટણાં તેમણે જોયાં. લોકોએ જઈ એને જોયછી લીધાં. ઉપરનો કાગળ ઉમેડી છાપેલા શબ્દો વાંચ્યા. એ બહિસ જોઈને જોને જડેલાં તે સદુ માણસો ફૂપું કામ કરવા લાગી ગયા. ડબ્બાની અંદર એ ટેટા છુપાવવા લાગ્યા ને છૂપી જગાએ જઈ ને સંતાડવા લાગી ગયા.

“ને એ આકાશી બહિસની વાત જાણકારને કાને પડી ને તે દૂંદવાની રમતમાં ડેગેર ફરી વળ્યાં; ને કોઈ નસીબદાર જાણકારે એ ભૂરા રંગ દેખાતો તો તરત દોડી, કાગળ છોડી, ટેટાને સંતાડતું માથાપને ખજર અપિયું. કેટલાક લોકોને ધારતી લાગતી, ને તેઓ લશ્કરનોએ આખી દેતાબજ એવા બહુ ન હતા; ને

તમે જોયું?”

“ના, હજી મને વખત નથી મળ્યો.”

“આ તો એક જાનની શયનાનિયત છે.” ફર્નલ લેન્સરે કહ્યું. “ઉપરનું આ બૂરું છે એટલે બરાબર દેખાય. બદારનો કાગળ ઉખેડો કે આ” ને તેણે એક ટુકડો હાથમાં લીધો. “આ ચોકસેટ છે. જધાય તેની શોધ કરશે. અરે આપણા જ સિપાહીઓ ચોકસેટ ઉઘાડના દશે; ને છોકરાં તો તેને રમત સમજી ખૂબ જ ખેળશે.”

એક સિપાહી અંદર આવ્યો. ને ફર્નલ આગળ એક પીળા કાગળનો ટુકડો મૂકી ચાલતો થયો. લેન્સરે એની સામે જોઈ સમ્પ્રતાદ્રી હાસ્ય કયું. “જો, આ તમારે સારું કંઈ આવ્યું, હંટર. તમારા પાટામાં પાછું બે જગ્યાએ બંગાણ પડ્યું.”

તાંમાની ટોપી તપાસતાં ડેમું જોઈ હંટરે પૂછ્યું, “આ તે ક્યાં ક્યાં છે? શું બધે જ ફેંક્યા છે?”

લેન્સરને ગૂંચવણ થઈ, “હા, એ પિચિત્ર તો છે. મેં દેશમાં વાત કરી. એ સોફાએ ફક્ત આ ઠેકાણે જ નાખ્યાં છે.”

“તમને શું લાગે છે?” હંટરે પૂછ્યું.

“એ કહેવું મુશ્કેલ છે, અહીં બધું અખતરો થતો લાગે છે. જો અહીં એ ફાપશે તો પછી બીજો બધે વાપરશે ને નહિ ફાવે તો પંચાન નહિ કરે.”

“તમે શું કરવાના છો?” હંટરે પૂછ્યું.

“દેશમાંથી તો એવો લૂકમ છે કે આને કોઈ પણ ઉપાયે અહીં જ દાખી દેવું કે બીજો ક્યાંય એ સોફા ફેંકે નહિ.”

હંટરે કરુણ અવાજે કહ્યું, “રેલવેના પાંચે બંગાણ તે હું કેમ કરી સરખાં કરીશ? પાંચ બંગાણ સાંધવાના પાટા જ મારી પાસે હાજર નથી.”

“થોડાં જુનાં સાર્વજનિક તમારે ઉખેડી નાખ્યાં પડશે એમ લાગે છે.” લેન્સરે કહ્યું.

“બહુ બેહદો રસ્તો થશે એ તો.” હંટરે કહ્યું.

“ગમે તેમ તો એ રસ્તો તો થશે ને.”

“પોતે છુટ્ટી પાડેલી નજીને હંટરે જીજ સાથે ફેંકી ને લોહરો વચ્ચે કહ્યું, “સાહેબ, આ આપણે તરત જ અટકોવી દેવું જોઈએ. સોફા એ વાપરે તે પહેલાં તેના ગિયરનારાંઓને આપણે પકડી ફાંસી કરવી જોઈએ. આપણે એ પંચ

ખૂબ મક્કા રહેવું જોઈએ કે આપણી નજાત છે એમ એ કોંકા ન માને.”

લેન્સરે તેની સામે સ્મિત કર્યું ને કહ્યું, “જરા આરતે દેખત. પહેલાં એ શું છે એ તો જોઈએ ને પછી તેના ઉપાયનો વિચાર કરીશું.”

દગલામાંથી તેણે એક પરીકું ઉપાડ્યું ને તે ખોલી જોયું. ચોકલેટનો નાનો ટુકડો લઈ તેણે આખા જોયો ને કહ્યું, “આ રાખતાની કામ છે ને ચોકલેટ પણ સારી છે. હું પોતે તે ખાધા વગર રહી શકતો નથી. શોધખોળનું એ ઇનામ છે.”

ને પછી સુરંગનો ટેટા લઈ તેણે પૂછ્યું, “ખરેખર આ માટે શું ધારા છે, હંટર?”

“મેં કહ્યું એ જ. બહુ સરતો માત્ર છે ને નાના કામ માટે બહુ ઉપયોગી છે. રોપીયાળો ટેટા ને એક મિનિટની ફાડવાની વાટ, કેમ વાપરવાં એ ખજૂર હોય તો સારી ચીજ છે. ખજૂર ન હોય તો નકામી.”

લેન્સરે વીંટલાના કાગળ પરનું લખાણ તપાસ્યું. “આ વાંચ્યું છે!”

“ઉપર ઉપરથી જોયું છે.”

“મેં તો વાંચ્યું છે ને ધ્યાન દઈ ને સાંભળો એમ ચાહું છું.” લેન્સરે કહ્યું.

ને કાગળમાંથી વાંચવા માંડ્યું, “અત્યંત પ્રગ્નને; આ સંતાડી દો, છતાં ન થાઓ. આની તમને અગાઉ ઉપર જરૂર પડશે. તમારા દોરતો તરફથી આ તમને ભેટ છે” ને તમારા તરફથી ચડાઈ કરનારાઓને ભેટ થશે. એનાથી બહુ મોટાં કામ કરવા નહિ મથતા.” થોડું થોડું છોડતાં ફર્નલે આગળ વાંચ્યું, “આ સાંભળો. ‘દેશમાં તો પાટા અને ‘રાતે કામ કરો’ ને ‘વાહન વ્યવહારને ચોખ્ખી દો.’ ને આ મુચના: “પાટા. સાંધાની નજીક પાટા નીચે ટેટાને મૂકા ને એને જોરથી ખાંધી દો. એનો બાહુએ કાદવ કે બરફ દાખી દો કે એ અસે નહિ. સળગવાની વાટ એવાં પછી આરતેથી સાદુ મણાય તેટલામાં ઘડાકો થશે.”

એણે હંટર સામે જોયું ને હંટરે કંકા કહ્યું, “એ બરાબર છે.” ને લેન્સરે પાછું કાગળમાં જોઈ, થોડું છોડી વાંચ્યું, “‘પૂત્રો પોચા કરી દો, ઉઘાડી ન દો.’ ને અહીં ‘વીજળીના ધાંબલા’ ને ‘મરનારાં’ ‘માડીઓ.’” બૂરા કાગળને તેણે ઘેચી મૂક્યો. “જો, આમ બાળન છે.”

લેક્ષ્ટે ગુસ્સામાં કહ્યું, “આપણે કંઈકે કરવું જ જોઈએ. આને દબાવવાનો રસ્તો હોવો જ જોઈએ. થાણાવાળા શું કહે છે?”

લેન્સરે હોહ બીકા ને આંગળીથી નમ્મને દસવારતાં કહ્યું, “એ કહે તે પહેલાં જ શું કહેશે તે મેં જાણ્યું હોત. આ રહ્યા હુકમો—“પકડવાની જગ્યા રાખો ને ચોકલેટમાં ઝેર નાખો.” ધડોબર અટકી તેણે કહ્યું, “હંટર, હું,

લોહટે જાચિત જની ક્યું, “ઝેર તો હજી કેંદ્યું નથી, સાહેબ.”

“ના, પણ એઓ કેંદરો. તમે ખ્યાત કરો કે એ માંડોના હાથમાં નાનાં નાનાં તીર આવે, ને તેની અણી પર હવાદત્ત ઝેર હોય, ને આવતાં એ સંપ્રજાણુ પણ નહિ ને કરા અવાજ વગર આપણાં કપડાંમાં પેસી જાય તો સિપાહી-ઓના ને તમારા વિદ્યાસમાં કેંદ્યું બંગાણુ પડે? ને ચોમત્ત પણ આવેલું છે એમ આપણા માણસો ને ખચર પડે તો? તમે કે એ નિરાંતે ખાઈ પી શકા ખરા?”

હંદરે શુન્દ અવાજે પૂછ્યું, “તમે દુરમનની સમાઈદોરા છે, કર્નમ?”

“ના, હું તે કેંડી હશે તેનો ખ્યાત કરું છું.”

લોહટે ક્યું, “સુરંગતી શોધ પર લાગી જવું જોઈએ તેને ખદસ આપણે જોડા જોડા વાતો કરીએ છીએ. આ લોહમાં કંઈ સંસ્થા હોય તો આપણે તેને ખેળી કાઢવી જોઈએ ને નાખૂદ કરવી જોઈએ.”

“હા.” લેન્સરે ક્યું. “સદંતર નાખૂદ કરવી જોઈએ. લોહટ, એક યિગંત સો, પ્રેક્ષકને એક આપો. આપણી પાસે નાના અક્ષરો વધારે હોત તો સારું. ટોંડરના મોતથી આપણને જરા એ શયદો ન થયો. એ બેંગંધી અજમે કેમ ન રહી શક્યો?”

“લોહટેનંટ પ્રેક્ષકની કામ કરવાની રીત મને પસંદ નથી, સાહેબ.” લોહટે ક્યું.

“એ શું કરે છે?”

“કંઈ જ નહિ. પણ તે ઉદ્દેગમાં ને ઉત્કંઠામાં રહ્યા કરે છે.”

“હા.” લેન્સરે ક્યું. “હું જાણું છું. મેં ઘણીવાર એ વિશે ચાન કરી છે. તમને ખચર છે કે એ ખાખત જોડ્યા ક્યું ન હોત તો હું મેનર-જનરત્ત હોત. આપણે આપણા તરુણોને વિજયને માટે કેળવ્યા ને વિજય પ્રાપ્ત થતાં એ ઝગાડી ઉડે છે; પણ પરાજયમાં કેમ વર્તવું એની તમને ખચર નથી. આપણે એમને દહેતા કે ખીજા જીવાનિયાઓ કરતાં તેઓ વધારે શુદ્ધિચાળી ને ખદાદુર છે. ને તેઓ ત્યારે જાણે છે કે ખીજા કરતાં નમનામાં શુદ્ધિ કે ખદાદુરી વધારે નથી ત્યારે તેમને આધાન થાય છે.”

લોહટે સખનાઈયા ક્યું, “પરાજય એટલે આપ શું દહેવા માગો છો? આપણે હાર્યા નથી.”

વિનયના સંજોધનની ગરહાગતી જોઈ લેન્સરે તેની સામે પળવાર એક

શીનળ નેજારે નાખી ને કશું કશું નહિ ને લોહટની આંખ તે ઝરવી ન શકી ને તેણે એ શબ્દ ઉમેર્યો, “સાહેબ.”

તે લેન્સરે કહ્યું, “પાડ તમારો.”

“સાહેબ, બીજાઓ પાસેથી તો આપ એ નથી માગતા.”

“એમને એનો વિચાર જ નથી આવતો એટલે એમાં અપમાન નથી. એ તમારે છોડી દેવાય ત્યારે અપમાનકારક ગને છે.”

“હા સાહેબ.” લોહટે કહ્યું.

“જાઓ હવે, ને પ્રેક્ષકને હાથમાં રાખવા મથો. તમારી તપાસ શરૂ કરો. ને ખ્યાલ રાખો કે લોકોએ કંઈ કશું છે એ ખાતરી થયા સિવાય ગોળીખાર થવો ન જોઈએ.”

“હા, હા.” લોહટે કહ્યું. શિષ્ટાચારની સલામ કરી તે ઝોરડાની બંદાર ગયો.

કર્નલ લેન્સર સામે ગમ્મન પડતી હોય તેમ જોઈ હંટરે કહ્યું, “એના પર જરા કડક થયા નહિ?”

“મારે થયું જ પડ્યું. એ બધાંયેલ થયેલા છે. મને એના લોકોની પીરખ, છે. એમને બીક લાગે ત્યારે તેમને નિયમનમાં રાખવા પડે; નહિ તો એવાઓ કાબૂ ગુમાવી બેસે. ફરલાક જેમ સહાયતા પર આધાર રાખે તેમ એ નિશ્ચય પર આધાર રાખે છે. મને લાગે છે કે હવે તમારે પાટાનું સંભાળી લેવું જોઈએ. તમારે તો એમ જ ધારવું જોઈએ કે આજ રાત્રે જ લોકો એને ઉડાવી દેશે.”

હંટરે જિભા ચર્ચી કહ્યું, “હા, દુકમો તો દેશથી આવે છે એમ ધારું છું.”

“હા.”

“એ કેવાકે” —

“કેવા હોય છે ને તમે જાણો છો.” લેન્સરે તેને અટકાવી કહ્યું. “એ કેવા હોવા જોઈએ તે જાણો છો. આગેવાનોને પકડો, આગેવાનોને દારૂ કરો, ખાંચધરીઓ લો, ખાત લો, એમને ગોળીએ દો, વધારે ખાત લો.” તેનો અવાજ ઉઘો થતો જતો હતો પણ છેવટે ધીમે અવાજે કહ્યું, “ને લોકોનો ધિક્કાર વધતો જ રહેતો, ને આપણી તબક્કેનો ધા ઉડો ને ગંડો ગતરતો રાખ.”

હંટરે અચ્છાનાં પૂછ્યું, “પેલી ચારીમાંથી કોઈને સજા થઈ?” ને મેવરના શયનખંડ તરફ ધસારત કરી.

લેન્સરે માથું ધ્રુણાવ્યું, “ના, હજી સુધી તો નહિ. ખાલી ગિરફતાર, કર્યા છે.”

હંદરે આરતેથી પૂછ્યું, “કર્નલ, હું એમ લખું કે તમને—તમને જાણ થાય
લાગ્યો છે? મારા અહેવાલમાં લખી મોકલું કે તમને અતિશય શ્રમ પડ્યો છે?”

ધડીબર લેન્સરે પોતાની આંખ પર હાથ દબાવ્યા ને પછી તેના ખભા સીક્ર-
શ્યા ને મોં સખત થયું. “હું, કંઈ અત્યાયક પુરવઠા નથી, હંદર. આપણે
અફસરોની તો તંગી છે જ, એ તમે જાણો છો. મેજર, કામે લાગી જાઓ.
મારે કોરેલને મળવાનું છે.”

હંદરના મોં પર શિખર હતું. દરવાજા પાસે જઈ તેણે તે હિવાસો ને
બારણાંની વચ્ચેથી જ તેણે કહ્યું, “હા, અહીં આવેલ છે; ને પ્રેક્ષક પણ છે.
તે મળવા માગે છે.”

“એને અંદર મોકલો.” લેન્સરે કહ્યું.

પ્રેક્ષક અંદર આવ્યો. તેના મોં પર ચીઃ હતી. દશાઃ માટે સડવા આવ્યો
લાગતો હતો. “કર્નલ લેન્સર સાહેબ, મારે આપને”—

“એસો.” લેન્સરે કહ્યું. “એસો ને ધડીબર આરામ કરો. સારા સૈનિક
એસો, લેફ્ટનન્ટ.”

તે પ્રેક્ષકની કડકાઈ ઓછી થઈ ગઈ. ટેબલ પાસે જોતી તેની કાણી એના
પર ગોંડવી તેણે કહ્યું, “હા મારે”—

તે લેન્સરે કહ્યું, થોડી વાર બોલો નહિ. મને ખબર છે શું છે. આવું બધું
થશે એનો તમને ખ્યાલ નહોતો, ખડું ને? તમને તો એમ કે જરા ગમ્મત પડશે.”

“એ લોકો આપણને ધિક્કારે છે.” પ્રેક્ષકે કહ્યું. “આપણને અનિશ્ચય
ધિક્કારે છે.”

લેન્સરે હસીને કહ્યું. “શું કું તે હું સમજતો હોઈશ કે કોણ જાણે પછી?
મારા સૈનિકો બતાવવા સારું જીવાનિયાઓ વ્લેઈએ ને જીવાનિયાઓને જીવાન
સ્ત્રીઓ વ્લેઈએ, એમ જ ને?”

“હા હા, એ આવત છે.”

“ને” લેન્સરે મમતાથી પૂછ્યું, “એ તમને ધિક્કારે છે?”

પ્રેક્ષકે તેની સામે આશ્ચર્યથી જોયું, “ખબર નથી પડતી સાહેબ, કોઈ વાર
એમં જાગે છે; તે માત્ર દિક્કારી થાય છે.”

“ને તમને ખેદ થાય છે?”

“હા મને અહીં રામતું નથી.”

“ના, તમને તો એમ કે ગમ્મત પડશે, ખડું? લેફ્ટનન્ટ કોર્સે કાળુ ચુખાવી

લીધો; તે બહાર ગયો ને આ લોકોએ તેને છરી બોંકી દીધી. હું તમને દેશ મોકલી આપી શકું; પણ તમારી અહીં જરૂર છે એમ જાણવા છતાં તમારે શેર જાતું છે?”

પ્રેક્ષે અચરસ બની હતું, “ના છ, ના છ, મારે નથી જવું.”

“હીક ત્યારે. હવે હું કહું તે જરાજર સમજશો એવી મને આશા છે. તમે હવે મનુષ્ય નથી, મૈનિક છો. તમારી સગવડ એ મહત્વની બાબત નથી અને લેફ્ટેનન્ટ, તમારી નિંદગી એ પણ મહત્વની બાબત નથી. તમે જીવતા રહેશો તો તમને અમુક રમરણો રહેશે, અને એ સિવાય બીજું કંઈ બાબતેજ તમારી પાસે રહેશે. દરમ્યાનમાં તમારે હુકમો લઈ તેને અગાધમાં મૂકવા પડશે. ધણી ખરા હુકમો અપ્રિય હશે પણ એ નક્કી કરવાનું કામ તમારું નથી. હું તમને જુહું નહિ કહું, લેફ્ટેનન્ટ. એ લોકોએ તમને આવી પરિસ્થિતિ માટે શિક્ષણ આપ્યું જોઈતું હતું, કૂચોના રસ્તાવાળું નહિ! એમણે તમારા આત્માને સાચથી ભરવો જોઈતો હતો. જુહાણાથી દોરવો જોઈતો નહતો.” તેનો અવાજ સખ્ત થયો. “પણ તમે આ કામ માથે લીધું, લેફ્ટેનન્ટ. અમારી સાથે રહેશો કે છોડી જશો? તમારા આત્માની બાળ અમે નહિ રાખી શકીએ.”

પ્રેક્ષે ઊભા થઈ હતું, “આભાર, સાહેબ.”

“અને પેત્રી છોડરી બાબત.” લેન્સરે અચાનક. “તમે તેના પર જીકમ કરો કે તેનું રક્ષણ કરો કે તેને પરણો તેની સાથે અમારે કંઈ નિશ્ચય નથી. પણ હુકમ મળે ત્યારે તેના પર જોખી અચાનક તમારે તૈયાર રહેવું પડશે.”

પ્રેક્ષે થાકીને ટથું, “હા. છ સાહેબ, આભાર.”

“આ બધું જાણવું એ સારું છે. હું એની તમને ખાતરી આપું છું, કે આ જાણવું એ વધારે સારું છે. જાઓ હવે લેફ્ટેનન્ટ અને કોરેલ હજી રાત્રી જોતો હોય તો એને અંદર મોકલો.” ને લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષને બહાર જતાં કમરે જોયા થયું.

કોરેલ અંદર આવ્યો ત્યારે એ બેઠાપણો માણસ હતો. તેનો કાળો હાથ પાટામાં બાંધેલો હતો ને એ પુચ્છમિચીલ હસમુખો કોરેલ મટી ગયો હતો. તેના મોં પર કદવાશ હતી અને તેની આંખ મરેલા હુકમરતી જેમ ત્રાંસું જોતી હતી.

“મારે વહેલાં આવવું જોઈતું હતું, કર્નલ.” તેણે કહ્યું. “પણ તમારા સદકારના અભાવને લીધે હું અચકાતો હતો.”

લેન્સરે કહ્યું, “હું જૂનનો ન હોઈ તે નમારા અહેવાલના વ્યાખ્યાની તમે

રાંદ લેતા હતા.”

“એ કરતાં ઘણા વધારેની હું રાંદ લેતો હતો. તમે મને સત્તાની પદવી આપવાની ના પાડી. હું નિરુપયોગી છું એમ તમે કહ્યું. તમારા પહેલાં ઘણા વખતથી હું આ ગામમાં હતો, એનો તમને ખ્યાલ નહોતો. મારી સત્તાની વિરુદ્ધ તમે મેયરને એની જગ્યા પર રહેવા દીધો.”

લેન્સરે કહ્યું, “એ ન હોત તો ઘણાં વધારે તોફાન થયાં હોત.”

“એ તો એક અભિપ્રાયનો સવાલ છે.” દોરેસે કહ્યું. “અંતરે આંતરે એ નેતા છે.”

“એ વાલિયાન વાન છે.” લેન્સરે કહ્યું. “એ તો માત્ર માત્ર એક સાદો માણસ છે.”

પોતાના સાગ્ર દાયથી દોરેસે ખિસ્સામાંથી એક નાની ચોપડી કાઢી ને તેને ખોલી. “કર્નલ તમે જૂઠી ગયા કે ખબર મેળવવાનાં મારી પાસે રવાના હતાં ને તમારા પહેલાં હું ઘણા વખતથી અહીં આવેલાં હતાં. મારે તમને જણાવવું પડે છે કે આ લોકો ને કંઈ કરી રહ્યા છે તેની સાથે મેયર ઓડનને સીધા ને સતત સંપર્ક છે. લેફ્ટેનન્ટ ટોડરનું ને રાત્રે ખૂબ થયું ને રાત્રે જ્યાં ખૂંટ થયું તે ધરમાં, તેણે હાજરી આપી હતી. ને એ છોટરી ત્યારે હું ગરાઓમાં નાસી ગઈ ત્યારે મેયરનાં સગાંવડાનાં લેડે જઈ રહી હતી. મેં ત્યાં થયી તેનો પત્તો મેળવ્યો પણ એ આવી ગઈ હતી. ત્યારે ત્યારે કંઈ નાની છુટકું છે ત્યારે ત્યારે મેયરની જાણમાં એ થયું છે ને તેણે તેઓને મદદ કરી છે; ને મને તો પાકો પહેમ છે કે આ નાની છતીઓમાં પણ નેનો દાય છે.”

લેન્સરે ઉત્સુક જની કહ્યું, “પણ તેનો પુરાવો તમારી પાસે નથી.”

“ના.” દોરેસે કહ્યું. “હું તે સાબિત કરી શકું તેમ નથી, પહેલી વાતની મને ખબર છે. બીજીનો માત્ર વહેમ છે. હવે તો કદાચ તમે ગારું સાંભળશો!”

“તમે શું સૂચવો છો?” શાન્તિથી લેન્સરે પૂછ્યું.

“મારે કહેવાનું છે તે સૂચના કરતાં બહુ ઝોલવતાર છે, કર્નલ. ઓડનને ખાતર જનારવો લેઈ એ ને લેતી નિદ્રાનો આધાર આ લોકોની શાન્તિ પર રહેવો લેઈએ. સુરંગના ટેટા ફાટવાની એક પણ વાત સળગવા ઉપર તેની નિદ્રાનો આધાર રહેવો લેઈએ.” //

તેણે કરીને ખિસ્સામાં દૈય નાખ્યો ને એક ખીણ ચોપડી ખદાર કરી. તેને ઉઘાડીને કર્નલ સામે ધરી. “પૈરા સાહેબ, મધ્યથી મને આવેલો જવાબ

(આ રહ્યો. તમે નેશો કે એથી મને થોડી સત્તા મળે છે.”

લેન્સરે એની ચોપડી સામે જોયું ને આસ્તેથી કહ્યું, “મારા માથા કિપરવટ તમે ગયા, એમ?” આંખમાં નિખાલસ અપ્રિયતા દાખવતાં તેણે કોરેજ સામે જોયા કર્યું. “તમને વાળું એ, મેં સાંભળ્યું હતું. કેમ કરતાં એ થયું?”

કોરેજે કહ્યું, “તમારા લેફ્ટેનન્ટનું ખૂન થયું તે રાત્રે મારા પર કોઈ તૂટી પડ્યું. પણ રસ્તાના ચોકિયાતોએ મને બચાવ્યો. એ જ રાત્રે મારી હોડીમાં આ ગામના કેટલાક લોકો નાસી છૂટ્યા. ને ફર્નલ, હજી વધારે બાર ઈ મારે કહેવું પડશે કે મેયર ઓડનને જાન બનાવ્યા વિના છૂટકો નથી!”

લેન્સરે કહ્યું, “એ તો અહીં જ છે, કંઈ નાસી ગયેલ નથી. આપણા કરતાં તેને કેમ વધારે જીભેદાર ગણી શકાય?”

એચિંતો, દૂર ધડાકો થવાનો અવાજ આવ્યો ને જે દિશામાંથી એ આવ્યો તે તરફ મેહિએ જોયું. કોરેજે કહ્યું, “જુઓ ફર્નલ પાછું ચાલ્યું. તમને પરેપૂરી ખબર છે કે આ અખતરો સફળ થયો તો જો જે દેશ પર બીજાઓએ ચંદ્રાઈ કરી છે ત્યાં ત્યાં સુરંગો પહોંચી જશે.”

લેન્સરે શાન્તિથી ફરી પૂછ્યું, “તમે શું સૂચવો છો?”

“મેં કહ્યું તે જ. બજવા સામે ઓડનને ધરી રાખવો જોઈએ.”

“ને એ લોકો જાંડ કરે ને આપણે ઓડનને હાર કરીએ તો?”

“તો પછી પેત્રો ડોક્ટર છે; એને કંઈ પદવી નથી પણ મેયર પછી આ ગામમાં સૌથી વધારે સત્તા તેની ચામે છે.”

“પણ કોઈ જગ્યા પર તો તે નથી.”

“લોકોને તેનામાં વિશ્વાસ છે.”

“ને એને એ આપણે હાર કરીએ. પછી શું?”

“પછી આપણી પાસે સત્તા આવશે. જાંડ તૂટી પડશે. નેતાઓને આપણે મારી નાખીશું કે જાંડ આપોઆપ ભૂંટી પડશે.”

લેન્સરે તાંબિયાથી પૂછ્યું, “તમે જરૂર એમ માનો છો?”

“એમ થવું જ જોઈએ.”

લેન્સરે માથું ધીરેથી ધુણીયું ને પછી પહેરેગીરને ખૂમ પાડી. આરણ્ય ઉઘાડી એ અંદર આવ્યો ત્યાંજે લેન્સરે કહ્યું, “સાઈન્ટ, મેયર ઓડન ગિરફતાર છે, અને ડૉ. વિંટર પણ ગિરફતાર છે. ઓડન પાસે પહેરો એસાડવાની ગોઠવણ

કરે. ને વિંટરને જલદી અહીં હાજર કરે.”

પહેરેગીરે કહ્યું, “હા છ, સાહેબ.”

લેન્સરે કોરેક સામે જોઈ કહ્યું, “શું કરે છે તેનું બાન તમને હોય તો સાદું. શું કરે છે તેનું બાન હોય એવી મને આશા છે.”

પ્રકરણ આઠમું

એ નાના ગામમાં સમાચાર ગદુ જલ્દી ફેલાયા. ધર આંગણે ખારણામાં મુસપુસ પાનોફી એ ફેલાયા, અથવા અર્થમૂલ્યક નજર માગ્યી કે “મેયર ગિરફતાર થયા.” ને આખા ગામમાં એક ઉત્કાસનું આદિતન આરતેથી ફરી વળ્યું. — એક અલ્પ બાળકુ ઉત્કાસનું. લોંડા ધીમેથી વાંતા કરતા ને તરત છુટા પડતા ને ખોરાક ખરીદવા જતારા દુકાનદારોની નજીક ઘડીબર નમના ને તેમની વચ્ચે શબ્દો પસાર થતા.

સુરંગની શોધમાં લોકો મેદાનોમાં ને જંગલોમાં જતા. ગરકમાં રમતા ગાળકોને ટેકા મળી આવતા ને હવે તો છોકરાંઓને પણ શું કરવું તેની સૂચનાઓ મંજી ગઈ હતી. પાછાં ઉઘાડી ચેકલેટ ખાઈ જતાં ને સુરંગને ગરકમાં દાટી હેતા ને પછી માખાપને કહેતાં કે એ ક્યાં છે.

દૂર દૂરના એક ગામમાં એક માણસને સુરંગનો ટેકા મળી આવ્યો. તેણે સૂચનાઓ વાંચીને વિચાર્યું કે “આ ચાકરો ખરું કે?” ગરકમાં ટેકાને કાંબો રાખી તેણે વાદ પેટાથી; ત્યાંથી દૂર દોડી જઈ તેણે ગણવા માંડ્યું. તે જલ્દી ગણતો હતો ને તેના અડસટ મળ્યા પછી સુરંગ ફટી. તેણે કહ્યું, “હા, સાચું તો છે.” ને વધારે ટેકાની શોધમાં તે ઝડપથી ચાલ્યો ગયો.

કોઈ ચોક્કસ નિશાની હોય તેમ લોકો પેલાતા ઘરમાં જતા, ખારણાં ખંધ કરતા. ને રરતા શાન્ત બની જતા. ખાલુ આગળ સિપાહીઓ દરેક કામગારની ખાનખી તપાસ કરતા, ફરી ફરીને તપાસ કરતા; સિપાહીઓ તંગ દના ને તોછડાં હતા ને કામગારો સાથે સખ્તાઈથી બોલતા. કામગારો તેમની સામે હંડકથી જોઈ રહેતા ને તેમની દષ્ટિ પાછળ એક અલ્પ બાળકુ ઉત્કાસ હતો.

મેયરના મહેલના દીવાનખાનાના ટેગલને સ્થાફ ફરી નાખવામાં આવ્યું હતું, ને તેના શયનખંડના બારણા આગળ એક સિપાહી પહેરો બરતો હતો. એની અગિરયાન આગળ ઘૂંટણીઓ પડી હતી ને તેમાં કાંકસા પૂરી હતી. મેયર

ઓડનની દરવાજા આગળ કિબંજા પહેરેગીરને તેણે વળતા અવાજે પૂછ્યું; “કેમ, એમને નમે શું કરવાના છે?” સિપાહીએ કંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ.

જુદારનો દરવાજો કિબંજો ને એક જીંજે સિપાહી ડોકટર વિંટરને હાથથી પેકડી અંદર આવ્યો. ડોકટર વિંટરના અંદર આવ્યા પછી સિપાહીએ બારણું બંધ કર્યું ને બારણાની આગળ કિબો રહ્યો. ડૉ. વિંટરે પૂછ્યું, “કેમ, એની, નામદાર કેમ છે?”

ને એનીએ શયનગૃહ તરફ જતાની ક્યું, “અંદર છે.”

“માંદો તો નથી ને?” ડોકટરે પૂછ્યું.

“ના, લાગતા તો નથી.” એનીએ ક્યું. “હું જોઉં કે તમે અહીં આવ્યા છો તે તેમને કહી સમજાવ છે કે નહિ.” પહેરેગીર પાસે તે ગર્જને હુકમે રતી હોય તેમ તેણે ક્યું, “નામદારને જઈને કહે કે ડૉ. વિંટર આવ્યા છે, મંગલ્યો?”

પહેરેગીરે કંઈ જવાબ ન આપ્યો ને ખસ્યો પણ નહિ પણ તેની પાછળનું બારણું કિબંજુ ને મેયર ઓડનની આકૃતિ દેખાઈ. પહેરેગીરને અચમ્ભાઈ. તે ખસેડી તેણે દ્વારનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. ઘડીબર તો પહેરેગીરને થયું કે તેને ફરી અંદર મોકલે પણ પછી બારણું પાસેની પોતાની જગ્યાએ જઈ કિબો રહ્યો. ઓડને એનીનો આભાર માન્યો ને ક્યું, “જાણ આધે જતી નહિ હોં, મારે દેવાય કામ પડે.”

એનીએ ક્યું, “ના છ સાહેબ, નહિ જાઉં, બાર્ડ સાહેબ ખુશીમાં છે?”

“એ વાળ એળે છે. તારે એને મળવું છે, એની?”

“હા, હા.” કહી એનીએ પહેરેગીરની જાગૃતિથી શયનગૃહમાં જઈને પાછળ બારણું બંધ કર્યું.

ઓડને પૂછ્યું, “ડોકટર, તમારે કંઈ જોઈએ છે?”

વિંટરે હસીને ખબા પરથી પોતાના પહેરેગીર તરફ જતાવ્યું, “હું પણ ગિરફતાર થયેલા છું ને. આ બધા બાર્ડ મને અહીં લઈ આવ્યા.”

ઓડને ક્યું, “એ થયે જ છે. હું કહું છું. મને થાય છે કે હવે એઓ શું કરશે?” ને એકે જાણ એક જીંજ સામે ઘણી વાર સુધી જોઈ રહ્યા ને દરેકને ખબર હતી કે જીંજનું શેતા વિચાર આવે છે.

ને વાત આજુ બ. રાખી હોય એમ ઓડને ક્યું, “હું ધાર તોયે એ અટકાવી શકું તેમ નથી, બજાર છે?”

“હું જાણું છું.” વિંટરે કહ્યું. “પણ તેઓ જાણતા નથી.” ને પછી પોતાના મનમાં ઘેઝાઝાતા વિચારની સરણીમાં તેણે ચલાવ્યું, “કાળના બાન વાળા એ લોકો છે, ને તેમનો કાળ લગભગ આવી લાગ્યો છે. તેમને એક નાયક અને એક જ મસ્તક છે એટલે તેમને એમ છે કે આપણા બધાનું એમજ હશે. તેઓ જાણે છે કે દસ માથાં કપાઈ જાય તો તેમનો નાશ થઈ જાય પણ આપણે તો આઝાદ પ્રજા છીએ. આપણે તો જેટલી વસ્તી છે તેટલાં માથાં આપણા તૈયાર છીએ, ને જરૂરે વખતે નેતાઓ તો ટપોટપ ગીબા થઈ રહે છે.”

વિંટરના ખબા પર હાથ મૂકી ઓડને કહ્યું, “પાંડ તમારો મને ખબર નો હતી પણ તમે એ કહો છો તેથી સારું લાગે છે. આપણી નાની પ્રજા દુબાર્ધ નહિ જાય, ખરું ને?” તેણે જવાબની શોધમાં વિંટરના મોં સામે જોયા કહ્યું.

ને ડોક્ટરે તેને ખાતરી આપી. “ખિન્નકુલ નહિ. ખરું જોતાં તો બહારની મદદ મળતાં આપણા લોક ગત્રવત્તર જનશે.”

ઔરડામાં ધડીબર શાન્તિ વ્યાપી રહી. પહેરેગીર જરા ખર્યો ને નેતા બંદન પર બંદક થસારાનો અવાજ આવ્યો.

ઓડને કહ્યું, “તમને કહી લઉં, ડોક્ટર. કેમકે પછીથી ખોલવાનાં મને વખત ન એ મળે. શરમાવે એવી કટલીક નાની બાબતો મારા મનમાં છે.” તેણે ખોખારો ખાધો ને, કટક કિમેત્રા પહેરેગીર તરફ જોયું પણ તેણે કંઈ સાંભળ્યું હોય એવું કશું ચિહ્ન જતાવ્યું નહિ. “હું મારા પોતાના મેનનો વિચાર કરી રહ્યો છું. એમના સામાન્ય શિસ્ત પ્રમાણે ચાલે તો તેમને પહેલાં મને મારવો પડે ને પછી તમને મારવા જોઈશે.” વિંટરે મૌન સંખ્યું એટલે ઉમેર્યું, “ખરું ને?”

“હા, એમ જ તો. હું એ ધારું છું.” વિંટરે કહ્યું ને સેમેરી રંગવાળી ખુરશી તરફ જવા માંડ્યું ને એસવાની તૈયારી કરી ત્યાં જ્યારે દેખાયું કે ખુરશી પરની ખોળા જરા ફરેલી હતી ને જાણે સાજી કરતા હોય તેમ તેના પર આંગળી દર્શાવી. ફરેલી ગાદીને લીધે જરા આસ્તેથી તેમણે આસન ક્યું.

ને ઓડને ચાલુ રાખ્યું, “તમે જાણો છો, મને આમાંથી છટકવાના, બહાર નીકળી જવાનાયે વિચાર આવ્યા છે. નાશી છંદ એમ પણ થઈ આવ્યું છે. મારી જિંદગી માટે મર્યાદા કરું એમ પણ થયું છે ને હું.”

લાઇ મરુ છું.”

ને ચિંટરે તેની સામે જોઈ કહ્યું, “પણ તમે એમાંનું કંઈ ક્યું નથી.”

“ના, એ તો નથી ક્યું.”

“ને તમે કરજો એ નહિ.”

“ના, નહિ કરું. પણ એમ કરવાના મને વિચાર આવ્યા છે.” અચકાતાં ઓડને ઉમેર્યું.

ને ચિંટરે મુઠ્ઠાથી કહ્યું, “કેમ જાણ્યું જ્યાંને તેણે વિચાર નહિ આવતા હોય? કેમ જાણ્યું કે મને એવા વિચાર નહિ આવ્યા હોય?”

“તમને પણ શા માટે પડ્યા તેની મને તવાઈ લાગે છે.” ઓડને કહ્યું, “હું ધારું છું કે એ લોકોનો તમને પણ માર્યે જ છૂટકો થશે.”

“હા, હું એ એમ ધારું છું.” ડોક્ટરે પોતાના અંગૂઠાને આમળ્યા ને તેને ઉપર નીચે જતા જોયા કહ્યું.

“એટલું તો જાણીએ છીએ.” કહી, ઘડીબર શાન્ત રહી ઓડને કહ્યું, “તમે જાણો છો ડોક્ટર, કે હું એક અધ્યવસાય છું. આ એક નાનું ગામ છે પણ અધ્યવસાયોમાં જે એક એવો સ્પ્રુક્લિંગ હોવો જોઈએ કે જેમાંથી પછી ક્યોત જાણા જાડે. મને ખીક ખૂબ લાગે છે ને મારી જિંદગી જ્યાવવાના બધા રસ્તાઓ મેં વિચાર કર્યો છે, પણ એ ખ્યાલો પસાર થઈ ગયા ને હવે કવચિત એક જાનનો ઉદ્ધાસ મને ભરી દે છે; ને મને લાગે છે હું જાહેતર ને મહત્તર મનુષ્ય છું; ને જાણર છે ડોક્ટર, મને શાનો વિચાર આવે છે?” “કંઈ યાદ આવતાં તેણે રિમત કર્યું, “યાદ છે નિશાળમાં સોક્રેટીસના છેડલા સંવાદમાં? ને સોક્રેટીસના શબ્દો યાદ છે? ‘દાર્ઝ કહેશે: “સોક્રેટીસ, તમારો અદ્યતે અંત આવશે એવી જીવનપદ્ધતિની તમને જાણ નથી આવતી?” એવાએને મારો એ જ જવાબ છે. “એમાં તમારી જૂલ થાય છે. કશું પણ કરવાને જે માણસ લાયક હોય તેણે જીવવાની કે મરવાની ગણતરીમાં જિનદગી ન જોઈએ. પોને સારું કરે છે કે નરસું તેનો જ માત્ર તેણે જરાજ કરવો જોઈએ.”” યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઓડને વિરામ લીધો.

ડોક્ટર ચિંટરે ખુરસી પર તંગ બની આગળ ખેસી ચાલુ રાખ્યું. “પોતે સારા કે નરસા માણસની જોમ વર્તે છે.” એમ છે. તમે જરાજર અવતરણ નથી આપ્યું એમ લાગે છે. તમે એવા સારા વિગ્રહ ન હતા. ને ને વખતના ઉદ્ધારોમાં જે તમે જૂલ કરી સ્તી.”

ઓર્ડને હસવું આપ્યું. “તમને એ યાદ છે?”

“હા.” પિંટરે ઉત્કંઠાળી કહ્યું. “મને જરાજર યાદ છે. તમે એકાદ શબ્દ કે લીટી ભૂલી ગયા હતા. રનાતકે યવાનો દિવસ હતો ને તમે એટલા ઉશ્કેરાયેલા હતા કે ખમીસનો છેડો તમે પૂરો ખોર્યો ન હતો ને છેડો બહાર લટકતો હતો. ને જ્યાં કેમ હસતા હતા એની તમને નવાઈ લાગતી હતી.”

ઓર્ડને મનમાં હસવું આપ્યું ને છપ્પી રીતે તેનો હાથ પાછળ ગયો ને ખમીસના છટા છેડા પર તેણે હાથ ફેરવ્યો. “હું સોફિસ્ટીસ હતો.” તેણે કહ્યું. “ને શાળાના પરીક્ષકોને મેં ઝાડી કાઢ્યા. કેવા ધૂતકારી કાઢ્યા. મેં કેવી જૂમો પ્રાણી ને એમને લાતખીળા થતા હું બેઈ શક્યો.”

પિંટરે કહ્યું, “એ તો હસવું આળવા આસ દગાવી રહ્યા હતા. તમારા ખમીસનો છેડો બહાર રહી ગયો હતો ને!”

મેયર ઓર્ડને દરમી દીધું. “કેટલાં વરસ ચર્ચ ગયાં? આખીશ?”

“છંતાણીશ.”

શપ્તચક્ર પાસેનો પહેરેગીર બહારના જાણણા આગળના પહેરેગીર પાંચ આસતેથી પહોંચ્યો ને નિશ્ચયમાં જાળકો છાની વાતો કરે તેમ ને સુસપ્ત કદવા માંચ્યા. “કેટલા વખતથી કામ પર છો?” તેણે પૂછ્યું.

“ઘરે, આખી રાત આમ રહ્યો છું. હવે તો આંખે ૫ ઉઘાડી સંકેતી નથી.”

“મારી ૫ તે. તારી વધુના કામની હોડીમાં કંઈ સમાચાર આવ્યા?”

“હા. તને યાદ કરવા લખ્યું છે. તું ધાપત્ત થયો છે એ તેણે સાંભળ્યું હતું; પણ એ પ્રહાર લખતી નથી.”

“મને હવે સારું છે એમ લખજો.”

“ગોક્ષ, ત્યારે કામળ લખીશ ત્યારે.”

મેયરે માથું ઊંચું કરી છત તરફ જોયું ને મનમાં ગણગણાટ કર્યો.

“અંમ્-અંમ્-અંમ્-મને યાદ છે કે નહિ? શું આવતું હતું?”

ને પિંટરે યાદ આપ્યું. “ને હવે મને દંડ દેનારા.”

ને ઓર્ડને આસનેથી ઉઠ્યાયું. “ને હવે મને દંડ દેનારાઓ, માનવો.”—

કર્નલ લેન્સરે ઓરડામાં ચુપ્પીથી પ્રવેશ કર્યો; પહેરેગીરો કંઈ બની ગયા. પેલા ઉદ્ગારો સાંભળી એકે અટકી બેઈ ધ્યાનથી કાન માંચ્યા.

ઓર્ડને બન સામે બેઈ જતા ફામ્લોને સંજ્ઞાદના મહેતન કરી. “ને, હવે,

મને દંડ દેનારાઓ, માનવો, હું ભવિષ્ય બાબતું છું—‘કેમકે માનું’ હમણાં મોત થવાનું છે—ને મોત ને વખતે મનુષ્યોમાં આગાહી કરવાની શક્તિ આવી વસે છે. ને હું—ભવિષ્ય બાબતું છું, માનું ખૂન કરતારા તમ માટે, કે—મારા અવસાન પછી તરત.”—

“વિદાય.” વિંટરે ઊભા થઈ કહ્યું.

“શું?” ઓડને તેની સામે જોઈ પૂછ્યું.

ને વિંટરે કહ્યું, “શબ્દ ‘વિદાય’ છે, ‘અવસાન’ તદિ. પહેલાં પણ તમે એજ શૂણ કરી હતી. છેંતાળાસ વચ્ચે પહેલાં તમે એજ શૂણ કરી હતી.”

“ના. અવસાન છે, અવસાન જ છે.” ઓડને આશ્ચર્યાચ્છેદનું ને પોતાતા તરફ ધ્યાનથી જોતા કર્નલ લેન્સર પર નજર પડતાં તેણે પૂછ્યું, “‘અવસાન’ નથી?”

કર્નલ લેન્સરે કહ્યું, “‘વિદાય.’ ‘મારી વિદાય પછી તરતજ’ એમ છે.”

હો. વિંટરે આશ્ચર્યથી કહ્યું, “તેયું? એક સામે જો મન થયા. ‘વિદાય’ એજ શબ્દ છે. પહેલાં કરી હતી એની એજ શૂણ છે.”

પછી ઓડને ત્રીજી નજર કરી ને બાલ્ય કહ્યું. ન દેખાતું હોય તમ તેની આંખ સ્થગણમાં આવી વચ્ચે ને તેણે ચક્ષુઓ, “‘હું ભવિષ્ય બાબતું છું’ માનું ખૂન કરનારા તમારે માટે કે મારા અ—મારી વિદાય પછી તરત, મને ત્રીધેલા દંડ કરતાં અનેક ગણી વધારે સગ્ન તમારે માટે નિર્મોહ છે.”

વિંટરે ઉત્તેજન આપવા માયું દક્ષણું ને કર્નલ લેન્સરે માયું દક્ષણું; ને તેઓ તેને યાદ કરવામાં મદદ કરતા હોય એમ લાગ્યું. ને ઓડને આગળ ચલાવ્યું, “‘તમે મને મારી નાખો છો કેમકે એક તદોમત લાવનાર પાસેથી તમે છટક્યા માગો છો, નહિ કે તમારી જિંદગીનો દિસાળ આપવા—”

લેંક્ટેનન્ટ ગ્રેફ ડિસ્ક્રેગેમેસ અંદર આવ્યો ને તેણે જૂમ મારી, “લેન્સર.”

કર્નલ લેન્સરે કહ્યું, “શૂનું શૂનું” ને તેને અટકાવવા હાથ ધર્યો.

ને ઓડને આસ્તેથી આગળ ચલાવ્યું, “‘પણ તમે મારો છો એમ નહિ યાય; એથી છેક ઝિલ્લું જ યશે.” ને તેનો અપાજ વધારે જોરદાર જાણ્યો, “‘કેમકે હું દંડ છું કે અલ્યારે છે તેથીએ વધારે તમારા પર તદોમત લાવનાર નીકળશે; ને એ વધારે જુવાન છે. એટલે તમારો એવો પિયાર કરશે ને તેમનો હોય તમને વધારે લાગશે.” તાદ કરવા મૂંઝાતાં તેણે જડા મોં આગળ્યું.

ને લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ટે કહ્યું, “કર્નલ લેન્સર, સુરંગવાળા ફેટલો માણસો મળી આવ્યા છે.”

ને લેન્સરે કહ્યું, “ચુપ!”

ને ઓડને ચક્ષુ, “તમે એમ માનતા હો કે માણસોને મારવાથી તમારાં અનિષ્ટ આચરણોની નિન્દા કરતાં કોઈ અટકશે તો તમારી જૂન યાય છે.” તેણે પાછું મોં જગાડ્યું, વિચાર કર્યો, છત સામે જોયું, ને મૂંઝવણમાં ફરી દર્શી કહ્યું, “અસ, એટલું જ મને યાદ આવે છે. બાકીનું મારામાંથી સરી ગયું છે.”

ને ડોક્ટર વિંટરે કહ્યું, “છેંતાળીસ વરસ પીત્યા પછી એ ખૂબ સરસ કહેવાય. ને તમે કંઈ ત્યારે ય બહુ ઊંચા વિદ્યાર્થી ન ગણાતા.”

લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ટે વચ્ચે બુકાવું, “માણસો પાસે સુરંગ છે, કર્નલ લેન્સર!”

“તમે એમને પકડ્યા?”

“હા જી, કેપ્ટન લોક્ટ અને.” —

“એમના પર પહેરો રાખવાનું કેપ્ટન લોક્ટને કહ્યો.” પોતાની જાનને ફરી કબજે લેતાં આરડામાં આગળ જઈ તેણે કહ્યું, “ઓડને, આ અટકવું જ જોઈએ.”

લાઘ્યારીથી મેયરે તેની સામે રિમત ક્યું. “એ નહિ અટકા શકે, જી.”

કર્નલ લેન્સરે સખ્તાઈથી કહ્યું, “કોંકિતા સારા વર્તનના જ્ઞાન તરીકે મેં તમને પકડ્યા છે. એ જ મારા દુકમ છે.”

“પણ એથી એ કંઈ અટકશે નહિ.” ઓડને સાદાઈથી કહ્યું. “તમે સમજતા નથી. હું ત્યારે કોંકિને અંતરાય રૂપ લાગીશ ત્યારે એઓ મારા મિત્ર ચકાવશે.”

લેન્સરે કહ્યું, “તમે શું ધારો છો તે મને સાચું કહો. કોંકિ બાણે કે મારું પછી વાટ હવે સળગાવશે તો તમને કાર કરવામાં આવશે તો એઓ સળગાવશે ખરા?”

મેયરે લાઘ્યારીથી ડોક્ટર વિંટર સાથે જોયું. એ જ પળે તંબું શયનચક્રનું જાગ્યું ગ્રંથડ્યું ને જાઈસાહેબ બહાર આવ્યાં. તેના હાથમાં મેયરના કોદાની સાંકળ હતી. તેણે કહ્યું, “આ તો તમે જૂલી ગયા.”

ઓડને કહ્યું, “શું? અ, હા.” ને તેણે માથું નમીવું ને જાઈસાહેબે તે પંચી કોદાની સાંકળ તેને પહેાવી ને મેયરે જાઈસાહેબનો ચીડાચી

આભાર મળ્યા.

જાઈસાહેબે ફરિયાદ કરી, “તમે રોજ એ ભૂલી જાઓ છો. ને અધે વખતે ભૂલી જાઓ છો.”

હાથમાંની સાંકળના છેડા સામે મેયરે જોયા કર્યું. તેના હોદાનાં ચિહ્નો મુખભૂવંદ્રક ત્યાં હતો. લેન્સરે તેને ભાર દઈ પૂછ્યું, “લોકો શું કરશે?”

“મને ખબર નથી.” મેયરે કહ્યું, “હું ધાડું છું કે વાટ ગેનાવશે.”

“ને ધારો કે તેમ કરવાની તમે તેઓને ના કહો?”

ઓર્ડનની અવસ્થા અર્ધનિદ્રિત લાગી; તેના પોપચાં ઢળેલાં હતાં ને વિચાર કરવાનો યત્ન કરતાં તેણે કહ્યું, “હા, હું કંઈ બહુ બહાદુર માણસ નથી. તેમ છતાં મને લાગે છે કે ગમે તે થાય તો મેં તેઓ સજાવાશે.” વાણી સાથે મથતાં નેણે આગળ ચલાવ્યું, “એઓ પ્રકટાવશે એવી મને આશા છે; ને હું તેમ કરવાની નેમને ના પાડું તો તેઓને દુઃખ થશે.”

“આ બધું શું છે?” જાઈસાહેબે પૂછ્યું.

“જરા વાર શાન્તિ રાખ.” મેયરે કહ્યું.

“પણ તમને લાગે છે કે લોકો સજાવાશે?” લેન્સરે ફરી ફરીને પૂછ્યું.

તે ગર્વથી મેયરે જવાબ આપ્યો, “હા. એઓ સજાવાશે. જુઓને, જીવડું કે મરણું તેની પસંદગી કરવાનું મારે નથી પણ શી રીતે એ કરવું તેની પસંદગી મારે કરવાની છે. લડાઈ ન કરવાનું હું એમને કહું તો એમને દુઃખ થશે પણ લડશે તો ખરા. હું એમને લડવાનું કહું તો એઓ ખુશ થશે ને હું કંઈ બહુ બહાદુર નથી તો મેં તેમને એ જાણવતર જનાવશે.” જરા દસીને તેણે ઉમેર્યું, “એ સહેજું જ છે, સમજ્યા ને. કેમકે મારા અન્તમાં એથી દેર નહિ પડે.”

લેન્સરે કહ્યું, “તમે હા કહો તો મેં તમે ના કહી એમ અમે કહી શકીએ.” તમારા જીવન માટે તમે આજીજી કરી એમ અમે લોકોને કહી શકીએ.”

તે પિટરે ગુસ્સે થઈ વચ્ચે જ કહ્યું: “એમને ખબર પડી જશે. તમારાથી કંઈ ભેદ રાખી શકતા નથી. એક રીતે તમારામાંના એકે કાજૂ ગુમીઓ અને તેણે કહ્યું કે માખીઓએ તેમને પકડવાના કાગળને જ સર કર્યો ને અલ્પારે આખો દેશ તેના ચપ્પો જાળે છે. એવું તો લોકોએ ગીત જનાવ્યું છે. માખીએ કાગળને મંડાત કર્યો. તમારી ફેને કહ્યું ખાતરી રહી શકતું નથી, ફર્નલ.”

ખાણની દિશામાંથી એક તીણી સીડી સંબળાઈ. પવનનો એકે આચિને
જપાંદા આવ્યો ને બારી પરથી થોડો બરફ ખરી પડ્યો.

સુવર્ણ ચંદ્રક પર આંગળી ફેરવતાં ઓડને કહ્યું, “જુઓને સાહેબ, એમાં
કંઈ ફેર પડે તેમ નથી. તમારો નારા થશે ને તમારે નાસવું પડશે.” તેના
અવાજમાં મૃદુતા હતી. “તાજે થયું લોકોને ગમતું નથી ને એઓ તાજે નહીં જ
થાય. આઝાદ મનુષ્યો લડાઈ શકે ન કરે પણ એક વાર એ શરૂ થઈ તો દાર ખાતાં
ખાતાં જ લડવાનું ચાલુ રાખશે. ટોળાંના માણસો, નેતાને અનુસરવા શીખેલાં
માણસો એમ ન કરી શકે; ને એટલે જ ટોળાંના માણસો સંગ્રામ જીતે છે ને
આઝાદ માણસો વિજય જીતે છે. તમને પણ તેની ખબર પડી રહેશે, સાહેબ.”

લેન્સરે સીધા ને અક્કડ થઈ કહ્યું, “મારા હુકમ રપટ છે. અગિયારનો
વખત મુકરર થયો હતો. મેં ખાત લીધા છે. જો દિસા થશે તો ખાતને કનક
કરવામાં આવશે.”

ને ડોક્ટર વિંદરે કનકને કહ્યું, “એ હુકમોનું કંઈ ચાલશે નહિ એમ
જુલુસો છતાં તેનો તમે અમલ કરશો?”

લેન્સરનો ચહેરો સખત હતો. “ગમે તે થાય તો એ મારા હુકમનો અમલ
કરેશો” પડશે, પણ મને લાગે છે તમારા તરફથી હંદેરો પિટાય તો ઘણી
નિંદગીઓ બચી જાય.”

“આ વળા શી વાહિયાત વાતો ચાલી રહી છે તે તો કહો.” આદ્ર અવાજે
બાઈ સાહેબે પૂછ્યું.

“છેક જ વાહિયાત વાત છે.” મેયરે કહ્યું.

“પણ મેયરને કોઈથી કેમ પકડી શકાય?” બાઈ સાહેબે ખુલાસા કરતાં કહ્યું.
“ઓડને રિમત ક્યું ને કહ્યું,” ના. મેયરને એઓ નહિ પકડી શકે. આઝાદ
જોએ સેવેલી એ એક ભાવના છે, ને એ છટકી જશે.”

દૂર દૂરથી એક ધડાકાનો અવાજ થયો ને તેનો પડો ટેકરીઓમાંથી પાછો
આવ્યો. કોલસાની ખાણ આગળ તીણી, ટુંકી ચેન્નવણીની સીડી વાગી. ઓડને
ઘડી બિર તંબ બની બિલા રહી આજુ રિમત ક્યું. એક બાજુ ધડાકો ધણધણી
બિછો, એ વધારે નજીક અને વધારે મોટો હતો, ને તેનો પડો પરતોમાંથી
પાછો આવ્યો. ઓડને પોતાની ઘડિયાળ સામે જોયું ને પછી ઘડિયાળ ને
છેડો ડોક્ટર વિંદરના હાથમાં મૂકી તેણે પછ્યું, “માખીઓ મરેના પેસા શા
ગંદો દેતા?”

ને પછી વધારે નહીં એકે ઘડાકા ચયા ન લાકડાના દુકા ઉડવાના ન
 હાય તદ્દવાના અવાજ આવ્યા. ને પહેરેગીર પાછળનું દાર ગિયરી પડ્યું. ને
 ઓડને કહ્યું, “એની, આઈસાફેગને બરેર હોય ત્યાં સુધી તું તેની સાથે રહેજે.”
 એને એકસી નહિ રહેવા દેતી.” આઈસાફેગ પર હાથ મૂકી તેના કપાળ પર મેયરે
 ચુંબન કર્યું ને પછી બારણા તરફ લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષક જિમો હતો તે તરફ ચાલવ્યું
 માંડ્યું. બારણા વચ્ચેથી હોટ્ટર વિંટર તરફ ફરી સોફેટીસને ફરી યાદ કર્યો.
 “ફીટો, દેવતાને મારે ભોગ ધરવાનો છે.” તેણે માર્દવથી ઉચ્ચાર્યું. “એ વાળુ
 અદા કરવાનું યાદ રાખીશ?”

વિંટરે પળવાર આંખો મીંચી રાખી ને પછી બત્વાળ આપ્યો, “ઝાળુ
 બરપાઈ થશે બર.”

ઓડને હસી દીધું. “એટલું નો મને યાદ રહ્યું. એ તો બૂલી નહોતો ગયો.”
 પ્રેક્ષના બાવડાં પર તેણે હાથ મૂક્યો ને લેફ્ટેનન્ટ ચમકી જાયો.

વિંટરે ધીરથી માથું દલાવતાં કહ્યું, “હા, તમને બરાબર યાદ રહ્યું. ઝાળુ
 મોકલ અદા થશે.”

“ધી હોમિઓપેથિક આઉટલુંક.”

બોન્ને હોમિઓપેથિક એસોસિયેશનનું સુખપત્ર

તંત્રી : એન. સી. વકીલ

અવંત પ્રાણકોપ પર સખસ અસર કરતી નવીન ચિકિત્સાપદ્ધતિ. હોમિઓપેથિક
 પશિગ દિવનું પ્રથમ અંકેશ ગાચિદ. કેમાં ગતકાલીન માર્ગદ્રશ્યાના પિર
 પુનઃ પ્રક્ટે છે, તથા સમકાલીન વિદ્વાનોની સુકુરણાઓ ખોલે છે. યુરોપ તથા
 અમેરિકાના આયર્ષોનાં જુદાંજુદાં વિચાર છે; તેમજ અસત્ય હતાં વિદ્વાનોની ઉત્તમ
 લેખોનું દર્શન થાય છે. વિચાર, આચાર તથા પ્રવૃત્તિનું તારણ સ્વરૂપે રચના કરતું
 વિશુદ્ધ હોમિઓપેથિનું આ સામયિક પ્રત્યેક ચક્રમાં હોયું જોઈએ.

વાર્ષિક રૂ. ૨૫ માસિક આના ૪ નમૂનાની નકલ મળી શકશે.

લખો : શ્રી. મનોહર રોય

બરવા બિરગોર, પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ